

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XVI, sv. 1, br. 31

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Adnan Čirgić (Podgorica)
Vukić Pulević (Podgorica)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)
Suada A. Džogović (Peć)
Novica Vujović (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Sekretar Redakcije
Irena Delja

Cetinje, 2023.

Pregledni rad

UDK 811.163.4(497.16)

Adnan ČIRGIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

adnan.cirgic@fcjk.me

CRNOGORSKI JEZIČKI STANDARD U ANALIZI MILORADA PUPOVCA

Autor ovoga priloga analizira stavove Milorada Pupovca objavljene u članku „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*“ (*Tragovi*, Zagreb, god. 5, br. 2, 2022, str. 175–221). Riječ je o članku u kojemu se raspravlja o procesu crnogorske jezičke standardizacije koja se nastoji prikazati kao plod nacionalističke državne politike.

Ključne riječi: *Milorad Pupovac, crnogorski jezik, standardizacija*

Krajem 2022. godine u zagrebačkome je časopisu *Tragovi* objavljen opsežan članak Milorada Pupovca „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*“.¹ Riječ je članku od gotovo pedeset stranica, pri čemu su dvije trećine rada posvećene prikazivanju crnogorske jezičke standardizacije kao nacionalističkoga procesa koji je bio motivisan izvannaučnim razlozima i koji se temeljio na stavovima i metodima bez naučnoga pokrića.

Prvi dio članka (175–177) predstavlja kratak teorijski uvod u temu. Drugi dio (178–179) „Od narodnog jezika do vernakulara države“ uglavnom donosi autorov stav prema standardnome jeziku te njegov stav o srpskohrvatskome jeziku. Tu saznajemo da autor standardni jezik, pa tako i srpskohrvatski jezik smatra jezikom „narodne emancipacije“. Treći je dio knjige naslovljen „Četiri knjige kritičke lingvistike“ (180–181), za koje veli da im je „zajednička kritika jezičnog nacionalizma“ te osporavanje izjednačavanja jezika i nacije, kritika uvođenja jezičkih razlika te uspostavljanje jezičkih granica „s pomoću jezične purifikacije, arhaizacije, dijalektalizacije ili neologizacije na leksičkom planu ili forsiranje razlika u tvorbi riječi, sintaktičkim konstrukci-

---

¹ Milorad Pupovac, „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, god. 5, br. 2, Zagreb, 2022, str. 175–221.

jama, ili određivanjem statusa pisma, ili proširenjem broja fonema i grafema“ (180–181). Sljedeća tri naslova otkrivaju nam tri autora i naslove njihovih knjiga. To su „*Govor nacije* Dubravka Škiljana“ (181–183), „*Jezik i nacionalizam* Snježane Kordić“ (183–185), „*Govorite li zajednički?* Ranka Bugarskog“ (185–186). No za razliku od ta tri autora, koja su dobila po jedno kratko poglavlje, poglavlje kojim počinje osvrt na crnogorski jezički nacionalizam ne nosi ime ni po autorki (Rajka Glušica) ni po knjizi (Crnogorski jezik i nacionalizam). Niti je autorov osvrt na crnogorsku jezičku standardizaciju stao u jedno poglavlje. Toj standardizaciji, odnosno „nacionalizmu“ kojim je ona obilježena, Pupovac je posvetio ova poglavlja: „Revernakularizacija umjesto restandardizacije“ (186–190), „Imenovanje i status“ (190–192), „Savjet i ministar ili ministar i Savjet“ (192–193), „Institut i fakultet“ (193), „Pravopis i Ekspertna grupa“ (194–199), „Gramatika“ (199–203), „Crnogorski jezik“ (203–209), „Tko upravlja, a tko bi zapravo trebalo da upravlja ustanovom javnog jezika“ (209–213). Posljednje je poglavlje „Na kraju tri napomene za mogući početak“ (214–218). Članak autor završava napomenom: „Kako je u ovom tekstu projekt jezične standardizacije u Crnoj Gori, onako kako je prikazan i analiziran u knjizi Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*, korišten kao dominirajući primjer (istakao A. Č.) slučajeva konstituiranja vernakulara države i diskursa nacije, dužan sam posebno istaći da bi bilo nepravedno i suprotno nastojanju ovog autora da se stekne dojam da je to ekskluzivno svojstvo opisanog crnogorskog projekta“ (218). Ne dovodeći u sumnju citirani autorov stav, primijetićemo da se od ukupno četrnaest naslova članka čak osam odnosi isključivo na situaciju u Crnoj Gori, odnosno na to kako je ona prikazana i analizirana u knjizi Rajke Glušice, što i sam autor priznaje. No teško se oteti utisku da Pupovac ni na jednome mjestu ne uzima u obzir da bi situacija u Crnoj Gori mogla biti i drugačija od one kakvom je opisuje Glušica. Što se pak crnogorski jezik pominje u svega jednom od ukupno osam naslova koji se na njega odnose, mora da su razlozi stilske prirode. Ipak, možda je stil trebalo žrtvovati u korist nedvosmislenosti naslova jer onako kako su dati mogli bi upućivati na opštelingvističku problematiku a ne na uskocrnogorsku.

Članak Milorada Pupovca o kojemu je riječ donosi krupnu novinu u pogledu naučne metodologije. Autor, naime, donosi sudove i ocjene o knjigama u koje nije imao direktan uvid i o procesima o kojima se obavještava na osnovu stavova jedne (od dvije) suprotstavljene strane. Da je o tim procesima zauzeo jasan stav, pokazuje već u sažetku koji prethodi tekstu: „Autor smatra da je u toj praksi (revernakularizacije – A. Č.) metajezičnost otuđena od jezične zajednice, da pretvara jezik u vernakular države i diskurs nacije i da uzrokuje raskol, diglosiju unutar (crnogorske) jezične zajednice. Autor takođe smatra

da je takva praksa anakrona i da je posve suprotna suvremenim procesima vernakularizacije koji se razvijaju pod utjecajem digitalnih komunikacijskih tehnologija i kompjutorski medijalizirane komunikacije“ (175). Kako pak crnogorski jezički standard negativno utiče na digitalne komunikacijske tehnologije i kompjutorski medijaliziranu komunikaciju autor je zaboravio objasniti u nastavku teksta. No budući da je na kraju članka objasnio da ovako opsežan negativni osvrt na crnogorski standardni jezik obavezuje nastavak istraživanja date teme „na primjerima drugih projekata standardnog jezika na posthrvatskosrpskom jezičnom prostoru“ (218), za nadati se da će u narednome članku potkrijepiti i tu konstataciju iz sažetka.

Prije no prijedemo na dio koji se odnosi isključivo na Crnu Goru, osvrnućemo se kratko na nekoliko detalja iz poglavlja koja tome dijelu prethode – onoliko koliko se ta poglavlja dotiču Crne Gore. Govoreći o srpskohrvatskome jeziku kao jeziku emancipacije, Pupovac veli da se taj jezik „na tom dugom putu stabilizirao kao standardni jezik s dvije, a potom s četiri svoje standardne varijante“ (178). Na osnovu onoga što nam je poznato i dostupno, srpskohrvatski jezik imao je dvije varijante – istočnu i zapadnu, ekavsku i ijekavsku, srpsku i hrvatsku. Uostalom, taj je jezik standardizovan na osnovu Novosadskoga dogovora iz 1954. A njegovu normu dogovorili su Srbi i Hrvati, tj. predstavnici Srba i Hrvata, odnosno Matice srpske i Matice hrvatske. Ukoliko Pupovac barata saznanjem da je postojala i crnogorska jezička varijanta, za montenegristiku bi značajno bilo da saopšti da je ta varijanta standardizovana, ko je bio zadužen za tu standardizaciju i kojim je normativnim djelima ona predstavljena. Do tada možemo reći da nam nije ponudio razloge kojima bi nas razuvjerio da Novosadski dogovor nije odraz jezičkoga unitarizma (184) u Jugoslaviji. Kao i svaki standardni jezik, i srpskohrvatski je jezik nastao na osnovu dogovora, a srpskohrvatska jezička politika bila je odraz ukupne državne politike. Da je tako, neka posvjedoči Pravopis srpskohrvatskoga jezika², tj. Zaključci Novosadskoga dogovora. U prvoj tački kaže se: „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.“ Dakle, taj je jezik imao dva izgovora i razvio se oko dva centra – Beograda i Zagreba. Koliko je nauci poznato, književni jezik Crnogoraca nije se razvijao ni oko Beograda ni oko Zagreba. U sedmoj tački kaže se da će nacrt pravopisa izraditi „sporazumno komisija srpskih i hrvatskih stručnjaka“. A u predgovoru Pravopisa: „Nauka o jeziku utvrdila je još u 19. stoleću da je narodni jezik Srba i Hrvata

² *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960, str. 7–8.

jedan jezik...“ Ubijeđeni smo da izostanak pomena Crnogoraca u prethodnoj rečenici nije uslovljen stavom da i njihov jezik nije *jedan* s jezikom Srba i Hrvata. Izostanak njihova pomena skopčan je upravo s unitarizacijom i nepri- stajanjem Beograda na bilo koji vid crnogorske kulturne posebnosti, osobito jezičke. A da nije samo Pravopis crnogorskoga jezika onaj iza kojega je stala državna vlast, neka pokaže način na koji su obavezujući postali Zaključci Novosadskoga dogovora. U zaključnoj, desetoj tački kaže se: „Ove zaključke Matica srpska će dostaviti Saveznom izvršnom veću i izvršnim većima: NR Srbije, NR Hrvatske, NR Bosne i Hercegovine i NR Crne Gore, univerzitetima u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, akademijama u Zagrebu i Beogradu i Matici hrvatskoj u Zagrebu, te će ih objaviti u dnevnim listovima i časopisima.“ Crnogorski standardni jezik tretiran je u Crnoj Gori kao političko pitanje, tu je Pupovac u pravu. Mi bismo dodali samo – u istoj mjeri u kojoj je to i srpskohrvatski u Jugoslaviji.

Govoreći o „posljedicama administrativnoga rastakanja srpskohrvatskog jezika“, tj. prepričavajući Bugarskoga, Pupovac kao uzgred spominje lingvističko stigmatiziranje „tzv. srbizama“ (185) i „nepriznavanje ćirilice“ – oboje u Crnoj Gori. Nije nam poznato na stigmatiziranje kojih srbizama Pupovac misli budući da tu tvrdnju (kao uostalom ni mnoge druge) ne potkrepljuje primjerima niti upućuje na literaturu. Međutim, Pupovčev stav o nepriznavanju ćirilice u Crnoj Gori svjedoči o njegovoj izuzetno lošoj upućenosti u crnogorske prilike. Ćirilica ne samo da nije nepriznata u Crnoj Gori već je Ustavom Crne Gore (čl. 13, st. 2) definisana kao jedno od dva ravnopravna pisma: „Ćirilčno i latinično pismo su ravnopravni.“ Osim što je i u Ustavu pomenuta na prvome mjestu, ćirilica je prvo pismo u crnogorskim osnovnim školama. Tim pismom (kao i latiničnim) štampani su crnogorski udžbenici, a službeni Pravopis crnogorskoga jezika (2010) objavljen je i na ćirilici i na latinici.

Pristupajući srpskohrvatskome jeziku kao da je *lingua sacra*, Pupovac veli: „U posljednje dvije decenije na jeziku kojim govorimo i pišemo napisane su i objavljene četiri značajne knjige koje možemo uvrstiti u korpus *kritičke lingvistike*.³ Preciznije, možemo ih svrstati u kritiku *jezičnih režima* uspostavljenih na području jezika koji je prvi ili materinji jezik Crnogoraca, Bošnjaka, Hrvata i Srba i koji je službeni, državni jezik Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije s etnonacionalnim imenovanjem i sa vlastitim institucijama“ (180). Dvadeset je godina dakle Milorad Pupovac čekao da se i u Crnoj Gori pojavi takva knjiga, pa da o njima skupno progovori s posebnim osvrtom na Crnu Goru. Tome osvrtu na situaciju u Crnoj Gori posvetićemo ostatak ovoga osvrta na osvrt.

³ Riječ je o pomenutim četirma knjigama D. Škiljana, S. Kordić, R. Bugarskoga i R. Glušice.

„Knjiga Rajke Glušica *Crnogorski jezik i nacionalizam* od ostale tri knjige razlikuje se ne samo po tome što joj je glavna tema to kako se oblikovao crnogorski jezik u posljednjih nepunih 15 godina, već u prvom redu po tome što je autorica bila sudionica tog procesa oblikovanja i ujedno njegova oštra oponentica“, ističe Milorad Pupovac. No od objektivna naučnika koji se prihvati posla kojega se Pupovac prihvatio moralo bi se očekivati da u obzir uzme i javno dostupne podatke o autorici i njezinoj knjizi.⁴ Da je to učinio, Pupovac bi znao da je riječ o knjizi koja je nastala kao kompilacija tekstova pisanih mahom za propagandne potrebe u cilju predstavljanja crnogorske jezičke standardizacije kao nacionalističke akcije u kojoj je ta autorica žrtvovana zbog stava, a ne zbog toga što nije uspjela završiti preuzete poslove u tome procesu⁵. Znao bi da je riječ o autorici koja ni nakon punih četrnaest godina od osnivanja Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika nije objavila svoju verziju Pravopisa – iako više ne postoje razlozi političke nepodobnosti kojima je donedavno pravdala neobjavljivanje rukopisa svoga Pravopisa jer potonje dvije godine Glušica u ime Vlade Crne Gore obnaša funkciju predsjednice Upravnoga odbora jedinoga državnog univerziteta u Crnoj Gori. Da je Pupovac s malo više ozbiljnosti pristupio temi koju obrađuje, ne bi se o navodnome crnogorskom nacionalizmu obavještavao posredno, preko knjige

⁴ Adnan Čirgić, „Rekvijem za 'XX vek' (Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, XX vek, Beograd, 2020)“, *Lingua Montenegrina*, god. XIII/2, br. 26, Cetinje, 2020, str. 501–514; Milorad Nikčević, „Knjiga Crnogorski jezik i nacionalizam – Ogladni primjer kulture pljuvanja – I dio“, portal Antena M, dostupno na: <https://www.antenam.net/kultura/166329-knjiga-crno-gorski-jezik-i-nacionalizam-ogledni-primjer-kulture-pljuvanja-i-dio> (pristupljeno: 20. decembra 2022); Milorad Nikčević, „Knjiga Crnogorski jezik i nacionalizam – Ogladni primjer kulture pljuvanja – I dio“, portal Antena M, dostupno na: <https://www.antenam.net/kultura/166329-knjiga-crno-gorski-jezik-i-nacionalizam-ogledni-primjer-kulture-pljuvanja-i-dio> (pristupljeno: 20. decembra 2022); Novica Vujović, „Crnogorskoj nauci antidoprinos – prikaz knjige: *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, br. 4, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2020, str. 199–210; Aleksandar Radoman, „Knjiga iz minuloga v(ij)eka“, *Ars*, god. 36, br. ¾, Cetinje, 2020, str. 163–170; Adnan Čirgić, „Jezički unitarizam u novome ruhu (Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2020)“, *Croatica et Slavica Iadertina*, XVII/1, Zadar, 2021, str. 426–429; Jelena Šušanj, „Standardni jezik kao poprište manipulacija – prilog jednoj polemici“, *Cetinjski filološki dani III: zbornik radova s međunarodnoga naučnog simpozijuma održanog na Cetinju 2. i 3. septembra 2021*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & KU Department of Slavic and Eurasian Languages & Literatures, Cetinje, 2022, str. 477–510; Jelena Šušanj, „O zloupotrebama naučnoga diskursa u kritici crnogorske jezičke standardizacije“, *Milorad Nikčević: život i djelo: Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa održanog na Cetinju 8. maja 2022*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 185–199.

⁵ Videti više u: Adnan Čirgić, „Povodom standardizacije crnogorskog jezika“, *Matica*, Matična crnogorska, Podgorica, 2010, str. 7–48.

čija je autorica 2016. godine bila na čelu projekta *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*⁶ Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, koji je zbog nacionalističkih i šovinističkih stavova te promocije fašizma zabranjen u Skupštini Crne Gore kao najvišem zakonodavnom domu u državi. Uostalom, morao se Milorad Pupovac zapitati kako to da u knjizi o crnogorskome jeziku i nacionalizmu na svega 17 strana autorica pominje srpski nacionalizam koji predstavlja realnu prijetnju za crnogorsko društvo,⁷ a o crnogorskome nacionalizmu govori na preostalim 220 strana. Da je tome poslu pristupio ozbiljno, ne bi zapisao da je pomenutu knjigu uzeo „kao pouzdan dokumentacijski i kao kritičko-analitički predložak za korak dalje u teorijsko-kritičkom sagledavanju učinaka *sociolingvističkog inženjeringa jezične restandardizacije*, koja vodi *revernakularizaciji*“ (186). Koliko je pak taj predložak dokumentacijski i pouzdan, videćemo u nastavku teksta.

„Proces revernakularizacije u crnogorskome slučaju, naravno, nije originalan jer u velikoj mjeri kopira model koji se razvija ili se pokušavao razvijati u Hrvatskoj. Taj model obuhvaća gotovo sve komponente konstrukcije novog etnojezičnog identiteta koji će biti što udaljeniji od ostalih južnoslavenskih naroda i njihovih jezika, a u prvom redu od srpskog. Stoga on obuhvaća i drugačiju etnogenezu, drugačiju lingvogenezu, drugačije imenovanje jezika, njegovu drugačiju standardnu osnovu i neizbježan zahtjev za emancipacijom od srpske jezične dominacije“ (187). Dalje autor citira stav Vojislava P. Nikčevića iz 1993. godine o crnogorskoj ijekavici kao pojavi donešenoj seobama iz Polablja kako bi potkrijepio svoju tezu o konstrukciji novoga etnojezičkoga identiteta kroz proces crnogorske jezičke standardizacije. Takav se postupak već ne može tumačiti kao nekritičko povodjenje za Glušicom jer Pupovac nastoji Nikčevićeve teze o doseljavanju Crnogoraca iz Polablja predstaviti kao zvaničan stav u procesu crnogorske standardizacije. Da bi potvrdio taj svoj stav, valjalo bi da reče koji ga to zvanični dokument ili crnogorski standardnojezički priručnik potvrđuje? Je li taj stav prisutan u Pravopisu ili Gramatici crnogorskoga jezika? Je li taj stav objavljen kroz djelatnost Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika ili je riječ o pretpostavci filologa (V. P. Nikčevića) koji i nije bio član Savjeta?

Nakon što je ciljanim citiranjem nepotvrđenih pretpostavki Vojislava P. Nikčevića o doseljenu Crnogoraca iz Polablja te citiranjem njegova zahtjeva: „Piši kao što dobri pisci pišu!“, misleći pritom na pisce iz XIX vijeka – Pu-

---

⁶ *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*, knjiga I, A–V, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2016.

⁷ Uostalom, koliko se Glušica istinski bavila srpskim nacionalizmom u knjizi o kojoj je riječ vidi se i po tome što je i sam Pupovac zaboravio spomenuti taj dio. Ni on se na njega ne osvrće.

povac Nikčevićeve stavove prikazao kao anahrone i neutemeljene, u isti kontekst, vješto se koristeći manipulacijskim strategijama, smješta i autora ovoga priloga: „Nikčevićev nasljednik Adnan Čirgić, međutim, obrazlaže zašto to ipak mora biti tako (tj. zašto se mora standardizovati jezik pisaca XIX vijeka – A. Č.): ...jezik suvremene književnosti, zbog toga što je prilagođen srpskom standardu, ne može biti model za standardizaciju jer ne odražava realno stanje jezika u Crnoj Gori. U posljednjih 150 godina planski je rađeno na otuđenju crnogorskog jezika i njegovoj asimilaciji u pravcu srpskoga, a jezik naše suvremene književnosti je produkt upravo tih procesa. Zato je uzus (živi narodni jezik), a ne jezik savremene književnosti, model za buduću standardizaciju (Čirgić 2007: 183) Što pod 'živim narodnim jezikom' misli Čirgić? Jezik književnika koje navodi Nikčević kojim govore 'najstarije generacije *našijeh neobrazovanih suradnika sa sela* (kurziv R. G.) koja se još uvijek nije otuđila od izvornog crnogorskog jezika' (Nikčević 1993: 10)? Ukoliko je to doista tako, onda se oni ne vode motivima standardologa već dijalektologa čiji je nekadašnji ideal bio da se nađe starija ženska (muška se češće kreće izvan granica svoje osnovne jezične zajednice) osoba koja ima sve zube (da bi artikulacija svih glasova bila što je moguće bolje izvedena) i koja se nije micala iz sela niti je bila u dodiru sa strancima, jer ona čuva što je moguće autentičnija svojstva nekog dijalekta/jezika. Takav ideal odavno nije ni lingvistički. Ni u dijalektologiji, ni u antropologiji, a kamoli u suvremenoj lingvističkoj teoriji poput teorije Noama Chomskog koja polazi od 'idealnog govornika slušaoca' koji nema ni godine ni spol, a ni zube, a čija jezična kompetencija nije ni spacijalna ni temporalna već univerzalna, takav ideal koji zagovara Nikčević više ne postoji. Ukoliko bi se stvarno mislilo na tu i takvu vrstu narodnog jezika, a ne na to što bi danas narodni jezik mogao biti, onda je to najbolji put prema diglosiji u crnogorskom jeziku: proglašavanje crnogorskim jezikom jednog njegova historijskog oblika nasuprot njegovu aktualnom obliku“ (188–189).

Ovaj poduži citat reprezentativan je da pokaže metode kojima se Pupovac služi da bi dokazao da je crnogorska jezička standardizacija anahrona i nacionalistička. Nakon što je Vojislava P. Nikčevića predstavio preko njegova stava o polapsko-crnogorskim jezičkim i etničkim vezama, nadovezao je na tu sliku sliku njegova „nasljednika“ čije anahrone stavove (koje pritom ne citira, nego domišlja) Pupovac suprotstavlja naučnome autoritetu Noama Čomskog. Pupovac ne citira Čirgićeve stavove koji su iznijeti u procesu standardizacije – bilo u zvaničnim dokumentima bilo u polemici koja je podugo trajala. No i to što citira ne opovrgava nikakvim argumentima. Ukoliko Pupovac smatra da je Čirgićev stav iz 2007. godine o tome da jezik savremene crnogorske književnosti ne može biti polazište za standardizaciju jer ne odražava stanje u crnogorskom jeziku sporan, bilo bi za očekivati da taj stav argumentima

ospori. Ukoliko takođe smatra spornim stav o asimilaciji crnogorskoga jezika u pravcu srpskoga, bilo bi za očekivati da mu suprotstavi argumente. Bilo bi to za očekivati u naučnome štivu. No u propagandnome štivu svrsishodniji su Pupovčevi metodi. Umjesto argumentovana odgovora Pupovac u priču uvodi Čomskoga, najstarije generacije neobrazovanih seljaka, žene koje nijesu mrdale iz svoga sela niti kad ugledale stranca, zube a najposlije i diglosiju – kako bi diskreditovao onoga o kome piše. Ukoliko je Pupovac htio reći koje su stvarne namjere Čirgića u procesu standardizacije, umjesto domišljanja i retoričke zapitanosti mogao je citirati Pravopisna načela, koja su mu – kako se to vidi iz daljega teksta – bila poznata. U njima bi, već u prvome načelu, saznao da je model za crnogorsku standardnojezičku normu zajednički, opšti jezički sloj koji pripada svim crnogorskim građanima (štokavcima). U njima bi takođe našao da se „neće sprovoditi jezička arhaizacija, niti se njime mogu normirati lokalizmi, dijalektizmi i provincijalizmi koji su izvan opšte savremene upotrebe u Crnoj Gori“ te potonje načelo: „U svemu ostalome, osim ako drukčije ne nalaže savremena crnogorska jezička praksa, neće se odstupati od *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika* (MS – MH, 1960), koji je do sada bio u upotrebi u Crnoj Gori“.⁸ Umjesto analize standardoloških rješenja kojom bi potvrdio svoje stavove, Pupovac pribjegava demagogiji: „Dakle, kako je standardni jezik koji je nastao na osnovi 'crnogorsko-hercegovačke govorne i pisane riječi' mogao biti sredstvo asimilacije crnogorskog jezika?“ Na to bi pitanje ipak trebao odgovoriti Pupovac. Neka mu kao pomagalo posluži Pravopis srpskohrvatskoga jezika. Naći će tu recimo, u Rječniku, str. 276, „đe, ne nego gdje“ ili „đevojka, ne nego djevojka“, ali će zato riječi poput đidija, đezapluk, đeisija i slične biti navedene kao neobilježene riječi, bez napomene „ne“. Hoće li mu takve riječi zasmetati kao što mu je zasmetao *cukar* (201) u Gramatici crnogorskoga jezika?

Analizirajući imenovanje službenoga jezika u Crnoj Gori u doba jugoslovenskoga državnog zajedništva, Pupovac navodi kako je 1992. godine Ustavom Crne Gore za službeni proglašen srpski jezik ijekavskoga izgovora. „Zagovornici promjene ovakvog imenovanja bili su Crnogorski PEN centar i grupa književnika i javnih ličnosti koja se deklarirala da govore crnogorskim jezikom (među njima i vodeći ljudi državne politike)“ (190). I površno upućeni u društvenoistorijska kretanja u Crnoj Gori nakon raspada Jugoslavije znaju da su u doba kad su se zagovornici crnogorskoga jezika okupljali oko Crnogorskoga PEN centra „vodeći ljudi državne politike“ bili upravo oni koji su u Ustavu službenim jezikom proglasili srpski. Bilo je to vrijeme kad su

⁸ Adnan Čirgić, „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011, str. 193.

„vodeći ljudi državne politike“ imali marionetsku ulogu u politici Slobodana Miloševića. Ta politika, nije potrebno dokazivati, nije radila na proglašenju crnogorskoga jezika standardnim. Naprotiv. Uostalom, ustav valjda pišu „vodeći ljudi državne politike“. Da su takvi ljudi bili na strani onoga što je zastupao Crnogorski PEN centar, zasigurno bi crnogorski jezik i 1992. godine bio ustavno definisan kao službeni u Crnoj Gori.

Imenovanje jezika u Crnoj Gori, smatra Pupovac (191), uzrokovalo je „jezične i etničke podjele“. I ne samo to. S pozivom na Glušicu on otkriva i moguću novu podjelu, što je već ranije nagovijestio isticanjem straha od diglosije – „liniju podjele između *novocrnogorskog* (istakao A. Č.) koji služi kao neka vrsta vernakulara države i jezika kojim i dalje govori većina građana Crne Gore neovisno o etničkom pa čak i jezičnom deklariranju. Jer su izgleda i jedno i drugo deklariranje neka vrsta identitetskih ekspresiva“ (191). Što se nacionalnoga i jezičkoga deklarisanja kao segmenta „identitetskih ekspresiva“ tiče, tu je Pupovac u potpunosti u pravu. Time potvrđuje ono što cijelim člankom želi opovrgnuti – da je jezik dio nacionalnoga identiteta. Međutim, ostaje čitaocima dužan objašnjenje u čemu se ogleda razlika između *novocrnogorskoga*, kako ga često nazivaju oni što crnogorski jezik negiraju s pansrpskih pozicija, i jezika kojim *i dalje* govori većina građana Crne Gore. Koliko je nama poznato, jezičkih razlika između onih što svoj jezik nazivaju crnogorskim i onih (u Crnoj Gori) što negiraju postojanje toga jezika – nema. Dijalektologija crnogorskoga jezika (a jednako tako ni sociolingvistika) ne barata takvim saznanjima. O tome rječito svjedoči podatak da je u Crnoj Gori sasvim obična situacija u kojoj dva rođena brata svoj maternji jezik drugačije nazivaju – jedan kao crnogorski, drugi kao srpski – iako u govoru obojica koriste oblike koje Pupovac naziva *novocrnogorskim*.

Kad govori o radu Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika, Milorad Pupovac to čini iz pozicije sveznajućega pripovjedača. Neupućeni bi čitalac na osnovu njegova članka mogao steći utisak da je Milorad Pupovac prisustvovao i šednicama Savjeta. Tako Pupovac veli: „Rad Savjeta zapao je u teškoće već na pitanju izrade pravopisa. Među onima koji su dolazili na njegove sjednice (trojica nisu dolazila, pa se sastajalo deset njegovih članova) došlo je do raskola. Pet ih je zauzelo jednu, a pet drugu poziciju“ (192). Tu Pupovac zaobilazi javno dostupan podatak – preostala tri člana, za koja naglašava da nijesu dolazila, podržala su Pravopisna načela na kojima je zasnovan Pravopis koji je kasnije usvojen. A jedan od te trojice (prof. dr Milenko A. Perović) kasnije će postati predsjednik Ekspertske komisije za standardizaciju crnogorskoga jezika. No idemo k narednoj Pupovčevoj rečenici koja bi mogla poslužiti kao udžbenički primjer za ilustraciju manipulacijske funkcije jezika: „U prvoj grupi je bio jedan lingvist (kako kaže Glušica – početnik), a ostalo su

bili književnici. U drugoj grupi su bili mahom sveučilišni nastavnici, od čega troje lingvista i jedna profesorica teorije književnosti, te jedan publicist i književni kritičar. Drugu grupu je predvodila Rajka Glušica“ (192). Citirani iskaz mogao je glasiti i ovako: „U prvoj grupi nalazili su se renomirani književnici, istoričari umjetnosti, profesori jezika i književnosti, jedan od utemeljivača novosadske katedre za filozofiju te mladi doktor slavistike koji je sačinio radnu verziju Pravopisa na osnovu Pravopisnih načela koja je prethodno usvojila većina članova Savjeta. Na čelu te grupe bio je predsjednik Savjeta. Drugu grupu činile su dvije doktorice lingvistike, jedna doktorica književnih nauka, jedan anglist i jedan publicist. Na čelu te grupe bila je Rajka Glušica. Zadatak je te grupe bio da pripremi poglavlje o sintaksi i morfologiji crnogorskoga jezika. No nakon što nijesu predali Savjetu svoj dio preuzetoga posla, došlo je do raskola.“ U navedenom iskazu svi su podaci tačni. O tome svjedoči medijska polemika koja se tim povodom vodila. Međutim, Pupovac analizi jezičke situacije u Crnoj Gori pristupa pristrasno, gotovo navijački. Neka o tome posvjedoči sam Pupovac u nastavku: „Što je u tako važnoj stvari i u tako važnom tijelu prouzrokovalo raskol? Jednostavno kazano – prva grupa je htjela da se pristupi jezičnom planiranju crnogorskog standardnog jezika tako kao da taj standard ne postoji u standardnoj osnovi srpskohrvatskog, dok je druga grupa smatrala da standard koji se koristi treba restandardizirati u skladu sa aktualnim crnogorskim standardnojezičnim specifičnostima. Prva grupa zagovara zanemarivanje više od 150 godina zajedničke standardnojezičke prakse...“ (192). Kad se Pupovčevo objašnjenje uzroka raskola u Savjetu uporedi s Pravopisnim načelima, dolazi se do zaključka da je Pupovac u raskolu s faktima – izrazimo se eufemistički. Na temelju čega Pupovac smatra da je prva grupa u standardizaciju crnogorskoga jezika ušla kao da ne postoji zajednička srpskohrvatska standardnojezička tradicija? Na osnovu onoga što se u Pravopisnim načelima te u Pravopisu crnogorskoga jezika može videti, takav Pupovčev stav nije utemeljen na realnim činjenicama. Jer u Pravopisnim načelima se jasno ističe da se neće odstupati od srpskohrvatske jezičke norme osim u slučajevima kad to zahtijeva crnogorska jezička praksa. I još bitnije – cio Pravopis crnogorskoga jezika donosi kao ravnopravne oblike npr. *đed*, *ćerati*, *šever* i *djed*, *tjerati*, *sjever*. Je li to zanemarivanje jezičke tradicije iz doba zajedništva? Takođe, kad govori o tome da je druga grupa zastupala stav o potrebi restandardizacije postojećega standarda u skladu s aktuelnim crnogorskim standardnojezičkim specifičnostima, bilo bi očekivano da autor, tim prije što je zauzeo ulogu sveznajućega pripovjedača, ukaže na makar jednu od tih specifičnosti koje druga grupa bijaše naredna standardizovati. Umjesto toga Pupovac nastavlja u prikazanu maniru: „Osim toga, tokom rasprave *unutar Savjeta* (istakao A. Č.) manifestirale su se goleme razlike u raspolaganju

naučnim znanjem o jeziku, naučnim pojmovima poput narodnog, književnog i standardnog jezika, a naročito znanjem razvijenim unutar sociolingvistike, lingvističke discipline najpoznatije za pitanja o kojima je raspravljao Savjet i najpoznatije za odgovore koje je na ta pitanja trebalo naći“ (193). Kako – koliko nam je poznato – do danas nijesu publikovani zapisnici sa šednica Savjeta, ostaće enigma odakle Milorad Pupovac raspolaže tako detaljnim informacijama o radu na sastancima Savjeta.

U poglavlju „Institut i fakultet“ Pupovac nastavlja u maniru propagandiste. „Godine 2008. u sklopu Filozofskog fakulteta Univerziteta Crna Gora u Nikšiću formiran je Studij crnogorskog jezika i južnoslavenske književnosti. Šest godina kasnije, 2014. na Cetinju je osnovan Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Na prvom su bili Rajka Glušica i vodeći krug crnogorskih lingvista, a na drugom Adnan Čirgić (istakao A. Č.). Prvi je imao sjedište u Podgorici i Nikšiću, a drugi na Cetinju. Prvi je primao redovna budžetska sredstva za svoj rad, a drugi je dobivao izvanredna sredstva za svoj rast (istakao A. Č.)“ (193). Dok je čekajući potonje dvije decenije da kompletira svoj kvartet iz „kritičke lingvistike“ Pupovac uglavnom apstinirao kao lingvist, citirani odlomak potvrđuje da se za to vrijeme usavršavao kao propagandist. Vješto predstavljajući nikšićku katedru⁹ kao mjesto će obitavaju vodeći crnogorski lingvisti na čelu s Glušicom cetinjskome fakultetu na kome je Adnan Čirgić te prvu ustanovu kao onu što dobija redovna sredstva za rad nasuprot drugoj što prima izvanredna sredstva za rast, Pupovac želi prikriti stvarni saldo jedne i druge ustanove. Kako je nedavno iz štampe izašla opsežna bibliografija o crnogorskome jeziku¹⁰, zainteresovani će čitalac u njoj lako provjeriti istinitost Pupovčeva navoda. Tako će i saznati zašto se Institutu za crnogorski jezik i književnost iz naslova poglavlja gubi svaki pomen u poglavlju (a kojega će se šetiti na str. 196, kad opet s pozivom na Glušicu tvrdi da je ta ustanova osnovana suprotno zakonu).

U istome maniru Pupovac nastavlja u narednome poglavlju o Pravopisu i Ekspertskoj grupi. Umjesto da citira Pravopis iz 2010. o kojemu je riječ, on citira pravopisna načela Vojislava P. Nikčevića iz 1993. dovodeći u zabunu čitaoca. Citirajući Glušicu, kaže: „U ovom citatu sadržana je polazišna pozicija dviju autorica i kritika pozicija Adnana Čirgića i prve grupe u Savjetu“ (194). Polazišnu poziciju jedne grupe Savjeta on, dakle, ne traži u javno dostupnome Pravopisu koji je podržala ta grupa, već u iskazima njihovih oponentata. S

⁹ Ostaje nejasno zašto Pupovac izmišlja da nikšićka katedra ima sjedište i u Nikšiću i u Podgorici.

¹⁰ Petar Krivokapić & Nada Drašković, *Crnogorski jezik (1768–2020): bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“ Podgorica, Cetinje & Podgorica, 2021.

druge strane, o drugoj grupi piše po modelu „vjerovati na riječ“ budući da ta grupa, kako je rečeno, do danas nije objavila svoju navodnu verziju Pravopisa.

Kad prijeđe na osnivanje Ekspertske komisije za standardizaciju crnogorskoga jezika, Pupovac ističe da je to komisija „u kojoj nema nijednog kvalificiranog stručnjaka za crnogorski jezik (Glušica je naziva 'ekspertska komisija bez eksperata')“ (196). Tu su komisiju činili prof. dr Josip Silić, prof. dr Ljudmila Vasiljeva i prof. dr Milenko A. Perović. Kako bi diskreditovao odluke te komisije, Pupovac joj poriče stručnost jer Silić i Vasiljeva su, kako kaže, profesori hrvatskoga jezika, a Perović profesor filozofije. Ostaje Pupovac čitateljstvu dužan pojašnjenje kako to Silić i Vasiljeva kao profesori hrvatskoga jezika nijesu kvalifikovani za crnogorski jezik kad je sam na više mjesta istakao da je sve to jedan jezik, srpskohrvatski. Još je teže shvatiti kako mu Silić i Vasiljeva, kao slavisti, nijesu kvalifikovani za posao standardizacije crnogorskoga jezika dok, na istoj toj strani (196), za anglista Igora Lakića veli da je specijalist za crnogorski jezik (preskačući da pomene da je riječ o anglistu). Ako bi se za postupak selektivnoga iznošenja podataka i moglo naći kakvo-takvo razumijevanje, teško je prihvatiti svjesno pogrešno navođenje podataka kao u slučaju kad, pravdajući Glušičin stav da *ž* nije fonem, navodi da se u Pravopisu fonemska priroda *ž* dokazuje opozitnošću *ženica* : *zjenica*. U Pravopisu crnogorskoga jezika, t. 158,¹¹ jasno se navodi odnos *ženica* : *ženica*, kojim se dokazuje da *ž* jeste fonem.¹² Osim što se pridružuje negiranju fonemske prirode *ž*, Pupovac postavlja još jedno pitanje u kojemu je ključ svih dosadašnjih nastojanja negiranja standardizacije crnogorskoga jezika – bilo da se radi o onima što negiraju i imenovanje jezika bilo da je riječ o onima što ne osporavaju ime jezika ali mu osporavaju sve eventualne razlike u odno-

¹¹ *Pravopis crnogorskoga jezika*, drugo, izmijenjeno izdanje, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010, str. 54.

¹² I nije to jedino mjesto đe Pupovac crnogorski pravopis ne kritikuje spram onoga što u njemu zbilja piše no spram onoga što mu Glušica pripisuje. Tako recimo (198) navodi oblike *ćelina* (<cjelina), *ćelivati* (<cjelivati) iako ih u Pravopisu nema. Ili recimo kad kritikuje upotrebu termina *nezvučni* umjesto *bezvučni* po ugledu na „novohrvatski“ (203), da bi dokazao da je crnogorska standardnojezička norma nastala pod uticajem hrvatske (kako bi se, razumije se, razlikovala od srpske), Pupovac veli: „Isto se dogodilo s crnogorskim terminom *jotovanje*, koji je zamijenjen novohrvatskim terminom *jotacija*, *jotirati*, *jotiran*.“ Ako se može uzeti kao metodološki propust to što Pupovac ne spominje da se *jotacija* (umjesto *jotovanje*) koristi po ugledu na termine *palatalizacija*, *sibilarizacija* i sl., kako shvatiti to da se Pupovac poziva na navodne termine *jotirati*, *jotiran* ako ih u Gramatici crnogorskoga jezika nema? Takvi mu domišljeni primjeri u nedostatku dovoljno stvarnih trebaju da široko potvrde svoj stav: „inače razvijena tankočutnost na i najmanju jezičnu razliku hrvatskog u odnosu prema drugim standardnim jezicima novoštokavskog (ili hrvatskosrpskog), kao da je ovdje nestala, a crnogorska osjetljivost na tuđi jezični hegemonizam ovdje kao da mukom zamučee“ (203).

su na normu dogovorenu 1954. u Novome Sadu: zašto su u crnogorski standardni jezik uvedena dva „nova“ fonema? Na to pitanje, smatra on, odgovor zagovornici restandardizacije (spram revernakularizacije) nijesu dobili (197). „Adnan Čirgić, koji je u međuvremenu od direktora Instituta za crnogorski jezik i književnost postao dekan *Fakulteta za crnogorski jezik i književnost*, na to pitanje odgovara ovako: A savremeni otpori tome standardu zapravo su još jedan dokaz da je jezik, posebno standardni jezik, jedan od najbitnijih vidova identiteta, pa je kampanja protiv standarda motivisana neprihvatanjem ideje o *posebnosti savremenog državnog identiteta*“ (197). Da. Upravo tako. A da nije tako, niti bi Glušica objavila knjigu o crnogorskome jezičkom nacionalizmu niti bi Pupovac pisao članak povodom te knjige. Crnogorski jezik standardizovan je ne kao jezik nacionalnih Crnogoraca no kao jezik građana Crne Gore i on kao takav jeste dio identiteta Crne Gore kao građanske države. A što u citiranome odlomku autora ovih redaka vidi Pupovac – puštimo Pupovca da prozbori: „Odgovor koji Čirgić daje Glušici nije samo način suzbijanja znanstvene rasprave (a što nesumnjivo jeste) i ne predstavlja samo 'zastrašivanje lingvista' i njihovo proglašavanje 'državnim neprijateljima', već dvije vrste performativnosti, s dvije vrste ilokucijske snage ili moći. Glušičini iskazi svoju performativnu, ilokucijsku snagu imaju u naučnoj spoznaji *kakav jest crnogorski jezik* (što bi kao takav trebao i ostati). Čirgićeve iskazi svoju performativnu snagu imaju u tome kakav je crnogorski jezik eventualno bio, a zapravo *kakav mora biti*. Drugim riječima, Glušičini iskazi spadaju među asertivne govorne radnje, a Čirgićeve među direktivne, i to *identitetske direktive* koji govore proklamiranim vernakularom države“ (198). Sapienti sat.

Kad je Vojislava P. Nikčevića (koji je umro i prije no je Vlada Crne Gore formirala Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika) i autora ovih redova prikazao kao lingviste anahronih shvatanja, sklone nacionalističkim pogledima na jezik, kad ih je dakle diskreditovao – da ne rečemo dehumanizirao, Pupovac nastavlja: „U slučaju *Pravopisa* autorima (Silić, Vasiljeva, a kasnije i Čirgić) je posao bio da od pravopisnih načela V. P. Nikčevića i A. Čirgića razviju i oprimjere pravila koja bi važila za pisanje na crnogorskom“ (199). Ostaće nejasno na čemu Pupovac bazira tu tvrdnju. Prvo, i površnim uvidom u impresum *Pravopisa* videće se da na njemu nijesu potpisani autori (baš kao ni na onome srpskohrvatskom iz 1960). Drugo, Ekspertska komisija (čiji su Silić i Vasiljeva bili članovi, a Perović predsjednik) nije imala zadatak da razvije i oprimjere pravila, već da arbitriru u sporu koji je izbio između dvije grupe članova Savjeta (budući da ministar prosvjete, suprotno onome kako to Pupovac predstavlja, nije htio arbitrirati u tome sporu uprkos činjenici što je na jednoj strani (onoj koju on pokušava osporiti) bilo osam članova Savjeta spram pet ostalih) i od postojećega materijala sačini *Pravopis* i *Gramatiku*. To

je vrlo jasno izloženo u predgovoru Ekspertske komisije.¹³ I treće – otkud Pupovcu podatak da je ta komisija radila na nekakvim načelima V. P. Nikčevića i A. Čirgića ako se zna da je Savjet usvojio *svoja* pravopisna načela koja su bila polazište za dalji rad?

Aktuelni crnogorski jezički standard Pupovac nastoji prikazati neodrživim samim po sebi jer „u slučaju pravopisa radikalno su izmijenili fonološki sistem crnogorskog uvodeći dva fonema (*ś* i *ž*), a u slučaju gramatike su radikalno takav crnogorski fonološki sistem adaptirali na gramatiku hrvatskog jezika. I tako je Crna Gora dobila dva važna priručnika s kojima su naučno posvjedočena i politički/administrativno ozvaničena autohtonost i autonomnost crnogorskog jezika“ (199–200). Neupućeni u crnogorske jezičke prilike mogao bi pomisliti da je ta norma radikalno (i nasilno, razumije se) izmijenjena uvođenjem nekih osobina koje su odlika istorije crnogorskoga jezika, poput recimo poluglasnika. No te izmjene radikalne su u onoj mjeri u kojoj je srpskohrvatska norma pravila radikalnan otklon od njih – uprkos tome što su bila prepoznatljivo obilježje crnogorskoga jezika i što su kao takva ostala do danas. Da bi pokazao kako je naučno neutemeljeno bilo foneme *ś* i *ž* uvoditi u standard, Pupovac – opet s pozivom na Glušicu – iznosi „materijalnu grešku“ koja se opisa tih fonema tiče: „pogrešna je tvrdnja, koja se nalazi u dijelu gramatike o morfonologiji crnogorskog jezika, da 'bilo koji konsonant koji se nađe u kontaktu (u okviru jedne riječi) s konsonantom koji mu je suprotan po zvučnosti prelazi u svoj parnjak' (39, prema Glušica 147). Za cijeli projekt crnogorske fonologije, a time i za cijeli projekt crnogorskog jezika kako ga razvijaju Čirgić i država, Glušica dokazuje pogrešnost ovakve tvrdnje na primjeru dvaju novih glasova: 'postoje glasovi koji iako dođu u kontakt sa suglasnikom različitim po zvučnosti, ne prelaze u svoj parnjak. Takvi su i u standard novouvedeni konsonanti *ś* i *ž* za koje ne postoje primjeri da mogu preći jedan u drugi ni pod kojim uslovima“ (200–201). Što je međutim netačno i pogrešno u citiranoj tvrdnji iz Gramatike crnogorskoga jezika Pupovac ne navodi. Ako je ta tvrdnja netačna, očekivalo bi se da se primjerima to potvrdi. Upućivanjem na Glušićinu argumentaciju da nije potvrđena alternacija *ś* – *ž* ne ilustruje se taj stav jer je alternacije *ś* – *ž* nema ne zato što u dodiru s konsonantima suprotnim po zvučnosti oni ne mijenjaju svoju zvučnost, nego zato što taj dodir u crnogorskome jeziku nije posvjedočen. I iza jednoga i drugoga javljaju se samo vokali ili po zvučnosti srodni konsonanti, a *ś* se javlja i u finalnome položaju u riječi. Da li to što se iza *ś* i *ž* nikad ne javlja konsonant suprotan im po zvučnosti znači da je stav o alternaciji suglasnika po zvučnosti

¹³ *Pravopis crnogorskoga jezika*, drugo, izmijenjeno izdanje, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010, str. 9–11.

netačan? Ne. To samo znači da se ni Milorad Pupovac, kao ni mnogi prije njega, ne libi posegnuti za falsifikatima u cilju negiranja utemeljenosti crnogorskoga jezičkog standarda.

Nakon što je hrvatski standardni jezik okarakterisan kao *novohrvatski* uz ne na jednome mjestu istaknuto mišljenje o nastojanju hrvatskih lingvista da standardizuju jezik tako da se on što više razlikuje od ostalih štokavskih standardnih jezika, Milorad Pupovac Gramatiku crnogorskoga jezika nastoji prikazati kao prevedenu Gramatiku hrvatskoga jezika, osobito njezin dio o sintaksi. Radi ilustracije toga stava donosi uporedo primjere iz jedne i druge, npr. *Slušaju glazbu. – Slušaju muziku*. Zanimljivo, Pupovac koji zastupa stav da su štokavski jezici zapravo jedan jezik (na str. 202 naziva ga *južnoslavenskim*) čudi se otkud toliko sličnosti između hrvatske i crnogorske gramatike. U nastojanju da Gramatiku crnogorskoga jezika gotovo prikaže kao plagijat Gramatike hrvatskoga jezika, Pupovac kao da svjesno želi zamagliti činjenicu da je njihova sličnost (i podudarnost) uslovljena prije svega dvama faktorima. Prvo, autor dijela o sintaksi i u jednoj i u drugoj gramatici isti je – Ivo Pranjković. Odatle i očekivane sličnosti između ta dva djela. Drugo, i hrvatska i crnogorska gramatike štokavske su gramatike. Objašnjava li to objektivne sličnosti između jedne i druge? A zašto je baš Ivo Pranjković autor toga dijela crnogorske gramatike, Pupovac je mogao saznati da mu je zbilja bio cilj saznati uzroke rascjepa Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika umjesto što neskriveno zauzima stranu jedne grupe Savjeta, i to one što je zastupala – baš kao i Pupovac – tradicionalistički stav da je srpskohrvatska jezička norma jednom za vazda (odozgo, poput Mojsijevih tablica) data i da se u nju ne smije dirati, osobito ne „radikalno“.

Zanimljivo, dok s jedne strane kritikuje crnogorski standard zbog razlika u odnosu na srpskohrvatski, Pupovac s druge strane ističe Glušičino nastojanje da između hrvatske i crnogorske gramatike potraži „ono u čemu nisu različite, a trebale bi biti“ (202). Tako navodi: „u crnogorskoj sintaksi široko je rasprostranjeno nerazlikovanje između 'lokativa/instrumentala uz glagole u mirovanju i akuzativa uz glagole kretanja tipa *Živim u Nikšić, Idem u Nikšić, Stigoh pred kuću, Stigoh pred kućom*“ (202–203). Istina je, ta je pojava široko rasprostranjena i bitna je razlikovna crta crnogorskih govora u odnosu na većinu štokavskih. No ona nije postala dio standarda baš zbog uticaja koji je na jezik u službenoj komunikaciji imala srpskohrvatska norma u doba jugoslovenskoga državnog zajedništva. Takav smo postupak smatrali odveć radikalnim raskidom s uspostavljenom govornom i pisanom praksom, te je pojava o kojoj je riječ ostala i dalje dijalekatsko obilježje crnogorskoga jezika. S metodološkoga aspekta međutim ne samo da je zanimljivo no je i vrlo ilustrativno Pupovčevo isticanje izostanka te pojave iz crnogorskoga standarda. Kad se to

uporedi sa stavom o proširenju standardnoga crnogorskog fonološkog sistema, nameće se pitanje kako to da za Pupovca Glušica nije ekstremni nacionalist kad se zalaže za standardizaciju onih jezičkih specifičnosti koje su suviše radikalnim smatrali i oni što ih Pupovac prikazuje kao nacionaliste? Ili je za Pupovca nacionalizam i razjedinjavanje samo ono što se može dovesti makar u posrednu vezu s Vojislavom P. Nikčevićem, dok su prijedlozi za radikalne izmjene srpskohrvatske norme prihvatljivi kad dolaze iz drugoga tabora? To dakle nije jezičko razjedinjavanje, diglosija, nacionalizam?

Pravo je pitanje kako Milorad Pupovac objašnjava činjenicu da za sprovođenje navodne nacionalističke politike pri standardizaciji crnogorskoga jezika, tj. za revernakularizaciju crnogorskoga jezika, Vlada Crne Gore nije angažovala kojega drugog hrvatskog lingvistu nego baš Josipa Silića i Iva Pranjkovića, za koje bi teško mogao potvrditi da su (bili) nacionalistički nastrojani. Još je upitnije zašto je Pupovac čekao da prođe punih dvanaest godina od Silićeve knjige o naučno-metodološkim osnovama standardizacije crnogorskoga jezika¹⁴ pa da tek onda o njoj progovori. Da je to učinio na vrijeme, makar prvih pet godina po izlasku te knjige, na neke mu je nedoumice mogao odgovoriti sam Silić. Na njegovu konstataciju da „čitalac ni iz te treće knjige iz trilogije (riječ je o pomenutoj Silićevoj knjizi – A. Č.) kojom se trebala zatvoriti osnovna struktura standardnog crnogorskog jezika ne može saznati na osnovi kojih je to naučnih kriterija Crna Gora dobila pravopis i gramatiku“ (206) ipak nećemo odgovarati. Vjerujemo da će Pupovčev čitalac uvidom u Silićevu pomenutu knjigu sam provjeriti istinitost Pupovčevih stavova. Tako će se uvjeriti je li zaista bila „sporna stručnost“, kako to Pupovac tvrdi na str. 206, „onih koji su to rješenje kao stručnjaci ponudili vlasti da ga nametne kao 'najcrnogorskije'“.

Stavovima Rajke Glušice Pupovac manje-više kroz cio tekst suprotstavlja stavove Vojislava P. Nikčevića implicite stvarajući zabunu kod čitalaca kao da je Nikčević bio član Savjeta za standardizaciju. Navodeći tako dio Nikčevićeva teksta iz 1993. godine, Pupovac veli: „Dok ona (Glušica – A. Č.) zagovara restandardizaciju, koja bi osigurala kontinuitet s njezinim stope-desetogodišnjim trajanjem, Nikčević i njegovi sljedbenici i njihovi inozemni pomagači zagovaraju i provode *revernakularizaciju*. I dok bi restandardizacija osigurala sljedeće dvije stvari: kontinuitet unutarcrnogorskog procesa standardizacije i kontinuitet unutarcrnogorske i crnogorske s drugim narodima zajedničke jezične osnove, revernakularizacijom bi se prekinuo historijski kontinuitet crnogorskog procesa standardizacije i ozbiljno reducirao komu-

¹⁴ Josip Silić, *Crnogorski jezik: naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.

nikacijski kontinuum unutarcrnogorski kao i komunikacijski kontinuum s drugim narodima zajedničke osnove“ (207). Dakle, za Pupovca, kao i za ostale protivnike standardnojezičke crnogorske norme, nije relevantno to što ta norma odražava stvarno jezičko stanje nego to što se ta norma razlikuje od srpskohrvatske. Takva norma, po njegovu mišljenju, stvorila bi komunikacijske prepreke ne samo između Crnogoraca i drugih štokavaca nego čak i između Crnogoraca samih. Jer ako Crnogorci budu pisali (kao što i govore) *šeme, đed, đevojka, izjelica, počera, šever, ćedilo* neće ih razumjeti oni što pišu (i govore) *sjeme, djed, djevojka, izjelica, potjera, sjever, cjedilo*? Odista, ako se za J. Silića, I. Pranjkića, Lj. Vasiljevu može konstatovati „sporna stručnost“, onda se za Pupovca može reći da mu stručnosti ne fali. Njegov je nalaz, priznajemo, rafinirana nauka. Bilo bi dobro da nam u najavljenome nastavku svoga projekta pojasni kakav je to kontinuitet crnogorskoga procesa standardizacije i koje su to prethodne unutarcrnogorske standardizacije jer, koliko je nama poznato, Crna Gora je službeno prvi put 2008. godine dobila priliku da svoj jezik standardizuje u skladu sa svojim potrebama. U prethodnim standardizacijama, kako smo to ranije istakli, nije učestvovala.

Zanimljivo je da Milorad Pupovac u vrlo opsežnome članku kojim nastoji pokazati da Crnoj Gori zbog njezine nenaučne nacionalističke jezičke politike prijeti stvaranje nepremostive komunikacijske barijere nijednom nije istakao da Pravopis crnogorskoga jezika propisuje dubletna rješenja u slučajevima koji su odraz „radikalnoga raskida“ sa srpskohrvatskim standardom. Razumljivo je da bi isticanje fleksibilnosti crnogorske standardnojezičke norme koja počiva na velikome broju dubletnih rješenja narušilo sliku koju Pupovac gradi kroz cio svoj članak. Za potrebe te slike on citira tekstove Vojislava P. Nikčevića iz 90-ih godina, a zaobilazi javne rasprave koje su pratile standardizaciju crnogorskoga jezika kako u medijima tako i na naučnim skupovima i okruglim stolovima koje je mahom organizovao Institut/Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Još je zanimljivije da Pupovac nije ni pomenuo brojne negativne javne reakcije koje je izazvala Glušićina knjiga „kritičke lingvistike“ na kojoj on temelji svoje stavove o crnogorskome jeziku. Posežući više puta za Nikčevićevim stavovima publikovanim 90-ih godina, poput onoga o doseljavanju predaka današnjih Crnogoraca iz Polabla kako bi standardizatore crnogorskoga jezika prikazao kao ekskluziviste, Pupovac pokazuje izvjesnu strast prema stavovima koji su obilježili devedesete godine minuloga stoljeća. Stoga ćemo dopuniti njegova saznanja još jednim citatom iz 90-ih, ovoga puta ne Nikčevićevim nego Rajke Glušice, a riječ je o jednome od zaključaka simpozijuma koji je o jeziku održan u Crnoj Gori, čiji je Glušica bila učesnik: „Ijekavica kao književni standard srpskog jezika u pisanoj i govornoj komunikaciji jedini je stožer koji sabija u jednu cjelinu rasute etničke

djelove jedinstvenog srpskog jezika i ne pretpostavlja bilo kakvo lingvističko i kulturno-istorijsko utemeljenje separativnih književnih jezika po vjerskom ili teritorijalnom principu¹⁵. Taj je zaključak grm u kome leži zec „kritičke lingvistike“ u Crnoj Gori koju Pupovac glorifikuje naspram tobožnjih nacionalističkih shvatanja crnogorskih standardizatora koji smatraju da jezik treba normirati u skladu s uzusom njegovih govornika. Govornici crnogorskoga jezika žive u Crnoj Gori. I spram onoga kako oni govore standardizovan je crnogorski jezik – ravnopravno s praksom koja je u službenoj komunikaciji i jeziku književnosti uspostavljena potonjih sto pedeset godina. Taj je standard rađen prema jeziku koji dolazi „odozdo“ – od govornika. Onaj drugi model za koji se zalaže i Pupovac dolazi „odozgo“ – iz Beograda. Višedecenijske polemike o crnogorskoj kulturnoj baštini (u najširem značenju) pokazale su jednu bezizuzetačnu pojavu kad one dolaze od strane srpske elite. Ni na čemu se ne može testirati iskrenost srpske ljevice kao na pitanju Crne Gore i njene kulturne baštine. Da je tako, potvrdio je i Milorad Pupovac.

LITERATURA

- Čirgić, Adnan. „Jezička politika u Crnoj Gori od Njegoša do naših dana“, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost & Matica crnogorska, Podgorica, 2011.
- Čirgić, Adnan. „Jezički unitarizam u novome ruhu (Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2020)“, *Croatica et Slavica Iadertina*, XVII/I, Zadar, 2021, str. 426–429.
- Čirgić, Adnan. „Povodom standardizacije crnogorskog jezika“, *Matica*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010, str. 7–48.
- Čirgić, Adnan. „Rekvijem za 'XX vek' (Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*, XX vek, Beograd, 2020)“, *Lingua Montenegrina*, god. XIII/2, br. 26, Cetinje, 2020, str. 501–514.
- Krivokapić, Petar & Drašković, Nada. *Crnogorski jezik (1768–2020): bibliografija*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“ Podgorica, Cetinje & Podgorica, 2021.
- Nikčević, Milorad. „Knjiga Crnogorski jezik i nacionalizam – Ogledni primjer kulture pljuvanja – I dio“, portal Antena M, dostupno na: <https://www.antenam.net/kultura/166329-knjiga-crno-gorski-jezik-i-nacionalizam-ogledni-primjer-kulture-pljuvanja-i-dio> (pristupljeno: 20. decembra 2022).

---

¹⁵ *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994, str. 129.

- Nikčević, Milorad. „Knjiga Crnogorski jezik i nacionalizam – Ogledni primjer kulture pljuvanja – I dio“, portal Antena M, dostupno na: <https://www.antenam.net/kultura/166329-knjiga-crno-gorski-jezik-i-nacionalizam-ogledni-primjer-kulture-pljuvanja-i-dio> (pristupljeno: 20. decembra 2022).
- *Pravopis crnogorskoga jezika*, drugo, izmijenjeno izdanje, Ministarstvo prosvjete i nauke, Podgorica, 2010.
- *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960.
- Pupovac, Milorad. „Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Tragovi: časopis za srpske i hrvatske teme*, Vol. 5, No. 2, Zagreb, 2022, str. 175–221.
- Radoman, Aleksandar. „Knjiga iz minuloga v(ij)eka“, *Ars*, god. 36, br. 3/4, Cetinje, 2020, str. 163–170.
- *Rječnik crnogorskog narodnog i književnog jezika*, knjiga I, A–V, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2016.
- Silić, Josip. *Crnogorski jezik: naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica, 2010.
- Šušanj, Jelena. „O zloupotrebama naučnoga diskursa u kritici crnogorske jezičke standardizacije“, *Milorad Nikčević: život i djelo: Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa održanog na Cetinju 8. maja 2022*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022, str. 185–199.
- Šušanj, Jelena. „Standardni jezik kao poprište manipulacija – prilog jednoj polemici“, *Cetinjski filološki dani III: zbornik radova s međunarodnoga naučnog simpozijuma održanog na Cetinju 2. i 3. septembra 2021*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & KU Department of Slavic and Eurasian Languages & Literatures, Cetinje, 2022, str. 477–510.
- *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994.
- Vujović, Novica. „Crnogorskoj nauci antidoprinos – prikaz knjige: *Crnogorski jezik i nacionalizam*“, *Montenegrin Journal for Social Sciences*, br. 4, Centar za geopolitiku, Nikšić, 2020, str. 199–210.

Adnan ČIRGIĆ

**MONTENEGRIN LANGUAGE STANDARD IN
MILORAD PUPOVAC'S ANALYSIS**

In this paper, the author analyses the views of Milorad Pupovac published in the paper entitled “Vernakulari država i diskursi nacija: rasprava povodom knjige Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*” (*Tragovi*, Zagreb, god. 5, br. 2, 2022, str. 175–221), in which an effort is made to depict the process of Montenegrin language standardisation as the result of nationalist state policy.

Keywords: *Milorad Pupovac, Montenegrin language, standardisation*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.4(497.1)

Jasmin HODŽIĆ

Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik
jasmin.hodzic@izj.unsa.ba

PITANJE ODMAKA OD NOVOSADSKOG DOGOVORA U BOSNI I HERCEGOVINI SEDAMDESETIH GODINA PROŠLOG VIJEKA

Tragom teze da je činom osnivanja Instituta za jezik u Sarajevu 1972. godine postavljen temelj institucionalnom pristupu jezičkoj politici i novijim lingvističkim istraživanjima u Bosni i Hercegovini, i to s naglašenom bosanskom, a ne nužno jugoslavenskom orijentacijom, ovdje analiziramo neke bitne stavove izrečene u dokumentima o književnojezičkoj politici u Bosni i Hercegovini u vrijeme pred osnivanje Instituta za jezik u Sarajevu ali i nakon osnivanja Instituta, čime je Sarajevu nakon Beograda i Zagreba dodijeljen status posebnog jezičkog centra, što nije bilo u skladu s principima na kojima se zasnivao Novosadski dogovor o zajedničkom jeziku koji se razvija oko dva centra, Beograda i Zagreba. Dodatno, zastupanje koncepta blagog i neosjetnog ali ipak dovoljno konkretnog odmaka od Novosadskog dogovora, ovdje propitujemo kroz čin pojavljivanja *Pravopisnog priručnika* 1972. godine u Sarajevu, što je pravopis koji je u tadašnjem filološkom žargonu bio (pre)poznat kao *bosanski*.

Ključne riječi: *Novosadski dogovor, bosanski pravopis, Institut za jezik u Sarajevu, jezička politika*

Uvod

Sredina prošlog vijeka u kontekstu sociolingvističkih pitanja obilježena je raspravama o varijantnostima tada zajedničkog jezičkog standarda, a koji se po posljednjem jezičkom dogovoru oko zajedničkog jezika, po Novosadskom dogovoru iz 1954. godine, definirao kao jezik „koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba“ (v. Pravopis, 1960), čime se i javno propagiralo stajalište o samo dvije jezičke varijante – istočna i zapadna, beogradska i zagrebačka, ili srpska i hrvatska. Nije teško primijetiti

da se koncept Novosadskog dogovora ovim uveliko razlikovao od poznatog stava iz dogovora o zajedničkom jeziku iz 1850. godine, kada se na Bečkom književnom dogovoru inaugurirao zajednički jezik kao jezik koji se zasniva na južnom narječju, ali i kao jezik jednog naroda koji jednu književnost (treba da) ima. Istina, 1954. se govori o dva glavna središta, što će reći da ima još središta, samo nisu glavni, ili da može još biti (da je bilo još) jezičkih središta ili jezičkih centara?

Zato valja uputiti na činjenice po kojima se naročito 1970, 1971. i 1972. godina Bosna i Hercegovina i Sarajevo također postavljaju u sami (jezički) centar zbivanja. Naime, 1970. godine se najprije u martu pokreće jezička anketa „Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini“ (v. Dizdar, 1970), da bi potom u aprilu iste godine bio održan i poznati sarajevski *Simpozij(um) o jezičkoj toleranciji*, na kojem se raspravljalo o temi „Jezička tolerancija u nastavi (u školama SRBiH)“ (v. Prstojević, 1984: 19). Zatim je već sljedeće godine, tačnije 11. februara 1971., dokumentom „Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini“ zvanično zasnovana bosanskohercegovačka (bosanska) jezička politika, gdje je jedan od zaključaka bio i taj da se u Bosni i Hercegovini formira jezički institut, što se 1972. i desilo, kada se u Sarajevu zvanično osniva *Institut za jezik* (danas Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu). Međutim, osim samog čina osnivanja instituta u 1972. godini, ova godina je naročito značajna i zbog još jedne za nas nezaobilazno značajane sociolingvističke činjenice – u Sarajevu 1972. izlazi *Pravopisni priručnik* zasnovan na primjerima iz jezičke prakse u Bosni i Hercegovini, namjenski usmjeren na upotrebu u bh. školstvu.

Kroz naznačeno vrijeme s početka sedamdesetih godina prošlog vijeka, kada se, nakon Beograda i Zagreba, i Sarajevu daje epitet jezičkog centra – činom osnivanja Instituta za jezik, ovdje ćemo sagledati praktično pitanje odmaka od principa Novosadskog dogovora kroz analizu čina zvaničnog zasnivanja jezičke politike u Bosni i Hercegovini, odnosno čina institucionalnog pristupa jezičkoj politici i organiziranog programskog pristupa savremenim lingvističkim istraživanjima.

Čin osnivanja Instituta za jezik u Sarajevu

Dokumentom „Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini“ od 11. februara 1971. godine zvanično je zasnovana bosanskohercegovačka (bosanska) jezička politika, gdje se u završnom ili zaključnom dijelu dokumenta navodi da „Utvrdjivanje standardnog bosanskohercegovačkog književnojezičkog izraza treba da bude rezultat šireg društvenog dogovora na osnovu prethodnih sociolingvističkih ispitivanja.“ (v. Prstojević, 1984:

36), a da „Osnovu općestandardnog jezičkog izraza u službenoj upotrebi u SRBiH čine ijekavski književni izgovor i druge autohtone jezičke osobine“ (v. Prstojević, 1984: 36), što je imalo oslonac u zaključcima Simpozija o jezičkoj toleranciji iz 1970. Dakle, kako se iz naznačenih formulacija vidi, napravljen je direktni zaokret od jugoslavenskog na bosanskohercegovački kontekst. Tek nakon prethodno izrečenog direktno se prelazi na završne zaključke o potrebi osnivanja jezičkog instituta. Tačno je navedeno to da je potrebno dati punu podršku inicijativama „da se formira institut za savremeni srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik“, ali konkretno „radi potpunijeg utvrđivanja bosanskohercegovačkog standardnog jezičkog izraza“ (v. Prstojević, 1984: 36). Dakle, nije se zvanično radilo na separatizmu (zadržana je zajednička jezička perspektiva), ali je napravljen zaokret prema bosanskohercegovačkom okviru. Suštinski, činom izdvajanja autohtonih domaćih jezičkih osobina u prvi plan, u šta spada i službeno priznanje samo ijekavice kao zvaničnog izgovora, napravljen je blagi zaokret od ranijeg Novosadskog dogovora iz 1954., kojim se njegovalo jezičko zajedništvo u kontekstu afirmiranja dva lingvistička centra – Beograda i Zagreba, pa se može reći da je činom osnivanja Instituta za jezik u Sarajevu bh. podneblju također data mogućnost da ima svoj lingvistički centar, ravnopravan s drugim centrima ili tada već postojećim sličnim institutima u Beogradu i Zagrebu. Institut za srpski jezik SANU osnovan je 1947. godine, dok je 1958. godine preimenovan u Institut za srpskohrvatski jezik, a da bi od 1992. godine ponovo bio vraćen u Institut za srpski jezik SANU. Današnji Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje osnovan je 1948. godine kao Odsjek za jezik Instituta za jezik i književnost JAZU-a (danas HAZU), od 1952. radio kao Institut za jezik JAZU-a, te od 1973. samostalno kao Institut za jezik. Od 1977. do 1991. radi kao Zavod za jezik Instituta za filologiju i folkloristiku, a od 1991. do 1996. kao Zavod za hrvatski jezik Hrvatskog filološkog instituta, da bi od 1996. imao današnji naziv (v. Čušić, 2021).

Treba još ovdje istaći i to da je prethodno u uvodnom dijelu *Dokumenta* (1971) o jezičkoj politici u Bosni i Hercegovini još rečeno da „U razmatranju književnojezičke situacije u Bosni i Hercegovini moramo uvijek polaziti: 1. od lingvističkih činjenica i 2. od postojeće društveno-političke konstelacije i interesa svih naroda koji zajednički žive u ovoj Republici“ – što je praktično bilo uvjetovano i šire postavljenim raspravama o tome da u tadašnjim društveno-političkim okolnostima za narode Bosne i Hercegovine nije važila izrazita međusobna jezička varijantna polarizacija, ali da se u odnosu na cjelokupni južnoslavenski prostor ipak, kako je to bilo istaknuto i na Simpoziju o jezičkoj toleranciji, u našim specifičnim bh. uslovima u standardnom (književnom) jeziku ogleda i naše autohtono bosanskohercegovačko kulturno naslijeđe, pa će i „njegovanje autohtonih književnojezičkih i kulturnih vrijednosti“ (Prstojević,

1984: 27) biti jedno od polaznih načela zvanične bh. književnojezičke politike. Naravno, u svemu ovome se nije išlo u neki radikalni zaokret, u smislu i službenog odvajanja od zajedničkih književnojezičkih tokova u ondašnjoj zajedničkoj državi, pa je to zajedništvo uvijek i isticano, kao što su isticani i izvjesni utjecaji drugih sredina na bosanskohercegovačko književnojezičko područje i naša otvorenost prema pozitivnim kulturnim i jezičkim utjecajima sa strane. Međutim, *Dokument* (1971) se u nekoliko navrata sasvim jasno odredio spram spomenutih utjecaja, potvrđujući na jednom mjestu da su generalno utjecaji sa strane beznačajni da bi poremetili jedinstvo bh. književnojezičkog sistema kao takvog, a s druge strane *Dokumentom* (1971) se i otvoreno upozorilo na to da je favoriziranje ravnopravnih varijantnih jezičkih utjecaja sa strane praktično značilo lingvistički kolonijalizam, hegemonizam i paternalizam, što se u kontekstu savremenih sociolingvističkih teorija može promatrati i kroz prizmu teorije jezičke pravde i teorije jezičkog imperijalizma.

Tako su se i iskazanim stavom pod naslovom „Naša Republika nije ničija lingvistička kolonija“ (v. Grabčanović, 1971) jasno mogli iščitati i neki otvoreni politički interesi (interesi naših političara) za zastupanje probosanskog kursa u zasnivanju nove jezičke politike u Bosni i Hercegovini 1971. godine, s obzirom na to da je spomenuti tekst s jasno izrečenim stavom u naslovu objavljen pod autorstvom političara, i to preko tzv. Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine kao političkog tijela.¹

Dokument o bh. književnojezičkoj politici „Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini“ (1971) usvojen je također od političkih tijela, tj. od društveno-političkih organizacija. Donijele su ga komisije CKSK u oblasti kulture i javnog informisanja, u oblasti obrazovanja i nauke te u oblasti jačanja i razvoja međunacionalnih odnosa i međurepubličke saradnje, ali je pored naznačenih komisija u sastavljanju ovog dokumenta učestvovao i Sekretarijat CKSK BiH te Izvršni odbor republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine. Zato je, uzimajući u obzir i stav Hasana Grabčanovića izrečen u Grabčanović (1971), sasvim bilo uobičajeno da u *Dokumentu* (1971) zvanično još stoji i niz kvalifikacija o bosanskohercegovačkoj unutrašnjoj borbi protiv vanjskih političkih utjecaja preko paternalizma i hegemonizma.

---

¹ Iz ovakvih socijalističkih saveza u Srbiji i Hrvatskoj su SSRN kao republičke organizacije kasnijom transformacijom (nakon 1990) prerasle u političke stranke Socijalistička partija Srbije i Socijalistička stranka Hrvatske.

Tako *Dokument* (1971) sadrži i sljedeće stavove:

1. Zalaganje za „prava varijanata“ u BiH direktan je izraz paternalističkog odnosa prema našoj Republici i kulturi njenih naroda. (*Dokument*, 1971; Prstojević, 1984: 30)
2. „Izvjeshni varijantski uticaji koji se osjećaju u književnojezičkoj stvarnosti BiH) (a koji su procentualno, u odnosu na ono što je zajedničko i što je, uglavnom, autohtono, beznačajni) nikako ne mogu biti dovoljna osnova za tvrdnju da je naš književni jezik nastao „ukrštanjem varijanata“. (*Dokument*, 1971; Prstojević, 1984: 29)
3. „Teorije o varijantnoj polarizaciji, o „ukrštanju“ dviju varijanata na našem tlu, o „pravima“ tih varijanata u BiH na ravnopravan uticaj, izraz su težnji lingvističkih (i ne samo lingvističkih) hegemonista, koji se, pod firmom jezičke ravnopravnosti i tolerancije, bore za „prevlast“ u Bosni i Hercegovini (...)“ (*Dokument*, 1971; Prstojević, 1984: 29)
4. „Ali na našem tlu, u BiH, varijante kao relativno izgrađeni sistemi, koji žele da funkcionišu kao posebni književni jezici – hrvatski i srpski, nemaju nikakvih svojih prava.“ (*Dokument*, 1971; Prstojević, 1984: 30)
5. „Priznavanje prava na ravnopravan uticaj zapadne i istočne varijante (koji bi se, u smislu dvojezičnosti, obezbijedio administrativnim intervencijama) bio bi politički promašaj ravan negiranju samostalnosti BiH i priznavanju paternalizma.“ (*Dokument*, 1971; Prstojević, 1984: 30–31)

Prethodno je bilo dosta u saglasnosti s nekim rezultatima ankete „Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini“, kojim je upravo Mak Dizdar posvetio pažnju bosanskoj književnojezičkoj tradiciji i potrebama posebnog rješenja za jezičku kanonizaciju u Bosni i Hercegovini: „Autohtoni, standardni jezik ovdje nije podudaran sa jezikom dviju varijanata i njegova eventualna kanonizacija traži zato i specifičan pristup i posebno rješenje“ (Dizdar, 1970: 118), odnosno: „Vidi se jasno kako su protagnosti istočne varijante učinili sve da ona, bar u nekim vidovima, prodre na područje Bosne i Hercegovine. Naravno, ona to niti može niti smije. Za prodiranje zapadne varijante nema nikakvih realnih uslova, bez obzira ne poneke i nečije pretenzije.“ (Dizdar, 1970: 118).²

U oba slučaja, i u slučaju (tadašnjeg) priznavanja ili nepriznavanja prava drugih varijanta izvan Bosne i Hercegovine na prava u Bosni i Hercegovini, u ostatku će bh. jezička slika u svom odnosu prema ostalim jezičkim

---

² M. Dizdar odvojeno spominje bosansku, hrvatsku i srpsku jezičku nominaciju i književnojezičku tradiciju, zalažući se za bosanski jezik u Bosni i Hercegovini (v. Dizdar, 1970).

varijetetima ostati ista, pa ćemo je i posmatrati kroz: autohtone bosanskohercegovačke književnojezičke vrijednosti i bosanski (bosanskohercegovački) okvir jezičke standardizacije u odnosu na ostatak južnoslavenskog jezičkog područja. Razlika je samo u tome što se spomenuti „ostatak“ može sagledavati i usko sinhronijski – u presjeku zatečnog stanja u vremenu i prostoru, uzimajući u obzir i širi društveno-politički kontekst, a naspram toga i šire dijahronijski – uzimajući u obzir bogatu književnojezičku tradiciju, a naročito potvrđena ustaljena rješenja u tradiciji, od čega mogu zavisiti i savremena standardološka rješenja, što jeste čest slučaj.

U vezi s temom dodirnih tačaka jezičke politike sa jezikom u školstvu, treba istaći da je Prosvjetno-kulturno vijeće SR Bosne i Hercegovine, na sjednici održanoj 26. jula 1971. godine, donijelo *Zaključke o književnojezičkoj politici u vasipitno-obrazovnoj djelatnosti* (v. Prstojević, 1984: 37–42), u kojima se, između ostalog, među završnim zaključcima navode stavovi oko realizacije pripremnih poslova na osnivanju sarajevskog jezičkog Instituta:

Kako bi se utvrđena književnojezička politika u SRBiH permanentno ostvarivala i kako bi se osiguralo naučno praćenje i produbljivanje te politike, obavezuju se nadležni organi, a posebno Republički savjet za koordinaciju naučnih djelatnosti, da u toku ove godine (1971., op. a.) izvrše sve pripreme za **osnivanje Instituta za savremeni jezik**. Zadatak tog instituta bio bi da, zajedno sa postojećim stručnim institucijama i uz pomoć zainteresovanih društveno-političkih organizacija pokrene sistematski naučnoistraživački rad i time osigura stručnu argumentaciju **za normiranje kolektivnog književno-jezičkog izraza** u školama, u administraciji, sredstvima javnog informisanja i drugim javnim institucijama **u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini**. (isticanje autorsko) (Zaključci o književnojezičkoj politici, 26. juli 1971. godine, u: Prstojević, 1984: 41–42).

Također je krajem 1974. (12. decembar) održana sjednica CK SKBiH na kojoj su razmatrani raniji zaključci CK SKBiH iz 1971. godine, pa je ponovljena, kako je navedeno, „potreba utvrđivanja bosanskohercegovačkog književno-jezičkog standardnog izraza“ (Prstojević, 1984: 53). Opet je istaknuta i potreba „okupljanja progresivnih lingvističkih snaga na realizaciji programa naučno-istraživačkog rada, čiji je cilj obezbjeđivanje stručne argumentacije **za normiranje kolektivnog standardnojezičkog izraza u administraciji, sredstvima javnog obavještanja i drugim javnim institucijama SRBiH**“ (isticanje autorsko) (Prstojević, 1984: 54), pa je data puna podrška „naporima Instituta za jezik i književnost u Sarajevu u njegovanju naučnog podmlatka i okupljanja progresivnih lingvističkih snaga“,

gdje bi Institut obavljao stručni i tehnički dio posla u rješavanju postavljenih zadataka (Prstojević, 1984: 54).

Posebno je 1974. istaknuto još i ovo:

1. „Potrebno je razmotriti **problem upotrebe bosansko-hercegovačkog standardno-jezičkog izraza u praksi Skupštine SFRJ**, drugih institucija od zajedničkog interesa i saveznih sredstava javnog obavještanja, te predložiti rješenja koja će, u okviru sadašnjih mogućnosti i prema stepenu dosadašnjih naučnih saznanja o tom izrazu, **osigurati ravnopravnost bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza s ostalim standardnojezičkim izrazima srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika**“ (isticanje autorsko) (Dokument, 1974; Prstojević, 1984: 55).
2. „(...) u pogledu upotrebe standardnog jezika i **ravnopravnosti standardnojezičkih izraza** (...) potrebno je i dati i podržati inicijative za razmatranje idejno-političkih pitanja u vezi sa standardnojezičkim problemima **u socijalističkim republikama...** (isticanje autorsko) (Dokument, 1971; Prstojević, 1984: 55).

Godinu kasnije, već 1975. desilo se da pravno bosanska jezička samosvojnost dobije u određenom pogledu isti status kao i srpska i hrvatska jezička varijanta u Jugoslaviji. Jer: „Od tada su materijali Skupštine SFRJ pripremani i objavljivani i na bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu“ – pa se statusno izjednačava i sa: „albanskim, mađarskim, slovenskim i makedonskim jezikom“ (v. Baotić, 2012: 379), a to zato što je stanje bilo takvo da se u ranijoj skupštinskoj proceduri nije poštovao jezički izraz bh. sredine, tj. u skupštinskoj proceduri su prevedeni stenogrami delegatskih izlaganja „pa su se govori bosanskohercegovačkih predstavnika pojavljivali u dvije varijantske verzije, a ne i u svom originalnom izrazu“ (Šipka, 1987: 27–28).

Konkretnije, M. Šipka³ o datom slučaju utvrđuje još i to da je „Prema Poslovniku Komisije Skupštine SFRJ za utvrđivanje istovjetnosti tekstova na jezicima naroda i narodnosti Jugoslavije, čl. 24. formirano je osam ravnopravnih sekcija“ (Šipka, 2001: 38), gdje su bile formirane ipak četiri sekcije na području tada zajedničkog jezičkog standarda.

Sve je dovelo do blagog pomaka prema onome što imamo i danas:

„Ovim aktom Skupštine Jugoslavije praktično su pravno priznata četiri republička standardna jezika na srpskohrvatskom govornom području: 1. srpski (tačnije: srbijanski), 2. hrvatski, 3. bosanski i 4. crnogorski, bez obzira na nazive u republičkim ustavima (...)“ (Šipka, 2001: 38–39).

---

³ Inače i prvi direktor Instituta za jezik u Sarajevu.

Uporedo, osim što je u Sarajevu 1972. osnovan Institut za jezik, iste godine je izrađen i pravopis kojim se na postavljenim principima blagog odmaka od Novosadskog dogovora usmjerila pažnja na bosanskohercegovački okvir jezičke politike.

„Bosanski pravopis“ iz 1972.

U Sarajevu je, po narudžbi izdavačke kuće „Svjetlost“ Sarajevo, godine 1972. štampan *Pravopisni priručnik* autora Svetozara Markovića, Mustafe Ajanovića i Zvonimira Diklića, i to kao stvarna potreba Bosne i Hercegovine i njenih jezičkih specifičnosti koje nisu jednake ni sa Zagrebom ni sa Beogradom, ni s Novosadskim dogovorom u cjelini. Mustafa Ajanović, kao jedan od autora o tome kaže sljedeće:

Pojavu Pravopisnog priručnika izazvala je opća stvarna potreba naročito jednog momenta naše republike. To je doba onog općeg previranja u Hrvatskoj, kad je došlo do odbacivanja Zaključaka Novosadskog dogovora, pa tako i zajedničkog Pravopisa, te se naša republika našla u posebnoj situaciji, naročito zbog nedostatka Pravopisa na ijekavskom govoru (Ajanović, 1976: 1).

U uvodnom dijelu *Pravopisnog priručnika* (1972) stoji da se on pojavio „da bi se popunila praznina koja je u školama u Bosni i Hercegovini nastala prestankom izlaženja školskog izdanja Pravopisa, naročito njegove ijekavske verzije“ (Marković, Ajanović i Diklić, 1972: 5). Kako se i ranije bh. govornici nisu mogli u potpunosti poistovijetiti sa zagrebačkim rješenjima, a kako su sada ostali bez ijekavske varijante, *Pravopisnim priručnikom* (1972) dobili su svoj, bosanskohercegovački ili bosanski pravopis za ondašnje uslove. M. Ajanović pojašnjava da do toga nije došlo zbog neslaganja s Novosadskim pravopisom u kontekstu „nekeg potcjenjivanja, iz mišljenja da se njega ne treba držati i sl.“ (Ajanović, 1976: 13), gdje se posebno u ondašnjim uslovima javno morala postaviti i službena ograda da to (slučaj s izdavanjem *Pravopisnog priručnika* u Sarajevu) nije „zakoračaj u izdvajanju naše republičke pravopisne prakse“ ili istovremeno „korak ka formiranju bosanskohercegovačke varijante“ (v. Ajanović, 1976).⁴ No, u medijima su se pojavili izvještaji da Bosna i

---

⁴ Međutim, i prof. Milivoje Minović, koji je po svjedočanstvu Mustafe Ajanovića bio pristao da bude stručni konsultant pri izradi Pravopisnog priručnika, gdje je Minović u pismu „Svjetlosti“ 12. XI 1971. „izrazio svoju punu saglasnost s idejom o izradi pomenutog priručnika i spremnost da u poslu sudjeluje“, jer bi, kako Ajanović naglašava, tako Minović „doprinio da Pravopisni priručnik bude uspješna zamjena dosadašnjem Pravopisu (Povukao M. A.). Kad je „pročitao u novinama da BiH izdaje novi pravopis ...“, otkazao je saradnju. (Ajanović, 1976: 14).

Hercegovina izdaje pravopis, pa su i pojedini lingvisti (poput Milivoja Minovića, npr.) uskratili podršku ovom pravopisu jer se u medijima također, kako kaže sam Minović: „pisalo o ‘bosanskom pravopisu’ na osnovu onoga što se čulo na konferencijama za štampu i sličnom“ (Minović, 1976: 29). Ajanović se prema ovom Minovićevom postupku odredio oštro i s negodovanjem, ne prihvatajući da je *Pravopisni priručnik* (1972) izvan novosadskog koncepta:

„Dakle, bila mu je (Minoviću, o. a.) dovoljna ko zna čija bilješka, nečije pisanje sasvim ‘na svoju ruku’, sasvim po svome mišljenju, pa da otkaže saradnju na tako značajnom poslu. To mu je bilo dovoljno pa da u ovakvom radu vidi ‘zastavu separatizma’ i kao ‘da se javila nova matica – sarajevska’“ (Ajanović, 1976: 15).

Dâ se uočiti da „Novosadski koncept“ za Ajanovića znači poštivanje dubletnosti, a ne strogo pozicioniranje Beograda i Zagreba kao lingvističkih centara i izvora za primjere te dubletnosti. No, kako se zvanično Pravopisnim priručnikom (1972) ipak nije propagirao otvoreni separatizam ili zastupanje neke naročito izdvojene pravopisne prakse uz zalaganje za bosanskohercegovačku (bosansku) jezičku varijantnost, i slično, isticalo se na koncu da *Pravopisni priručnik* (1972) može biti i zvanični zamjenski pravopis u Bosni i Hercegovini, ali upravo ne zvanično kao separatan bh. pravopis već kao pravopis koji je u načelu usklađen s novosadskim principima, ali koji ima specifična dopunjena rješenja. Dâ se primijetiti da se ovdje nije gledala samo suštinska, sadržinska strana, nije se mnogo raspravljalo o tome kakav pravopis zaista jeste, već se išlo u smjeru rasprava o tome šta će njegova pojava značiti u novoj konstalaciji odnosa, tj. kakav stvarni značaj ali i značenje ima sama činjenica o konkretnom pojavljivanju bh. pravopisa kao takvog, pa se i odnos prema ovom pravopisu različito artikulirao. Uprkos svemu, naročito je važno podsjetiti se da je ovaj *Pravopisni priručnik* izlazio sve do 1991. godine, zaključno sa svojim osamnaestim izdanjem.

Gdje je Pravopisni priručnik (1972) ipak napravio zaokret?

U odnosu na raniju pravopisnu tradiciju, Mustafa Ajanović je isticao i nedostatke Pravopisa Matica (1960) i stvarnu potrebu da se neke naše (bosanske, bosanskohercegovačke) specifičnosti unesu kao potpunija pravopisna rješenja.⁵ U uvodnom dijelu *Pravopisnog priručnika* (1972) autori kažu: „Trudili

⁵ Naročito su interesantne Ajanovićeve opaske u vezi s izgovorom i pisanjem glasa h, koji čak imaju i „Vlado i drugarica mu Rajka kao Srbi iz bilečkog kraja“ (npr. *aždaha, promaha*) i da je kod anketiranja studenata Više pedagoške škole u Mostaru bilježio i neke primjere u kojima je obično „jedino sa h“ – pa kad se kod izrade Pravopisnog priručnika raspravljalo o tome, prof. Marković je bio pokazao punu rezervu, dok se nije uvjerio da je izgovor sa h stvarnost. (Svetozar Marković je iz Zaječara, Srbija, op. a.). Ajanović (1976: 2) prenosi i stav Asima Pece da je bosanskohercegovačka realnost tražila korekcije, usklađene s rješenjima u govoru bh. Muslimana kao jedinim rješenjima (u pitanju glasa h), i kako Asim

smo se takođe da izvjesne nejasnoće bolje objasnimo, **da unesemo kao novo ono što je praksa nametnula i da dodamo ono što je**, po našem mišljenju, **nedostajalo**“ (istakao J. H.) (Marković, Ajanović i Diklić, 1972: 5).

Praktične dopune i dodaci suštinski su, može se priznati, ipak napravile i određeni značajan odmak od principa Novosadskog dogovora, iako autori *Pravopisnog priručnika* (1972) navode da su se držali principa Novosadskog dogovora, odnosno sarajevskog Simpozij(um)a o jezičkoj toleranciji:

Polazeći od zaključaka Simpozijuma o jezičkoj toleranciji,⁶ a vodeći računa o tome da su dosadašnja pravopisna pravila, rađena prema zaključcima Novosadskog dogovora, za proteklih desetak godina ušla u opću upotrebu, nastojali smo da se držimo principa datih prema tim pravilima, **ilustrujući ih prvenstveno primjerima iz bosankohercegovačke prakse**“ (isticanje autorsko) (Marković, Ajanović i Diklić, 1972: 5).

Kako je već *Simpozij o jezičkoj toleranciji* (1970) ignorisao četvrti stav *Novosadskih zaključaka* „Oba izgovora, ekavski i ijekavski, takođe su u svemu ravnopravna“ (Pravopis, 1960: 5), i kako je bila usmjerena pažnja na njegovanje autohtonih jezičkih osobina u Bosni i Hercegovini (ne samo u pitanju izgovora), tako je i *Pravopisni priručnik* (1972), koji polazi od *Sarajevskog simpozija* ali ide i korak dalje, ipak, može se reći, u određenoj mjeri i suštinski odstupio od principa Novosadskog dogovora, pa je očekivano proizveo i određene konkretne reakcije, kao što je npr. i ona profesora Velimira Laznibata s Više pedagoške akademije u Mostaru:

„Dakle, je li ovo službeni pravopis u Bosni i Hercegovini i moramo li ga primjenjivati u našim školama (jer je ovo, iz uvodne riječi saznajemo: školsko izdanje)? Zar nećemo i dalje zajednički Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika smatrati službenim pravopisom na cjelokupnom području hrvatskosrpskog jezika“ (Lanzibat, prema: Šipka i dr., 1974: 106).

Slično pitanje je postavila profesorica Amira Idrizbegović u svojstvu prosvjetnog savjetnika u Pedagoško-prosvjetnom zavodu Sarajevo: „Šta će se od sada izučavati u školama: srpskohrvatski-hrvatskosrpski književni jezik ili tzv. bosansko-hercegovački književnojezički standard, odnosno, standardni jezički izraz?“ (A. Idrizbegović, prema: Šipka i dr., 1974: 195).

Peco dodaje: „a ne samo u njihovom govoru“ (prema: Ajanović, 1976: 4), i to u primjerima *promaha, aždaha i hendek*, dok je Ajanović za ove i slične primjere dodatno potvrdio da „I kod Belića i kod Boranića imamo ravnopravan izgovor i sa **h** i sa **j**“, i da se „u dobrom dijelu našeg naroda ove riječi (se) govore sa **h**“ što „nije ‘usamljen slučaj’“ (Ajanović, 1976: 3).

⁶ Koji je i nastao na zasadaama Novosadskog dogovora, op. a.

U svemu predočenom, dodatno je interesantno da se za *Pravopisni priručnik* (1972) bila uvriježila etiketa „bosanski pravopis“:

„U našim školama ne smije biti dilema. Po svojoj namjeni i po svom sadržaju pravopis mora biti normativan, pa pitam je li nas ovaj (već sada nazivan i nezvan ‘bosanski’ pravopis) obavezuje i na šta nas obavezuje“ (Lanzibat, prema: Šipka i dr., 1974: 106).

U kontekstu navedenog, također tako Ajanović (1976) prenosi i reakciju poznatog hrvatskog lingviste Vladimira Anića štampanoj u *Zadarskoj reviji* br. 2 iz 1973. godine, gdje V. Anić ističe već poznate povode o razlozima izlaženja zbog pomanjkanja primjeraka pravopisa iz 1960., ali dodaje i to da: „Ali kako pravopis ima i specifičnosti svoje sredine, predstavlja novost“, gdje se posebno ističe i uloga školstva: „Potrebno je reći da je ovaj pravopis u specifičnim prilikama jedini pravopis namijenjen potrebama školstva jedne republike na području hrvatskosrpskog jezika“ (Anić, 1973, prema: Ajanović, 1976: 22). Anić je još dodao da u novom pravopisu iz 1972. ima i kontinuiteta s dotadašnjom pravopisnom praksom i tolerancije u izboru onoga što je pravilno, ali da ima bosanskohercegovačke specifičnosti. Zaključno, Vladimir Anić za pravopis iz 1972. konstatuje: „Ovaj pravopis, sada u filološkom žargonu poznat kao ‘bosanski’, predstavlja ozbiljan napor u radu na izgrađivanju književne norme s osjećanjem za realnost“ (Anić, 1973, prema: Ajanović, 1976: 22).

U „odbranu“ pravopisa iz 1972. stali su kod nas, osim Asima Pece, još i Srđan Janković i Ismet Smailović, konstatujući uglavnom da se diže nepotrebna tolika vika, da se ne radi o narušavanju Novosadskog dogovora ili o stvaranju novog i posebnog bh. pravopisnog uzusa (v. *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku*, tj. Šipka i dr., 1974).

Srđan Janković je, čini se, iznio suštinu problema:

Nama je sasvim jasno da cjelokupnu pravopisnu problematiku ne može rješavati samo jedna kulturna sredina **bez ili mimo konsultovanja drugih kulturnih sredina** srpskohrvatskog jezičkog područja. Ali nam je isto tako jasno da **jednoj kulturnoj sredini** ne može biti **uskraćeno pravo da u okviru svojih potreba izdaje priručničku literaturu**, u ovom slučaju iz oblasti pravopisa. Svako drugo mišljenje o ovom značilo bi stavljanje takve jedne sredine pod – kuratelu (*skrbništvo*, tj. *ljekarski odnos*, op. a.). A to bi bilo u punoj suprotnosti sa svim onim što nam donosi današnji naš društveni trenutak“ (isticanje autorsko) (Janković, prema: Šipka i dr., 1974: 132).

U prethodnom Jankovićevom komentaru, rekli bismo, ogleda se suština kritike Novosadskog dogovora. No, svojevremeno je i Dževad Jahić isto tako pozitivno ocjenjivao blagi prirodni odmak od Novosadskog dogovora,

ne prihvatajući kritiku da se tu radi o jezičkoj dezintegraciji, a što se dešava već početkom osamdesetih godina prošlog vijeka u nastavljenim javnim raspravama o pitanjima zajedničkog jezika. Naime, beogradski NIN objavljuje 1982. Jahićev članak „Zajedništvo u jeziku“, u kojem stoji: „Novosadski dogovor nije nikakav strogo obavezujući za svagda dati čin koji ne trpi izmjene, poboljšanja, prilagođavanja nekih pitanja novom vremenu“ (v. Jahić, 1990: 34). Važno je istaći i to da se i tada „nepridržavanje Novosadskog dogovora“ ili „zahtjevi za jezičkom tolerancijom“ bili prepoznati kao jezička dezintegracija, dok je Dž. Jahić tvrdio da: „‘Nepridržavanje’ Novosadskog dogovora nikako ne znači dezintegraciju već je pozitivan znak traženja puteva za zajednička rješenja, što se ne čini odbacivanjem principa Dogovora već njihovim prirodnom i neophodnom izmjenom u pojedinostima“ (v. Jahić, 1990: 34).

Postavlja se pitanje da li je sama pojava izlaženja nekog pravopisa u Bosni i Hercegovini sama po sebi značila problem, ili je zaista postojala stvarna bojazan zbog već prisutnih tokova dezintegracije u jeziku.

Međutim, nakon svega, posebno je simptomatično što se u raspravama o novom *Pravopisnom priručniku* (1972) izgleda potpuno zanemarila jedna druga važna činjenična realnost, a to su podaci o drugim pravopisima i pravopisnim priručnicima u Bosni i Hercegovini i prije 1972. godine.

Podsjetimo se da je sarajevska „Svjetlost“ ta koja je štampala Pravopisni priručnik 1972. godine, ali dodajmo još i to da je upravo ista ova kuća već 1949. godine objavila i Vukovićeva (Jovan Vuković) *Pravopisna pravila: i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika: sa pravopisnim rječnikom ijekavizama* (Vuković, 1949), a 1952. godine i druga njegova pravopisna pravila u knjižici pod naslovom: *Pravopis savremenog našeg jezika: (analiza pravopisnih pravila i praktična uputstva za njihovu primjenu). Dio 1, Upotreba velikog slova i složene riječi* (Vuković, 1952). Treba reći da ovi podaci imaju i svoje dodatno uporište u činjenici da je konkretno upravo Jovan Vuković bio na čelu jednog sarajevskog jezičkog instituta, i to pri Višoj pedagoškoj školi, gdje je od aprila 1948. osnovan „Institut za savremeni jezik“, koji je radio svega nekoliko godina, nakon čega se ugasio (v. Vuković, 1949: 145).⁷

Također, sarajevski Zavod za izdavanje udžbenika je 1968. objavio Vukovićeva pravopisna pravila u koautorstvu sa Savom Pujićem, pod naslovom „Pravilno – nepravilno: pravopisni rječnik [1]: za niže razrede osnovne škole“ (Vuković i Pujić, 1968), dok je sljedeće, 1969. godine Savo Pujić objavio svoj autorski pravopisni priručnik, latinični za više razrede osnovne škole, s nazi-

⁷ Više o radu ovog instituta vidjeti kod Čušić (2021), gdje vidimo da je *Institut za savremeni jezik* objavio 4 sveske časopisa *Pitanja savremenog književnog jezika*, nakon čega ovaj časopis izlazi na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, do 1969. godine, kada je ugašen (ukupno je izašlo sedam brojeva).

vom „Abecedna kolona: pravopisni rječnik 2: za više razrede osnovne škole“ i 1970. godine ćirilicu verziju, s nazivom „Azbučna kolona: pravopisni rječnik 2: za više razrede osnovne škole“, gdje su u oba priručnika na početku data i pravopisna pravila.

Može se utvrditi da su ranija Belićeva pravopisna rješenja bila na širim osnovama nego što su to Vukovićeva i Pujićeva rješenja, usklađena s Novosadskim dogovorom, što će reći da su se samim tim Vukovićev i Pujićev pravopisni priručnik razlikovali od, da ga tako nazovemo, Ajanovićevog „Bosanskog pravopisa“ iz 1972. Dodatno, može se potvrditi da je *Pravopisni priručnik* iz 1972. samo ijekavski, dok Vuković i Pujić izjednačavaju ekavski i ijekavski izgovor, iako su pravopisna pravila o kojima je riječ štampali u Sarajevu. Sarajevskim *Simpozijem o jezičkoj toleranciji* (1970) praktično je poništena validnost pravopisa pod Vukovićevim i Pujićevim autorstvom.

Na koncu, sam Jovan Vuković je za Pravopisni priručnik (1972) na *Mostarskom savjetovanju* izrekao da je riječ o školskoj pravopisnoj knjizi „gdje se nalaze izvjesna, na subjektivnim ukusima rađena, odstupanja od novosadsko-zagrebačkog Pravopisa“ (J. Vuković, prema: Šipka i dr., 1974: 134). I da, očigledno jeste to da *Pravopisni priručnik* (1972) ipak nije mogao ni biti novosadsko-zagrebački, odnosno, beogradsko-zagrebački.

Zaključak

Nakon što je u martu 1970. godine u Sarajevu provedena jezička anketa *Tradicija, teorija i sadašnja praksa u primjeni književnog jezika u Bosni i Hercegovini* i nakon što je u aprilu iste godine održan *Simpozij(um) o jezičkoj toleranciji*, u rezultatu se došlo do niza zaključaka koji su tadašnju jezičku politiku usmjeravali sve više na poseban bosanskohercegovački okvir, da bi se već početkom 1971. godine usvojio i zvanični dokument *Književni jezik i književnojezička politika u Bosni i Hercegovini* a sredinom iste godine i *Zaključci o književnojezičkoj politici u vaspitno-obrazovnoj djelatnosti*, kojima se upućivalo na ijekavski književnojezički standard u Bosni i Hercegovini, zasnovan na autohtonim jezičkim osobinama, pa je utvrđena i potreba normiranja takvog bosanskohercegovačkog kolektivnog općejezičkog standarda, čime je istaknuta i namjera osnivanja Instituta za jezik koji će dodatno proučavati bosanskohercegovački standardnojezički izraz, kako se zvanično tada zvao. Iste godine kada je osnovan Institut za jezik (a čime je Sarajevo nakon Beograda i Zagreba dodatno dobilo poziciju jezičkog centra, što je značajno u odnosu na ranije utvrđene principe Novosadskog dogovora i dva glavna jezička centra), dakle, 1972. godine, u Sarajevu izlazi i *Pravopisni priručnik* Svetozara Markovića, Mustafe Ajanovića i Zvonimira Diklića, a koji je u tadašnjim fi-

lološkim krugovima doživljavan kao *bosanski pravopis*, upravo po tome što je, kako je ranije bilo utvrđeno stavovima o jezičkoj politici, napravio blagi zaokret prema bosanskohercegovačkom sociolingvističkom okviru, njegujući ijekavski standard i autohtone jezičke osobine u bh. praksi, ali ipak zadržavajući principe jezičke varijantnosti i višestrukosti, što jeste bila osnova Novosadskog dogovora. Međutim, upravo će ovaj *Pravopisni priručnik* izazvati i rasprave i nedoumice oko toga da li se njime narušava Novosadski dogovor, kao što još uvijek postoje nedoumice oko karaktera početkom sedamdesetih godina inauguriranog termina *bosanskohercegovački standardnojezički izraz* – s pitanjem da li je to zapravo ipak bosanska jezička varijanta u odnosu na tadašnje zajedničke okvire – što je tvrdnja koja je imala i dovoljno pobornika u uslovima ipak nekog zauzimanja monopola na (jednostrano) mišljenje. Praktično, zasnivanjem posebne bosanskohercegovačke jezičke politike, osnivanjem Instituta za jezik u Sarajevu i njegovanjem autohtonih domaćih jezičkih rješenja, uz zvanično opredjeljenje za proučavanje i normiranje *jezičkog izraza* u Bosni i Hercegovini, može se zaključiti da je već početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka napravljen i zvaničan otklon od Novosadskog dogovora, a naročito kada se 1975. u pitanjima bosanske (bosanskohercegovačke) jezičke samosvojnosti statusno već moglo govoriti o izjednačavanju sa posebnom tada važećom hrvatskom i srpskom jezičkom varijantom.

Literatura:

- Ajanović, Mustafa (1976). „Pravopisni priručnik prema ‘Novosadskom pravopisu’ (Prema pravopisu)“, u: Lazarević, Predrag (ur): *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, str. 1–24. Banjaluka: Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti SR BiH.
- Baotić, Josip (2012). *Približavanje jeziku ili približavanje jezika*. Sarajevo: Slavistički komitet u BiH.
- Ćušić, Tarik (2022). „Institut za savremeni jezik pri Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu“, izlaganje na naučnoj konferenciji „Razvoj lingvističke bosnistike“, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, mart 2022. Dostupno na linku: <https://youtu.be/O9me2De2FSA?t=1322> (pristup: januar 2023).
- Grabčanović, Hasan (1971). „Naša Republika nije ničija lingvistička kolonija“, SSRN BiH, 3–4. Sarajevo, str. 2–3.
- Dizdar, Mak (1970). „Marginalije o jeziku i oko njega“. *Život*, god. XIX, br. 11–12, Sarajevo, str. 109–120.
- Jahić, Dževad (1990). *Jezik, nacija i nacionalizam*. Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje.

- Marković, Svetozar; Ajanović, Mustafa; Diklić, Zvonimir (1972). *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog jezika*. Sarajevo: Svjetlost.
- Minović, Milivoje (1976). „U čemu se ne slažemo (odgovor na članak prof. Ajanovića)“, u: Lazarević, Predrag (ur): *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti*, str. 25–33. Banjaluka: Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika i književnosti SR BiH.
- Pravopis (1960). *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*. Zagreb – Novi Sad: Matica hrvatska i Matica srpska.
- Prstojević, Miroslav (ur.) (1984). *Dokumenti književnojezičke politike u SR Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje“ i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.
- Šipka, Milan (2001). *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni Hercegovini (1850–2000). Dokumenti*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Šipka, Milan (1987). *Književnojezička politika i jezička kultura*. Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje“.
- Šipka, Milan; Karadža-Garić, Mevlida; Baotić, Josip (prir.) (1974). *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost – NIP Oslobođenje.
- Vuković, Jovan (ur.) (1949). *Pitanja savremenog književnog jezika*, knj. 1. sv. 1, god. 1. Sarajevo: Organ Instituta za savremeni jezik pri Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu – Svjetlost.
- Vuković, Jovan (1949). *Pravopisna pravila: i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika: sa pravopisnim rječnikom ijekavizama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vuković, Jovan (1952). *Pravopis savremenog našeg jezika: (analiza pravopisnih pravila i praktična uputstva za njihovu primjenu). Dio 1, Upotreba velikog slova i složene riječi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vuković, Jovan i Pujuć, Savo (1968). *Pravilno – nepravilno: pravopisni rječnik [1]: za niže razrede osnovne škole*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

**THE ISSUE OF DEPARTURE FROM THE NOVI SAD
AGREEMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE 1970s**

Exploring the thesis that establishment of the Sarajevo Language Institute in 1972 laid the foundation for the institutional approach to language policy and recent linguistic research in Bosnia and Herzegovina, with an emphasised Bosnian and not necessarily Yugoslav orientation, in this paper we analyse some important views expressed in documents on literary and language policy in Bosnia and Herzegovina in the time before the establishment of the Sarajevo Language Institute, but also after its founding, which granted Sarajevo the status of a separate language centre after Belgrade and Zagreb, disrupting the principles underpinning the Novi Sad Agreement on a Common Language which developed around two centres, Belgrade and Zagreb. In addition, we reflect on the representation of the concept of a slight and imperceptible but still sufficiently concrete departure from the Novi Sad Agreement through the appearance of the *Orthography Manual* in Sarajevo in 1972, recognised as Bosnian in the philological jargon of the time.

Keywords: *Novi Sad Agreement, Bosnian orthography, Sarajevo Language Institute, language policy*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42:282.2

Mihaela BLAŽEKA (Zagreb)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mihaela.blazeka12345@gmail.com

ISTRAŽIVANJE RAZLIKOVNOG LEKSIKA IZMEĐU GOVORA GORIČANA I GOVORA PRELOGA

U radu se analizira razlikovni leksik između govora Preloga i govora Goričana (oba pripadaju donjem poddijalektu međimurskoga dijalekta). Korpus istraživanja je *Rječnik preloške skupine međimurskoga dijalekta* (Blažeka 2018a) i prikupljena rukopisna građa za rječnik Goričana. Produbljuje se postojeći prijedlog kategorija leksičkih razlikovnosti između dva bliska mjesna govora (2020), a temeljne teze za izmjene su sljedeće: a) nastanak onomatopeje ne može se uvrstiti pod analize koje se tiču tvorbe riječi ili utvrđivanja fonoloških promjena na neko prijašnje stanje, b) za mnoge lekseme je teško utvrditi jesu li došli iz hrvatskoga standardnoga jezika ili su postojali i prije. Sve su kategorije razlikovnosti oprimjerene većim brojem primjera. Zaključuje se da je leksik govora Goričana puno arhaičniji od leksika govora Preloga, a razlog je njegova prometna izolacija i tradicionalniji način života sve do nedavne prošlosti.

Ključne riječi: *razlikovni leksik, kategorije razlikovnosti, međimurski dijalekt, govor Goričana, govor Preloga*

Uvod

Istraživanja razlikovnoga leksika između mjesnih govora vrlo su važna jer se na taj način lakše prate procesi širenja i rasprostranjenosti najrazličitijih jezičnih pojava iz područja semantike i tvorbe riječi. Takva istraživanja su u hrvatskom jeziku tek u početnoj fazi, a značajan poticaj dao je Đuro Blažeka (Blažeka, 2013; Blažeka – Belović, 2014; Blažeka, 2016; Blažeka, 2018b; Blažeka, 2020)¹. Autori manjih (najčešće neznanstvenih) rječnika (Maresić,

---

¹ Treba istaknuti i izvrstan diplomski rad *Ravski leksik u usporedbi s drugim čakavskim govorima* K. Šatalić sa Sveučilišta u Zadru, kojemu je mentor bio prof. dr. sc. Josip Lisac (Zadar, 2018). U njemu autorica uspoređuje leksik govora otoka Rave s još pet govora, a na temelju objavljenih rječnika. Građa i usporedbe su vrlo kvalitetne, no autorica nije išla

2013) nerijetko su intenzivno usmjereni na razlikovni leksik između mjesnog govora i hrvatskog standardnog jezika, ali samo na najtemeljnijem nivou: riječ – značenje, najčešće bez rečeničnih potvrda.

Fonološka, morfološka i leksička raznolikost međimurskoga dijalekta izuzetno je velika (Blažeka, 2008), pa je taj prostor izuzetno pogodan za istraživanja razlikovnoga leksika dvaju bliskih mjesnih govora.

U cijelom međimurskom dijalektu izgubljena je opreka po kvantiteti i modulaciji. Bitno je samo mjesto naglaska. Blažeka (2008) je međimurski dijalekt podijelio na 3 poddijalekta, i to na temelju kombinacije sljedećih dvaju kriterija: po refleksu jata i poluglasa u naglašenoj poziciji te refleksu slogotvornoga *l̥* i stražnjega nazalnoga vokala *ɔ*:

1. donji (istočni) poddijalekt ($\check{e} = \text{ə } l̥ = \text{ɔ } m'ɛsec - d'ɛska v'ok - r'ɔka$),
2. srednji poddijalekt ($\check{e} = \text{ə } l̥ \neq \text{ɔ } m'ɛsec - d'ɛska v'uk - r'ɔka$),
3. gornji (zapadni) poddijalekt ($\check{e} \neq \text{ə } l̥ \neq \text{ɔ } m'ɛsec - d'ɛska v'uk - r'ɔka$).

Navest ću podjelu na skupine samo za donji poddijalekt u koji spadaju i govor Preloga i govor Goričana (Blažeka, 2008):

1. preloška ($d' > \check{z}$ ili *j*, postoje gramatički morfemi *-iste*, *du / ju* u 2. i 3. l. mn. prezenta u većini glagola 3. i 4. vrste te glagola *j'ɛst̥i* i *b'it̥i*, protetsko *j*, gl.p.r. m.r. jd. završava na *-l̥*). U prelošku skupinu govora spadaju Čehovec, Donji Kraljevec, Otok i Prelog.

2. goričanska (gl.p.r. m.r. jd. završava na *-u*, ne čuva se *ń*). U goričansku skupinu govora spadaju Donji Hrašćan, Goričan, Hodošan i Palinovec.

3. donjodubravaska (*l* se palatalizira ispred prednjih samoglasnika, nema gramatičkih morfema *-iste* i *-du* u 2. i 3. l. mn. prezenta, u DL jd. pridjevsko-zamjeničke deklinacije generaliziran je gramatički morfem *-em*). U donjodubravsku skupinu govora spadaju Donja Dubrava, Donji Vidovec i Kotoriba.

4. serdaheljska (nema fonološke razlike između *l̥* i *l*, svako *a* može se fakultativno realizirati kao *ɔ* po uzoru na mađarski jezik, gl.p.r. m.r. jd. završava na *-l̥*). U serdaheljsku skupinu govora spadaju Fičehaz, Kerestur, Mlinarci i Serdahelj.

5. orehovička (gl.p.r. m.r. jd. završava na *-u*, samoglasnik *ɔ* može se fakultativno realizirati kao *ɔ* kad je ispred ili iza njega neki nazalni suglasnik. U orehovičku skupinu govora spadaju Orehovica, Podbrest, Sveti Križ i Vularija.

---

u detaljniju podjelu razlikovnih kategorija: „Riječi su podijeljene u tri kategorije: riječi koje su drugačije od onih u ravskome govoru, riječi istoga ili sličnoga izraza, ali različita značenja od onoga u ravskome govoru te riječi istoga ili sličnoga izraza i značenja kao u ravskome govoru. U obzir nisu uzimane fonološka, morfološka ni rječotvorbena razina, kao ni prozodijska zbog čega su riječi pisane bez oznaka za naglaske, tj. kako se slučajnoga čitatelja ne bi zbunilo“ (Šatalić: 4).

Općina Goričan smještena je u istočnom dijelu Međimurske županije. Sjeverozapadno graniči s općinom Domašincem, zapadno s općinom Donji Kraljevec, a na jugu s gradom Prelogom. Na sjeveroistoku graniči s Republikom Mađarskom (rijeka Mura je prirodna granica). Grad Prelog je smješten tik uz lijevu obalu rijeke Drave, odnosno Dubravskoga jezera, a od općine Goričan udaljen je oko 7 kilometara te ih dijeli željeznička pruga Čakovec – Kotoriba.

Zbog zemljopisne blizine tih dvaju naselja ne bi se očekivao opsežniji korpus razlikovnog leksika, no rezultati istraživanja dali su toliko zanimljive građe da je u ovom radu spomenut samo mali dio.

Metodologija

Kod sređivanja građe i priređivanja *Rječnika preloške skupine međimurskih dijalekta* (Blažeka, 2018) za tisak i iščitavanja leksičke građe govora Goričana skupljene na terenskim istraživanjima, koja smo provodili profesor Blažeka i ja, uočila sam mnogo građe za razlikovni rječnik. Uočene leksičke razlike naknadno sam verificirala na terenu što je umnogome pomoglo kod preciziranja značenjskih nijansi u mnogim primjerima, a posebice su važne rečenične potvrde koje sam pri tom zabilježila u Goričanu i koje su vrlo važan dokaz za utemeljenost mnogih mojih tumačenja u ovom radu. U preloškom rječniku rečeničnih potvrda je mnogo, značenja su vrlo precizna opisana i zato su se moj terenski rad i verifikacija odvijali najvećim dijelom u Goričanu.

Građu sam prvotno mislila podijeliti u 6 kategorija razlikovnosti dijalektalnoga razlikovnoga leksika prema Blažeka (2020), ali kako je i sâm autor naveo, te kategorije razlikovnosti sigurno će u budućim istraživanjima biti daljnji predmet korekcija. Zato sam prilikom određivanja kategorija razlikovnosti napravila neke izmjene.

A) Parnjaci su tvoreni različitim tvorbenim sredstvima (*zgl'č̑vati* / *zgl'č̑viti* 'obraditi drvo dlijetom'). Tu spadaju i različite morfološke adaptacije modela u jezičnom posuđivanju (*b'anta* / *b'ant* 'poteškoća'²).

B) U jednom parnjaku dolazi do neke fonološke promjene: gubljenja (u Goričanu *beč'uvati* 'obećavati'), prijelaza fonema (u Goričanu *č̑nkul'or* 'kružna električna pila'), metateze (u Prelogu *kebel'or*³) ili pojave sekundarnoga fonema (u Goričanu *pr'ejdi* 'prije') // U drugom parnjaku ne dolazi do gubljenja (u Prelogu *ubeč'ovati*), prijelaza fonema (u Prelogu *č̑rkul'or*), metateze (u Goričanu *begel'or* 'novčanik') ili pojave sekundarnog fonema (u

² Model je mađarski glagol *bánt* 'vrijeđati'.

³ U posuđenici od talijanskog modela *pugilare* u Prelogu je osim metateze došlo i do prijelaza *g* u *k*.

Prelogu *pr'edj* 'prije'), kao u prvom parnjaku ili se nije dogodila istovjetna fonološka promjena kao u prvom parnjaku.

Tu su uvrštene i različite fonološke adaptacije modela u jezičnom posuđivanju (u Goričanu *k'unšten* 'spretan u poslu', a u Prelogu *k'ušten* – od njemačkog modela *Kunst*). Uglavnom se ne ulazi u etimologiju pojedinih leksema. Za etimologe su popisi ovakvih primjera iz ove kategorije vrlo značajni jer se kod neprozirnijih leksema zahvaljujući razlikovnosti prema istovrsnom leksemu u drugom govoru mogu dosjetiti mogućeg rješenja.

C) Za istu se realiju u jednom mjesnom govoru upotrebljava jedan leksem, a u drugom mjesnom govoru drugi leksem (u Goričanu *c'incek* 'onaj koji skuplja milodar u crkvi', a u Prelogu *c'emešter*)⁴.

D) U oba govora postoji ista neutralna riječ za neku realiju, ali u drugom govoru postoji i neka rjeđa riječ (arhaizam, ekspresivna riječ ili posuđenica) koje za tu realiju nema u drugom govoru (I u Goričanu i u Prelogu postoji imenica *avij'on*, ali u Goričanu je u tom značenju zabilježeno i *r'epļig'ēp*).

E) Parnjaci su u odnosu djelomične ili potpune pseudoanalogonimije, tj. „lažni su prijatelji“ (U Goričanu imenica *fr'uček* znači 'čvor' ★ M'oram s̄j ūdv'ezat̄j fr'učka na p'at̄ikaj., a u Prelogu 'gusti mjehurić' ★ Ml'ēk̄y je p̄ukv'or̄jen̄y. Fr'učk̄j s̄y se napr'ajl̄j.). U toj je kategoriji vrlo važno navesti i svrsishodne rečenične potvrde iz kojih će se vidjeti da se radi o pseudoanalogonimiji.)⁵

F) U jednom govoru postoji leksem za neku realiju, a u drugom govoru ga nema (U Goričanu je zabilježen pridjev *kr'opj* koji znači *adj. zdrav, okrugao, jedar*. ★ M'arjca je j'ok̄y l'ēpa. Kr'opa je k'aj j'ab̄yka. (U Prelogu nema pridjeva s takvim značenjem. Najbliži je pridjev *kr'ogli*, ali on ne pokriva sva značenja pridjeva iz govora Goričana.) (F)

Prva, druga i peta kategorija u potpunosti su preuzete iz Blažeka (2020). Izostavljena je kategorija razlikovnosti iz rada koja se odnosila na lekseme koji su onomatopeje s istim značenjem, a različitim planom izraza. Ta je kategorija izostavljena jer nastanak onomatopeje ne možemo staviti pod klasičnu tvorbu riječi ili utvrđenu fonološku promjenu na neko prijašnje stanje. Primjere koji bi mogli ići pod takvu kategoriju uvrstila sam u kategoriju C) koja se odnosi na to da se za istu realiju u jednom mjesnom govoru upotrebljava jedan leksem, a u drugom mjesnom govoru drugi leksem.

---

⁴ Često je riječ o različitim onomatopejama, npr. u Goričanu je *žm'uljiti* 'gnječiti (najčešće nešto papirnato)', a u Prelogu *žm'uklati*.

⁵ Metodologiju istraživanja pseudoanalogonimije između različitih mjesnih govora hrvatskih narječja opisao je Đuro Blažeka u Blažeka, 2011.

Kategorije d)⁶ i f)⁷ iz Blažeka (2020) sam modificirala i napravila precizniju podjelu tako što sam kategoriju d) iz Blažeka (2020) podijelila na dvije kategorije: „C) Za istu se realiju u jednom mjesnom govoru upotrebljava jedan leksem, a u drugom mjesnom govoru drugi leksem.“ i „D) U oba govora postoji ista neutralna riječ za neku realiju, ali u drugom govoru postoji i neka rjeđa riječ (arhaizam, ekspresivna riječ ili posuđenica) koje za tu realiju nema u drugom govoru“. Iz kategorije f) iz Blažeka (2020) izbacila sam formulaciju „...ili postoji leksem koji je tek u najsuvremenije doba došao iz standardnoga jezika“, jer za mnoge lekseme ne mogu biti sigurna jesu li oni došli iz hrvatskoga standardnoga jezika ili su već postojali i prije.

Rječnički primjeri⁸

‘ajendek *m. nagrada nekome za neku uslugu (potpuno neočekivana, dragovoljna).* (F)

‘almuštvu *n. dar napravljen zbog pobožnosti.* ★ T'ɔ tɨ je n'f̂e r'om n'ikše 'almuštvu. (F)

‘apšt'abatij⁹ *dvov. pomiješati brašno s vodom ili umakom.* ★ Sɨ 'apšt'abala s'afta? (F)

b'ogla¹⁰ *f. kup sijena. (U Prelogu je st'ovica.)* (C)

b'agrlijn *m. mala kolica na pruzi za prijevoz alata radnicima. (U Prelogu je drez'ina.)* (C)

b'anta *G b'ante f. poteškoća. (U Prelogu je b'ant G b'anta m.)* (A)

b'ęca *f. HIP. krava. (U Prelogu nema hipokoristika za kravu koji bi imao različit korijenski sufiks u odnosu na osnovnu riječ.)* (F)

b'eļa *f. krmača. (U Prelogu je s'oprsnića.)* (C)

b'ikųva ž'emļa *f. mrazovac. (U Prelogu je šč'unec.)* (C)

b'ombrek *m. pupoljak. (U Prelogu je b'ombek.)* (B)

b'ombųs *m. bombon. (U Prelogu je bomb'on.)* (A)

b'undač *m. jednostavan ženski ogrtač. (U Prelogu je b'undek.)* (A)

bar'ajt *adj. spreman. (U Prelogu je ber'ajt.)* (B)

bažul'ije *n. mahune od graha. (U Prelogu je grahur'ine.)* (C)

⁶ Za isto se značenje u jednom mjesnom govoru upotrebljava jedan leksem, a u drugom mjesnom govoru drugi ili uz stilski neobilježen leksem koji postoji u oba govora, u „sporednom“ govoru postoji i stilski obilježeni leksem.

⁷ U jednom govoru postoji leksem za neku realiju, a u drugom ga ili nema ili postoji leksem koji je tek u najsuvremenije doba došao iz standardnog jezika.

⁸ Slogotvorno *r* i *x* bilježim kao *r* i *h*.

⁹ Od njemačkog modela *abstauben*.

¹⁰ Od mađarskog modela *baglya* ‘sova’ – vrlo zanimljiva semantička adaptacija vjerojatno motivirana oblikom kupa sijena.

- begel'or** *m. novčanik. (U Prelogu je kebel'or.) (B)*
- beč'uvatj** *impf. obećavati. (U Prelogu je ubeč'ovati.) (B)*
- bl'osun** *m. izjelica. ★ J^hēš k'aj bl'osun. (U Prelogu je j^hēšēc.) (C)*
- brez prij.** *bez. (U Prelogu je bez.) (B)*
- buļ'etnu st'eklu** *boca od 2 litre. (F)*
- c'ecatj** *impf. sisati. ★ Zam'ozanj sⁱ k'o da bⁱ p'ikušy c'ęcau. (U Prelogu je c'ękatj.) (C)*
- c'incek** *m. onaj koji skuplja milodar u crkvi. (U Prelogu je c'ęmešter.) (C)*
- c'oparnica** *f. vještica. (U Prelogu je c'opernica.) (B)*
- c'uglatj** *impf. izmoljavati nešto. ★ S'akj me d^hęn c'ugla n'ękaj. (U Prelogu je t'entati.) (C)*
- c'ęp^hije** *n. triješće. (U Prelogu je tr^hęšće.) (C)*
- cel'ica** *f. sobica u kojoj su spavala djeca. ★ P'uce sⁱ n'ę smeju d'ęčke d^hupeļ'atj v cel'icu. (F)*
- cep'ilek** *m. panj na kojem se cijepaju drva. (U Prelogu je t'rček.) (C)*
- cm'ofčem** (*prez. od cm'afkatj 'mljackati'*) *impf. mljackati. (U Prelogu je cm'afčem.) (B)*
- cⁱnkul'or** *m. kružna električna pila. (U Prelogu je cⁱrkul'or.) (B)*
- č'ifkatj** *impf. ljuštiti koštice. ★ S'ak^u v'ęčer č'ifkam^u koščice pred telev'izurum. (U Prelogu je tr^hębiti.) (C)*
- č'ičur** *m. ševa. (U Prelogu je č'ičar.) (A)*
- č'udej** *adv. mnogo. (U Prelogu je č'udaj.) (B)*
- dar / da vez. da.** ★ T'ak se pl'okala dar je hl'iktala. (*U Prelogu je samo da.*) (B)
- drub'ęže** *n. metalni sitniš – o novcima. (U Prelogu je drub'izžę / drub'izje.) (B)*
- dun'ęgda** *adv. dugo. ★ K'aj se v'ę dun'ęgda p'akuješ? (U Prelogu prilog don'ęgda znači 'do nekog trenutka u prošlosti'). ★ Dun'ęgda sv^hęta je t'ak b'ily, alj v'ęč n^hę.) (E)*
- ž'učkatj** *impf. njihati dijete. (U Prelogu je n'unati.) (C)*
- f'ajfa** *f. lula. (U Prelogu je p'ipa.) (C)*
- f'ęrenga** *f. zavjesa. (U Prelogu je f^hęringa.) (B)*
- fr'uček** *m. čvor. ★ M'oram sⁱ udv'ezatj fr'učka na p'atijkaj. (U Prelogu je fr'uček 'gusti mjehurić' ★ Ml^hęk^u je p^hkv'orjenu. Fr'učkⁱ s^u se napr'ajlj.) (E)*
- f^hnes'ija** *f. gizdavost. (U Prelogu je gizdav'oča.) (C)*
- g'ajnk** *m. hodnik. (U Prelogu je g'ańk.) (B)*
- g'ęc** *m. ispljuvak nakon pranja zubi. (U Prelogu je g'ęc 'sperma od bika'.) (E)*
- g'ijlj s'ir** *m. sir s plemenitim plijesnima. (U Prelogu je pl'ęsnevi s'ir.) (C)*
- G'orčene** *f. pl.t. Goričan. (U Prelogu je G'oričan.) (B)*
- g'unu** *n. gumno. (U Prelogu je g'uvno.) (B)*

- h'anžek** *m. vrag.* ★ S'om h'anžek ga napast'uje. (U Prelogu nije zabilježen eufemizam za sotonu koji bi imao šaljivu konotaciju.) (F)
- h'upati** *impf. usuditi se.* (U Prelogu je v'upati.) (B)
- h'uš** *uzv. uzvik za tjeranje svinja.* (U Prelogu je h'ujš.) (C)
- h'ou / h'odau** *impf. (gl.p.r. m.r. jd. od h'odatj).* (U Prelogu je h'ol / h'odal.) (B)
- hmij'enj** *adj. umiven.* (U Prelogu je hmjv'enj.) (A)
- hrd'ečj** *adj. jarkocrven.* (F)
- j'en** *br. jedan* (U Prelogu je j'an.) (B)
- j'ermeć** *m. jaram.* (U Prelogu je j'armec.) (B)
- j'opič** / **j'opiča** *m. djed.* (U Prelogu je j'apica *m.* G j'apjce.) (A)
- k'indri** *f. pl.t. kosa.* (I u Prelogu i u Goričanu su l'ošj.) (D)
- k'uker** *m. dalekozor.* (I u Prelogu i u Goričanu je d'alekuž'or.) (D)
- k'unšten** *adj. spretan, posebice u fizičkim poslovima.* (U Prelogu je k'ušten.) (B)
- k'emen** *m. kamen.* (U Prelogu je k'amen.) (B)
- kaj** *vez. 1. izrični veznik. 2. veznik u uzročnom značenju.* ★ Zn'ola sam j'q k'aj bu kaj ju j'q d'obru p'oznam. (U Prelogu se veznik ka(j) upotrebljava samo kao izrični veznik. ★ D'ošel je kaj n'ekaj pom'ore.) (E)
- kan'ete** *čest. modalni izraz za prisniju komunikaciju.* ★ N'egda je dr'ugač b'ilu. Kan'ete, t'ęca? (U Prelogu je kan'ĕ.) (B)
- kl'ęncar** *m. onaj koji na svadbi nosi rub nevjestine haljine.* (U Prelogu je kl'ęncner.) (A)
- kl'ipet** *m. ob. pl. zglob na prstima.* ★ D'obju buš pu kl'ipetjma! (U Prelogu je š'ępec.) (C)
- kr'opi** *adj. zdrav, okrugao, jedar.* ★ M'arjca je j'oku l'ępa. Kr'opa je k'aj j'abuķa. (U Prelogu nema pridjeva s takvim značenjem. Najbliži je pridjev kr'ogli, ali on ne pokriva sva značenja pridjeva iz govora Goričana.) (F)
- kr'očavj** *adj. koji ima krive noge.* (U Prelogu je kr'očetj.) (A)
- kr'unuš** *m. agacija.* (U Prelogu je kuř'unec.) (A)
- kuř'iček** *m. skakavac.* ★ Sk'oče k'aj kuř'iček. (U Prelogu je kub'ilica.) (C)¹¹
- kuřž'ača** *f. kolač od kukuruznoga brašna i vrhnja.* (U Prelogu je kuřž'ača.) (B)
- l'upec** *m. jedna od prečki na ljestvama.* (U Prelogu je kuř'olec.) (C)
- labudur'itač** *m. nogometaš.* (I u Prelogu i u Goričanu je nuřumet'oš.) (D)
- lev'orver**¹² *m. revolver.* (U Prelogu je rev'olver.) (B)

¹¹ Zanimljivo je da je u Goričanu tvorbena osnova muški mocijski parnjak, a u Prelogu ženski.

¹² U MD (posebice u DP) česte su disimilacije likvidnih konsonanata, i to s dosta primjera u oba smjera: $r > l$ i $l > r$. Ta je pojava česta i u mađarskom jeziku: „Die Konsonanten r und l wechseln untereinander im Ungarischen ziemlich oft. Es gibte einige Wörter, in denen ohne

- lunt'or** *m. oltar.* (U Prelogu je ʉlt'or.) (B)
- m'ojka** *f. mama.* (U Prelogu je m'ama.) (C)
- m'ackuš** *m. HIP. mačka.* (U Prelogu je c'icek.) (C)
- m'iga** *f. vjeđa.* (U Prelogu je m'iguļa.) (A)
- m'indeč** *adv. svejedno.* ★ M'indeč mj je k'aj bų za 'obet. (I u Prelogu i Goričanu je s'ejanų.) (D)
- m'uta**¹³ *f. baka.* (I u Prelogu i u Goričanu je m'amjca te st'orm'ama u Goričanu te st'oram'ama u Prelogu.) (D)
- m'orjnga** *f. mana, tjelesni nedostatak.* (U Prelogu je m'alinga.) (B)
- m'ejši** *adj. manji.* (U Prelogu je m'ejši.) (B)
- mah'ur** *m. mjehur.* (U Prelogu je meh'ur.) (B)
- mar'osec** *m. nerast.* (U Prelogu je mar'ostec.) (B)
- medl'ovjca** *f. nesvjestica.* (U Prelogu je megl'ovica.) (B)
- mel'ina** *f. dud.* (U Prelogu je mal'ina.) (B)
- mrt'uļ** *m. leptir.* (U Prelogu je met'uļ.) (B)
- n'opetnjca** *f. svečan govor na svadbi.* (U Prelogu je n'opitnjca.) (B)
- n'ozart** *adv. natrag.* (U Prelogu je n'ozrat.) (B)
- nar'ekųļa** *f. narikača.* (U Prelogu je nar'ekųļa.) (A)
- neč'istec** *m. vrag.* ★ S'om neč'istec ga je na t'otat'irau. (U Prelogu je neč'isti.) (A)
- učev'esen** *adj. zgodan – o mladiću.* ★ D'ekų je t'ak učev'esen, a p'uca fajna. (U Prelogu takav specifičan pridjev nije zabilježen: i momak i djevojka bili bi fajni.) (F)
- 'odvečer** *adv. večeras.* (U Prelogu je več'er.) (A)
- p'aprekųvatj** *impf. pabirčiti.* (U Prelogu je p'aprikųvatj.) (B)
- p'ickuš** *m. HIP. štene.* (U Prelogu je k'ujsek / k'ujsj.) (C)
- p'olne**¹⁴ *n. popodne.* (U Prelogu je p'olne.) (B)
- p'unt** p'untj *f. punđa.* (U Prelogu je p'unža f. G p'unže.) (A)
- pl'ifkj** *adj. prhak.* ★ K'ak sų kųl'ojčj pl'ifkj. (U Prelogu je p'rfkj.) (B)
- plek'ujzder** *adv. na silu.* ★ Ak n'eš dųbrųv'olnų, p'eš plek'ujzder. (I u Prelogu i Goričanu je nas'ilų.) (D)
- pok'olj** *adv. okolo.* ★ ...ųd j'utra se mųd'iš pųk'olj. (U Prelogu je ok'oli.) (A)
- pr'ejdj prij.** *prije.* (U Prelogu je pr'edi.) (B)
- presk'ončjtj** *pf. preskočiti.* (U Prelogu je presk'očjtj.) (B)

sichtlichen äußeren Anlaß das eine für das andere eintritt. So wird dt. *Panzer* im Ungarischen zu *páncél*, lat. *Catharina* zu *Katalin*, aber auch umgekehrt, aus. lat. *Elizabeth* wird *Erzsebet** (HADROVICS, 1985: 51. – preuzeto iz Blažeka, 2008: 85).

¹³ Od njemačkog modela Mútti 'mama'.

¹⁴ Osim kao nastavak za gl.p.r. m.r. jd. neslogotvorno se u javlja u Goričanu i u nekim pojedinačnim primjerima na kraju sloga u medijalnoj poziciji.

- prt'uletje** *n. proljeće.* (U Prelogu je prot'uletje.) (B)
- prt'uletņi** *adj. proljetni.* (U Prelogu je prot'uletņi.) (B)
- pu̇beg'ole** *f. pl.t. dio pluga na kojem se nalazi lemeš.* (U Prelogu su u̇rn'ice.) (C)
- pu̇h'obati** *pf. pohabati.* (U Prelogu je pu̇hab'iti.) (A)
- pu̇spr'ejti** *pf. pospremiti.* (U Prelogu je pu̇spr'ajti.) (B)
- r'eplig'ep** *m. avion.* (I u Prelogu i u Goričanu je avij'õn.) (D)
- s'amuten** *adj. koji je od baršuna.* (U Prelogu je s'omuten.) (B)
- s'ejati** *impf. 'biti jako svijetao, sjajiti' prez. 3. jd. s'ēja sijati*
- s'ejati** *impf. 'rukom ili strojem bacati sjeme na zemlju pripremljenu za sjetvu' i 'posijavati nešto kroz sito' prez. 3. jd. s'ėje*
(U Prelogu je s'ejati s'ejem kod oba glagola pa u prezentu možemo uvjetno govoriti o pseudoanalogonimiji između dva uspoređivana govora.) (E)
- seg'uren** *adj. siguran.* (U Prelogu je sig'uren.) (B)
- st'arj'apa** *m. djed.* (U Prelogu je st'orij'apa.) (B)
- st'arm'ama** *f. baka.* (U Prelogu je st'oram'ama.) (B)
- st'olak** *m. stolnjak.* (U Prelogu je st'olñak.) (A)
- sv'ijnšček** *m. krumpir koji se daje svinjama.* (U Prelogu je sv'iñščak.) (A)
- sv'õ / sv'oju** *z. (A jd. od sv'oja 'svoja').* (U Prelogu je samo sv'oju.) (B)
- sv'ječjek** *m. svijećnjak.* (U Prelogu je sveč'õk.) (A)
- šp'uravi** *adj. osjetljiv, boležljiv. ★ P'iceki su mi n'ekak šp'uravi.* (U Prelogu je šk'uravi.) (B)
- šr'aglın** *m. žarač.* (U Prelogu je šar'aklın.) (B)
- št'rmpanin** *m. podvezica.* (U Prelogu je štr'ufp'antlın.)¹⁵ (B)
- št'učka** *št'učke f. vrč. ★ Z'emı si št'učku i dın'eşı v'inu.* (U Prelogu je št'uček št'učka.) (A)
- štec'un** *m. dućan.* (U Prelogu je štac'un.) (B)
- t'urek** *m. vrsta prostijega rupca.* (U Prelogu je t'urek 'vrsta sušenoga sira začinjenoga paprikom') (E)
- t'uček** *m. tele.* (U Prelogu je t'elček.) (B)
- t'rmasti** *adj. nespretan.* (U Prelogu je d'rmasti.) (B)
- tv'õ / tv'oju** *z. (A jd. od tv'oja 'tvoja').* (U Prelogu je tv'oju.) (B)
- Ti b'osara!**¹⁶ *uzv. lakša psovka.* (U Prelogu je Ti b'ogara!) (B)
- tur'oven** *adj. turoban.* (U Prelogu je tur'oben.) (B)
- u̇bl'izek** *m. slatkiš.* (U Prelogu je u̇bl'izek.) (B)
- 'un** *z. on.* (U Prelogu je 'õn.) (B)
- u̇v'ak / 'õk** *adv. ovako* (U Prelogu je samo u̇v'ak.) (B)

¹⁵ njem. Strumpf + Band

¹⁶ Potpuno netipični prijelaz suglasnika (g > s) u Goričanu se dogodio zbog želje da se u toj psovci ipak udalji od spominjanja Božjeg imena.

v'enderlj(n) *čest. valjda. (U Prelogu je v'enderlj.) (B)*

v'eteš¹⁷ *m. 1. vlaga koja se često osjeti kada se dođe u staru kuću kod starih ljudi. ★ Smrd'i pu v'etešu. 2. ovulacija. ★ M'oram 'iti d'imū. Ž'ena mj je vu v'etešu. B'ō mj se 'inače sk'urvala. (F)*

v'ēke *adv. uvijek. (U Prelogu je nav'ēk.) (A B)*

vuz'ovati *impf. ozivati. (U Prelogu je oz'ovati.) (B)*

zask'oliti se *pf. nabosti se na iver. (U Prelogu je nask'oliti se.) (A)*

zd'uci *m. pl.t. gornji dio svečane ženske ljetne odjeće. (U Prelogu je zd'ulci.)¹⁸ (B)*

zgl'ētvtati *pf. obraditi drvo dlijetom. (U Prelogu je zgl'ētvtiti.) (A)*

zl'ēfka *f. slano ili slatko starinsko jelo kontinentalne Hrvatske – priprema se od kukuruznog brašna, jaja, ulja i vrhnja. (U Prelogu je zl'ēvenka.) (B)*

žm'uliti *impf. gnječiti (najčešće nešto papirnato). ★ S'am žm'ulji p'eneze. (U Prelogu je žm'uklati.) (C)*

žrj'ofka *f. žeravica. (U Prelogu je žerj'ofka.) (B)*

Zaključak

Iako je riječ o geografski vrlo bliskom prostoru, leksičke razlike između govora Goričana i govora Preloga su izuzetno brojne. Kako je Goričan u prošlosti bio siromašniji i prometno izoliraniji mjesto, njegov leksik se čini puno arhaičnijim u odnosu na onaj iz Preloga. Leksičkih razlika ima svih vrsta: od fonoloških, preko tvorbenih, pa do „lažnih prijatelja“ i imenovanja realija koje nisu uočene u drugom govoru. Istraživanje razlikovnog leksika između dva bliska mjesna govora smatram jako vrijednim jer je to jedini način da se hrvatski jezik istraži u cjelini. Da bi se to moglo raditi, potrebno je dobro poznavati obje jezične zajednice koje se istražuju i poznavati njihov mentalitet. No, moguće je da se takva istraživanja uskoro više neće moći obavljati jer su način života i komunikacija iz nekadašnjih vremena danas gotovo nestala. Kad tome još dodamo i utjecaj standardnog jezika, situacija je gotovo beznadna. Zato još treba pronaći ljude kojima je nekadašnji način života blizak i u jasnom sjećanju te što više razgovarati s njima i zapisivati ono što je zanimljivo.

Preciznost i razrada kategorija razlikovnosti u budućim istraživanjima i radovima sigurno će se razvijati, ali je zapravo najbitnije bilježenje što većeg broja primjera kako bi se oni očuvali u pisanom obliku.

---

¹⁷ Od mađarskog modela vetés 'sjetva; vlaga'. Zanimljivije su semantičke adaptacije u replikama iz govora Goričana.

¹⁸ Riječ je nastala od glagola *zd'uvati* na čiju je prezentsku osnovu dodan nastavak *-ci*. Najvjerojatnije je *l* u obliku u Prelogu nastalo zbog blagoglasja.

Literatura

- Blažeka, Đ. (2008). *Međimurski dijalekt (Hrvatski kajkavski govori Međimurja)*. Čakovec: Matica hrvatska.
- Blažeka, Đ. (2011). „‘Lažni prijatelji’ između hrvatskoga standardnoga jezika i međimurskoga dijalekta“. *Filologija 57*: Zavod za lingvistička istraživanja HAZU, str. 1–33.
- Hadrovics, L. (1985). *Ungarische elemente im Serbokroatischen*. Budimpešta: Akadémiai Kiadó .
- Blažeka, Đ. (2013). „Temeljna načela u izradi razlikovnih rječnika bliskih mjesnih govora“. *Studia Slavica Savarensia*. Szombathely, 111–123.
- Blažeka, Đ. (2018a). *Rječnik preloške skupine međimurskoga dijalekta*. Zagreb: Učiteljski fakultet u Zagrebu.
- Blažeka, Đ. (2018b.). „O jednoj mogućoj koncepciji izrade ‘razlikovnih rječnika’ između bliskih mjesnih govora“. U: Petra Košutar, Mislav Kovačić (ur.) *Od dvojbe do razdvojbe (Zbornik u čast profesorici Branki Tafri)*. Zagreb: Ibis grafika. str. 28–43.
- Blažeka, Đ. (2020). „Mali prikaz razlikovnosti leksika između govora Preloga i nekih susjednih govora (I.)“. U: Josip Bratulić, Gordana Čupković i Josip Galić (ur.) *Dijalekti, jezična povijest i tradicija. Zbornik u čast Josipu Liscu*. Zadar – Zagreb – Zadar: Sveučilište u Zadru – Matica hrvatska – Ogranak Matice hrvatske u Zadru, str. 65–80.
- Blažeka, Đ. & Belović, S. (2014). „Dopune „Rječniku Svetog Đurđa (Rječniku ludbreške Podravine)“. *Kaj : časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, XLVII, 5–6 (2014); 41–65.
- Maresić, J. (2010). „Izvjješće o dijalektološkom istraživanju u Goli kraj Koprivnice“. *Kaj : časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, Vol. 43 (215), str. 5–6.
- Šatalić, K. (2018). *Ravski leksik u usporedbi s drugim čakavskim govorima* (diplomski rad – mentor prof. dr. Josip Lisac). Zadar: Sveučilište u Zadru.

**RESEARCH OF DIFFERENTIAL VOCABULARY BETWEEN
THE SPEECH OF GORIČAN AND THE SPEECH OF PRELOG**

The paper analyzes the differential vocabulary between the Speech of Prelog and the Speech of Goričan (both belong to the Lower Subdialect of the Međimurje Dialect). The corpus of the research is the Dictionary of the Prelog Group of the Međimurje Dialect (Blažeka, 2018a) and the collected manuscript material for the Dictionary of Goričan. The author deepens the existing proposal of categories of lexical differences between the two close local dialects (Blažeka, 2020), and the basic theses for changes are the following: a) the origin of onomatopoeia cannot be included in the analysis of word formation or in determining phonological changes to a previous state b) for many lexemes it is difficult to determine whether they have come from the Croatian standard language or whether or not they have existed before. All the distinctive differential categories are illustrated by a number of examples. It is concluded that the lexicon of the Speech of Goričan is much more archaic than the lexicon of the Speech of Prelog and the reason is thought to be in the traffic isolation of the village and in the more traditional way of life that existed there until the very recent past.

Key words: *differential vocabulary, Međimurje Dialect, Speech of Goričan, Speech of Prelog*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09:398(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

BUGARŠTICE IZ BOKOKOTORSKIH RUKOPISA XVII–XVIII VIJEKA

U ovome radu autor se bavi korpusom bugarštica zabilježanih u Boki Kotorskoj u pjesmaricama s kraja XVII i iz XVIII vijeka. Posebna je pažnja posvećena genološkim i tematološkim karakteristikama bokeljskih bugarštica, od pitanja njihova imenovanja i porijekla do propitivanja fenomena rata, granice, identiteta i drugosti u njima. Ti su motivi izdvojeni kao osobito važni za semantiku žanra i savremena filološka, u prvome redu književnoistorijska interesovanja. Peraške bugarštice mogu se kako tematski tako i stilski podijeliti na dva repertoara, od kojih prvi čini pjesme s uglavnom srednjovjekovnom, viteškom tematikom, po načinu oblikovanja srodniji baladama, dok drugi repertoar referira na perašku povijest XVII i XVIII stoljeća i po svojem je karakteru hroničarski i epski.

Ključne riječi: bugarštice, Boka Kotorska, Perast, peraške pjesmarice, balade, povijesna epika

O bugaršticama kao osobenoj formi usmene poezije u južnoslovenskoj književnoj historiografiji postoji zamašna literatura. No, iako su bile predmet analize brojnih autora i premda je pisano o različitim aspektima toga usmenoknjiževnog fenomena, na brojna pitanja vezana za tu pjesničku vrstu nauka još uvijek nije dala definitivne odgovore. Ni u ovome radu, razumije se, neće biti odgonetnute nedoumice koje su prisutne u nauci, no nastojaćemo da ukažemo na neke osobenosti, u prvome redu genološke i tematološke, bugarštica nastalih ili zabilježenih u Boki Kotorskoj.

Naziv

Na samome početku neophodno je razriješiti neke terminološke nedosljednosti. U nauci se, naime, za ovu pjesničku vrstu srijeću različiti nazivi – od nepreciznog „metričkog“ naziva „pjesme dugog stiha“, preko nekoliko

varijacija s osnovom „bugar“: bugarštica, bugarščica, bugarština, bugarščina, bugarskica, bugarska, bugarka. Odbacimo li naziv „pjesme dugoga stiha“, prisutan u literaturi već dugo, a afirmisan posebno u radovima Nenada Ljubinkovića, zbog svoje neodređenosti – jer ne upućuje na neko specifično svojstvo te vrste niti ukazuje u odnosu na koji parametar bi se morala definisati dužina stiha – preostali termini imaju svoje potvrde u izvornim tekstovima vezanim za tu pjesničku vrstu, što je istraživačima poslužilo da razviju različite teorije o porijeklu tih naziva. Kako je tome pitanju posvećeno dovoljno pažnje u literaturi, a cijelu je problematiku rezimirala Maja Bošković-Stulli u radu „Bugarštice“ (Bošković-Stulli, 2004: 9–51), ovde se nećemo zadržavati na detaljima, već samo ukazati na obrise problematike.

Naime, u nauci je danas gotovo opšteprihvaćen termin bugarštice, uz znatan broj autora koji se s pozivom na imenovanje koje je pratilo prvi zapis te usmenoknjiževne vrste, onaj Petra Hektorovića, pridržavaju termina bugarščice. Porijeklo, pak, toga naziva tumači se na posve različite načine. Od pretpostavke da je naziv izveden iz glagola bugariti, preko poveznice s etnonimom Bugarin (osim etnonimijske isti naziv mogao je imati i socijalnu funkciju, postajući sinonim za balkanske stočare), pa do hipoteze da se porijeklo imena može tražiti u romanskoj sintagmi „carmen vulgare“ jezički adaptiranoj na slovenskome etničkom prostoru. Kako je svako od tih tumačenja ipak u domenu hipoteze, pitanje je ostalo neriješeno, a porijeklo naziva te usmenopoetske vrste nerazjašnjeno. Đuro Daničić u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* za bugarštice veli da su „pjesme o smrti kojega junaka ili o žalosnu događaju ili prema pjesmi o smrti junačkoj, koja biva s djelom junačkim, pjesma o djelu junačkom u opće“, a dalje primjećuje da su bugarštice narodne pjesme jer ih je „narod pjevao“, ali da je bilo i onih „koje su pisali učeni ljudi“ (Daničić, 1880–1882: 715). Polemišući s autorima koji su ime bugarštice povezivali s etnonimom Bugarin, Daničić primjećuje da je „teško vjerovati da je bugarštica mogla nastati od narodnoga imena bugarskoga, nego će biti postaća koje je kazano pod bugariti pod 2, a po tom se postaću može u kratko reći da je pjesma u kojoj se bugari, i isprva je bez sumnje bila zapijevka (kao što je bugariti i danas zapijevati), pa je iz toga značenja sa svijem lako mogla prijeći u značenje naprijed rečeno.“ (Daničić, 1880–1882: 716) Značenje glagola bugariti na koje u tome opisu upućuje Daničić u posebnoj je jedinici definisano kao „zapijevati, pjevati što žalosno, pjevati.“ (Daničić, 1880–1882: 714) Veliki broj autora, od Jagića, preko Serensena, Maretića, Murka, pa sve do Burkhart ili Ljubinkovića, bili su na stajalištu da je porijeklo naziva u vezi s etnikom Bugarin i da upućuju na kretanje usmene epike koja se navodno širila od jugoistoka prema severozapadu. Drugi, pak, autori, poput Petrovskog, Goleniščev-Kutuzova ili Halanskog, etimologiju bugarštica izvodili su

iz romanskih jezika, odnosno iz latinskoga „carmen vulgare“. Dodajmo tome i Daničićevu opasku da bi se etimologija glagola bugariti doista mogla tražiti u romanskim jezicima, ali ne u obliku „carmen vulgare“, već od talijanske riječi koja bi odgovarala srednjolatinskom bucculare, a u talijanskom boccalone i boccalona u značenju „muško i žensko čeljade koje više i koje cvili, plače.“ (Daničić, 1880–1882: 714)

U korpusu koji je predmet našega interesovanja, a riječ je o pjesmama zabilježenim u Boki Kotorskoj ili po svemu sudeći samo u Perastu, sriječemo tri termina koja se odnose na tu pjesničku vrstu. Najčešće posvjedočeni termin je „bugarka“ koji se javlja u 5 primjera, dok se po jednom srijeće termin „pjesan bugarska“ i „popijevka“. Termin bugarka nalazimo dva puta u *Pjesmarici Nikole Burovića* i dva puta u Nenadićevu rukopisu iz Arhiva HAZU pod brojem IV a 30 (jednom u formi „pjesan bugarka“). U istome tom Nenadićevu rukopisu nailazimo na jednom mjestu i na sintagmu „pjesan bugarska“, kao i na naslov „Popijevka od Kotora“. Najposlije, u Vulovićevoj Zbirci pjesama raznih pjesnika iz Nadžupskoga arhiva u Perastu našli smo varijantu bugarštice koja u Nenadićevu rukopisu ima naslov „Popijevka od Kotora“, pri čemu je u toj varijanti naslov „Bugarka od Kotora“. Iako bi se na osnovu toga moglo zaključiti da bi termin „popijevka“ mogao biti sinoniman terminu „bugarka“, izvjesno je da ovđe nije riječ o sinonimima, već termin „popijevka“ ima šire značenje, obuhvatajući razne pjesničke oblike. Primjera radi, u *Pjesmarici Nikole Burovića* korpus lirskih pjesama nadnaslovljen je sintagmom „popije(v) ke od kola“. Da su popijevke u Crnoj Gori bile sinonim za pjesme, a ne uži žanrovski naziv, svjedoči i jedna zabilješka Dimitrija Milakovića objavljena uz korpus deseteračkih epskih pjesama u časopisu *Grlica* 1835. godine. Naime, uz naslov „Crnogorske junačke popijevke“ Milaković donosi napomenu: „Ovuda se čuje reći i pjesma, al' više popijevka, kao što se i običnije govori pojati, nego pjevati.“ (Milaković, 1835: 88)

Dakle, od tri genološka termina za tu pjesničku vrstu, zabilježena u rukopisima s prostora Boke, popijevka ima šire značenje, pa preostaje da se zaključi da je na terenu na kojem su te pjesme živjele i zapisivane tokom ranoga novovjekovlja njihov naziv bio – bugarke. Onaj usamljeni primjer „pjesni bugarske“ naspram pet utvrđenih pomena „bugarki“ ne dovodi u pitanje naš zaključak, budući da su bugarke doista mogle biti razumijevane i kao „pjesni bugarske“, u značenju pjesama koje se bugare. Uvjereni smo da bokeljska nominacija te pjesničke vrste može doprinijeti i otklanjanju jedne nedoumice vezane za nju. Naime, oblik bugarka upućuje na zaključak da je ime vrste dobijeno od glagola bugariti, onako kako je to dokazivao Daničić, nezavisno od toga da li je njegova etimologija toga glagola doista pouzdana, a ne od bugarskog etničkog imena ili makar imenice Bugarin koja je mogla imati šire, socijalno

ili regionalno značenje u odnosu na primarno etničko. Analogija s nazivima popijevka, zapijevka, začinka, naricaljka i sl. koji su svi odreda izvedeni od glagola i upućuju na način na koji se određena pjesma izvodi, potvrdila bi hipotezu da su bugarke zapravo pjesme koje se bugare. A da je glagol bugariti bio poznat u Boki Kotorskoj zasvjedočio je i Vuk Stefanović Karadžić zabilježivši poslovicu „Šalji luda na vojsku, pa za njim bugari (plači).“ (Karadžić, 1965: 311)

To, naravno, ne znači da je pitanje porijekla termina bugarka u Boki i bugaršćica/bugarštica u Dubrovniku i Dalmaciji, posve riješeno. O etimologiji glagola bugariti, dakako, može se raspravljati na temelju dosad predočenih hipoteza, no sami termin je, kako nam se čini, sasvim sigurno proizašao iz glagola bugariti, u skladu s već opisanom praksom da naziv za pojedine pjesničke vrste može biti dobijen iz glagola koji označava specifičnu formu pjevanja. To potvrđuje na određeni način i Petar Hektorović, koji je prvi zabilježio tekstove dvije bugarštice, kad u pismu prijatelju Mikši Pelegrinoviću veli: „jere si (može bit) i od družih slišal bugaršćice, one koje su moji ribari bugarili“ (*Pjesme Petra Hektorovića...*, 1874: 54), čime je vidno da je naziv vrste izveden iz glagola bugariti. Drugi jedan detalj iz Hektorovićeve pisma Pelegrinoviću naveo je jedan broj autora da porijeklo bugarštica potraže u jugoistočnim krajevima. Hektorović, naime, zapisuje: „Evo ti šalju (...) oni srbski način (ovdi zdolu upisan), kojim je Paskoj i Nikola svaki po sebi bugaršćicu bugario“ (*Pjesme Petra Hektorovića...*, 1874: 49). Da je zaključak da Hektorovićev „srpski način“ postanak bugarštica smješta u istočnije krajeve pogrešan, s pravom je ukazao još i Daničić primijetivši da Hektorović bugarštice „oštro razlikuje od srpskog imena.“ (Daničić, 1880–1882: 715) Iz Hektorovićeve bilješke zapravo je jasno da se pod srpskim načinom ne misli na formu bugarštice, već na način na koji su je hvarski ribari Paskoje Debelja i Nikola Zet interpretirali, i koji je u toj sredini, ako je suditi po kontekstu u kojem se pominje, bio nekom vrstom kurioziteta. Hektorović jasno ukazuje na to da su same pjesme Pelegrinoviću mogle već biti poznate iz drugih izvora, što je potvrđeno njegovom pretpostavkom da je te bugarštice možda već slušao od drugih, ali naglašava specifičnost njihova izvođenja od strane dvojice hvarskih ribara, koje imenuje „srpskim načinom“. Bugarštice su se, dakle, na osnovu ovoga Hektorovićeve svjedočanstva, mogle izvoditi na različite načine, a onaj „srpski“ očigledno je u sredini u kojoj djeluju Hektorović i Pelegrinović bio nešto nepoznato, što je iziskivalo potrebu da ga Hektorović i melografski fiksira. To bi moglo značiti i da uobičajeni način izvođenja bugarštica nije bio „srpski“, što lucidno primjećuje i Daničić. Do toga je zaključka došao i Bogišić primijetivši: „Sam Hektorović, nazivljući taj način pjevanja 'srpskim', očevidno drži, da je to pjevanje osobita napjeva drukčije, nego je obično možda bilo na Hvaru i u

okolici.“ (Bogišić, 1878: 66–67) Reklo bi se na osnovu svega navedenog da se pod „srpskim načinom“ izvođenja bugarštica misli na posebnu formu jednoglasnoga pjevanja. U zapisima bugarštica iz rukopisa nastalih u Boki Kotorskoj, pak, čini se da postoje tekstualne indicije u kojim su se okolnostima i na koji način bugarštice izvodile u toj sredini. Nenad Ljubinković je skrenuo pažnju na pjesmu iz zagrebačkoga rukopisa IV a 30 koju je Bogišić u svojem izdanju naslovio „Zaglavak pop'jevke ili zdravica“, poredeći njen sadržaj sa zapisima na margini bugarštica iz zagrebačkoga rukopisa I b 80. Zanimljivo je da su ti tekstovi pisani istim rukopisom, a mi smo, tragom pretpostavki Radoslava Rotkovića, utvrdili da je riječ o ruci Ivana Antuna Nenadića. Ljubinković je na osnovu stihova ispisanih na margini dvije bugarštice iz Nenadićeve rukopisa I b 80 zaključio da su se bugarštice pjevale na svadbama i slavama. Dodamo li njegovim uvidima i opasku da na takav zaključak navode ne samo zapisi na margini dvije bugarštice već i epiloški stihovi¹ sve tri bugarštice iz spomenutoga Nenadićeve rukopisa, bez većih rezervi mogli bismo prihvatiti Ljubinkovićev zaključak: „Uzgređne, nenametljive, lične opaske zapisivača, dragoceni su podatak za utvrđivanje aktivnog života pesama dugog stiha u narodu. One nam omogućuju da sa sigurnošću tvrdimo da su *pesme dugog stiha bile sastavni deo narodnih praznika: i onih pobožnih (slave) i onih najintimnijih (svadbe)*.“ (Ljubinković, 2010: 59)

Potraga za porijeklom bugarštica u srpskim, makedonskim ili bugarskim krajevima ili u Sremu će nije zasvjedočen niti jedan jedini stih koji bi upućivao na njihovo prisustvo, a na osnovu tematike jednog broja bugarštica, čini se uzaludnim poslom. Činjenica da je najveći broj bugarštica zabilježen u Dubrovniku i Boki Kotorskoj, uz još nekoliko zapisa iz Dalmacije i jedan koji bi takođe mogao poticati iz tih krajeva, po našem mišljenju upućuje na zaključak da je taj prostor i oblasti koje mu gravitiraju zapravo mogao biti areal njihova izvornog rasprostiranja. Na to posredno upućuje i jezička analiza dubrovačkih bugarštica na osnovu koje je Mate Hraste zaključio da su „nastale na tlu istočne Hercegovine, istočne Bosne, Crne Gore ili zapadne Srbije, svakako u čisto ijekavskom kraju.“ (Hraste, 1961: 310) I jedan od poklonika Serensenove teorije po kojoj su bugarštice iz „unutrašnje Srbije“ preko Srema dospjele u Dalmaciju, Svetozar Matić, poredeći stih bugarštice

¹ Mislimo na stihove u kojima pripovjedač prelazi iz objektivne naracije u trećem licu na direktno obraćanje u drugom licu, kao na početku i kraju pjesme o Marku Kraljeviću i Arapki đevojci („Pošten domaćine / Veseli se domaćine, veseli ti prijatelji“ i „Veselite se vi okolo, veselio vi Bog veliki“), na kraju pjesme o Ivanu Čajkoviću („A sad vi, gospodo, popijevka na poštenje / Gospodo pridraga / Popijevka vi na poštenje, nami zdravlje i veselje“) i u završnim stihovima bugarštice o mladoj Kotorkinji („Ovo je nigda bilo a sada se spominjuje, / Gospodo pridraga / Ako vi popijevka u čem omili, svak je za svoju primi.“)

sa stihovima sa stećaka s prostora Bosne i Hercegovine, uočava zanimljive sličnosti, potvrđujući tako posredno da bi se izvorno rasprostiranje bugarštica trebalo potražiti baš na prostoru koje čini zaleđe Dalmacije i Boke Kotorske, približno onde gdje ga je na osnovu jezičke analize lokalizovao i Mate Hraste. Protiv Serensenove teorije po kojoj su bugarštice svoje epsko obilježje stekle u Sremu, pa potom migracijama bile prenesene u primorje, govori i zapažanje Maje Bošković-Stulli o imenima ugarskih junaka kako u bugaršticama, tako i u južnoslovenskoj usmenoj deseteračkoj epici: „Ugarske povijesne osobe Székely, Hunyadi, Szilágyi zovu se u bugaršticama (a i kasnijim desetercima) Sekul, Sibirjanin Janko, Svilojević. Teško je zamisliti da bi njihovi suvremenici i podanici, koji su ih izbliza poznavali, tako temeljito slavizirali i heroizirali ta imena. Čini se da dominantni prostor te poezije ipak nije bio ondje, nego južnije, a davne stilske naznake dijelom se prepoznaju već na stećcima.“ (Bošković-Stulli, 2004: 29)

Vrijedno je pomena zapažanje Ivana Slamniga koje, doduše, nije detaljnije obrazloženo, vezano za moguće porijeklo bugarštica: „kao mjesto nastanka označio bih dukljanske krajeve.“ (Slamnig, 1981: 18) Ima li se u vidu da se prostor koji je opisao Hraste ugrubo podudara s kulturnim žarištem koje je Neven Budak nazvao kulturom humsko-duklijanskog područja, kao osobene kulturne zone, čiji se tragovi reflektuju i u pisanoj tradiciji kroz postojanje tzv. zetsko-humske redakcije staroslovenskoga jezika, čini se da se time otvara novi ugao sagledavanja pitanja u kojem su kulturnome arealu mogle nastati bugarštice. Budak primjećuje i ovo: „Veoma je važno konstatirati da se književna, ali i grafijska tradicija, transmitirala ne samo duž obale nego od nje i u unutrašnjost logikom koju su slijedile kulturne, gospodarske i migracijske veze. (...) Što se tiče grafije, potrebno je pogledati prostor na kojemu se upotrebljavala bosančica: ne ulazeći u dublje analize toga zapadnog oblika ćirilice, dovoljno je ustanoviti da se ona u osnovi širila tamo gdje i književnost zetsko-humske redakcije (Hum, Bosna), da bi potom, kao i ova, slijedila jadransku magistralu, javljajući se na čitavom prostoru do Istre.“ (Budak, 1994: 133) U prilog pretpostavci da bi postanak bugarštica trebalo tražiti na širem prostoru njihova bilježenja, idu i razmatranja Ilje Nikolajevića Goleniščev-Kutuzova koji iznosi sumnju da su bugarštice bile prisutne na cijeloj južnoslovenskoj teritoriji. Goleniščev-Kutuzov primjećuje: „Na istoku među Srbima nije se sačuvalo ništa od bugarštica; u Panonskoj Hrvatskoj (Zagreb) tragovi pjesama dugog stiha veoma su slabi. Srpski geografski nazivi koji se susreću i u deseteračkim pjesmama obično su netočni, što govori o kasnijim pozajmicama. U bugaršticama preovladava jugozapadna geografska nomenklatura. Na taj način dolazimo do zaključka da su bugarštice nikle i živjele u XVI–XVII stoljeću u primorskim krajevima južnih Slovena na teritoriji iz-

među Splita i Skadarskog jezera, a vjerovatno i u bližim djelovima Bosne i Hercegovine.“ (Goleniščev-Kutuzov, 1971: 193)

Postojanje srednjovjekovne „narodne“ poezije koja jeste narodna, baš onako kako je primijetio Daničić, utoliko što je prenošena usmenim putem, ali s nesumnjivim tragovima feudalnoga miljea, kakve su bugarštice, zabilježene u ranome novovjekovlju, od sredine XVI do sredine XVIII stoljeća u Dubrovniku, Dalmaciji i Boki Kotorskoj, upućuju na pretpostavku da izvore te tradicije ne treba tražiti dalje od mjesta đe su zabilježene i njemu gravitirajućega kulturnog areala. Upravo je zaleđe sredinā u kojima su zabilježene bugarštice bilo tokom ranoga ranovjekovlja, kako veli Radosav Medenica, postojbina patrijarhalne kulture i epske pjesme Dinaraca. (Medenica, 1975: 5–17) Direktni susret dvije dominantno epske tradicije – riječima Svetozara Koljevića – feudalnog epskog pjevanja sačuvanog u bugaršticama i deseteračke seljačke epike, dokumentovan je upravo u peraškim usmenoknjiževnim zbirkama od kraja XVII do sredine XVIII stoljeća.

Korpus i klasifikacija

Bugarštice zabilježene u Boki Kotorskoj sačuvane su u šest rukopisa. U izgubljenome tzv. Drugom Zmajevićevu rukopisu, danas poznatom zahvaljujući tome što je Miroslav Pantić u dva navrata objavio njegovu sadržinu, zabilježena je jedna bugarštica, jedina iz bokeljskoga korpusa koja je tematski vezana za prvi boj na Kosovu. Po starini zapisa, slijedi 14 bugarštica zapsanih u *Pjesmarici Nikole Burovića* iz 1696. godine, potom 9 bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića*, dok su u Nenadićevim zbirkama iz Arhiva HAZU zabilježene 3 bugarštice u rukopisu I b 80 i 24 bugarštice u rukopisu IV a 30. Tome treba dodati i „Bugarku od Kotora“ sačuvanu u Vulovićevoj Zbirci pjesama raznih pjesnika. U Boki Kotorskoj je, dakle, u šest rukopisa zabilježen tekst 52 bugarštice.

Kad se u obzir uzme Daničićevo zapažanje da postoje „narodne“ i bugarštice sastavljene od „učenih ljudi“, korpus bokeljskih bugarštica bismo mogli podijeliti na dvije cjeline. Prvi bi činile pjesme koje ćemo uslovno nazvati „narodnima“, dok drugu cjelinu čine imitativne bugarštice, odnosno tekstovi prilagođeni bugarštichnoj formi. Imitativnim bi bugaršticama pripadalo 10 tektova iz *Pjesmarice Nikole Burovića* koji zapravo čine prilagođene stihove Gundulićeva *Osmana*, đe je spajanjem po dva Gundulićeva stiha i dodavanjem karakterističnoga pripjeva dio *Osmana* transformisan u bugarštice. Toj cjelini pribraja se i tekst iz Nenadićeva rukopisa IV a 30, dat takođe u obliku bugarštice, ali koji je prerada dijela prologa melodrame *Alčina* Junija Palmotića. Prerade Gundulića i Palmotića uklapaju se u širi obrazac tzv. puč-

kih knjižica o kojima je kao fenomenu predindustrijske Evrope pisao Piter Berk. Berk, naime, zapaža da su interakciju između dvije kulture predindustrijske Evrope, učene i narodne, podsticali oni koji su se nalazili između te dvije tradicije djelujući kao posrednici. Na taj način bi se o kulturi predindustrijske Evrope moglo govoriti ne kao fenomenu sačinjenom od dvije, već od tri kulture: „Između učene kulture i tradicionalne usmene kulture nalazila se – mogli bismo je tako nazvati – 'kultura pučke knjižice', kultura polupismenih koji su pohađali škole, no ne predugo. (...) Tu bismo kulturu pučke knjižice mogli smatrati ranim oblikom onoga što David Mackdonald naziva 'midcult', pojavom smještenom između velike i male tradicije kojima se istovremeno napaja.“ (Burke, 1991: 61–62) Berk skreće pažnju da su se pučke knjižice napajale i tzv. velikom tradicijom, pa navodi primjere prerada Ariosta, Lope de Vege, Kalderona i dr.

U posebnu grupu imitativnih bugarštica ubrojaćemo i bugaršticu o napadu Mehmed-paše na Kotor, sačuvanu u dva zapisa, u Nenadićevu rukopisu IV a 30 iz Arhiva HAZU i u Vulovićevoj *Zbirci raznih pjesnika* te bugaršticu o opsadi Beča iz *Pjesmarice Nikole Burovića* i Nenadićeva zbornika IV a 30. Mišljenja smo da tome tipu pjesama pripada i bugarštica o prvome Kosovskom boju iz tzv. Drugog Zmajevićeva rukopisa, o čemu će biti riječi docnije. Kod te grupe imitativnih bugarštica nije riječ o formalnoj transformaciji postojećih poetskih tekstova u oblik bugarštice, već o tekstu koji nastaje po ugledu na bugarštičku formu, ali odaje tragove autorstva.

Premda nam danas nije poznat predložak na osnovu kojega je sačinjena bugarštica o opsadi Kotora, da je doista riječ o postupku imitacije bugarštičke forme izvjesno je na osnovu toga što se u pjesmi dosljedno javlja rima, nepoznata tradiciji bugarštice. Rima je zapravo prisutna na sredini i na kraju stiha, pa u formi u kojoj je zapisana pjesma sadrži metrički obrazac dvostruko rimovanoga šesnaesterca. Da pjesma poseduje samo formalno, tehnički oblik bugarštice, izvjesno je i na osnovu leksičke ravni teksta u kojoj srijećemo, za usmene bugarštice nekarakterističnu aksiološku atribuciju, poput one u sintagmi „poturica neka gnjila“ i sl. Da nije riječ o bugarštici usmenoknjiževne provenijencije, primijetio je još Valtazar Bogišić u iscrpnome predgovoru svoje zbirke *Narodnih pjesama iz najstarijih najviše primorskih zapisa*: „Mi znamo na pr., da je umjetnu bugaršticu pod br. 77 jedan svakako obrazovan čovjek Kotoranin sastavio.“ (Bogišić, 1878: 83) Na to upućuju, uostalom, i završni stihovi pjesme:

„Popijevka vi na dar da je, Kotorani mili moji,
 Braćo i družino!
 Ako vi u čem ugodna je, za svoju je svaki broji;
 Ako li pak u njoj nije ni jedne slasti ni vridnosti,
 Malahnoj popijevci,
 Molim, svaki ostavi je, i rad mene nje grijeh prosti,
 Zna Bog, pravo vi ću reći: sagradi je slabost moja,
 Moji Kotorani,
 Zlo nemoćan kad ležeći nemah mira ni pokoja.“

Da i bugarštica o opsadi Beča pripada grupi „umjetnih bugarštica“, odnosno posebnoj grupi autorskih pjesama u okviru imitativne grupe bugarštica, primijetio je još Valtazar Bogišić u predgovoru svoje zbirke. Osim što je ustanovio da je pjesma nastala krajem XVII vijeka, nedugo poslije događaja iz 1683. godine koji opisuje, Bogišić veli da je njen sastavljač bio „po svoj prilici sveštenik latinske vjere“. (Bogišić, 1878: 92) Uviđa i to da po jezičkim karakteristikama autor pjesme nije Bokelj ili Dubrovčanin, ali da jeste neko ko potiče s Primorja i ko se ugledao na dubrovačke pjesnike.

O toj grupi tekstova Davor Dukić dao je vrijednu napomenu: „Ipak, u Bogišićevoj zbirci našlo se i nekoliko evidentno umjetnih pjesama koje slijede metričku strukturu i pjesnički jezik bugarštica. Tu spadaju i dvije pjesme koje će ovdje biti analizirane (br. 58 i 77), te završetak pjesme br. 65. Takve su pjesme u pravilu doživljavale estetički prezir i analitičko ignoriranje. U semantičkoj analizi koja se orijentira k unutartekstovnom vrednovanju epske zbilje one predstavljaju zahvalnu građu jer kao spona između usmene i umjetne epike mogu pridonijeti jasnijem razdvajanju tradicijskih (nadindividualnih) i individualnih aksioloških postupaka.“ (Dukić, 1998: 26)

Neuporedivo zanimljiviji su oni tekstovi koje, ne uvijek s jednakom sigurnošću (Халанский, 1882: 113–134), pribrajamo drugome, znatno brojnijem korpusu, narodnih bugarštica. Njih je, dakle, sačuvano 39, no nije do danas utvrđeno da se i među njima možda ne krije još poneka koja je mogla nastati preradom nekog danas nama nepoznatog ili neuočenog teksta, pa podjelu na narodne i imitativne bugarštice ipak treba shvatiti kao uslovnu. O „narodnim“ bugaršticama će u ovome radu biti više riječi.

Kad bismo se oslonili na striktno stilske elemente tekstova, teško da bi se ovaj korpus mogao sagledati kao cjelina. U njemu se naime srijeću tekstovi izrazito lirskoga ili, opet, dominantno epskoga karaktera, a najbrojniji su ipak oni koji se tradicionalno definišu kao epsko-lirski. Cjelinom ga ipak čine formalne karakteristike tekstova – petnaesterci ili šesnaesterci koje nakon prvoga stiha, a potom i nakon svakoga drugoga stiha slijedi šesteraci pripjevni

priložak, koji obavezno prethodi i posljednjemu stihu u pjesmi. O funkciji pripjevna priloška bilo je dosta riječi u literaturi. Ovđe je pak dovoljno reći da on ne donosi nikakve motivske novine, već je riječ o stihu u kojem se najčešće ponavlja neka sintagma upotrijebljena ili nagoviještena u stihovima koji mu prethode, odnoseći se ne na samu radnju, već „na izvršitelje i objekte, a to znači likove“. (Dukić, 1998: 26) Davor Dukić primjećuje da pripjevni priložak iako ne pomiče fabularni tok, nije semantički prazan, već je zapravo „jedno od središta unutar tekstovne aksiologije bugarštica“. (Dukić, 1998: 26) Važno je istaći da, za razliku od bugarštica zabilježenih izvan Boke kod kojih ne postoji dosljednost u upotrebi (ili makar bilježenju) pripjevna priloška, u svim bugaršticama zabilježenim u Boki Kotorskoj bez izuzetka se javlja ista metrička forma s karakterističnim pripjevnim priloškom.

Još je Valtazar Bogišić kao prvi proučavalac koji je bugaršticama posvetio veću pažnju ponudio model njihove klasifikacije. Sabravši sve dotad poznate bugarštice na jednom mjestu, Bogišić u obimnome predgovoru nudi njihovu tematsku klasifikaciju: „Pogledamo li na bugarštice naše zbirke, sa strane njihova sadržaja, opazićemo isti pojav, koji se nalazi i u epskim pjesmama deseterca, to jest, da se one mogu podijeliti u dvije glavne gomile. U prvu od njih dolaze pjesme opće narodne, riječ pod kojom mi ne razumjemo samo pjesme, koje se tiču događaja iz opće narodne historije, nego i pjesme o junacima poznatijem u svijem krajevima našega naroda; – u drugu grupu mogu biti smještene pjesme o događajima i junacima koji su izvan njihova užega značaja vrlo malo poznati u slijed čega i imaju posve mjesni karakter.“ (Bogišić, 1878: 32) Nešto drugačiju klasifikaciju bugarštica zabilježenih u Boki Kotorskoj, uz izvjesni oprez, nudi Vojislav P. Nikčević, imajući u vidu ne tematske već stilске osobine tekstova: „... crnogorske bugarštice mogu se klasifikovati ovako: 1. epsko-lirske, 2. lirske i 3. epske. Dakako prilikom tipološkog određivanja književnih tvorevine mora se uzeti u obzir i to da se one često ne javljaju u čistome pojavnom vidu, da literarni oblici koji se svrstavaju recimo u epiku nijesu lišeni ni lirskih sadržaja, i obrnuto, a katkad je teško i razlučiti jedno od drugoga.“ (Nikčević, 1979: 21) Nikčevićeva stilska klasifikacija pokazala je da u datome korpusu prevladaju tzv. epske bugarštice, budući da je u tu kategoriju uvrstio 20 tekstova, dok se u kategoriji epsko-lirskih našlo 13, a u kategoriji lirskih samo 8 tekstova.

Crnogorsku usmenu epiku Novak Kilibarda je podijelio na dva repertoara – prvi i drugi. (Kilibarda, 2012: 175) Kilibarda je ranije podjele zasnovane na tematskim ciklusima u radu „Specifičnost crnogorske narodne epike“ zamijenio jednom drugačijom klasifikacijom: „Prema tome u Crnoj Gori stalno su postojala dva epska repertoara: pjesme opštih i starih tema koje su zadovoljavale jednako svakoga i pjesme o crnogorskoj stvarnosti XVIII i prve

polovine XIX vijeka, koje su pratile puls plemenskog i bratstveničkog života. Tako je narod Crne Gore manifestovao svoju poetsku obdarenost kroz pjesme koje govore o starijoj istoriji i neistorijskim temama, a svoje moralne i političke potrebe izrazio je u narativnim pjesmama koje prate mozaik zbivanja za vrijeme vladanja kuće Petrovića od preko dvjesta godina.“ (Kilibarda, 1972: 94) Ta je njegova klasifikacija u osnovi tematska, djelimično modifikovana, primjenjiva i na korpus bokeljskih bugarštica.

Bokeljske se bugarštice takođe mogu podijeliti na dvije cjeline, odnosno dva repertoara, a ta podjela djelimično se ogleda i u zbirka u kojima su zabilježene. Prvome repertoaru pripadaju pjesme sa srednjovjekovnom tematikom, hronološki omeđenom periodom od kraja XIV do sredine XV stoljeća (s izuzetkom pjesme o opsadi Sigeta, za koju je Halanski smatrao da nije „narodna“), u kojima je pozornica dešavanja daleko od Perasta i Boke, dok se drugi repertoar odnosi na povijesna zbivanja vezana za XVI i XVII vijek, radnjom situirana u Perast i okolinu. Hronološka vododjelnica na pjesme sa srednjovjekovnom tematikom – uz nekoliko pjesama će se ta hronologija tek posredno dâ utvrditi i pjesmom o opsadi Sigeta koja se odnosi na događaj iz sredine XVI vijeka – i pjesme s ranonovovjekovnom tematikom, prati i liniju stilskoga razdvajanja na pjesme dominantno epsko-lirskoga ili lirskoga karaktera, koje ćemo u ovome radu objediniti skupnim nazivom balade,² i pretežno epske pjesme, s izraženom hroničarskom komponentom. Pjesmama prvoga repertoara pripadaju sve tri bugarštice Nenadićeve zbirke iz Arhiva HAZU I b 80, 21 bugarštica u rukopisu IV a 30 te 1 pjesma iz *Pjesmarice Nikole Burovića* i bugarštica iz tzv. Drugoga Zmajevićeva rukopisa. Drugome repertoaru pripada svih 9 bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića* i 2 bugarštice iz *Pjesmarice Nikole Burovića*.

Genološke karakteristike bokeljskih bugarštica

Kao što je već spomenuto, prvome repertoaru peraških bugarštica pripadaju 3 bugarštice Nenadićeve zbirke iz Arhiva HAZU I b 80, 21 bugarštica u rukopisu IV a 30 te 1 pjesma iz *Pjesmarice Nikole Burovića* i bugarštica iz tzv. Drugoga Zmajevićeva rukopisa. Riječ je, dakle, o 26 tekstova grupisanih u 4 rukopisa, pri čemu je više od 80% tekstova zabilježeno u Nenadićevu rukopisu IV a 30, koji se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu.

---

² Polazimo pritom od definicije balade koju nudi *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics* da je riječ o kratkoj narativnoj pjesmi ili priči-pjesmi, uz bitno određenje: „Sve balade su u suštini narativne pjesme s većim ili manjim uplivom lirskih elemenata“ (prijevod naš) prema: Vidaković-Petrov, 1988: 141.

Spomuli smo već i to da smo pjesme iz ovoga korpusa, iako o tome nije postojala saglasnost u nauci, u genološkome pogledu odredili kao balade. Imali smo u vidu definicije narodne balade poput one koju nudi *Rječnik književnih rodova i vrsta*: „Narodna b., pevana, jednostavne melodije, koja teži potpunom ili delimičnom predstavljanju akcije razmenom iskaza, naglašava samo određeni trenutak, ili određene trenutke, koncentriše i kondenzuje akciju; to je predstava u vidu skice, fragmentarna je, u vidu nagoveštaja i nikada ne pruža detaljan tok događaja; iz toga proizilazi zagonetnost, a ponekad nejasnoća, sugestivnost; ova metoda ide u prilog stvaranju tajnovitosti i posebnog raspoloženja, spajanja epskog s dramatičnim i lirskim. Česta su ponavljanja i paralele; epiteti, metafore, poređenja su jednostavni i uglavnom stereotipni. Teme su ratovi, ubistva i ljubav; neretko se uključuje fantastika; čest je pečat užasa. Forma pesme je strofična, često s refrenom.“ (Klajner, 2015: 126–127) To što smo stariji repertoar bugarštica podveli pod genološki okvir balade, ne znači, razumije se, da je riječ o stilski homogenome korpusu. Ranija kolebanja u klasifikaciji ovoga korpusa, zasnovana na prepoznavanju stilske dominante, pri čemu je potom govoreno o epskim, epsko-lirskim i lirskim bugaršticama, ne gubi na značaju time što smo u našoj književnonaučnoj tradiciji nikad dovoljno precizno obrazložen pojam balade upotrijebili za imenovanje tematski najstarijega sloja bugarštica. Različiti stepen prisustva lirskoga ili epskoga u razmatranim pjesmama ne može potrijeti bjelodanu činjenicu da se te pjesme u ponečemu, a da to nije samo metrički obrazac, doimaju kao izvjesna genološka cjelina. Učinilo nam se, pritom, da bi internacionalni pojam balade, redovno opisivan kao svojevrsni hibridni oblik, kako već rekosmo ne uvijek dovoljno precizno razgraničen od drugih epskih ili epsko-lirskih formi, doista mogao poslužiti kao podesan za uvezivanje toga kruga pjesama u jednu genološku cjelinu.³ Na taj nas je postupak ponukala i osnovna definicija te književne vrste u našoj književnonaučnoj tradiciji kao usmene pripovjedne pjesme „s bogato izraženim elementima lirskog i dramskog karaktera“ (Pešić & Milošević-Đorđević, 1997: 21). Na drugome, pak, mjestu Nada Milošević-Đorđević uvjerljivo raspravlja upravo o tankoj liniji između epskoga i baladičnog u bugaršticama: „Čitav sistem uopštavanja događaja i zbivanja u postojeće epske klišeje u bugaršticama kreće se granicom čiste epske poezije i balade. Istorijska zbivanja dobijaju pri tom zahvaljujući izvanredno razvijenoj poetskoj tehnici jednu mekotu baladičnoga pristupa, jednu dramatičnost i intimnost u kojoj opšte narodni običaji duboko zadiru u lične sudbine junaka. S druge strane, čak i u onim pesmama gde osnovni događaj nije podređen istorijskoj tačnosti, likovi većinom dobijaju određenja istorijskim koordinatama, ili se

³ O usmenim baladama v. Čubelić, 1982: 78–94. V. i: Krnjević, 1980: 7–49.

odslikavaju u okvirima koje postavlja ustaljena epsko-istorijska tradicija.“ (Milošević-Đorđević, 1977: 549) Ovo insistiranje na baladičnome karakteru starijega sloja bugarštica važno je i radi njegova jasnoga razgraničenja – ne samo na tematskome planu – od bugarštica drugoga repertoara, u kojima je, kako ćemo vidjeti, epski element gotovo u cjelini potisnuo baladičnu dimenziju pjesama, pa su te pjesme, izuzme li se metrički obrazac koji im je spojnica s prvim repertoarom bugarštica, zahvaljujući izrazitoj narativnoj komponenti bliskije deseteračkoj epici. Na temelju stilskih poređenja bugarštica i deseteračkih junačkih pjesama koje donose istu ili sličnu fabularnu osnovu, Maja Bošković-Stulli prepoznala je izvjesne razlikovne sižejne znakovitosti koje upućuju na zaključak da većina bugarštica preferiraju formu balade (Bošković-Stulli, 1991: 244). Temeljne razlike između načina oblikovanja srodne građe u bugaršticama i deseteračkim junačkim pjesmama Bošković-Stulli vidi u ovim postupcima: „nasuprot zgusnutoj naznaci događaja u bugarštici, naći će se epsko nizanje, epske formule, ponavljanje epizoda, različit društveni ambijent, zbivanje *in medias res*, tek s naznakom prošloga događaja u bugarštici, nasuprot epskoj opširnoj sukcesivnoj naraciji; događaji iskazani dijalogom, te mnogo manje surovosti u bugarštici. Takve će razlike naći ne samo u izrazitim bugarštičkim baladama nego i onima dijelom epskima, no s tendencijom prema baladičnom izrazu.“ (Bošković-Stulli, 2004: 35) Zaključak ispitivanja Maje Bošković-Stulli bio bi da među bugaršticama ima „podosta čistih balada“, da, potom, postoje bugarštičke balade koje se javljaju s deseteračkim epskim pjesmama istoga sadržaja pri čemu su stilske razlike između njih jasno uočljive te da, najposlije, postoje i bugarštice „koje same pripadaju junačkome epskom žanru“, ali ipak u poređenju s deseteračkim pjesmama do izražaja dolazi tendencija „bugarštice prema baladnom uobičenju.“ (Bošković-Stulli, 1991: 247) Uz oslonac na ta zapažanja Maje Bošković-Stulli, postupak identifikovanja najstarijega sloja bugarštica s formom balade čini nam se opravdanim.

Drugome repertoaru bokeljskih bugarštica, kako smo već rekli, pripada 9 bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića* i 2 bugarštice iz *Pjesmarice Nikole Burovića*. Za razliku od pjesama prvoga repertoara koje smo označili baladama, udio narativnoga i istorijskoga u pjesmama drugoga repertoara doprinio je da se one u velikoj mjeri udaljavaju od baladične forme i dobijaju oblik hroničarskih pjesama koje bismo najprije mogli podvesti pod pojam povijesne epike. Davor Dukić ističe da se pod tim terminom „imaju na umu usmeno ili pisano prenošena pripovijedna djela u stihu, koja, koristeći za svoju sižejnu jezgru neki povijesni događaj, uz veći ili manji udio izmišljenog ili fantastičnog, odražavaju (ili proizvode) vrijednosti prihvaćene unutar neke zajednice. Tu komponentu kolektivnog povijesna epika dijeli s ostalim epskim žanro-

vima, ona je gotovo samorazumljiva odrednica pojma epske književnosti.“ (Dukić, 1998: 8) Sve bugarštice drugoga repertoara tiču se bokeljske povijesti XVI i XVII stoljeća, ključni topos je Perast, a najvažniji protagonisti Peraštani.

Tematološke karakteristike bokeljskih bugarštica: rat, granica, identitet i drugost na „samjernoj pokrajini“

Polazeći od određenja Davora Dukića da atribut *tematološki* označava interes za ekstrinzično, „za ono o čemu se u tekstu piše a što postoji izvan teksta“ (Dukić, 2008: 5), obratit ćemo pažnju na teme odnosno koncepte *rata*, *granice*, *identiteta* i *drugosti* u bokeljskim bugaršticama.

Istorijski događaji koji se reflektuju u pjesmama ovoga korpusa su prva i druga kosovska bitka te, najopštije, prodor Osmanlija na Balkan. Zauzećem Konstantinopolja i propašću Vizantijskoga Carstva 1453. godine te padom pod osmansku vlast cijeloga niza balkanskih feudalnih zemalja, zid odbrane hrišćanstva – *Antemurale christianitatis*⁴ – postale su granične katoličke zemlje, Mletačka Republika, Austrija, Ugarska i Poljska. Izuzme li se nekoliko izrazitih lirskih pjesama u kojima nema prepoznatljive topografije, upravo je prostor granice ključno poprište zbivanja u korpusu prvoga repertoara bokeljskih bugarštica. Osvrćući se na pjesme prvoga repertoara bugarštica, a imajući u vidu ukupni fundus do toga vremena poznatih tekstova, Valtazar Bogišić primjećuje: „Narodi, koji se najviše spominju u bugaršticama opće narodnog sadržaja, jesu: Ugri ili Ugričići, Turci, Bugari, Grci, Arbanasi, Mletčići; – zemlje: Bosna, Hrvatija, Crna Gora, Natolija, Romanija, Podunavlje; – gore: Sveta Gora; polje – Kosovo; – rijeke: Dunaj, Tisa, Marica; – pojedina mjesta i gradovi: Biograd, Smederevo, Kruševo, Kupjenovo, Carigrad, Mletci, Budim, Sibirj, Siget, Slovin, Ohrid, Beč, Mostar, Dubrovnik, Zadar, Kotor, Šibenik.“ (Bogišić, 1878: 36) U bokeljskim bugaršticama, pak, najprisutniji toponimi su Kosovo i Budim, a među junacima po broju pjesama u kojima je protagonist ili makar samo spomenut prednjači Ugrin Janko, pod čijim imenom je sačuvana uspomena na mađarskoga junaka Janoša Hunjadija (1387–1456). Ugrin Janko ili Janko vojvoda spominje se u čak 13 pjesama prvoga repertoara bokeljskih bugarštica, što bi značilo da je opjevan u pola pjesama ovoga korpusa. Kad je riječ o etnonimima koji se spominju u bokeljskim pjesmaricama, pored Ugara i Turaka, Bogišiću je promaklo da registruje i etnonim Vlasi. S obzirom na učestalost pominjanja, nešto više ćemo reći o toponimima Kosovo i Budim u bokeljskim bugaršticama.

⁴ „Izrazom *antemurale christianitatis* (iz srednjovekovnog latinskog *ante* (pre- ili pred) i *murus* (zid)), 'Bedem hrišćanstva', obično su se označavale granice zapadnog hrišćanstva s orijentalnim 'nevernicima' poput Tatara i Turaka ili istočnih šizmatika različitih pravoslavnih veroispovesti.“ (Jezernik, 2010: 24)

Dok je prvoj kosovskoj bici, onoj iz 1389. godine, posvećena svega jedna bugarštica, Kosovo se u vezi s drugom Kosovskom bitkom iz 1448. godine spominje u 8 bugarštica koje pripadaju ovome korpusu. U sredini u kojoj su nastale bugarštice o Kosovu, događaji koji se prikazuju predstavljeni su kao sukob hrišćanskih i islamskih vitezova, posve različito od njihova prikaza u deseteračkim epskim pjesmama zabilježenim u XIX vijeku u kojima je Kosovska bitka iz 1389. godine prikazana u kontekstu konstruisanja nacionalne ideologije.

Kako veli Davor Dukić, u narativnome tekstu koji tematizuje ratni sukob „za aksiološki su ustroj teksta najvažniji vrijednosni pokazatelji iz prostora pripovjedačeva govora, a tek potom iz govora likova onog tabora s kojim se pripovjedač poistovjećuje i koji se stoga može nazvati mi-taborom. To pripovjedačevo identificiranje s jednom sukobljenom stranom odnosno s nekim likovima može se označiti kao *legitimiziranje pripovjedača*. Ono može biti eksplicitno: uočljivo uporabom osobne ili prisvojne zamjenice u prvom licu množine, ili implicitno: sugerirano pripovjedačevim vrijednosnim atribucijama, komentarima ili legitimirajućim 'malim', sekundarnim žanrovima poput blagoslova, pozdrava ili kletvi koje pripovjedač upućuje likovima.“ (Dukić, 2004: 2) U bokeljskim bugaršticama prvoga repertoara, Mi-tabor ne nosi specifično određenje kakvog komunalnog identiteta (kakav će biti slučaj u pjesmama drugog repertoara), već je razdioba na Mi-tabor i Protivnika izvedena po modelu hrišćani:Turci. Dukić zapaža i to da se aksiološke atribucije mogu razvrstati na svojevrсна semantička polja, koja čine stereotipne uloge, budući da se odnose na kategoriju lika. Na zamašnome korpusu hrvatske književnosti ranoga novovjekovlja, Dukić izdvaja četiri stereotipne uloge Turaka: Vjerski Neprijatelj (Nevjernik), Osvajač, Snažni Ratnik i Nasilnik (Zulumčar). (Dukić, 2004: 4) U bugaršticama koje su predmet našega razmatranja, pak, vrijednosno atribuiranje prisutno je na leksičkoj ravni i postiže se najčešće imenicom ili pridjevom. Kako se u ovome korpusu Turci najčešće određuju kao „Turci vitezovi“ ili „vrlji“ vitezovi, a znatno rjeđe i kao „kleti Turci“, to je razvidno da se u tim pjesmama zrcali viteški ambijent, u kojem sukob između dva vjerska tabora, hrišćanskoga i islamskoga, još uvijek nije dobio dimenziju kompleksnijeg ideologema.

Jedina bokeljska bugarštica o prvome Kosovskom boju, kako smo već pominjali, sačuvana je u rukopisu koji je dugo, zahvaljujući nepreciznoj napomeni Srećka Vulovića, slovio za Drugi Zmajevićević rukopis. Vulović koji je posljednji imao uvid u originalni rukopis, i kad je uvidio da griješi što Andriji Zmajeviću pripisuje pjesmaricu iz 1696. godine, za koju je docnije utvrđeno da ju je pisao Nikola Burović, za taj rukopis koji sadrži jednu bugaršticu i jedan kraći dramski tekst o Kosovskoj bici, nije uspio preciznije odrediti čijom

je rukom pisan jer je po njegovu sudu rukopis sličio i rukopisu kojim je ispisan zbornik Nikole Burovića i rukopisu Andrije Zmajevića. Marljivom arhivskom radu Miroslava Pantića, koji je posljednji imao pred sobom jedini prijepis zagonetnog rukopisa da li Burovićeva ili Zmajevićeva, možemo zahvaliti to što su nam danas poznati i tekst bugarštice i tekst drame. Netragom je, nažalost, nestao i taj jedini prijepis izrađen svojevremeno za potrebe Valtazara Bogišića pod budnim okom Srećka Vulovića. No, ma će se danas nalazio original rukopisa ili njegov prijepis, objavljeni tekstovi su nam na raspolaganju, a iz njih je, kako je to pronicljivo sugerisao Miroslav Pantić na osnovu nekoliko detalja, jasno da njihov zapisivač nije bio Andrija Zmajević. Pantić je, naime, uočio da se u drami kao godina Kosovske bitke navodi 1348. i to na dva mjesta, što isključuje mogućnost nesvesne omaške zapisivača, te da se žena Vuka Brankovića naziva Vidosava, a žena Miloša Obilića Mara (Pantić, 1971: 372). Andrija Zmajević, međutim, u *Ljetopisu crkovnom* zna da se Kosovska bitka zbila 1389. godine (Zmajević, 1996: 396), a navodi i podatak da je Miloš Obilić bio oženjen Vukosavom, a Vuk Branković Marom (Zmajević, 1996: 403). To što je anonimni zapisivač ili sastavljač zbornika s dva teksta o Kosovskoj bici u datiranju prve Kosovske bitke pomiješao prvu i drugu bitku, pa je od prve preuzeo vijek, a od druge godinu, osim što svjedoči da nije riječ o obrazovanome i upućenom barskom nadbiskupu Andriji Zmajeviću, trag je da u sredini u kojoj je rukopis nastao nije bilo žive tradicije o Boju na Kosovu. Svjedoči to, uostalom, i činjenica da je to jedini peraški rukopis za koji danas znamo u kojem se srijeću tekstualni tragovi prve Kosovske bitke, jer nije zabilježen nijedan drugi primjer, bilo bugarštice bilo deseteračke pjesme, te tematike. Istina, u susjednome Dubrovniku zapisane su 3 bugarštice vezane za prvi Kosovski boj, ali u Boki izvan ovoga, danas zagubljenog rukopisa, nemamo tragove usmenoga nasljeđa prvoj Kosovskoj bici. Uz to, nakon što je Pantić oprezno odbacio Zmajevićevo autorstvo, preostalo nam je da, s makar isto toliko opreza, pretpostavimo na osnovu Vulovićevih sugestija da je i ovaj rukopis pisao Nikola Burović.

Kao što je pokazala analiza Miroslava Pantića, i dva teksta o Kosovskoj bici, bugarštica i drama, zasigurno ne slučajno sačuvana u istome rukopisu, oslanjaju se na knjiške uzore, poput *Kraljevstva Slovena* Mavra Orbina ili jednoga teksta pravoslavne crkvene provenijencije, u literaturi najčešće nazivanog *Priča o boju kosovskom*. Na srodnosti peraškoga rukopisa i *Priče o boju kosovskom* pažnju je skrenulo nekoliko autora, bez saglasnosti u pogledu zaključka koje je djelo izvršilo uticaj na to drugo. Budući da se temeljno bavila pitanjem *Priče o boju kosovskom*, ovđe ćemo izložiti što u pogledu odnosa između dva teksta tvrdi Jelka Ređep. Proučivši preko 30 verzija *Priče o boju kosovskom* i poređenjem tih verzija s peraškim rukopisom čiji joj je prijepis

ustupio Miroslav Pantić, Ređep je došla do zaključka da je *Priča o boju kosovskom* mogla nastati pod uticajem peraškoga rukopisa i to baš na prostoru Crne Gore ili Boke Kotorske: „Postoji niz elemenata koji nas navode na pomisao da bi korene i mesto nastanka *Priče o boju kosovskom* trebalo tražiti na jugu, u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, gde je krajem XVII i početkom XVIII veka kosovska tradicija bila vrlo živa, a da je tek kasnije, iz južnih krajeva, ona prenetu u severne predele, gde je u XVIII veku doživljavala svoju renesansu.“ (Ređep, 1976: 281) Nesumnjiva tekstualna bliskost otvara prostor i za takav zaključak, no Ređep svoja promišljanja temelji na krivim premisama. Naime, kao gotovu činjenicu uzima sud da je u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj krajem XVII i početkom XVIII stoljeća „kosovska tradicija bila vrlo živa“, a upravo činjenica da o njoj u Boki nema nikakvoga traga u korpusu usmenoknjiževnih pjesmarica koji su predmet naše pažnje, izuzev tog jedinog rukopisa po svemu sudeći umjetnoga karaktera, pokazuje da se ni o kakvoj usmenoj tradiciji vezanoj za Kosovsku bitku iz 1389. godine ne može govoriti u Boki Kotorskoj. Tom zaključku ide u prilog i to što ni u prikazu Kosovske bitke kod Andrije Zmajevića ne možemo nazrijeti nikakav trag neke žive usmene tradicije, već gotovo dosljedno slijeđenje onoga što je o Kosovskoj bici zabilježio Mavro Orbin u *Kraljevstvu Slovena* (Orbin, 1968: 96–102). To što se u pravoslavnim crkvenim rukopisima iz vremena koje Ređep pominje moglo naići i na zapise o Kosovskom boju ne svjedoči ni o kakvoj živoj usmenoj tradiciji, već je posljedica postojanja dviju paralelnih kultura, jedne narodne i druge crkvene, čiji dometi jedva da su izlazili iz uskoga kruga crkava i manastira. Da kosovske tradicije kakvu apostrofira Ređep nije bilo ni u neposrednom bokeljskom zaleđu tokom XVIII vijeka (Radojević, 1988: 83–98), primjećuje i Miodrag Popović u knjizi *Vidovdan i časni krst*: „U prilog mišljenju da je kosovsko predanje, upravo onaj deo predanja koji govori o Milošu, i u ovu plemensko-patrijarhalnu sredinu došao sa Zapada, govori i delo crnogorskog vladike Vasilija Petrovića 'Istorija o Črnoj Gori' iz 1754; u njemu je kosovska legenda izložena po Orbinu, a ne, kako bi se moglo očekivati, po vlastitom narodnom predanju.“ (Popović, 1997: 57–58) Da do Njegoša kosovske tradicije u Crnoj Gori nije bilo pokazuje i to što ni Vuk Stefanović Karadžić, ni Simo Milutinović Sarajlija (Milutinović Sarajlija, 1990) na tome terenu nijesu zabilježili ni jednu jedinu pjesmu o Kosovskome boju, o čemu je uvjerljivo pisao Svetozar Matić (Matić, 1964: 95–151). Dodajmo tome i podatak da se za razliku od *Priče o boju kosovskome* koji je zasvjedočen u brojnim prijepisima, peraška drama o Kosovskoj bici i bugarštica iste tematike sačuvala u jednom jedinom rukopisu te da u drugim brojnim rukopisima peraškim toga doba nema nikakvoga traga da su ti tekstovi bili prepisivani ili popularizovani. Da je *Priča o boju kosovskom* mogla poslužiti kao građa za peraški rukopis, a

ne obratno, smatrao je, na osnovu ubjedljive argumentacije i Miroslav Pantić (Pantić, 1971: 380).

Ako bi se pošlo od pretpostavke da je autor rukopisa u kojem su sačuvane bugarštica i drama o prvome Kosovskom boju zaista Nikola Burović, dakle ista ona ličnost koja je po svojoj prilici odlomke Gundulićeva *Osmana* pretvarala u bugarštice, moglo bi se pomisliti da je i bugaršticu, kao i dramu, na osnovu ne usmene, već pisane građe sastavio upravo on. Naime, kako to pokazuje i primjer adaptacije *Osmana*, bugarštice su u Perastu imale status „elitne“ pjesničke forme, viteške provenijencije, primjerene receptivnim zahtjevima pripadnika peraške aristokratije. Zato ne nalazimo niti jednu jedinu bugaršticu hajdučke tematike, iako je deseteračkih epskih pjesama o hajducima u Perastu zabilježen znatan broj. Tekst bugarštice koji nam je poznat na osnovu Pantićeva izdanja svjedoči da svakako nije riječ o pjesmi koja bi se mogla uzeti kao proizvod usmene kulture, niti da je duže vrijeme prenošena usmenim putem. To je, uostalom, zapazio i Pantić iznoseći ovu pretpostavku: „Lako može biti da je Zmajević, ako je taj zapisivač bio on, ili Nikola Burović, što je daleko verovatnije, u stvari tvorac te bugarštice, bilo da ju je u celini sam ispevao, ili je pak udesio i priredio prema nekoj bugarštici istoga predmeta koja mu je poslužila kao osnova.“ (Pantić, 1989: 77) Tragove autorske kreacije u toj pjesmi naziremo kako u pojedinim atipično izvedenim pripjevnim prilošcima, ali isto tako i u atribuciji nekarakterističnoj za prvi repertoar bokeljskih bugarštica („prokleti Turci“, „cara nečistoga“), te izrazito narativnome postupku, u kojem, izuzev porodičnoga konteksta, gotovo da i nema baladičnih elemenata. K tome, važno je napomenuti da i u kompozicionoj ravni pjesma odaje necjelovitost, inače uobičajenu u korpusu kojem smo je pribrojali. Četiri kompozicione cjeline (svađa Lazarevih kćeri, dvoboj Lazarevih zetova, večera pred boj i opis boja) vještački spojene u jednu pjesmu, suprotno poetičkim zakonitostima žanra, navele su i Miroslava Pantića na zaključak da je Peraštanin „spajao pojedine 'komade' kosovskih pjesama u veću celinu, kako će docnije činiti, sva je prilika, i Jozo Betondić“ (Pantić, 1989: 78). Za razliku od Pantića, nama se čini da Nikola Burović ili koji drugi Peraštanin koji je sačinio tu bugaršticu pred sobom nije imao „komade“ kosovskih pjesama, već, vjerovatnije, narativne izvore, poput ćirilичne *Priče o boju kosovskom*, Orbinova *Kraljevstva Slovena*, Zmajevićeva *Ljetopisa crkvnog* i drugih nama danas nepoznatih tekstova te vrste na koje se mogao neposredno osloniti.

Ako u korpusu bokeljskih pjesmarica nema nedvosmislenoga traga usmene tradicije o prvome Kosovskom boju, to nije slučaj s Kosovskom bitkom iz 1448. godine, koja se neposredno ili posredno spominje u čak 7 bugarštica zabilježenih u Boki Kotorskoj. Kosovo i Budim zapravo su dva ključna toponima koji reprezentuju prostorne koordinate hrišćansko-osman-

skoga sukoba. Ali Kosovska bitka iz 1448. godine u tim tekstovima nije dobila svoju narativnu rekonstrukciju, već je Kosovo zapravo preraslo u metonimiju hrišćansko-osmanskih okršaja tokom XV vijeka. Za Kosovo se u tim pjesmama vezuju i likovi čiji historijski korelati nijesu uzeli učešća u bici iz 1448. godine, a isti likovi u različitim pjesmama imaju različitu sudbinu, što je jedan od pokazatelja da se ovđe susrijećemo s motivskim pjesmama, a ne onima hroničarskoga tipa. Primjerice, kao žrtve boja na Kosovu u tim se pjesmama spominju: Stjepan Lazarević, nastao po historijskome liku despota Stevana Lazarevića, koji je umro 21 godinu prije druge Kosovske bitke; kralj Vladislav, lik modeliran prema ličnosti Vladislava I Jagelovića koji je poginuo kod Varne 1444. godine; ban Mihalja, modelovan prema historijskome Michaelu Szilágyiu koji je poginuo 1460. godine; Ugrin Janko, nastao na osnovu historijskoga Jánosa Hunyadija, koji je cijelih 8 godina nadživio Kosovsku bitku; Ognjeni Vuk, historijski Vuk Grgurević koji je poživio sve do 1485; najposlije kao žrtva Kosovske bitke spominje se Jankov sestrić Sekule, nastao po uzoru na povijesnoga Jánosa Székelyja, koji zaista jeste poginuo u Kosovskome boju 1448. godine. U pjesmama iz prvoga korpusa bokeljskih bugarštica, pored tih anahronizama, javljaju se i druge neusaglašenosti, pa tako kralj Vladislav u dvijema pjesmama gine na Kosovu, a u jednoj u odbrani Budima. Kao što smo već pomenuli, u pjesmama dominira baladični ton, scene ratovanja nijesu direktno prikazane, već o njima saznajemo iz dijaloga likova, izvještaja ili su nagovješteni snovima ili vizijama likova. U nekima od njih javljaju se i vile ili ptice kao posrednici. O funkciji vila u usmenoj epici Davor Dukić veli: „Pored glasova pripovjedača i likova u hrvatskoj povijesnoj epici javljaju se i glasovi životinja i fantastičnih bića, uglavnom vila. Vile ovdje imaju uvijek istu funkciju, one su Pomagači. (...) Vila kao pomagač pripovjedača preuzima ulogu svjedoka epskog događanja, što je poznati književnofolklorni topos. Isto vrijedi i za pojavu ptica – glasnika koje u usmenoj epici obavještavaju pripadnike jednog, obično poraženog tabora, o ishodu bitke (Dukić, 1998: 14). U bugarštici iz Nenadićeve zbirke IV a 30, koju je Bogišić objavio pod brojem 21, sestra kralja budimskoga ima viziju Kosova na kojem su tri vile na tri jelena, a njen brat Vladislav prepoznaje u tim prikazima „tri bana Ugričića“ – Ugrin Janka, bana Mihaila i Sekulu Drekalovića – svi će oni nedugo potom stradati na Kosovu, zajedno s kraljem Vladislavom. U skladu s normama patrijarhalnoga koda, Vladislavljeva sestra na kraju pjesme oplakuje svojeg poginulog brata. Nenad Ljubinković motiv jelena kao nosioca duše navodi kao trag keltskoga nasljeđa: „Od Kelta smo prihvatili i verovanje o jelenu psihoforosu, odnosno o jelenu koji prenosi duše umrlih sa 'ovoga' na 'onaj' svet. Iz verovanja preuzetog od Kelta nastalo je tzv. ljeljeno kolo, odnosno mrtvačko kolo, kolo kojim se simbolično obavlja prenos pokojnika

iz 'ovostranog' u 'onostrano'. Kolovođa mrtvačkog, ljeljenog kola, jeste vila koja na jelenu jaše ili, pak, jelena sobom vodi. Vila kao posrednik između 'ovog' i 'onog' sveta, između života i smrti postaje u narodnoj svesti osobena gospodarica i jednog i drugog, pa se doživljava i kao gospodarica čovekove sudbine, kao osobena suđaja.“ (Ljubinković, 2006: 78) No hronotop rata u ovome se korpusu bokeljskih bugarštica vezuje i za neke druge toponime, pa tako Marko Kraljević u službi „cara čestitoga“ tri godine vojuje u „arapskoj zemlji“, Herceg Stjepan šalje sokola da izvidi je li od Turaka odbranjen Samobor, a ovaj mu donosi vijesti da ga je knez Dabisav predao Turcima, opjevan je i ban Miklauš Zrinjski i njegova odbrana Sigeta, a nagovještaji ratnih zbivanja vezanih za Zadar očituju se i u pjesmi o majci Margariti iz Nenadićeva zbornika IV a 30, varijanti pjesme koju je Juraj Baraković objavio u *Vili Slovinci* 1614. godine. Pored hronotopa rata u jednome broju pjesama javlja se hronotop vjeridbe, odnosno ženidbe te hronotop tamnovanja. Posebnu grupaciju pjesama čine one porodičnoga karaktera, s izraženijom lirskom komponentom, poput pjesme o Ivanu Čajkoviću i njegovoj majci, pjesme o Marku Kraljeviću i Arapki đevojci ili pjesme o sultani Prezdani i Mlađenu Vlašiću. Vrijedno je napomenuti da obje pjesme u kojima se kao junak javlja Marko Kraljević – od kojih je jedna iz Nenadićeve zbirke IV a 30, a Bogišić je objavio pod brojem 7,⁵ dok je druga iz Nenadićeva rukopisa I b 80, kod Bogišića pod brojem 5⁶ – pripadaju pjesmama s internacionalnim sižeom te da se obje javljaju u deseteračkim varijantama. Od pjesama internacionalnoga sižea porodične tematike izdvaja se bugarštica o braći Jakšićima, Mitru i Stjepanu, u kojoj preokret, odnosno bratoubistvo pokreće „planinkinja vila“. Snežana Samardžija za taj tip sižea primjećuje da „ishod sukoba dosledno ističe pokajanje kroz završni prizor samoubistva bratoubice.“ (Samardžija, 2008: 96) S pozivom na Maretića Aleksandar Loma naglašava da u pjesmama o Jakšićima nema ničeg historičnog, osim samih imena i dodaje da je u pjesmama toga ciklusa „prepoznatljiv refleks indoevropskog blizanačkog mita, koji je u svom klasičnom vidu poznat iz grčke i staroindijske mitologije.“ (Loma, 2002: 59) Hronotop rata u prvome repertoaru bokeljskih bugarštica refleksija je povijesnih zbivanja od sredine XV do sredine XVI vijeka, i kao takav oslikava historijsku prekretnicu Balkana, jer dolaskom Osmanlija na ove prostore bitno se mijenja politički i vjerski kontekst, pa zapravo govorimo o graničnoj poeziji u smislu da pjesme opjevaju geografski prostor granice između dva svijeta,

⁵ O internacionalnom sižeu pjesme koju je Bogišić objavio pod brojem 7 v. detaljnije: Жирмунский, 1979: 270.

⁶ Povezujući internacionalni motiv tamnovanja i izbavljenja iz tamnice s vizantijskim epom *Digenis Akrita* i *Ljetopisom Popa Dukljanina* o pjesmama u kojima je Marko Kraljević utamničen pisao je opširnije Rade Božović. V. Božović, 1977: 46–53.

hrišćanskoga i islamskoga. Kako primjećuje Jurij Lotman „Jedan od osnovnih mehanizama semiotičke individualnosti je granica. A tu granicu možemo da odredimo kao liniju na kojoj se završava forma prvog lica. Taj prostor određujemo kao 'naš', 'svoj', 'kulturan', 'bezbedan', 'harmonično organizovan' itd. Njemu se suprotstavlja 'njihov prostor', 'tuđe', 'neprijateljsko', 'opasno', 'haotično'. Svaka kultura počinje podjelom sveta na unutrašnji ('svoj') i vanjski ('njihov') prostor.“ (Lotman, 2004: 194–195) Funkciju svake granice Lotman svodi na „ograničavanje prodiranja, filtriranja i adaptirajuće priređivanje spoljašnjeg u unutrašnje.“ (Lotman, 2004: 208) Pored prostorne granice između dvaju suprotstavljenih sociokulturnih blokova, hrišćanskoga i islamskoga, u pjesmama prvoga repertoara bugarštica sriječemo još jednu formu granice, onu između realnoga i fantastičnoga, između mrtvih i živih. Tako u dvjema pjesmama koje su zapravo varijante, jednoj iz Nenadićeva rukopisa IV a 30, koju je Bogišić objavio u svojoj zbirci pod brojem 83, a druge iz rukopisa I b 80, sriječemo molitvu mlade Vlahinjice, odnosno Kotorkinje „vidovnome Bogu“ da je „satvori vitom jelom u planini“, da joj kose pretvori u „sitnu travu četelinu“, a od crnih očiju „dva hladjenca bistre vode“ da kad joj dragi dođe u planini „lov loviti“ počine pod vitom jelom, a konje „napita“ travom četelinom i napoji vodom iz hladjenaca. Zaključni stih pjesme „Što je Bogu molila, toj mu je i umolila“ upućuje na mitološki kontekst, animističke transformacije kojom se prekoračuje granica između svjetova. Čini nam se da bi se motivika te pjesme mogla povezati s paleoslovenskom tradicijom o Bogu Jarilu, o kojemu je pisao Radoslav Katičić: „U pjesmama o Jurju, što je kršćansko ime za mladoga boga Jarila, u kojima se opisuje kako po *dalekom putu* i u *trudnom hodu* dolazi na *zelen lug*, gdje ga dočekuje raspjevana djevojka *Mara*, njegova *nevjesta*, – u takvim pjesmama svih slovenskih jezičkih tradicija uz samoga Jurja opet se i opet spominje njegov konj.“ (Katičić, 2010: 371) Iako nije do kraja moguće rekonstruisati „cjelovit kontekst mitskih predodžaba izraženih obredom i obrednim tekstom kojemu se ušlo u trag“, Katičić veli da se može smatrati sigurnim „da se do našega vremena nastavila usmena predaja praslovenskoga svetog pjeva, da je on u Istočnih Slovena uza sva preoblikovanja izuzetno čvrsto zadržao svoju izvornu arhaičnost i da je vezan s mitom o Jarilu i konju. Te uključen u kontekst obrednosti vezane za obnavljanje svete svadbe.“ (Katičić, 2010: 381) Zanimljivo je da trag komunalnoga identiteta, kojeg u prvome repertoaru nema, budući da dodaci uz imena Sibirjanin, Ohridanin i sl. ne govore o nekom specifičnom komunalnom identitetu, jer je na nivou etničkih kategorija hrišćansko-islamski sukob reprezentovan oprekom Ugri (ili rjeđe Vlasi) – Turci, naziremo samo u varijanti te lirske pjesme u kojoj je stariji oblik Vlahinja vjerovatno sam zapisivač, a po svoj prilici riječ je o Ivanu Antunu Nenadiću, prilagodio sredini u kojoj je sastavljao zbornik, Kotoru.

Motiv metamorfoze sriječemo i u pjesmi iz Nenadićeva zbornika IV a 30, kod Bogišića pod rednim brojem 19, u kojoj se „na jageru vedra neba“ odvija dvoboj između ljute zmije krilatice i sokola. Ugrin Janko ustrijeli ljutu zmiju, ne znajući da je to njegov sestrić Sekula koji se otpravio da s „kletim“ Turcima boj bije. Siže ove pjesme poznat je i iz nekoliko deseteračkih epskih pjesama od kojih je dvije objavio Vuk Karadžić, a jedna je iz zbirke Bogoljuba Petranovića. Motivom Sekuline metamorfoze u zmiju bavio se Veselin Čajkanović, prepoznajući u tome sižeu motiv šamanskoga dvoboja između dva čarobnika te ukazujući na to da se Sekula u narodnoj tradiciji pribraja grupi likova sa zmajskim osobinama. (Čajkanović, 1973: 35–45; Suvajdžić, 2012: 95–109)⁷ Čajkanovićevim tumačenjima pridodajmo i paleobalkanski kult zmije te zasvjedočene tragove narodnih vjerovanja u transformaciju ljudi u zmije. Jedno od takvih vjerovanja vezano je i za prostor Crne Gore.⁸ Kult zmije, dokumentovan u ilirskoj tradiciji, vezuje se za legendarnoga osnivača Budve Kadma. Naime, po legendi, Kadmo je u mladosti ubio zmiju boga rata Aresa zbog čega je od bogova kažnjen i u starosti pretvoren u zmiju, baš kao i njegova žena Harmonija. Njihova sina Iliriosa, mitskoga rodonačelnika ilirskoga roda, prema starogrčkoj legendi koju je zapisao Apolodor, zmija je obavila čim je rođen (Radoman, 2013: 234). Tim je činom na njega prenijela „svoju magičnu moć“ (Stipčević, 1989: 15). Brojni etnolozi zabilježili su da kult zmije „snažno je impregniran u svijest crnogorske patrijarhalne zajednice“ (Radoman, 2013: 234), a ogleda se u vjerovanjima o zmiji čuvarući čije bi ubijanje donijelo nesreću domu ili onome o velikoj sreći koja čeka dijete koje zmija obavije u kolijevci (Rovinski, 1998: 326).

Problem identiteta i drugosti u bokeljskim bugaršticama prvoga repertoara već je nagoviješten ranijim razmatranjima, no ovdje ćemo dati još nekoliko napomena. Umberto Eko pitanje identiteta i drugosti ovako sagledava: „Imati neprijatelja važno je ne samo kako bismo definirali vlastiti identitet nego i kako bismo iznašli prepreku prema kojoj ćemo odmjeriti svoj sustav vrijednosti i, sukobivši se s njom, dokazati vlastitu vrijednost. Stoga, kad kakav neprijatelj ne postoji, valja ga konstruirati.“ (Eco, 2013: 10) Kako smo već videli, najopštiju razdiobu po identiteskoj ravni u prvome repertoaru bokeljskih bugarštica imamo kao opreku hrišćanskoga i islamskoga. Pritom, hrišćanski tabor reprezentuju Ugri, a islamski Turci. Pitanje ugrofilskih tendencija u ranonovovjekovnom Perastu moglo bi se sagledati u kontekstu predstave Ugara kao posljednjega bedema hrišćanstva pred ekspanzijom Osmanlija u XV vijeku. Uostalom, ugrofilstvo nije nikakav specifikum bokeljske sredine,

⁷ O Sekulinoj transformaciji u zmiju pisao je i Nemanja Radulović u: Radulović, 2005: 40–43. Up. i: Samardžija, 2012: 21–24.

⁸ O zmiji i zmaju u tradicijskoj kulturi Crnogoraca vidi detaljnije u: Čirgić, 2018: 195–212.

već manir koji odlikuje širi prostor, o čemu je imajući na umu u prvome redu dalmatinsku književnost ranoga novovjekovlja pisao Davor Dukić: „Ugrofilske ideje/motivi mogli su, osobito u antiturskoj literaturi, biti podređeni općekršćanskim idejama i time ne dospjeti nužno u koliziju s lojalnošću prema Mletačkoj Republici.“ (Dukić, 2006: 101) No valjalo bi imati na umu da su ugrofilske ideje svoje uporište mogle naći ne samo u likovima junaka usmene poezije, kako bugarštica tako i deseteračkih epskih pjesama, već su služile i u svrhu legitimisanja patricijskih prava peraških porodica. S tim u vezi vrijedan je pažnje detalj koji u rukopisnoj knjizi *Biografija Mazarovića* saopštava Krsto Mazarović početkom XVIII stoljeća. Opisujući starinu svoje porodice, koja se pribrajala jednoj od prvobitnih peraških kazada, kazadi Smilojević, Krsto Mazarović veli: „MAŽAR (Maxar) Svilojević ili Smilojević bio je madžarske narodnosti, koji je sa ostalim izbjeglicama iz te kraljevine (koja je u mnogim ratovima krojila razne sudbine), bio prvi naseljenik Perasta. Često sam od svog oca Luke Mazarovića čuo, a on, opet, često od svog pretka Ivana ili Zuana, sina Vukovog ili Lukinog, da je spomenuti Mažar imao neko drugo ime, ali, zbog njegovog madžarskog porijekla, stalno su ga zvali tim imenom Mažar. Sva je prilika da se u to može povjerovati, jer ime Mažar na turskom znači isto što i Ugar, a kako smo na granici, prihvatili smo mnoge riječi tog varvarskog naroda, pa tako i danas Ugre nazivamo Madžarima (Maxarri). Vjerovatno je iz tog proisteklo i prezime Mažarović ili Mazarović za čitavu porodicu. Uostalom, spomenuto prezime Svilojević (koje se lako izopačilo u Smilojević), i koje je spomenuta porodica, međutim, zadržala, nesumnjivo ukazuje ne samo na madžarsko porijeklo, već i na pripadnost plemstvu. U to ne može sumnjati onaj ko čita istoriju, jer će u njoj pronaći da je izvjesni crni ban /'Zarni Ban'/ Mihailo Svilojević učestvovao u sudbonosnoj bici kod Varne 1442. ili 3...“ (Milošević, 1996: 220–221) Krsto Mazarović, dakle, porijeklo svoje familije izvodi od mađarskoga plemstva ili konkretnije od Michaela Szilágyia, kojega epska poezija pamti kao „Crnoga Bana“, „bana Mihalja“ ili „Mihaila Svilojevića“.

Kako smo već spomenuli, drugi repertoar bokeljskih bugarštica usko je povezan s peraškom prošlošću i reflektuje povijest Perasta tokom XVI i XVII stoljeća. Riječ je, dakle, o svojevrsnoj povijesti Perasta u 9 slika. Naime, pored 9 pjesama iz *Pjesmarice Julija Balovića*, ovome korpusu pripadaju i 2 pjesme iz *Pjesmarice Nikole Burovića*, koje su varijante pjesama iz Balovićeve zbirke. Granični položaj Perasta na limesu Mletačke Republike, uz stalnu izloženost napadima Osmanlija, uslovio je brojne vojne aktivnosti, od kojih je većina onih opjevanih u bugaršticama lokalnoga karaktera, no ima i onih koji su odraz širih ratnih sukoba. Uprkos tome što neke od pjesama opjevaju događaje lokalnoga karaktera, megdane i sukobe na granici, o kojima nema

savremenih historijskih izvora, čini nam se da se sve pjesme ovoga korpusa mogu podvesti pod ranije definisani pojam povijesne epike. Historijski izvori vezani za događaje iz XVI, a dijelom i XVII vijeka su oskudni, no pozniji narativni izvori, u prvome redu peraške hronike iz XVIII vijeka, o događajima opisanim u bugaršticama svjedoče kao o nesumnjivo historijskim zbivanjima. Usto, uz jedan broj bugarštica u naslovu su istaknute godine kad su se opisani događaji zbili, a isti manir nastaviće se i uz deseteračke epske pjesme od kojih su neke sižejne paralele bugarštica, pa nema nikakve sumnje da o historičnosti pjesama u peraškoj sredini nije bilo dvojbe. Potvrđuje se tako da su bugarštica i u Perastu imale status o kojem piše još Petar Hektorović u pismu Mikši Pelegrinoviću: „Tako ti i mi i sve strane našega jezika (koji se meu svimi ostalimi na svitu najveći broji i nahodi), drže i scine bugarštica za stvari istinne, brez sumnje svake, a ne za lažne, kako su pripovisti neke i pisni mnoge.“ (*Pjesme Petra Hektorovića...*, 1874: 55)

Problem identiteta i drugosti u peraškim bugaršticama drugoga repertoara unekoliko je različit od onoga u pjesmama iz prvoga repertoara. Naime, s obzirom na to da su sve pjesme ovoga korpusa vezane za Perast i okolinu, da su van svake sumnje i nastajale u Perastu, komunalni identitet Perasta u njima je primarna identitetska značajka u odnosu na koji se definišu drugi identiteti, ne nužno prema vjerskome kriteriju, kakav je slučaj u prvome repertoaru. Miloš Milošević s pravom primjećuje da u epohi ranoga novovjekovlja nema savremenoga nacionalnoga ošućanja: „U stvari, tada su ljudi bili međusobno povezani svojim ekonomsko-trgovačkim i staleškim interesima i partikularizmom gradskih i pomorskih komuna, ili seoskih autonomija, pa su se prvenstveno osjećali Kotoranima, Paštrovićima, Peraštanima, Grbljanima, Dobročanima, plemićima, zanatlijama i sl. Istovremeno, međutim, oni su, naročito prema tuđinskim vlastima, bili prožeti širokim idejama 'slavjanstva'“ (Milošević, 2008: 276)

Peraštani u tim bugaršticama ratuju prvenstveno s Turcima, no imaju sukobe i s Vlasima iz zaleđa, Novljanima, Paštrovićima, Rišnjanima, Arnautima i Španjulima, a svoj odnos iskazuju prema izdaji saveznika Kotorana i u drugoj prilici podršci Hrvata, Talijana i Malteza. O aksiološkoj dimenziji peraških bugarštica, s detaljnom analizom vrednovanja Mi-tabora i tabora Protivnika pisao je Davor Đukić (Đukić, 1998: 25–47), pa ćemo ovđe ukazati na zaključke do kojih je došao uz osvrt i na pjesme koje se nijesu našle u centru njegovih ispitivanja.

Na izabranome korpusu bugarštica koje pripadaju povijesnoj epici, Đukić uočava bitne razlike na aksiološkoj ravni između pjesama usmene provenijencije i onih za koje je utvrđeno da su umjetne bugarštica. Za umjetne bugarštica (poput onih koje je Bogišić objavio pod brojem 58 i 77, kao i

umjetnu interpolaciju na kraju pjesme br. 65) Dukić primjećuje da ih najsnažnije prožimaju hrišćanski ideologemi (Dukić, 1998: 46). U umjetnim bugaršticama figura Protivnika često preuzima ulogu (Vjerskoga) Neprijatelja, pa se ta karakteristika umjetnih bugarštica, uz naglašavanje postupka pripovjedačeva očitovanja i odstupanja na nivou leksike i težnji ka metričkoj pravilnosti, mogu uzeti kao ključna razlika između umjetnih i izvornih bugarštica (Dukić, 1998: 47). Kad je riječ o razlikama između bugarštica prvoga i drugoga repertoara, Dukić veli: „Naime, sižeji peraških bugarštica koncentriraju se na prostor samog sukoba, pa tako i motivi nasilja mogu češće iskočiti u prvi plan. No ipak, njihova gustoća i i sadržaj nisu takvi da bi se moglo govoriti o *sotonizaciji* Protivnika; tim više što peraške bugarštice zadržavaju aksiološki leksik pjesničkog jezika klasičnih bugarštica. Iz razumljivih razloga one ne zadržavaju i feudalne ideologeme.“ (Dukić, 1998: 46)

U prvoj bugarštici iz *Pjesmarice Julija Balovića* mjesto sukoba je sam Perast, a protagonisti Vlasi predvođeni vojvodom Radulom. Sukob koji se vezuje za početak XVI vijeka,⁹ a koji je opjevan i u deseteračkoj paraleli iz *Pjesmarice Nikole Mazarovića*, iako bi mogao imati i konfesionalnu motivaciju, budući da je riječ o sukobu pravoslavnih Vlaha iz zaleđa i katoličkih Peraštana, lišen je vjerske ideologemske osnove, a Radule je označen kao „pobratim nevjera“ ne zbog svoje različite konfesionalne pripadnosti, već što je pogazio pobratimstvo s Martezom Peraštaninom udarivši na „zemlju koja ga je pothranila“, kako Radula upozorava majka u pokušaju da spriječi njegovu robljenje Perasta. Na finalnoj poziciji pjesme nalazi se upravo monolog Radulove majke, Stare Vlahinjice, koji izriče nakon što joj stignu glasovi o Radulovoj smrti i vlaškom neuspjehu:

„Što je, veli, moj sinu, sudio te Bog veliki
 Koliko ti govorih ne mogoh ti dogovoriti
 Moj sinu jadovan
 Da ne robiš zemljice koja te je pothranila
 Lezi sinu jadovan da bi se ne povratio
 Što si isko to našao
 Ne bijaše robiti Perast mjesto glasovito.“

Povod za sukob, dakle, nije različita konfesionalna pripadnost protagonista sukoba, već je po srijedi pokušaj „robljenja“, a Protivnik nije primio

⁹ U *Pjesmarici Julija Balovića* navedena je 1571. godine, no u deseteračkoj varijanti iz *Pjesmarice Nikole Mazarovića* upisana je 1511. godina. Kako su bugarštice u *Pjesmarici Julija Balovića* poredane po hronološkome redu, a ova je pjesma prva u nizu, izvjesno je da je umjesto 1511. pogrešno upisana 1571. godina.

status Vjerskoga Neprijatelja, već su Vlasi opisani bez propratnih atribuiranja kao vojska koja napada grad. S druge strane, Peraštani su označeni kao „hrabreni junaci“, „slavni Peraštani“, „dobri vitezovi“, pa pripovjedač time ističe zavičajni ideologem kao ključni činilac identiteta.

Druga bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića*, koja se u naslovu vezuje za 1537. godinu, sačuvana je i u jezički znatno drugačijoj varijanti u *Pjesmarici Nikole Burovića*, a sačuvana je i deseteračka paralela koja obrađuje istu fabulu. U toj pjesmi motiv za sukob koji se odvija na graničnoj poziciji, između dva tabora, jesu zulumi novskih „Španjula“, odnosno to što je španjulski Don Karlo vojevoda obeščastio dvije peraške „orfanice“. U pjesmi nije prikazan vojni sukob već peraška osveta, busija koju su priredili za Don Karla i njegovu pratnju kojom su činom obljube Don Karlove „ljube“ Izabele, otkidanjem ruke i usta Don Karlu i ubistvom njegovih pratilaca (kod Julija Balovića riječ je o 43, a kod Nikole Burovića 40 vojnika), sačuvali perašku čast. Ipak, osim „zuluma nepoštenih“ koji su pripisani Španjulima na početku pjesme, karakterizacija Protivnika i ovđe je kao i u prethodnoj pjesmi u skladu s klasičnim tretmanom neprijatelja u bugaršticama, pa se Španjuli određuju kao „junaci“. Kao i u pjesmi o napadu Radula vojeводе na Perast i ovđe je sukob motivisan djelovanjem pojedinca, kojem se pripisuju negativne karakteristike, a ne kolektiva koji reprezentuje. Izostanak feudalnih ideologema, o kojem je pisao Dukić, ovđe se potvrđuje i činjenicom da se u pjesmi opravdava neviteški čin obljube kao legitimni čin osvete zbog uprljane časti peraških orfanica.

Zulumima Novljana motivisan je i sukob opjevan u trećoj bugarštici, datiranoj na 1539. godinu, iz rukopisa Julija Balovića, no Novljani su osim što su označeni zulumčarima koje krase oholost, u pjesmi određeni i kao „Novljani junaci“ i „Novljani vitezovi“. Megdan s Novljanima utanačen je na moru, na ničijoj zemlji, odnosno granici, a Mi-Tabor čine Peraštani i Kotorani. Iako je u toj pjesmi Protivnik vjersko drugo, zanimljivo je da pripovjedač svoju osudu ne usmjerava na viteškoga protivnika, već na saveznika, Kotorane, koji iako iste vjere s Peraštanima, iznevjere zajednički dogovor utvrđen zakletvom i napuštaju bitku. Kotorani su u pjesmi označeni kao „plašiva družina“, „himbene konšije“, „nevjerni Kotorani“, a u deseteračkoj pjesmi iz *Pjesmarice Julija Balovića* koja opisuje isti događaj i kao – „stari pizmatori“.

U četvrtoj bugarštici iz rukopisa Julija Balovića povod za sukob koji se ponovo odvija na ničijoj zemlji jeste optužba Paštrovke devojke upućena Nikoli Peraštaninu da ju je na silu obljubio, pa nakon što Paštrovići u Perastu ubiju Nikolu, uslijedi odmazda i pogibija 12 Paštrovića i njihova predvodnika Đurice Davidovića. Tim činom raskinuto je i tradicionalno pobratimstvo naznačeno na početku pjesme. Iako protagonisti Mi-tabora i Protivnika pri-

padaju različitim konfesijama, Paštrovići su pravoslavni, a Peraštani katolici, sukob ni ovđe nije rezultat vjerskoga prijepora, već je prikazan kao posljedica intrige Paštrovke đevojke, a u završnim stihovima pjesme nju proklinje „dobra leventa“:

„A da bi Bog ubio paštrovsku mladu đevojku
Radi koje izgiboše do dvanaest Paštrovića
Hrabrijeh junaka
I pred njima izgibe Đurica Davidovića
Koji čini i ubi Nikolu Peraštanina
Dobroga junaka
Na tomu već ne bilo ni kumstva ni pobratimstva.“

U petoj bugarštici iz Balovićeve zbirke Peraštani se svete Turčinu Moru što je pogubio Peraštanina Sokola. Napad se odvija „pod Novim“, a lukavstvom zarobljenu fuštu Peraštani potapaju likvidirajući Morove ljude. Iako sukob s vjerskim drugim, ni u toj pjesmi nema izrazito negativnog karakterisanja Protivnika. Naprotiv, na leksičkoj ravni prisutna je pozitivna aksiološka oznaka „Turčin dobar junak“.

U šestoj bugarštici prikazana je busija Peraštana kojom su nanovo na granici spriječili iznenadni napad risanskih Turaka na Perast, karakterizacija Protivnika u svemu je saglasna s ranije opisanim manirom bugarštica, pa se oni nazivaju „rišnjanskim delijama“.

Sedma bugarštica iz *Pjesmarice Julija Balovića* opisuje jedan od najznačajnijih peraških povijesnih događaja, napad Turaka na Perast 15. maja 1654. godine. Kako smo ranije naveli, taj se dan, na koji podseća i epigrafski spomenik uzidan u dovratnik Crkve Svetoga Nikole, u Perastu slavio docnije kao Zavjetni dan. Ovđe, međutim, karakterizacija neprijatelja, predvođenog „Turčinom dobrim junakom“ hercegovačkim sandžakom Alajbegom Čengićem, djelimično odudara od ranije utvrđenoga manira jer se uz Protivnika vezuju i negativne vrijednosne konotacije, kao što su „zlobni pobratim“ i „Turci bestije“, no pored njih javljaju se i one pozitivne „vitez“, „Turci dobri siloviti“. Dukić primjećuje da je meta kasnijega negativnog vrednovanja lik Mehmedage Rizvanagića, koji je nagovorio Čengića da udari na Perast, a sam je zapalio kuću svojega pobratima u Perastu. Ipak, kako Dukić primjećuje, ukupna negativna karakterizacija Protivnika ovđe zaostaje u odnosu na onu u umjetnim bugaršticama; „Tome pridonosi već spomenuta aksiološka ambivalentnost njenog jezika i centriranost negativne karakterizacije na lik, a ne na tabor u cjelini, te konačno pohvalnička funkcija izražena u slavljenju hrabrosti Mi-tabora u završnom dijelu pjesme.“ (Dukić, 1998: 40)

Osma bugarštica opjeva oslobođenje Herceg Novoga, datirana je na 30. jul 1687. godine. Time što je okupljanje velike vojske s raznih strana pod mletačkim vođstvom koja ide „krv proliti za pravu kršćansku vjeru“ legitimisao kao hrišćansku armadu, pripovjedač je u toj bugarštici vjerski ideologem označio kao ključnu komponentu sukoba. Ipak, Protivnik je označen pozitivnim vrijednosnim obilježjima „Novljani junaci“, „delije“, „carevi junaci“, „Turčin dobar junak“, ali i uz jedno negativno, tipično i za stariji repertoar bugarštica – „kleti Turci“. Mi-tabor u toj je pjesmi proširen na saveznike, Hrvate i lacmane „izvrsne junake“, Malteze „junake“, Talijani i Papalini su „dobri vitezovi“, a za Peraštane je upitrijebljen cijeli arsenal pozitivnih vrijednosnih atribucija „Peraški junaci“, „vrli krajišnici“, „samovoljni Peraštani“. Iz Protivničkoga tabora u odsudnom trenutku bitke izdvajaju se Arnauti, obraćajući se Peraštanima kao „stari prijatelji“, da bi potom na vjeru bili evakuisani iz Novoga, a nedugo potom Novi peraškom zaslugom biva predat, a Novljani ga napuštaju. Za tu pjesmu Dukić primjećuje kako u njoj nedostaje opravdanje napada, svrstavajući je u tip neargumentovanoga napada Mi-tabora. Pitanje u kojoj je mjeri ta bugarštica odudara od tradicionalnog bugarštičkog sižejnog modela, nameće se i „u vezi s evidentno autorskim završnim dijelom te pjesme u obliku protuturske molitve oštrog političkog naboja, te njenom prožetošću kršćanskim ideologemima i učestalim postupcima pripovjedačeva legitimiranja.“ (Dukić, 1998: 40) Završni stihovi te pjesme s izrazitom protivturskom porukom i odstupanjem od obrasca završetka bugarštice će nakon priložnog pripjeva po pravilu slijedi još jedan stih, mogu biti ili naknadna glosa ili potvrda da bi se i ova pjesma mogla svrstati u grupu imitativnih bugarštica.

Posljednja bugarštica iz zbirke Julija Balovića opjeva događaj iz 1716. godine, iako je u njenoj deseteračkoj paraleli pogrešno navedena 1674. godina, kad se Peraštanin Đuro Bane sukobio kod Drača s Tunišanima. Bugarštica je do nas doprijela kao odlomak, pa iako u dijelu koji je sačuvan djeluje da je prezentirajući jednostavni sukob na ničijoj zemlji ispjevana u duhu klasične aksiologije bugarštica, o tome zbog njene fragmentarnosti nije moguće iznijeti pouzdane zaključke.

Primjeri koje je analizirao Davor Dukić, a u tu se sliku skladno uklapaju i one peraške bugarštice koje nijesu bile predmet njegove analize, pokazuju da „poetika bugarštice ne poznaje veći repertoar motiva nasilja koji bi služili kao sredstvo negativne karakterizacije Protivnika. Da su ti motivi strani bugarštici pokazuje i činjenica da nisu dosegli razinu formulne obrade.“ (Dukić, 1998: 36)

Kao što se iz ovoga osvrtu na neke tematološke karakteristike korpusa moglo videti, podjela na dva repertoara ima svoje opravdanje ne samo na žanrovskom i stilskom, već u određenoj mjeri i na tematološkome planu.

Peraške bugarštice potonji su odjek jedne bogate tradicije, koja je iznenađujuće presahla vjerovatno već sredinom XVIII vijeka. Kako smo već naglasili, peraške bugarštice zabilježene su u tri zbornika na razmeđu XVII i XVIII stoljeća, u jednome zapisu o čijem se datiranju ne može s pouzdanjem govoriti te u dva rukopisna zbornika za koja se dugo mislilo da potiču s početka XVIII vijeka, no za koje se ispostavilo da su najvećim dijelom pisani rukom Ivana Antuna Nenadića i to svakako prije 1768. godine. Budući da već u *Pjesmarici Nikole Mazarovića* iz 1775. godine, a ni u docnijim zbirkama više nema nikakva traga bugaršticama te da je posljednji istorijski događaj koji je u njima opjevan pomorski sukob Đura Bana s tuniškim piratima kod Drača 1716. godine – i to u nedovršenoj bugarštici – izvjesno je da su se nakon toga datuma bugarštice počele povlačiti kao pjesnička forma, da potraju u zapisima još nekoliko decenija, prije negoli sasvim iščeznu iz pjesničke prakse, ali i pamćenja zajednice u kojoj su njegovane.

Literatura

- Bogišić, Valtazar, prir. 1878. *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I. Beograd: Glasnik Srpskog učenog društva.
- Bošković-Stulli, Maja. 1991. „Baladni oblici bugarštica i epske pjesme“. U: Bošković-Stulli, Maja. *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske & Zavod za istraživanje folkloru: 227–247.
- Bošković-Stulli, Maja. 2004. „Bugarštice“. *Narodna umjetnost*, 41/2: 9–51.
- Božović, Rade. 1977. *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi na srpskohrvatskom jezičkom području*. Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta.
- Budak, Neven. 1994. *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Burke, Peter. 1991. *Junaci, nitkovi i lude. Narodna kultura predindustrijske Evrope*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čajkanović, Veselin. 1973. „Sekula se u zmiju pretvorio“. U: Čajkanović, Veselin. *Mit i religija u Srba*, Beograd: Srpska književna zadruga: 35–45.
- Čirgić, Adnan. 2018. *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čubelić, Tvrtko. 1982. „Književno-teorijske karakteristike usmene narodne balade“. U: Čubelić, Tvrtko. *Na stazama usmenog narodnog stvaralaštva. Za sustav i poetiku usmene narodne književnosti. Studije – rasprave – kritike*. Osijek: Pedagoški fakultet: 78–94.
- Daničić, Đ(uro). 1880–1882. „Bugarštica“. U: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: 715–716.

- Dukić, Davor. 1998. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Dukić, Davor. 2006. „Ugrofilstvo u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja“. U: Oraić Tolić, Dubravka & Kulesár Sabó, Ernő, ur. *Kulturni stereotipi. Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*. Zagreb: Filozofski fakultet: 93–109.
- Dukić, Davor. 2004. *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema.
- Dukić, Davor. 2008. *Tematološki oglеди*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Eco, Umberto. 2013. *Konstruiranje neprijatelja i drugi prigodni tekstovi*. Zagreb. Mozaik knjiga.
- Goleniščev-Kutuzov, Ija Nikolajevič. 1971. „Istraživači epike i narodni pjevači“. U: Bošković-Stulli, Maja. Prir. *Usmena književnost. Izbor studija i oglеda*. Zagreb: Školska knjiga: 185–210.
- Халанскій, М. 1882. „Замѣтки по славянској народној поэзији“. U: *Русскій филологическій вѣстникъ*, томъ VII, Варшава: 113–134.
- Hraste, Mate. 1961. „O kraju postanka bugarštica na osnovu analize njihova jezika“. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace językoznawcze*, Z. 4, Filologia, Z. 8, Nr. 37, Krakow: 309–315.
- Jezernik, Božidar. 2010. „Uvod. Stereotipizacija 'Turčina'“. U: Jezernik, Božidar, ur. *Imaginarni Turčin*. Beograd: XX vek: 9–29.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1965. *Srpske narodne poslovice*. Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. IX. Beograd: Prosveta.
- Katičić, Radoslav. 2010. *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb & Mošćenička Draga: Ibis grafika & Matica hrvatska & Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- Kilibarda, Novak. 1972. *Poezija i istorija u narodnoj književnosti*. Beograd: Slovo ljubve.
- Kilibarda, Novak. 2012. *Usmena književnost, Istorija crnogorske književnosti, knjiga I*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Klajner, Julijuš. 2015. „Ballada“. U: Gazda, Gžegož & Tinecka Makovska, Slovinja. Ur. *Rečnik književnih rodova i vrsta*. Beograd: Službeni glasnik: 126–131.
- Krnjević, Hatidža. 1980. „O našim narodnim baladama“. U: Krnjević, Hatidža. *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*. Beograd: Nolit: 7–49.
- Loma, Aleksandar. 2002. *Prakosovo. Slovenski i indoevropski koreni srpske epike*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Lotman, Jurij M. 2004. *Semiosfera. U svetu mišljenja, Čovek – tekst – semiosfera – istorija*. Novi Sad: Svetovi.

- Ljubinković, Nenad. 2010. „Narodne pesme dugoga stiha“. U: Ljubinković, Nenad. *Traganja i odgovori. Studije iz narodne književnosti i folklor (I)*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 9–119.
- Ljubinković, Nenad. 2006. „'Svoj' i 'tuđ' u interakciji na balkanskim prostorima do početka osamnaestog veka – fragmenti“. U: *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, zbornik radova. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 77–84.
- M(ilaković), D(imitrije). 1835. „Crnogorske junačke popijevke“. *Grlica*. Cetinje: 88–123.
- Matic, Svetozar. 1964. *Naš narodni ep i naš stih. Ogledi i studije*. Novi Sad: Matica srpska.
- Medenica, Radosav. 1975. *Naša narodna epika i njeni tvorci*. Cetinje: Obod.
- Milošević, Miloš, prir. 1996. *Analisti, hroničari, biograf*, Cetinje: Obod.
- Milošević, Miloš. 2008. *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od XV do XVIII vijeka*. Podgorica: CID.
- Milošević-Đorđević, Nada. 1977. „Rečnik usmenih književnih rodova i vrsta (VII)“. *Književna istorija*, IX, 35: 541–561.
- Milutinović Sarajlija, Sima. 1990. *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*. Prir. Dobrilo Aranitović. Nikšić: Univerzitetska riječ.
- Nikčević, Vojislav P. 1979. „Predgovor“. U: *Crnogorske bugarštice*, izbor, predgovor, pogovor, rječnik i bilješke dr Vojislav Nikčević. Titograd: NIO „Pobjeda“.
- Orbin, Mavro. 1968. *Kraljevstvo Slovena*. Beograd: Srpska književna druga.
- Pantić, Miroslav. 1971. „Knez Lazar i Kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske“. U zborniku: *O knezu Lazaru*. Kruševac: Filozofski fakultet u Beogradu i Narodni muzej u Kruševcu: 337–410.
- Pantić, Miroslav. 1989. „Peraška bugarštica o Kosovskom boju“. *Raskovnik*, XV, 55–56: 73–84.
- Pešić, Radmila & Milošević-Đorđević, Nada. 1997. *Narodna književnost*. Beograd: Trebnik.
- *Pjesme Petra Hektorovića i Hanibala Lucića*. 1874. Stari pisci hrvatski, knj. šesta. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Popović, Miodrag. 2007. *Vidovdan i časni krst. Ogled iz književne arheologija*. Beograd: XX vek.
- Radojević, Danilo. 1988. „O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca“. *Ars*, god. 3, br. 1: 83–98.
- Radoman, Aleksandar. 2013. „Pregled crnogorske usmene književnosti“. *Matica*, br. 54: 223–244.

- Radulović, Nemanja. 2005. „Dve metamorfoze u našoj epici“. *Svet reči*, br. IX/19–20: 40–43.
- Ređep, Jelka. 1976. *Priča o boju kosovskom*. Zrenjanin: Centar za kulturu Zrenjanin & Filozofski fakultet Novi Sad.
- Rovinski, Pavel Apolonovič. 1998. *Etnografija Crne Gore*, tom II. Podgorica: CID.
- Samardžija, Snežana. 2008. *Biografije epskih junaka*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Samardžija, Snežana. 2012. „Ko se krije ispod zmijskog svlaka? Metamorfoze u žanrovskom sistemu“. U: *Guje i jakrepi. Književnost, kultura*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti: 13–41.
- Slamnig, Ivan. 1981. *Hrvatska versifikacija*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Stipčević, Aleksandar. 1989. *.Iliri. Povijest, život, kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Suvajdžić, Boško. 2012. „Zmija u bugaršticama“. U: *Guje i jakrepi. Književnost, kultura*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti: 95–109.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 1988. „Ne-narativno načelo u strukturi balade“. U: *Poetika srpske književnosti*. Beograd: Institut za književnost i umetnost: 141–159.
- Zmajević, Andrija. 1996. *Ljetopis crkovni*, tom II, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, priredio Mato Pižurica. Cetinje: Obod.
- Жирмунский, В. М. 1979. *Сравнительное литературоведение Восток и Запад*. Ленинград: Наука.

Aleksandar RADOMAN

**BUGARŠTICE FROM 17TH-19TH CENTURY
BOKA MANUSCRIPTS**

In this paper, the author analyses the corpus of bugarštice recorded in Boka Kotorska song collections from late 17th and 18th century. Special attention is paid to the genealogical and thematic characteristics of the Boka bugarštice, from the question of their naming and origin to questioning the phenomena of war, borders, identity and otherness in them. These motifs are singled out as particularly important for the semantics of the genre and contemporary philological, first and foremost literary-historical interests. Thematically and stylistically, Perast bugarštice can be divided into two repertoires, the first of which consists of poems with mainly medieval, chivalrous themes, similar to ballads in terms of design, while the second repertoire refers to Perast history of the 17th and 18th centuries and has the character of a chronicle and epic.

Keywords: *bugarštice, Boka Kotorska, Perast, Perast folk song collections, ballads, historical epic*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.4.09-31

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
ethem.mandic@fcjk.me

KAKO UPOKOJITI VAMPIRA BORISLAVA PEKIĆA: POLITIČKI ROMAN IZMEĐU DOKUMENTARNOSTI I PSIHOLILOGIJE

Autor u ovom radu ispituje kompleksnu žanrovsku prirodu romana *Kako upokojiti vampira* te određuje glavne žanrovske elemente ovog političkog romana – dokumentarnost i psihologiju. Politička orijentacija ovog romana je sasvim logična jer želi ispitati ideologiju fašizma koja nije nikako bila *istorijski slučaj*, te da se zaista fašizam može povampiriti, pokazuje roman *Kako upokojiti vampira*. Osim toga, ovaj roman bavi se istorijom kao režimom koji je u službi ideologije, odnosno politike, istorijom koja je kadra povampiriti bilo koju ideologiju. Što je historiografija ako služi fašizmu i da li je ona politički kompromis? Ovaj rad ima za cilj pokazati kako se u Pekićevu romanu izokreće svijet utvrđenih i humanističkih vrijednosti iz ugla policijske i fašističke logike, a istorija se posmatra i preinačuje kroz ideologiju i psihu onoga ko služi toj ideologiji. Dokumenti su u ovom političkom romanu pripovjedna kategorija, strategijsko žarište otuđenog pojedinca koga političke ideologije i njegovu egzistenciju stavljaju na margine društva i postojanja. Čak ni jedan naučnik nije spašen od totalitarne svijesti i ideologije, a jedina apsurdnost što izmiče toj logici i toj nauci je jedan obični kišobran.

Ključne riječi: *Pekić, politički roman, dokumentarnost, nacizam, fašizam, ideologija, politika, istorija*

Taj Kurtov svet bio je koncentracioni logor. Pri svemu tome, Hilmare, nemoguće je da nas ne obuzme divljenje pred intelektom koji od jednog provincijskog kelnera pravi hajdegerskog mislioca. (Borislav Pekić: *Kako upokojiti vampira*)

Evropska civilizacija nastala iz tradicije evropske političke i filozofske misli kadra je bila da u XX stoljeću izrodi totalitarizam i njezine derivate fašizam, koji su u ime tih misli i ideja pretvorenih u političke ideologije ubile milione

ljudi. Čovjekova svijest i misao, njegova psiha, postaju koncentracijski logor koji naseljavaju vampiri prošlosti, postaje bezizlazni logor smrti, u kojem stanuju svi podjednako, i žrtve i krvnici, kao proizvodi politike, istorije i nauke. *Kako upokojiti vampira* je psihološka i filozofska dezintegracija nacističkog mita kao političkog mita koji je osmišljen za upravljanje ljudima i masama, a zarad zločina.

Samo nam je važno da podvučemo koliko ta logika, po svom dvostrukom obilježju kao mimetičke volje za identitetom tako i samoostvarenja oblika, suštinski pripada dispozicijama Zapada uopšte ili, tačnije, temeljnim dispozicijama subjekta, u metafizičkom značenju riječi. Nacizam ne rezimira Zapadnu kulturu a još manje predstavlja njezin nužni ishod. Ali, takođe, nije moguće naprosto ga odstraniti kao zastranjenje, pa niti kao zastranjenje koje je stvar prošlosti. Uljuljkivati se u čvrste pouzdanosti morala i demokratije ne samo da ne jamči ništa nego nas izlaže riziku da ne vidimo kako dolazi **ili kako se vraća ono čija se mogućnost pojavljivanja ne smatra čistim istorijskim slučajem**. Analiza nacizma se ne smije nikako shvatiti kao puki dosije optužbe, nego radije kao još jedan prilog opštoj dekonstrukciji istorije iz koje potičemo (Nansi, Laku-Labart, 2017: 45. Istakao E. M.).

Ako bismo tražili objašnjenje o čemu govori roman *Kako upokojiti vampira*, onda bolje od onoga koje su dali dvojica filozofa u svojem eseju o *Nacističkom mitu* ne bismo mogli pronaći, a ni dati, jer roman *Kako upokojiti vampira* otkriva na koji način se vraća ideologija čija se mogućnost pojavljivanja ne smatra čistim istorijskim slučajem.

Dakle, da ideologija fašizma nije nikako bila istorijski slučaj, te da se zaista dá povampiriti, a roman *Kako upokojiti vampira* upravo bavi se istorijom kao režimom koji je u službi ideologije, istorijom koja je kadra povampiriti bilo koju ideologiju. Što je historiografija ako služi fašizmu i da li je ona politički kompromis? Kako dolazi do revizionizama u povijesti? Kako se podigao spomenik Adamu Trpkoviću? Kako dogmatski um, pa čak i naučnika koji se bavi činjenicama, biva „steinbrecherizovan“, odnosno provučen kroz policijsku logiku koja upravlja svim aspektima života u ratu, a pogotovo modusima stvarnosti? Kako politika na koncu piše istoriju? Na ovom mjestu potrebno je izdvojiti blok citata Pekićeve opservacije na temu istorije i politike, jer će se te opservacije na izvjestan način analizirati u ovom radu:

Povremene omaške u našim idejama o prošlosti nisu morale da znače kako je historiografija kao nauka promašena. Historiografija je, kao i sve na ovom polovičnom svetu, kompromis. Kompromis između stvarne istorije i ljudske potrebe. Ali takva je i sama istorija. Hibrid. Kompromis. Iz provincijskih zabluda ne bi se smele izvlačiti generalizacije.

Kuda bi nas to odvelo? Morali bismo poverovati da su nemačku pograničnu radio-postaju Gleivitz, na kraju krajeva, napali Poljaci. Da su komunisti zapalili Reichstag. Da se sa Jevrejima u konfinaciji ipak pristojno postupalo. Morali bismo reviziji podvrći nirnberšku presudu i oceniti je u velikoj meri kao nepravednu. (...) Cela nemačka istorija izgledala bi sasvim drukčije. Sabina se ne bi stidela a ti morao podmuklim fusnotama da je ispravljaš. Svi naši pogledi na evropske prilike u ovom veku, a naročito između 1918. i 1945, radikalno bi se promenili. To bi nas prinudilo da uvidimo kako su vesti o neobuzdanom Staljinovom teroru preterane, a cifre njegovih žrtava proizvoljne (...) Ali pre nego što sam sasvim odbacio slučaj sa Spomenikom, nisam mogao, pa ni sada ne mogu da odolim iskušenju a da ne zamislim svet koji je integralno protivurečan predstavi o sebi, svet u kome su mane ozakonjene a vrline proganjane kao subverzivne, laž za istinu proklamovana u svim područjima života i mišljenja, a svaka istina proglašena za laž; **svet-pakao koji se prihvata kao svet raj i čija historiografija ima jedini zadatak da celokupnu istoriju revidira u skladu sa novim shvatanjima, kako bi mogli reći da je tako oduvek, od pamtiveka bilo** (Pekić, 1991: 87. Istakao E. M.).

Svijet koji je pakao, izokrenuti svijet vrijednosti koji proizvodi apsolutna relativizacija svih vrijednosti, odnosno revizija prošlosti koja je kadra, putem provincijskih zabluda, da dovede do novih shvatanja prošlosti i događaja, najprije se organizuje u romanu po principu srednjovjekovnog žanra – sotije. Taj izokrenuti svijet vrijednosti zaista može dovesti do toga da bismo mogli povjerovati da su njemačku pograničnu radio-stanicu Gleivitz, na kraju krajeva, napali Poljaci, te da su komunisti zapalili Reichstag, da se sa Jevrejima u konfinaciji ipak pristojno postupalo itd... Nacizam, staljinizam i sve totalitarne ideologije postaju zastranjenje ljudske civilizacije, ali zastranjenje koje se želi relativizovati u novim društvenim i političkim okolnostima. Kako se i kojim sredstvima izokreće svijet prošlih vrijednosti?

Groteska je osnovno estetičko modelativno sredstvo u romanu koje želi prikazati taj izokrenuti svijet vrijednosti. Najvažniji postupci su preuveličavanje, izokretanje, izobličavanje, ponavljanje. Od svih tih postupaka kod glavnog lika Konrada Rutkowskog najviše dominiraju postupci izokretanja i izobličavanja. Izokretanja ideoloških vrijednosti, radi izobličavanja stvarnosti. Književna ironija u političkom romanu postaje sredstvo političke borbe protiv totalitarnih ideologija. Ovaj književni postupak realizuje se kao svojevrsna književna subverzivna ideologija koja se bori da dekonstruiše zli mehanizam totalitarne moći ideologije u romanima Pekića i Kovača.

Postmodernisti su imali manir da svojim romanima daju podnaslove (praktično većina postmodernističkih romana ima neki žanrovski podnaslov), koji žanrovski upućuju na neki od glavnih i dominantnih elemenata u romanu. Taj žanrovski podnaslov nikako ne mijenja činjenicu da se ipak radi o romanu. Ovaj roman autor je nazvao *sotija*. Cijeli ovaj duži izvod upućuje na to da je autor, odnosno narator imao namjeru prikazati svijet izvrnutih vrijednosti, odnosno svijet sotije u kojemu se vrijednosti izokreću i dobivaju novi oblik i novi smisao. A ovaj roman i njegov glavni lik Konrad Rutkowski prikazuju istoriju, sjećanja i stvarnost kroz oblike policijske svijesti i njome relativizuju sve čega se dotaknu. On je svjestan pogubnosti toga postupka: „Radikalna subjektivnost nije jedina poteškoća u razumijevanju prošlosti [...] Tako do izražaja dolazi jedan od najopsesivnijih motiva Pekićeva pisma, naime žudnja, i ujedno nemogućnost stvaranja objektivne poruke o prošlosti, ili modifikacija uvjerenja o prošlosti ovisno o okolnostima odnosno o perspektivi i upotrebljivosti“ (Czerwiński, 2018: 187–188).

U ovom romanu izokreće se svijet utvrđenih i humanističkih vrijednosti iz ugla policijske i fašističke logike, a istorija se posmatra i preinačuje kroz ideologiju i psihu onoga ko služi toj ideologiji. Čak ni jedan naučnik nije spašen od totalitarne svijesti, a jedino što izmiče toj logici i toj nauci je jedan obični kišobran. Kišobran¹ koji je sa sobom imao Adam Trpković je simbol, ironija; on je otpor dogmi i policijskoj logici, i totalitarnom režimu koji za sve ima protokol i sve uspijeva objasniti i podrediti svom načinu mišljenja, pa čak i Steinbrecherovoj² policijskoj metodi: „Takve stvari ne bi smele da se događaju u jednoj dobro uređenoj državi. One su opasne, vrlo opasne! Minch je bio upravo. Kišobran je u najvećoj meri bio opasan. Možda više nego njegov vlasnik. On je razarao osnove cele ove steinbrecherske režije. Svojom drskom spontanošću kišobran je jednostavno desteinbrecherizovao život“ (Pekić, 1991: 75).

Kako upokijiti vampira je u kompozicijskom smislu posmatrano epistolarni roman. Pronađeni rukopis je jedan od poetičkih manira postmodernizma, to jest književni postupak koji je postmoderna napravila svojom književnom konvencijom. Narator bira da njegov lik putem privatnih pisama (ispovijesti ličnih i psiholoških) otkrije sliku rađanja totalitarne svijesti. Bira to umjesto naučnog rada, kaže Konrad Rutkowski Hilmaru, u prvome pismu. Međutim, njegova pisma imaju naučnu formu i kao takva zadržavaju oreol naučnog pri-

---

¹ Up.: „Odgovor je bio zadovoljavajući. I sve je uopšte bilo zadovoljavajuće. Osim, dabome, onog kišobrana“ (Pekić, 1981: 75).

² Up.: „Bilo je očigledno da se pukovnik Steinbrecher kao opaka zaraza uvukao u sve pore našeg službenog, pa možda i privatnog bića. Bili smo temeljno steinbrecherizovani, svi zajedno kao jedinica, i osim Rotkopfa koji je, naravno, bio rotkopfiziran, svaki ponaosob“ (Pekić, 1981: 73).

stupa ličnoj, privatnoj ispovijesti o fašističkoj prošlosti. Dva su sloja, dimenzije te ironijske pozicije, koja je tipična za modernističke tekstove. Prva je da je Konrad Rutkowski naučnik. On ne može pisati drukčije. Parodična je situacija u kojoj on želi pobjeći od nauke (kao od prošlosti), naći spasenje u privatnom i intimnom, ali bijeg nije moguć. S druge strane, Rutkowski pisanju daje naučno-filozofski legitimitet ideologiji fašizma. Naime, nacionalsocijalizam je u Njemačkoj bio doveden do nivoa nauke. Pekićev roman, kao i roman Danila Kiša *Grobnica za Borisa Davidoviča*, imaju dokumentarni karakter, a dokumentarnost je dominantni element njihovog narativa, stoga se oni uklapaju u žanrovsku sliku *dokumentarnog političkog romana*.

Nije nimalo slučajno što Pekić roman posvećuje Danilu Kišu te ga tematski i poetički zasniva na principima dokumentarnog postupka.

Način na koji se predaje ideološka poruka u romanu je radikalno promijenjen u slučaju političkog romana u južnoslavenskom kontekstu, te nije ni čudo što je došlo do tolikog polarizovanog stava prema novoj formi romana, jer je domaćin promijenio svoju ljušturu i navukao novi način predaje ideološke poruke. Dokumentarnost u romanu je istovjetan dokumentarnosti u dokumentarnome filmu koji „posvećen ‘stvarnom’ je, u izvesnom smislu, kadar za snažnije fikcionalno izumevanje“ (Ransijer, 2013: 164) nego igrani film ili realistički roman, „koji lako klizne u izvesnu stereotipnost radnji i likova“ (Ransijer, 2013: 164).

Jedan od glavnih elemenata promjene žanra političkog romana od Krleže, Andrića, Lalića, Daviča, prema Kišu, Pekiću i Kovaču jest *dokumentarnost*. Začetke dokumentarnog postupka nalazimo kod Krleže, Lalića i Andrića. Dokumentarnost je pojam koji se najčešće u teoriji i književnoj kritici povezivao s postmodernizmom, a u smislu ovoga rada nazvaćemo je *tekstovnim određivačem (textual determinants)*.³

Reference kao književni fenomeni imaju mnogo funkcija u tekstu, stoga je potrebno mnogo prostora da bi se napravila sveobuhvatna analiza. U ovom romanu važna je književna funkcija dokumenata i uloga u sižeu priče. Važna je i povezanost dokumenata s pripovjedačem priče u političkom romanu, a u ovom romanu pripovijedanje ima funkciji razotkrivanja ideološke

³ „Proučavanje kulture omogućuje nam da izdvojimo izvestan broj posebnih instanca i mehanizama koji pružaju konkretne veze između ‘nadgradnja’ psihološkog ili življenog iskustva i ‘baza’ pravnih odnosa i proizvodnog procesa. Oni se mogu nazvati *tekstovnim određivačima*; to su polumaterijalni punktovi koji proizvode i institucionalizuju novu subjektivnost buržoaskog pojedinca, a istovremeno sami otiskuju i reprodukuju bazne zahteve. Među te tekstovne određivače u zreлом realizmu svakako se ubrajaju takve pripovedne kategorije kao što je Džemsova ‘točka gledišta’ ili Floberov *style indirect libre* (nepravni slobodni stil), koja su po tome strategijska žarišta potpuno konstruisanog ili centralizovanog buržoaskog subjekta, ili monadskog ego-a“ (Džejmson, 1984: 186).

upotrebe dokumenata, fakata i istorije. U napomeni Predgovora kaže se da se nađeni rukopis „kolebao između lične ispovesti, filozofskoistorijskog komentara i priče“ (Pekić, 1991), dakle između istorije i filozofije kao dokumenta i ispovijesti kao psihološkog diskursa.

Dokumenti u političkom romanu su pripovjedna kategorija, strategijsko žarište otuđenog pojedinca koga političke ideologije i njegovu stvarnost stavljaju na margine društva i postojanja. Moral koji stoji u centru svake priče: Da li neko biće ili čovjek imaju veće pravo od drugog? Ko sebi daje moralno opravdanje za ubistvo u ime ideologije, rase? Na koji sve način politika opravdava i relativizuje zlo i zločin? Najkraće rečeno, najvažniji element dokumentarnog političkog romana logora jest dokumentarnost: „dokumentarizam: osobeni kvalitet otkriven u svedočenju. A svedočenje je najbolji dokument“ (Radić, 2020: 225).⁴ Kakav je paradoks romana koji želi biti što istinitiji u nečemu što se proizvodi u mašti, što je krajnji rezultat fiktivnog i izmaštanog svijeta? Kako se može vjerovati svjedočenjima koja su, kako saznajemo iz *Grobnice*, lažno i pod prisilom sastavljena?

Kao što je u realizmu takozvani sveznajući pripovjedač, kako nam to otkriva Džejmson, služio kao autorska intervencija slika zatvorenosti načina pripovijedanja priče, to jest događaji su završeni i prošli prije nego uopšte krene postupak naracije: „Sama ta zatvorenost projicira nekakav ideološki pri-vid u obliku pojmova sreće, sudbine i providenja, ili predodređenosti, koje ta pripovedanja naizgled ‘ilustruju’, a čiji prijem se svodi, prema rečima Valtera Benjamina, na grejanje naših života o smrti koju čitamo“ (Džejmson, 1984: 186). To je sirovi materijal, neočekivane sreće i sudbine dodirnete slučajnošću, romana u realizmu. Kao i sorealističkoj književnosti u kojoj je junak epski predodređen za pobjedu i srećan kraj.

Dokumentarnost je kod Kiša otvaranje književnog pripovijedanja, a sirovi materijal su fakti i činjenice istorije, odnosno politički dokumenti, svjedočanstva, memoari, zapisnici, izvještaji, čiji je ideološki cilj razotkrivanje pogubnosti dogmatičnog mišljenja, dehumanizacije čovjekovog života i njegova nemoć pred moćnim političkim i totalitarnim sistemima, kakav je bio komunistički, u obliku pojmova smrt, zatvor, dogmatizam, ideologija, politika. Dokumenti i postupak iz *Grobnice* u Džejmsonovoj terminologiji bili bi nazvani *ideologemi*. Ideologemi koji kroz proces transformacije (književne transpozicije), epifanije kako bi je nazvao sam Kiš „preobražava[ju] u tekstove drugačije vrste“ (Džejmson, 1984: 225).

⁴ Up.: „Otuda ona moja potreba da učinim da mehanizam mojih romana kruži oko onoga što se naziva dokumentima ili dokumentarnim, da bih čitaocu, dobrom čitaocu, pravom čitaocu, kao što kažu Borhes i Nabokov, pokazao da je to što pišem zasnovano na izvesnoj realnosti, da nije puko izmišljanje“ (Radić, 2020: 226), izjavio je Danilo Kiš 1986. godine.

Kiš se udaljava od realističkog-mimetičkog postupka. *Antimimetički*, kako ga Kiš naziva, mijenja oblik *mimesisa* (režim vidljivosti), i kao takav suprotstavlja svoj književni postupak socrealističkom književnom modelu, koji je obrađivao iste teme, samo s drukčijih ideoloških i književnih pozicija. Antimimetički (koji nije antireprezentativni) postupak, ili ransijerovski rečeno *režim vidljivosti*, je postmoderna⁵ ideologema otpora socrealizmu u južnoslavenskom književnom kontekstu. Otpor koji je *Grobnica* izazvala nije samo bio ideološko-politički postfestum pisanja o logorima. Otpor je bio formalan i književan, jer je razbio anahrone književne konvencije, tradiciju realizma i socrealizma, koji je nosio ideološke poruke. Zato se otpor prvobitno javlja prema čitanju romana.

Književnost je fikcija, ali je fikcija u političkom romanu u funkciji razotkrivanja iluzija koje generišu politika i ideologija: „Ne možemo slušati što nam roman govori jer je roman kao kulturološki fenomen dio gigantskog odbrambenog mehanizma. Odnosno, služi odbrambenoj funkciji pomažući nam da nastavimo i živimo u svijetu“ (Davis, 2008: 11). I zato je čitanje takve knjige u čitaocima izazivalo otpor jer razbija čitalački odbrambeni mehanizam zatvaranja očiju prema zlu i moći politike. Ova knjiga ne dá čitaocu da nastavi živjeti u svijetu slijep za logorsku stvarnost koju politika proizvodi. U smislu političke potke ove knjige najvažniji je njezin odnos prema logorima koji su bili simbol toga vremena. Književna faktografija koju ćemo opisati je želja pisca političkog romana da se „obračuna ne samo sa politički shvaćenim totalitarnim duhom i dogmatičnim razmišljanjem koji vlada ljudskim glavama, i to ne samo u Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu. Pored toga osećao je i moralnu odgovornost: jednu stranu velike izdaje čovjeka, ubistvenu atmosferu fašizma već je prikazao i odao je počast žrtvama – sada je na redu druga strana medalje, svet sovjetskih koncentracionih logora“ (Radić, 2020: 247). Koncept i mehanizmi koncentracionih logora, pogotovo staljinističkih, i njihova reprezentacija je glavna tema⁶ Kišova romana, isto kao što je nacizam i nacistička logika i koncept, te njihova reprezentacija glavna tema Pekićeva romana.

⁵ Postmodernizam Žak Ransijer nazvao je protivmodernost, odnosno preokretanje teleologije modernizma: „Postmodernizam je, u izvjesnom smislu, jednostavno bio ime pod kojim su neki umetnici i mislioci postali svesni onoga što je bio modernizam: očajnički pokušaj da se utemelji ‘ono svojstveno umetnosti’ tako što će se prikazati za jednostavnu teleologiju istorijske evolucije i istorijskog prekida“ (Ransijer, 2013: 154). U izvjesnom smislu Ransijer je u pravu (pogotovo u književnosti) kada tvrdi da je postmodernizam ukazao na „modernu ludost ideje o nekoj samoemancipaciji čovečnosti i na njen neizbežan i beskrajan svršetak u logorima smrti“ (Ransijer, 2013: 154). Dokaz za tu tvrdnju su upravo i djela kakva je *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Kako upokojiti vampira*.

⁶ Vladimir Zorić tvrdi da središnja tema Kišove knjige i nije totalitarni poredak *per se*, nego doživljaj tog poretka iz perspektive zapadnih intelektualca (Zorić, 2005: 60).

No, ipak, Pekićeva poetika se umnogome razlikuje od Kišove, ali je postupak dokumentarnosti ipak imanentan i jednom i drugom romanu.

Hilmar piše *Dokumentarnu istoriju nacionalsocijalističke radničke partije*. Profesor Konrad Rutkowski je prvi lik, profesor istorije, koji se želi baviti vlastitom prošlošću kao naučnom disciplinom. On svoju poziciju ne može drukčije posmatrati osim kao ironičnu. To je opasnost koju Rutkowski kao istoričar ne može izbjeći. Rutkowski je toliko slab kao i njegova nauka da ne može da ne potpadne pod demonski uticaj i demonsku logiku Steinbrechera. Privatni život Rutkowskog je slika historiografije kao nauke koja narušava privatni život pojedinca: „Evo me, Hilmare, u istorijskoj jami, za koju smo zavedeni pseudo-božanskom ravnodušnošću Nauke, verovali da je iskopana za druge, a da se obaveza istoričara sastoji jedino u njenom skrupuloznom imenovanju i premeravanju. Evo me, dakle, kako narod veli u govnicama“ (Pekić, 1991: 17).

U ovoj rečenici vidimo sukobljavanje dva diskursa (žanra) govorenja i stila: naučni i kolokvijalni. Sukob nauke i svakodnevnog života. Velike naučne istine mogu se reći i na jednostavan i prost način. Sintaktički tokom cijelog akta pisanja pisama (kome kao čitaoci svjedočimo simultano pa su vrijeme pripovijedanja i pripovjedačko vrijeme izjednačeni) otkrivamo dualističku prirodu autora pisama, a iza nje suptilnu ironiju autora prema istoriji i njenim dokumentima. Privatno pismo je dokument. Dokument prošlosti koji čitamo kao sadašnji trenutak. Paradoks čitanja kao vremenske kategorije otkriven.⁷ Konradova privatna, lična istorija, njegova pisma postaju metaistorija. Zato autor roman naziva sotijom, parodijom. Jer Konrad i njegova pisma postaju vlastita istorijska parodija.

Kombinovanje epistolarne i okvirne forme romana sa sotijom ima za cilj da se predstavljene teme kritički obrade i da se pisac prema njima postavi na način kojim može objediniti spajanje zlokobnog sa smešnim, horora sa komičnim. Etičko promišljanje stavlja fašizam i nacizam na sam vrh lestvice negativnih istorijskih pojava, a pokušaj da se ovome pristupi na jedan umetnički šaljiv način sugerise prisutnost grotesknih motiva u strukturi i pripovednom izrazu (Mustedanagić, 2002: 122).

⁷ Moramo istaknuti dragocjene uvide koje je dao Nikola Kovač uopšteno o prirodi romana kao vremenske umjetnosti: „Stvarnost u romanu – bez obzira da li je pomjerena u prošlost ili u budućnost, ili se odvija pred našim očima – stvarnost je u nastajanju, zahvaćena dinamikom trajanja, u suštini neokončiva. Sadržaj romana je neprekinuto obnavljanje trajanja, nastajanje i tok vremena. Čak i kad je sastavljen od epizoda i odlomaka, roman uvijek dočarava ukupnost života; kao i vrijeme, može imati svoje fragmente, ali ga u romanu doživljavamo u njegovoj cjelovitosti, kao totalitet koji traje u beskrajnom toku prolaznosti“ (Kovač, 1988: 43). Ovo je osobina romana koju nemaju druge forme iskustva, forme vidljivosti ili estetske prakse kao što su politika ili povijest, i ono što razlikuje književnost od tih drugih čovjekovih režima.

U romanu se miješaju lična istorija i istorija XX stoljeća: „Ti, Hilmare, zbivajući se uporedo sa svojom temom, istorijom XX veka, barbar sa njenim datumima, himerama i zabludama, nemaš čak ni od najmudrijeg zaključka nikakve, ni profesionalne ni lične hasne“ (Pekić, 1991: 18). Istorija je za profesora Rutkowskog, kao i za Hilmara, bezbjedna posmatračnica zločina koji su činjeni u njezino ime. Politika njihove istorije je bila čista od savjesti i etike, čista od zločina za koje je pokušala pronaći činjenice:

Dr fil. Konrad Rutkowski, profesor srednjovekovne povesti na Univerzitetu Heilderberg, *nota bene* napredno mladunče zapisničarskog čopora sa začelja istorijske trpeze, nepovratno je zbačen sa bezbedne naučne Osmatračnice, koju smo smatrali neprikosnovenim lenom, i od koje si ti – a donedavno, bojim se, i ja – napravio izgovor za nečovečnu ravnodušnost i neodgovornost svog građanskog života (Pekić, 1991: 17).

Konrad Rutkowski dosljedniji je Džejmsonovom imperativu *uvijek istorizujte* nego Džejmson. Rutkowski istorizuje do mjere grotesknog, odnosno potpunog izokretanja stvarnosti i činjenica pred sopstvenim razumom: „Pekićeva sotija polemiše ironično sa svim društvenim, ideološkim i političkim stavovima koji se promovisu u tematskom krugu romana“ (Mustedagić, 2001: 123).

Konrad upozorava Hilmara (koji je istovremeno i narator) da je ovo pisanje pisama van pouzdanih i neoborivih činjenica bavljenje fantomskom prirodom života. Istorija, politika, odnosno ideologija fašizma, prošlost u sotiji putem groteske postaju sopstvena parodija. Konrad izražava nadu (skepsu) da je istorija za razliku od prošlosti privatnog života različita i da se zasniva na neizmjenljivoj realnosti. Konradov svjetonazor završava u nihilizmu, ničanstvu „pokretaču“ hitlerovskog nacionalsocijalizma:

Čemu se zavaravati, Hilmare, ni najbolji među nama nikad ne dospevaju dalje od manje-više savesne rekonstrukcije istorijskih činjenica. A istorijske činjenice su školjke iz kojih je vreme izvuklo bise. Uprkos obimnoj građi, mi nismo kadri da rekonstruišemo njihovu živu srž, već samo suhu i mrtvu ljušturu, ostavljajući izvan saznanja i osećanja sve ono što se *stvarno* zbivalo pod tim enigmatskim šiframa prošlosti, pa ma to imalo najsurovije oblike patnji, iskušenja i smrti, a što, tek sad uviđam, čini jedan relevantan sadržaj *prave istorije*, koja nikad neće biti napisana (Pekić, 1991: 21).

Ovaj izvod iz romana prikazuje dezintegraciju modernog mita o fašizmu. On se bavi poviješću kao metaistorijom. On se bavi prošlošću kao psihozom i šizofrenijom i postratnom traumom: „Rutkowski pribegava svom poslednjem kompromisu: njegovo ludilo je duboko u ličnosti obavljen kom-

promis sa savešću, koji proizvodi žrtvovanje uma zarad održavanja ega“ (Ahmetagić, 2014: 39). Rutkowski se cijeli život nalazi u stanju moralne utrnutosti. Etika je potpuno isisana iz njegovog ega i iz njegove nauke te postaje groteskna, odnosno sopstvena parodija. Tako se u romanu oživljavaju i pregrupišu žanrovski elementi sotije. „Ali najprisnije i najneposrednije vezana je sa karnevalskim trgom smehovna dramska književnost srednjega veka. [...] Duboko karnevalizovan žanr kasnog srednjeg veka jesu sotije“ (Bahtin, 1988: 23). Groteskizacija predočene zbilje realizuje se putem ludila, a groteska je, kako to precizira Bahtin, estetička koncepcija stvarnosti. Dakle, ludilo nije ni tema, a ni motiv, ono je estetička koncepcija koja predočenu zbilju romana pretvara u modus, u fikciju, radikalno rečeno u ideologizovanu stvarnost. Ali jeste tačno, dakle, da se onda svijet ideologija „daje drugim očima“ ili, kako bi to nazvali formalisti, oneobičava.

Susret s vampirom prošlosti dovodi ga, kako tvrdi Jasmina Ahmetagić, u stanje poricanja. Konrad se nikad ne vraća u prošlost, a da napusti perspektivu stvarnosti sadašnjeg Ja. I obratno. On hoda u sadašnjem trenutku kao vampir iz prošlosti. Sve što vidi, prekriveno je slikama prošlosti: sjećanjima, oblicima kao utvarama koje padaju na svaku zgradu, sobu, razgovor i događaj. Roman *Kako upokojiti vampira* se granični s žanrom istorijskog romana, ali je čitava naracija u funkciji dekonstrukcije historiografskog narativa kao ideološkog, pa čak i psihološkog konstrukta. Sadašnjost je povratak prošlosti. Ironijska pozicija Rutkowskog kao dogmatičnog hrišćanina, koji stavlja znak jednakosti između religije i ideologije, nije sposoban da dogmatsku misao na koncu isključi iz nauke. Roman i fikcija se nameću kao zamjena za stvarnu i pravu istoriju. Uspostavlja se fiktivni svijet prošlosti koji postmodernistički dovodi u sumnju vlastite naučne postulate. Istina kao etički imperativ istorije kao nauke i pisanja postaje upitan, zbog toga što je iz njega izvučena građanska hrabrost pisanja o onome što se događalo pred njihovim očima. Krajnja konsekvencija jeste da se ne može živjeti u prošlosti i od prošlosti (istorije), a biti slijep za sadašnjost i zločine koji se odvijaju pred očima. I zato, Konrad odustaje od naučnog istraživanja vlastite bliske prošlosti, a ipak se prema njoj odnosi kao prema filozofsko-naučnom tekstu. Diskurs određuje naš pogled i perspektivu na događaje. Privatno postaje naučno.

Na drugačiji je način Mirko Kovač, koji ima pravo iskustvo međukulturnog karaktera, tretirao problem radikalne politizacije privatnog života. Simbolizam je glavna estetička koncepcija stvarnosti u romanu *Vrata od utrobe. Biblija*, odnosno *Knjiga o Jovu* osnovni prototekst koji Kovač koristi kao univerzalni etički kodeks na kojem izgrađuje svoje političke i porodične hronike. Pripovijedanje se nameće kao političko i etičko preispitivanje političkog plana u čijoj je žiži varošica L. u Hercegovini, i njezine porodične tragedije u

vremenu i trajanju. *Vrata od utrobe* se ispisuju kao intimni kalendar čovjekovog duhovnog i privatnog bića, a ono ne može biti nikako spašeno od terora političke moći. Roman se završava Rosinom smrću. *Grad u zrcalu* je nastavak ovog romana, priča o istoj tragičnoj porodici.

Funkcija totalnog sveznajućeg realističkog pripovjedača u Pekićevom romanu „raspada“ se na nekoliko diskursa, odnosno glasova. Autor stavlja fusnote koje su način da se lik indirektno karakteriše ili komentariše tok priče i siže. Fusnote dobijaju semantičku funkciju argumentalnoga karaktera. To je svojevrsna narativna igra ili strategija koja pokušava narušiti „iluziju“ da se radi o pripovijedanju i to romanesknom, tako što se tekstu (fabuli) daje naučni i dokumentarni karakter. Konrad Rutkowski pred samim sobom otkriva dokumente, koji bi trebali relativizovati njegovo učešće u zločinima rata. Psihološki opravdava svoju idionsinkraziju spram zločina i žrtve: „Ja sam u Gestapo uguran silom, zbog izvanredne memorije i poznavanja domorodačkog jezika, o čemu imam dokaza u prepisci koju sam oko moje prekomande na front vođio sa berlinskom Centralom u Prinz Albrechtstrasse 8“ (Pekić, 1991: 22).

Ono o čemu želi pripovijedati Konrad Rutkowski jesu događaji iz 1943. godine tokom Drugog svjetskog rata i odnos s Adamom Trpkovićem, jugoslovenskim djelovođom neimenovane D.-ske opštine, u renesansom gradu na Jadranu. Od toga događaja pa sve do kraja razvija se istorija evropske misli, od njenog svitanja do sumraka u obliku nihilizma. To je krvava odiseja na čijem kraju čovjeka-Odiseja čeka pomračenje uma: *političkog bezumlja*.

U postmodernim djelima utočište zdravom razumu ne postoji nigdje osim u smrti, u ništavilu pred činjenicom da su totalitarne ideologije potpuno zarobile ljudski um i ubile svaku čovječnost u njemu. Ludilo u sotiji, kao parodijskom žanru, ima elemente komičnog, u ovome romanu dobija zlokobne tragičke političke implikacije: kako živjeti u svijetu koji je uređen na principu ludila i zla, kada se i razum i njegove ideje koriste kao instrumenti političke moći totalne države. Ludilo je okrenuta slika stvarnosti, izokrenuti svijet svih ljudskih vrijednosti, koje ideologije zla pretvaraju u ideologije humanizma i borbe za neki bolji svijet. Tako srednjovjekovna sotija postaje savršen izbor za pisca političkog romana, koji želi takvu vrstu izokrenute ideološke svijesti ismijati, ironizovati, ali čak i dalje od toga, radikalizovati do groteske i apsurdnosti.

Rutkowski traga u pismima za svojim identitetom u prošlosti koji je bio obilježen političkom tiranijom nad nevinima: „Tako pribegoh kompromisu, starom, lukavom glodarar svih velikih podviga, da ispričam priču, koja i nije drugo do hronologija njihovog poraznog dejstva na naše živote“ (Pekić, 1991: 19). Njegov identitet fašiste iz prošlosti je vampir kojeg pokušava upokojiti.

Roman *Kako upokojiti vampira* je monodijaloški roman. Za razliku od drugih političkih romana svoju polifonijsku strukturu ostvaruje lingvistički, na parodiji filozofskih stilova kao ideoloških konstrukata totalitarne svijesti koja ih upotrebljava za svoje vlastite ciljeve. U drugom dijelu knjige, u kojem likovi govore o Rutkowskom, razvija se objektivistička slika zločina, kao kontrapunkt psihološkoj i subjektivnoj. Roman ostvaruje polifoniju tako što junak koji piše ispovijesti u sukobu je sa samim sobom, sa svojom savješću, i svojom političkom prošlašću. Rutkowski, kao i drugi likovi iz njegove pripovijesti, su bahtinovski rečeno junaci ideolozi. Pekićeви likovi nijesu političke vođe, oni su obične marionete ideologija koje pokušavaju svojim djelovanjem i svojim riječima opravdati. Ovaj roman ima sve elemente političkog romana: od likova ideologa, do reprezentacije političkih ideologija i sistema mišljenja kao ideoloških instrumenata (u tome je posebna vrijednost ovoga romana), dokumentarnost, marionetizaciju kao književni postupak, isljeđivanje kao instrument političkog zla, i isljednike i isljeđivane.

Rutkowski djeluje kao Steinbrecherova marioneta, a Steinbrecher marioneta ideologije i logike koju zastupa. Bahtinovska tragedija lutke, Konrad Rutkowski nakon rata postaje marioneta svoje političke prošlosti kao vampira koji se vraća u obliku duha Adama Trpkovića; on je marioneta vlastite nečiste svijesti. Jedino što bježi toj logici jest kišobran, kišobran koji za policijsku logiku djeluje kao književnost za dogmu:

Tako je, dragi moj Hilmare, Steibrecher u meni bio poražen od običnog muškog amrela, koji je u rukama veštaka u kaligrafskim petljama postao oslobodilački steg, sposoban pod crno materinsko krilo da primi sve prokletnike, izopštene buntovnike protiv reda, običaja, zakona, dogmi, pa i zdravog razbora, ako ih ovaj podupre. (...) U njegovom crnom, svilenom nebu nisam još nazirao divotnu poeziju bunta, niti u njegovoj žičanoj konstrukciji nežni šator snova... *otpor* prema nasilju svih ograničenja kojima je moja ličnost i spolja i iznutra bila podvrgnuta. Kišobran je postao neka vrsta intelektualnog ortopedskog pomagala u mom tajnom ratu protiv nacizma (Pekić, 1991: 105).

Rutkowski se uhvatio za kišobran Adama Trpkovića kao za spas od dogme i ludila, kao otpor putem poezije bunta i šatora snova, kao što je i politički roman koji Pekić ispisuje. Na kraju, čitalac ovoga romana mora shvatiti vrhunsku ironiju političkog romana da je vampira prošlosti, koji je uzeo krv miliona nevinih, ipak nemoguće upokojiti, čak ni ako se uhvatite za običnu mušku amrelu kao spas.

Literatura:

- Ahmetagić, Jasmina (2014). *Pripovedač i priča*. Priština: Leposavić.
- Bahtin, Mihail (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea*. Prev. Ivan Šop i Tihomir Vukčević. Beograd: Nolit.
- Bahtin, Mihail (1989). *O romanu*. Prev. Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit.
- Cerwiński, Maciej (2018). *Drugi svjetski rat u hrvatskoj i srpskoj prozi (1945–2015)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Davis, Lennard (2014). *Resisting novels. Ideology and fiction*. Oxfordshire: Routledge.
- Džejmson, Frederik (1984). *Političko nesvesno*. Prev. Dušan Puhalo. Beograd: Rad.
- Koestler, Arthur (2004). *Pomračenje o podne*. Prev. Željko Bujas. Zagreb: Jutarnji list.
- Kovač, Nikola (1988). *Roman, istorija, politika*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mustedanagić, Lidija (2002). *Groteskni brevijar Borislava Pekića*. Novi Sad: Stylos.
- Nansi, Žan Lik (2017). *Nacistički mit. Dekonstrukcija hrišćanstva*. Prev. Ugo Vlasisavljević. Beograd: FMK.
- Pekić, Borislav (1991). *Kako upokojiti vampira*. Beograd: Prosveta, Bigz.
- Pekić, Borislav (2012). *Zlatno doba dijaloga*. Beograd: Službeni glasnik.
- Radič, Viktorija (2020). *Danilo Kiš: Život, delo i brevijar*. Prev. Marko Čudić. Podgorica – Cetinje: Nova knjiga – Nacionalna biblioteka Đurđe Crnojević.
- Rancière, Jacques (2004). *The flesh of words: The politics of writing*. Stanford California: Stanford University Press.
- Ransijer, Žak (2008). *Politika književnosti*. Prev. Marko Drča, Gorana Prodanović, Mirjana Marinković, Jelena Mihailović/Jelena Stefanović, Olivera Ranković i Marina Sudar. Novi Sad: Adresa.
- Ransijer, Žak (2010). *Filmska fabula*. Prev. Jasna Vidić. Beograd: Clio.
- Ransijer, Žak (2012). *Na rubovima političkog*. Prev. Ivan Milenković. Beograd: Fedon.
- Ransijer, Žak (2013). *Sudbina slika. Podela čulnog. Estetika i politika*. Prev. Olja Petronić. Beograd: Centar za medije i komunikacije.
- Ransijer, Žak (2014). *Nesaglasnost*. Prev. Ivan Milenković. Beograd: Fedon.
- Zorić, Vladimir (2005). *Kiš, legenda i priča*. Beograd: Narodna knjiga, Alfa.

Ethem MANDIĆ

***KAKO UPOKOJITI VAMPIRA* BY BORISLAV PEKIĆ:
A POLITICAL NOVEL BETWEEN DOCUMENTARITY
AND PSYCHOLOGY**

In this paper, the author examines the complex genre nature of the novel *Kako upokojiti vampira*, and determines the main genre factors of this political novel: documentarity and psychology. The political orientation of this novel is quite logical because it aims to examine the ideology of fascism, which was not historically unique, and to show that fascism can indeed be revived, as demonstrated in the novel. In addition, this novel deals with history as a regime that serves ideology, or politics, history that can revive any ideology. What is historiography if it serves fascism, and is it a political compromise? This paper aims to show how Pekić's novel overturns the world of established and humanistic values from the perspective of police and fascist logic, and history is viewed and transformed through the ideology and psyche of those who serve that ideology. Documents in this political novel are a narrative category, a strategic focus of an alienated individual whom political ideologies and his existence place on the margins of society and existence. Even a scientist is not saved from totalitarian consciousness and ideology, and the only absurdity that escapes that logic and that science is a simple umbrella.

Keywords: *Pekić, political novel, documentarity, Nazism, fascism, ideology, politics, history*

Preliminarno saopštenje
UDK 821.163.4(497.16)“18/19“

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)
Fondacija „Sveti Petar Cetinjski“
martinovicsss@t-com.me

POTPUNO ZABORAVLJENI CRNOGORSKI KNJIŽEVNICI IZ 19. VIJEKA I POČETAKA 20. VIJEKA

Crna Gora je gotovo vijek vremena provela u različitim državnim formama koje nijesu poklanjale dovoljno pažnje crnogorskom književnom stvaralaštvu. U tom periodu mnogi ugledni književnici i stvaraoci iz Crne Gore ostali su zaboravljeni. Ovo je prilika da se podsjetimo nekoliko njih koji su stvarali s kraja 19. vijeka i početkom 20. vijeka, koje nije pomenula niti jedna kritika ili istorija književnosti, a nesumnjivo pripadaju Crnoj Gori. Među njima naročito se ističu: dramski pisac i pjesnik Đorđe Martinović, komandir i pjesnik Đorđije Đuričković, komandir i pjesnik Ilija Hajduković i oficir i pjesnik Marko Jošov Martinović.

Ključne riječi: *zaboravljeni književnici, Crna Gora, 19. i 20. vijek*

Crnogorska istorija i književnosti, ali i ostale oblasti našeg stvaralaštva, vaporile su više od vijeka u luci zaborava, prijeteći da zauvijek budu zaboravljeni i praktično izbrisani. Tom zaboravu snažno su se oduprli zamašni autori i stvaraoci nakon Drugog svjetskog rata, poput braće Radojević, Milorada Nikčevića, grupe autora okupljenih na FCJK i drugih, osvjetljavajući na stotine izgubljenih likova koji su stvarali u različitim periodima crnogorskog književnog bivstvovanja. Kapitalno i nezaobilazno trotomno djelo je „Istorija crnogorske književnosti“. Ovaj tekst je samo skroman doprinos da se osvijetle i istaknuti likovi našeg književnog opusa koji bi trebali naći svoje mjesto u nekom dopunjenom izdanju pomenutog djela. Baveći se vojnom istorijom, išćitali smo brojnu objavljenu i neobjavljenu građu, nalazeći u njoj i znatan broj književnika, pjesnika, prozaista, memoraista, autora zbirki, vrijednih sakupljača i pribilježivača koji su ostavili trajan pečat na pamćenje crnogorskog naroda. S tim u vezi, ovom prilikom izradili smo detaljne biografije, za nekoliko, po nama važnih, a potpuno zaboravljenih, čak ni pomenutih autora iz 19. vijeka i početka 20. vijeka, a koji su značajno djelo ostavili za sobom i

to uglavnom u vremenu Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, ali i koju godinu kasnije. Među njima su svakako: Đorđe Milošev Martinović (1882–1918), pjesnik i dramaturg, autor drame i više zbirki pjesama, Đorđije Đuričković (1876–1924), oficir crnogorske vojske, pisac pjesama i članaka, sakupljač i autor zbirke „Crnogorske junačke narodne pjesme“, zatim Ilija Haduković (1858–1916), oficir i autor djela „U časovima odmora“, zatim Marko Jošov Martinović (1895–1988), oficir i agronom, autor zbirke pjesama „Markovo cvijeće“.

Đorđe Martinović rođen je u Kotoru 1882. godine u porodici četnog barjaktara Miloša Martinovića iz Bajica. Gimnaziju je završio u Kotoru. Dalje školovanje nastavio je na Pravnom fakultetu u Beču. Jedan je od nekoliko prvih crnogorskih doktora pravnih nauka. Doktorirao je pravo u Beču. Po povratku sa školovanja radio je kao pripravnik u advokatskoj kancelariji Matareli. Nakon položenog advokatskog ispita radio je ako advokat u Sarajevu i Banjaluci. Jedno vrijeme boravio je u Crnoj Gori i obavljao je značajne državničke i pravne funkcije. Početkom 20. vijeka bio je sekretar Velikog suda Knjaževine Crne Gore na Cetinju.

Potom je bio narodni poslanik u Bosanskom saboru (1908–1909). Pisao je pjesme, dramske komade i političke rasprave. Napisao je više zbirki pjesama i to: „Prve pjesme“ objavljene u Mostaru 1903. godine, zatim „Stihove“ objavljene u Dubrovniku 1907. godine. Pored pjesama napisao je i dramu u pet činova „Mazepa“ koja govori o ukrajinskom plemiću, a ovo djelo nastalo je pod uticajem dijela njegove porodice Martinović koja je živjela u Berđanki, tadašnjoj Ukrajini. Pisao je i objavio političke rasprave: „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini i način njegovog rješenja“ publikovano na Cetinju 1909. godine, kao i „Kako će raditi bosansko-hercegovački sabor“ publikovano 1910. godine u Sarajevu. Zasnovao je brak sa ćerkom advokata Matarelija kod kojeg je u početku radio. Preminuo je 17. oktobra 1918. godine u Sarajevu. Jedno djelo posvetio je svojim roditeljima. Pisao ih je na ijekavskom narječju svojih predaka. U pjesama preovladavaju lirske pjesme, a ima i rodoljubivih pjesama posvećenih Crnoj Gori. Stihovi su mu objavljivani u „Brankovom kolu“ 1903. godine, zatim u „Narodu“ 1907. godine, „Srđu“ 1907. godine, „Bosanskoj vili“ 1908. godine i „Savremeniku“ 1913. godine. Sarađivao je u

„Srđu“ (1906) i „Srpskoj reči“ (1906). Njegova kratka biografija objavljena je u Enciklopediji prosvete na 193. strani od autora akademika Nika Simova Martinovića.

Stručna i laička javnost do sada nijesu imali priliku da se sretnu sa njegovom dramom „Mazepa“, pa je tako ne pominje ni dramska ni književna kritika niti im je njihov autor poznat. Spada u red naših najstarijih drama. Ova drama je dio crnogorske kulture i baštine i na ovaj način bila bi predstavljena crnogorskoj i široj javnosti. Slična je stvar i sa njegovim pažnje vrijedne stihovima. Jednu zbirku pjesama posvetio je svojim roditeljima i u predgovoru napisao: „Evo i mene... Dopustićeš mi, dragi čitaoče, da kažem dvije, tri riječi prije nego što ti pokažem svoju dušu... Hoćeš da znaš? Ja sam svoj; ovo nekoliko pjesama – to su moja rođena đeca; zato su mi draga. Ja nijesam išao daleko da u Hangesu kupljam, niti sam išao u Alhabru da u njoj naučim da pjevam. Ne, ja sam luta kroz dušu svoju. Meni ne treba niko, niko da osjeća za me – do mene sama... Počeo sam. Niko me na tom putu ne može zastrašiti, jer to nije put slave – to je put ljubavi prema čovječanstvu!... Za sada dosta, a sada, dragi čitaoče, dozvoli mi da ispratim svoje pjesme... Hajte, moje pjesme među narodom, vi nemate starije braće koje će vas preporučiti. Namjerićete se na mnogog, koji će vas pokuditi. Biće među tijekom osudama dosta pravijeh – jer vi imate pogrješaka. Namjerićete se na onoga koji će vam se narugati – toga ne slučajte; na mnogoga, koji će nasmijati vama – toga prezrite, a namjerićete se na čovjeka, koji će ozbiljno ukazati pogrješke vaše – toga saslušajte dobro, dođite ka mene i kažite mi. U počitelju, septembra 1902. godine, Đorđe Milošev Martinović.“ U svojoj pesmi „Svom rodu“ između ostalog piše:

„...Ил ако смије, нек се каже сам,
Да му савјет дам,
Да црва чека на огњишту плам!
А нека само дигне топове.
Нек своју силу он подигне сву,
Нек у одбрану носи снопове!
Ми ћемо га дочекати ту.
Роде мили – прса твоја та
Неће бити необрађена:
Са својим зрњем нека душман пође,
Прси своје поставићу о’ђе,
Кроз моје груди охладњеће зрно,
Па неће моћи до тебе да дође!“

Dordije Đuričković rođen je u aprilu 1876. godine u Donjem Zagarču u Danilovgradu u porodici Mašana, potkomandira crnogorske vojske. Osnovnu školu završio je u selu Gardac, a podoficirsku školu učio je na Cetinju i Srbiji. Podoficirsku školu na Cetinju upisao je u septembru 1896. godine kada je i osnovana stalna škola u Vojnom stanu. Međutim, već u novembru 1896. godine odlazi na školovanje u Podoficirsku pješadijsku školu u Beogradu, koju je završio 18. decembra 1898. godine i vratio se u Crnu Goru. Po povratku sa vojne škole, kako sam kaže, „ponovo sam otpočeo sa narodnim umotvorinama“. U čin potporučnika proizveden je

1900. godine. Službovao je kao pješadijski oficir u Stajačkoj vojsci na Cetinju, Podgorici i Nikšiću. Kasnije je bio komandir mitraljeskih četa 1907–1908. godine. Službovao je kao kapetan crnogorske vojske na dužnosti šefa štaba Katunske brigade. Na ovoj dužnosti učestvovao je u Prvom balkanskom ratu. U čin komandira proizveden je nakon balkanskih ratova 14. novembra 1913. U Prvom svjetskom ratu kao komandir je bio načelnik štaba Druge divizije u sastavu Hercegovačkog odreda. Od 1915. postavljen je za komandanta Klobučkog sektora Hercegovačkog odreda koji je imao rang brigade. Na ovoj dužnosti ostao je do januara 1916. Naročito se istakao u borbama na Klobuku. Kao komandant odreda pohvaljen je od Vrhovne komandne naredbom br. 4325. Interniran je u austrougarski logor 1916–1918. U Vojsci Kraljevine SHS je bio potpukovnik i službovao je u Boki Kotorskoj kao njen komandant. Preminuo je 9. januara 1924. godine na dužnosti u Kotoru. Njegovi posmrtni ostaci preko Cetinja sahranjeni su u rodnom Zagarču.

Kao mladić se zainteresovao za sakupljanje narodnih umotvorina, poslovice, aforizama, epskih i lirskih pjesama. Kao đak osnovne škole 1889. godine počeo je „sanjati o nekoj književnosti, našto me je najprije potaklo to: što je moj stariji brat Krsto bilježio predanja iz plekenske istorije. Docnije počeo sam po putu mog učitelja – vježbati se u kovanju stihova, nalezeći u tome osobito zadovoljstvo, i ako mi je posao išao veoma nategnuto zbog oskudice slika.“ Prvo njegovo neobjavljeno djelo bilo je „Pegaz“ nakon čega se okrenuo narodnoj poeziji. Prvi njegovi pokušaji objavljivanja u javnosti dogodili su se 1894. godine kada je neke umotvorine narodne počeo slati Jovanu Sundečiću, tadašnjem uredniku „Prosvjete“ u Kotoru. Međutim, zbog promjene programa i urednika ovog lista, njegove umotvorine nijesu objavljene. Tek po

povratku iz Beograda sa vojnog školovanja, narodne umotvorine počinju da mu izlaze u *Luči* kod profesora Lazara T. Perovića. Osim sakupljanja pisao je i svoje pjesme i članke u periodičnim publikacijama i to u: *Luči* (1898–1900), *Onogoštu* (1899–1900), *Golubu* (1901, 1903), *Bosanskoj vili* (1901, 1910–1911), *Građaninu* (1904), *Glasu Crnogorca* (1910–1911), *Otađzbini* (1910–1911), kalendaru *Boka* (1912–1914), *Sokolu* iz Njujorka (1913–1914), *Ljetopisu srpskih škola* u Americi za 1914. Svoje pjesme i članke potpisivao je pod raznim pseudonimima i to: Katunjanin, Đuričkovski, Đurinovski, Đurevinski Đ. Đ., Dragović Đ. M., đ-m- Dragović, Đ. M. D., Đuričkov, Dukadžinski, Jednoški. O njemu se pisali Risto Kovijanić u „Starac dobri Mažuranićeva spjeva“, ZMSKJ, 1965. godine, zatim Sonja Ledinek-Munda, Miroslav Luketić u Bibliografiji Luče, Radivoje Šuković u „Crnogorski alamanasi i kalendari“ (1835–1914), objavljenom na Cetinju 1980. godine.

Od 1903. počeo je ozbiljnije raditi na prikupljanju isključivo junačkih pjesama. Kako je službovao kao oficir u Stajaćoj vojsci u kojoj su služili vojnici iz raznih krajeva Crne Gore, a među njima i dosta guslara, od njih je sakupio dosta junačkih pjesama. Prilikom obavljanja svojih vojničkih zadataka uvijek je koristio priliku da bilježi i sakupi pjesme, a jedan dio njih bilježili su mu i slali neki njegovi poznanici, a naročito pop Tomo Kažić. Već u ljeto 1908. godine imao je nekih 50 pjesama u rukopisu i odlučio se da pripremi knjigu. Međutim, vijest o smrti njegovog četvorogodišnjeg sina Mašana nanijele su mu težak udarac. Zbog ovog tragičnog porodičnog događaja napustio je rodno mjesto i preselio se na Cetinje, dok je rad na njegovoj zbirci duže vremena bio potpuno zaboravljen. Nakon nekoliko godina ponovo se vratio pripremanju knjige kao pješadijski kapetan crnogorske vojske, pokušavajući da radom odagna teške misli koje su ga spopadale. Njegova zbirka pjesama je 5. februara 1910. godine predata na štampu u štampariji Ministarstva vojnog na Cetinju. Međutim, strahovita vijest ponovo je uzdrmla ovog književnog pregaoca, kada mu je 22. marta 1910. godine preminuo maloljetni sin Branko. Uz tešku patnju o kojoj nikada nije govorio, nakon osam mjeseci izašla mu je knjiga 1910. godine pod nazivom „Crnogorske narodne junačke pjesme“. U predgovoru ove knjige za sebe kaže: „došao sam na misao da uložim ozbiljni trud na prikupljanju junačkih nar. pjesama, te i ako pod raznim teškoćama i neprilikama uspio sam prikupiti prilično veliku zbirku ovih, od koje danas izdajem ovu prvu knjigu“. Za svaku pjesmu za koju je to moguće bilo, naznačio je ime guslara i mjesto odakle je uzeta. U ovoj knjizi objavljeno je 34 pjesme i to: „Ženidba Baja Pivljanina“, „Lazar Pecirep“, „Dioba Selimovića“, „Vuk Mićunović i begovi hercegovački“, „Devet Đul-agića“, „Petar Bošković i Osman-aga“, „Svatovi Ljubovića“, „Vuk Stanišić i Beg-Ljubović“, „Mekić Osman i Markiša serdar“, „Udarac na Stubicu“, „Četovanje dva Vuksanovića“,

„Četovanje Marka Vukotića Đukanovića“, „Osveta Zrna barjaktara“, „Krvavi plijen“, „Pogibija Ljevač Osman-age“, „Pogibija Savovića-Krcuna“, „Krvavi Božić“, „Udarac Piperera na Lukavicu“, „Četovanje Đikana Pejanova Pejovića“, „Pogibija Asan-bega Mekića“, „Sedam Tomaševića“, „Kandić Lazar“, „Osveta Šute Radovića – Đuričkovića“, „Kula Četkovića“, „Osveta bratska“, „Pogibija Smail-age Čengića“, „Pogibija Murata Borčanina“, „Osveta Mitra Nikčevića“, „Pogibija Pera Savovića“, „Osveta popa Jova Ivovića“, „Junačka osveta“, „Nenad Dožić i Kolašinci“, „Pogibija Seda Golovića“, „Prelazak Vasojevića u Srbiju“.

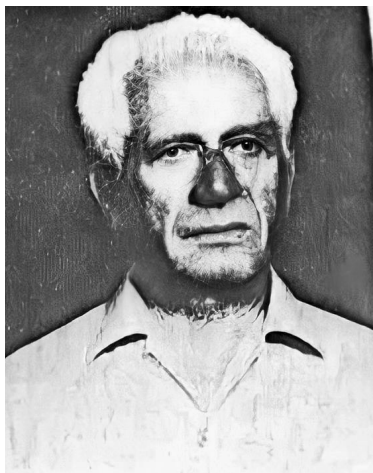
Ova knjiga naišla je na ogromno interesovanje tadašnje crnogorske javnosti. Imala je veliki broj preplatnika sa svih strane Crne Gore, a naročito je bila popularna među vojnicima i oficirima crnogorske vojske, od kojih je najveći broj bio njenih preplatnika. Pored navedenog Đorđe Đuričković je sakupio materijal za još dvije ovakve knjige koje, iako je imao u planu dati ih na štampu, nikada nijesu ugledale svjetlo dala zbog sudbonosnih ratnih okolnosti koje su nastupile. Veoma je značajan njegov doprinos sakupljanju pjesama, od kojih su mnoge, zahvaljujući isključivo samo njemu, ostale sačuvane. Za svaku je pohvalu njegova upornost da sakupi što više pjesama i da one budu u izvornom obliku bez intervencija. Zato zahvaljujući autoru danas imamo autentične pjesme toga doba, od kojih najveći broj pjeva o istorijskim događajima, pa su nam danas one važna dopuna pojedinih događaja o kojima se veoma malo ili čak nimalo zna. Pozivao je sve one koji imaju junačke narodne pjesme da mu ih pošalju, bez ikakvih intervencija. Rana smrt i životne okolnosti ovog značajnog pregaoca prekinule su njegove planove i plodonosan rad.

Ilija Hajduković rođen je u Podgoru u Crmnici 1858. godine. Kao mladić učestvovao je u Veljem ratu 1876–1878. godine, u sastavu Crmničkog bataljona. Nakon Veljeg rata postavljen je za oficira crnogorske narodne vojske. Dugogodišnji je upravitelj vojnih oružnih radionica crnogorske vojske. Kao upravitelj službovao je u Ministarstvu vojnom. Upravnik Vojne laboratorije na Cetinju bio je od 1890. do 1897. Išao je u veći broj misija u inostranstvo, u cilju nabavke naoružanja za potrebe crnogorske vojske. Kao izaslanik ministra Ilije Plamenca blisko je saradivao sa inostranim konstruktorima. Osim vojne službe i naoružanja bio je i druš-

tveno aktivan. Član je 1896. društva „Gorski vijenac“, a 1902. nalazi se kao jedan od osnivača Fonda za potpomaganje trgovačkog i zanatskog podmlatka. Kao potkomandir 1906. bio je upravnik vojnih oružnih radionica u Artiljerijskom odjeljenju Ministarstva vojnog. Imao je bliske prijateljske odnose sa austrijskim konstruktorom Lugerom, sa kojim je održavao intenzivnu pisanu prepisku. Na početku Prvog svjetskog rata 1914. bio je glavni predstavnik crnogorske intendantske službe u Solunu u Grčkoj. Nosilac je više crnogorskih odlikovanja. Njegova pisma, inventarne knjige i sveske o vojnim radionicama čuvaju se u arhivi Istorijskog instituta Crne Gore u Podgorici. Preminuo je 1916. godine na Cetinju.

Dosta rano je počeo da piše pjesme ali i neke članke. Prve pjesme objavljene su mu 1886. godine, a raznim člancima i raspravama javljao se *Grlici* 1891. godine, u *Srbobranu* 1895. godine, u *Srpskom dnevniku u Budimpešti* itd. U periodu između odgovornih dužnosti koje je obavljao bavio se pisanjem i sakupljanjem narodnih umotvorina, narodnih pjesama, pisao je nekrologe pojedininim uglednim oficirima i ličnostima (Mitar Dabanović, Savo Plamenac), ali i određene zanimljive teme iz crnogorskog života. Objavljena mu je knjiga „U časovima odmora“ 1912. godine, publikovana na 168 strana na Cetinju, u štampariji Ministarstva vojnog, i iste godine publikaciju istog naslova na 292 strane. U ovom djelu pored pjesama naročito je zanimljiv dio o Crnogorskom arsenalu u kojem se navodi značaj formiranja muzeja, specifičnosti Crne Gore u njenoj permanentnoj borbi za slobodu, a navodi i podatke o oružju i ratnim trofejima koji se čuvaju na Cetinju. Komandir Ilija Hajduković može se smatrati ozbiljnim začetnikom vojne i uopšte muzeologije u Crnoj Gori. Dio njegovih pjesama publikovan je i u zbirci pjesama „Mač i gusle“ iz 1886. godine autora Nikole Nastaća, publikovanoj na 345 strana u Spljetu (Split) u štampariji Rušo i Marić.

štampariji Rušo i Marić. Pored književnosti pisao je i stručnu vojnu literaturu i uputstva poput: „Opšte napomene i uputstva“ iz 1905. godine na 24 strane zajedno sa oficrom Petrom Lomparom, „Cjenovnik za popravku vojničkog oružja“, Uprava vojnih radionica, štamparija Ministarstva vojnog, 1911. godine itd.

Marko Jošov Martinović, oficir ruske vojske. Rođen je 18. avgust 1893. godine u Bajicama u porodici Joša Markova. Osnovnu školu završio je u Bajicama, a gimnaziju 1906–1910. godine na Cetinju. Kao đak gi-

mnazije dobio je stipendiju da se školuje u Rusiji na Poljoprivrednom tehnikumu. Tamo je otputovao u avgustu 1910. godine za Jaltu, u južnu Rusiju i započeo školovanje. Po ulasku Crne Gore u Prvi balkanski rat 1912. godine pokušao je da se vrati u Crnu Goru i priključi se crnogorskoj vojsci, što mu nije dozvoljeno. Tehnikum je završio u junu 1915. godine i dobio zvanje agronoma. Kako mu je povratak u Crnu Goru onemogućen kako bi se borio u redovima njene vojske, dobrovoljno je 1. avgusta 1915. godine stupio u rusku carsku armiju. U Kijevu je završio vojni kurs Oficirske škole i u svojstvu mlađeg oficira upućen je u 163. pješadijski puk u Galiciji, u kojem su se ruske snage sukobljavale sa austrougarskom vojskom. U Galiciji je učestvovao u ofanzivnim ratovima do visokih Karpatu u toku 1916. godine, kada je u borbama lakše ranjen. Čuvena je njegova komanda „Davaj u sljedeći rov“. Kao komandira Pete čete, u činu poručnika ruske carske vojske, u borbama na visokim Karpatama zatekla ga je prva februarska revolucija i abdikacija ruskog cara Nikolaja II Romanova. Kako je ruska armija na Južnom frontu i dalje pružala snažan otpor, ostao je da se bori u njenim redovima do decembra 1917. godine kada se armija naglo počela raspadati. Za pokazanu hrabrost na frontu odlikovan je najvećim ruskim odlikovanjima, a Ordenom Sv. Đorđa dva puta i Đorđevskom medaljom. Nakon toga otputovao je u Kišinjev u Besarabiju, odakle su sve pripadnike ruske armije rumunske jedinice protjerale preko rijeke Dnjestra. Kako je tu bilo koncentrisano veliko ljudstvo, odmah su formirali Drugi puk jačine 8.000 ljudi, pod nazivom „Legija za oslobodjenje Besarabije“. Iza organizacije ovog puka stajali su uglavnom boljševici. Sa ovom legijom učestvovao je u borbama protiv intervencionista – Rumuna, Francuza, Grka i ukrajinskih separatista. Učestvovao je u oslobađanju grada Tiraspolja i brojnih okolnih sela. Krajem 1919. godine na njegovu legiju izvršen je organizovani napad iz više pravaca, od Odese Francuzi i Grci u blindiranim vozovima, Rumuni sa zapada, a ukrajinski separatisti sa sjevera. Rukovodeći se ratnom taktikom, legija se razbila po selima u više manjih grupa, s namjerom ponovnog okupljanja po povoljnijom situaciji. Njegovu grupu opkolili su ukrajinski separatisti u jednom selu. Kako je kod sebe imao crnogorski pasoš, stražarno su ga sproveli preko Karpatu i Mađarske i predali početkom 1920. godine vlastima Kraljevine SHS u Subotici. Tamošnje vlasti su ga stražarno sprovele do Cetinja i stavile pod strogi policijski nadzor, pod kojim je ostao duže vremena jer im je bio sumnjiv zbog boravka u Rusiji. Za upravnika rasadnika i sreskog poljoprivrednog referenta u Foči postavljen je 1936. godine. Nakon pet godina službovanja, u maju 1941. godine ustaše su ga protjerale sa porodicom iz Foče. Ubrzo po dolasku na Cetinje povezo se sa ilegalnom mrežom u borbi protiv okupatora. Učesnik je 13. marta 1942. godine zbora Bajica na kojem je donešena poznata Bajička rezolucija. Na

ovom zboru je bio govornik, a jedan je od delegata koji su rezoluciju predali guverneru Crne Gore, generalu Pirciju Biroliju. Italijanski okupator ga je uhapsio 27. marta, a nakon dva dana interniran je u logor Kavaje u Albaniji. U logoru Kavaja držao je tri govora o Crvenoj armiji i njenim mogućnostima. Početkom 1943. godine vraćen je na Cetinje, da bi nakon 15 dana bio ponovo uhapšen i odveden u logor u Bar. Nakon kapitulacije Italije našao se na slobodi, da bi ponovo bio uhapšen. Za člana KPJ biran je u oktobru 1944. godine. Tokom 1944. godine bio je komandir Bajičke terenske čete. Nakon oslobođenja Cetinja, novembra 1944. godine, postavljen je za predsjednika Izvršnog sreskog NO odbora. Na tom položaju ostao je godinu dana, kada je određen za sprovođenje kolonizacije u Vojvodini. Potom je radio u Ministarstvu poljoprivrede i Planskoj komisiji na mjestu šefa odjeska za poljoprivredu. Na ovom mjestu ostao je sve do penzionisanja 1953. godine. Kasnije se preselio u Hrvatsku, a povremeno je živio u svojoj kući u Dobroti. Preminuo je 1988. godine, a sahranjen je u Bajicama. Za hrabrost i podvige u ruskoj vojsci odlikovan je: Ordenom Sv. Đorđa IV stepena br. 131080, Đorđevskom medaljom IV stepena br. 146051, Ordenom Sv. Đorđa III stepan br. 2158, Ordenom Sv. Stanislava sa mačevima III stepena, Ordenom Sv. Ane III stepena sa natpisom za hrabrost br. 3120. Od strane Prezidijuma vrhovnog sovjeta SSSR-a za ratne zasluge u Oktobarskoj revoluciji odlikovan je Srebrnom medaljom br. 361148.

Pripremio je 1930-ih godina za štampu zbirku ljubavnih pjesama pod nazivom „Markovo cvijeće“. Tadašnji list *Slobodna misao*, broj 28, na strani 4, nas u dijelu „Knjige i časopisi“, pod naslovom „Zbirka pjesama Marka J. Martinovića“ informiše da je: „Viši činovnik gradskog poglavarstva na Cetinju Marko J. Martinović“ pripremio za štampu zbirku ljubavnih pjesama koje će se zvati „Markovo cvijeće“. Zbirka je još karakteristična što se baš danas javlja poslije duge pauze“. Iz ovog teksta osim godine izdanja možemo saznati i to da se autor poezijom bavio i ranije, još u studentskim danima, danima Oktobarske revolucije u Rusiji, ali i po povratku u Crnu Goru. Pored poezije, pisao je memoare i zapise o svojem školovanju i životu u Rusiji, kao i ratovanju na strani Oktobarske revolucije. Te njegove zabilješke i sjećanje na Oktobarsku revoluciju publikovane su 1980-ih godina u časopisu *Istorijski zapisi*. Ovi zapisi iz tog vremena jako su vrijedi jer govore o mnogim Crnogorcima, učesnicima ovih dramatičnih svjetskih zbivanja. Marko Jošov Martinović je bio izrazito pedantna ličnost, brižljivi čuvalac građe. Tako se u njegovoj zaostavštini mogu naći njegove konduite oficirske liste sa detaljnim podacima o njegovom školovanju, vojnoj karijeri, odlikovanjima itd., ali i brojne originalne fotografije. Osim toga što je publikovano, zapisivao je i druge važne događaje iz svog života, kao što su porodične priče, odrastanje, lične tragedije

itd., koje se nalaze u rukopisu kod njegovog sina Borislava Bora Martinovića, kapetana duge plovidbe koji živi u Rijeci.

Srđa MARTINOVIĆ

**COMPLETELY FORGOTTEN MONTENEGRO WRITERS
FROM THE 19TH CENTURY AND THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY**

Montenegro spent almost a century in different state forms that did not pay enough attention to Montenegrin literary tradition. During that period, many polished writers and creators from Montenegro were forgotten. This is an opportunity to remind ourselves of several of them who created from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, which were not mentioned by any criticism or history of literature, and which undoubtedly belong to Montenegro. Among them, the following stand out: playwright and poet Đorđe Martinović, commander and poet Đorđije Đuričković, commander and poet Ilija Hajduković and officer and poet Marko Jošov Martinović.

Keywords: forgotten writers, Montenegro, 19th and 20th centuries

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09Andrić I.

Sanjin KODRIĆ (Sarajevo)

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

sanjin.kodric@ff.unsa.ba

ANDRIĆ, BOSNA, BOŠNJACI

(O počecima i karakteru kritičke recepcije književnog djela Ive Andrića u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji)

Rad se bavi problemom kritičke recepcije književnog djela Ive Andrića u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji. Riječ je o problemu politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana – Bošnjaka u Andrićevu književnom djelu, s čim se u vezi u radu fokusiraju prvi kritički tekstovi ove vrste. S obzirom na to da se često tvrdi da je bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog djela zapravo nacionalistička, pa i islamistička, odnosno „tendenciozna“ i „pogrešna“, u radu se polemizira s ovom tvrdnjom i iznosi teza da je u osnovi riječ o recepciji ostvorenoj iz drugačijeg, specifičnog interpretativno-recepcijskog konteksta, odnosno o recepciji iz perspektive Drugog, shvaćenog u postkolonijalnom smislu.

Ključne riječi: *Ivo Andrić, Bosna, bosanski muslimani – Bošnjaci, Drugi, politika reprezentacije, kritička recepcija, bošnjačka književna kritika i književna historiografija*

1.

U izrazito obimnoj bibliografiji radova o književnom djelu Ive Andrića, s više od 35.000 bibliografskih jedinica (usp. Klevernić i dr., 2011; Klevernić i dr., 2022), posebno mjesto zauzima kritička recepcija Andrićeva književnog djela u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji. Ona se uglavnom temelji na kritici politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana – Bošnjaka u Andrićevu djelu, prvenstveno književnom, ali i u drugim autorovim radovima, uključujući naročito njegovu doktorsku disertaciju *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft* (1924), koja je u nekim aspektima bila i važno polazište

Andrićeva književnog rada, a svakako je neodvojiva od ukupnosti njegova književnog stvaranja. Osnovna teza ove književnokritičke i književnohistorijske prakse jeste to da je Andrićeva politika reprezentacije, a posebno slika Bosne i Bošnjaka naglašeno negativna, stereotipna i tendenciozna, odnosno ideološki opterećena, naročito u smislu „turskog grijeha“ bosanskih muslimana kao svojevrsnog „relikta“ nekadašnje osmanske vlasti u Bosni, tj. u suštini zapadnocentrična i evropocentrična – orijentalistička, uključujući i utemeljenje i u dominantno srpskom povijesnom (veliko)nacionalnom narativu. Najpoznatiji primjeri ove vrste recepcije Andrićeva književnog djela jesu, prije svih, vrlo studiozna knjiga *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu* Muhsina Rizvića (usp. Rizvić, 1995), jednog od najznačajnijih historičara bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u drugoj polovini 20. st., te tematski zbornik *Andrić i Bošnjaci* (usp. Maglajlić, 2000), koji je okupio radove većeg broja istaknutih autora, nakon kojih slijede i drugi radovi, a koji se pitanjem politike reprezentacije Bosne i Bošnjaka u Andrićevu djelu bave uglavnom na temeljima postkolonijalne teorije i kritike ili imagologije, odnosno drugih savremenih teorijskih koncepcija, razumijevajući Bosnu i Bošnjake kao, u suštini, Andrićeva Drugog. U posljednje vrijeme ovom nizu radova priključila se, između ostalih, i također studiozna knjiga *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja* Rasmira Mahmutćehajića (usp. Mahmutćehajić, 2015), savremenog bošnjačkog i bosanskohercegovačkog autora, koja će kritičku recepciju Andrićeva književnog djela artikulirati i u okvirima bosanske političke filozofije, šireći kritički horizont i na druga moguća pitanja i probleme.

Bez obzira na to o kojem je pojedinačnom radu ili autoru riječ, ova vrsta kritičke recepcije Andrićeva književnog djela najčešće je negativno ocijenjena, posebno izvan konteksta bošnjačke književne kritike i književne historiografije. To je naročito slučaj u okvirima srbistike, gdje se na bošnjačku kritičku recepciju Andrićeva književnog djela gotovo bez izuzetka reagira tako da se ona shvata kao bošnjački ideološki, nacionalistički konstrukt i na ovoj osnovi zasnovan obračun s Andrićem i njegovim djelom, odnosno kao izraz bošnjačkog nacionalizma koji je ne samo antiandrićevski već i antisrpski, pri čemu se ovakvi kritički pristupi redovno označavaju kao „tendenciozna“ i „pogrešna“ čitanja Andrićeva književnog djela, odnosno kao književnonaučno nekompetentni i uopće naučno neutemeljeni, uključujući i netrpeljivost, pa i mržnju prema Ivi Andriću i njegovu djelu. Brojni su primjeri ove vrste reakcija, čak i brojniji negoli primjeri bošnjačke kritičke recepcije Andrićeva književnog djela, a među njima su i mnoge medijske i druge pojave koje suštinski isključuju mogućnost slobodnog razumijevanja piščeva djela i kritičkog mišljenja. Najpoznatiji primjer ove vrste jeste knjiga *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam* Zorana Milutinovića (usp. Milutinović, 2017), koja će

na svojevrsan način sintetizirati druge slične radove te konačno konstruirati tezu o „bošnjačkom diskursu o Andriću“ kao upravo nacionalističkom, ali i islamističkom, na čemu autor posebno insistira, sve to na temeljima onog za što se krive autori sa „suprotne“ strane, tj. na temeljima političko-ideološke tendencioznosti, kao i vrlo površnog poznavanja materije, bez stvarne želje i potrebe da se ona cjelovito istraži i naučno primjereno prikaže.

Homogeni „bošnjački diskurs o Andriću“ ne postoji niti, naravno, može postojati jer je recepcija Andrićeva književnog djela i kod Bošnjaka također vrlo raznolika, kao i recepcija u svakom drugom kontekstu. Također, nije moguće ni svaki vid kritičke recepcije Andrićeva književnog djela u bošnjačkom kontekstu označiti kao nacionalističku, a posebno ne kao islamističku recepciju i sl., kako to tvrdi Milutinović, jer i bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog stvaranja daleko je od jednoobraznosti, i to kako onda kad je riječ o njezinim polazištima, tako i onda kad je riječ o njezinu sadržaju. No, ono što je svim ovim radovima suštinski zajedničko jeste upravo potreba da se Andrićevo književno djelo kritički sagleda u smislu njegove politike reprezentacije, a naročito u pogledu njegova odnosa prema Bosni i bosanskim muslimanima, odnosno da se artikulira vlastito razumijevanje Andrićeva književnog djela, razumijevanje iz vlastite perspektive, vlastitog kulturalnog pamćenja i vlastitog horizonta očekivanja te uopće vlastite slike svijeta, tj. u konačnici iz vlastitog viđenja sebe i drugog. U takvoj poziciji, a s obzirom na vlastiti interpretativno-recepcijski kontekst i njegove specifičnosti, bošnjački čitajući subjekt nerijetko sebe prepoznaje kao Andrićeva Drugog, baš onako kako su npr. postkolonijalna teorija i kritika, a onda i imagologija i druge savremene teorijske opcije otvorile prostor za kritička razumijevanja različitih kolonijalnih i drugih ideološki fundiranih kulturalnih praksi i njihova konstruiranja Drugosti, te je u osnovi riječ o čitanju koje se kao takvo legitimira upravo u diskursu postkolonijalne teorije i kritike te imagologije, odnosno niza drugih savremenih teorijskih pristupa, posebno onih koji fokusiraju pitanja i probleme politike književnih i kulturalnih reprezentacija. Pritom, ovaj način razumijevanja Andrićeva književnog djela nije jedinstven niti usamljen u povijesti bošnjačke književne kritike i književne historiografije, odnosno nije ograničen samo na Andrićevo književno stvaranje, već su na sličan način bošnjački autori razumijevali i djela pojedinih drugih pisaca, i to vrlo rano, počev od kraja 19. i početka 20. st. i trenutka začinjanja moderne književne i književnonaučne svijesti kod Bošnjaka, kako to svjedoče i pionirska djela ove vrste Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka ili Safvet-bega Bašagića, koji su također imali potrebu da na sličan način artikuliraju vlastitu poziciju i načine otklon od njima stranih reprezentacijskih politika. A sve to u konačnici neminovno skreće pažnju na važnost ovakvih recepcijskih pojava, koje su činjenica

s vlastitim razlogom i smislom te koje se stoga moraju razumijevati s obzirom na ono što one stvarno jesu, a ne *a priori* negativno označavati, osuđivati i odbacivati kao „tendenciozne“ i „pogrešne“, ma koliko perspektive sepstva i Drugosti bile različite ili posve nepodudarne.¹

2.

Na mogućnost drugačijeg – kritičkog razumijevanja složenog Andriće-va književnog djela, mogućnost koja, dakle, uzima u obzir i drugačiju čitalačku poziciju, tj. poziciju Drugog, ukazao je nemali broj autora iz prvenstveno bošnjačkog korpusa (mada ne samo oni!), u različitim vremenima, na različite načine, s različitim osnovama, s različitim zaključcima, kao i s postignućima različitih dometa i vrijednosti, iako u povijesti recepcije Andriće-va književnog djela kod Bošnjaka postoje i sasvim drugačiji primjeri, a kojih je praktično i većina. Uz eventualno izvjesne naznake i ranije (što tek treba detaljnije istražiti), ovakva, u odnosu na dominantni diskurs u razumijevanju Andriće-va književnog stvaranja bitno drugačija, pa i sasvim suprotna tumačenja piščeva književnog rada javljaju se posebno počev od šezdesetih godina 20. st., tj. od trenutka kad je objavljeno da je Andrić kandidat za dodjelu Nobelove nagrade za književnost, a naročito nakon što mu je 1961. godine dodijeljena sama nagrada, pa je očito da su najprije mogućnost za dodjelu, a naročito sama dodjela Nobelove nagrade kao najznačajnijeg svjetskog priznanja za postignuća u književnom radu bile „inicijalna kapsula“ za početak jednog drugačijeg vida razumijevanja Andriće-va književnog stvaranja. To je bilo kako zbog samog značaja ove nagrade, tako i zbog toga što dodjelom nagrade Andrićevo djelo postaje više od književnog djela – šira društvena vrijednost, naročito u tadašnjoj Jugoslaviji i njezinoj kulturalnoj politici, pri čemu je, međutim, poseban problem zasigurno predstavljalo to što je Nobelova nagrada dodijeljena Andriću za „epsku snagu kojom je pratio teme i opisao ljudske sudbine iz povijesti svoje zemlje“, kako je prilikom dodjele nagrade autorovo književno djelo okarakterizirao Anders Österling, tadašnji stalni sekretar Švedske akademije (Österling, 1961). Naime, ova ocjena Švedske akademije implicirala je i stav o povijesnoj autentičnosti i istinitosti Andriće-va književnog djela, odnosno to da je njegova slika Bosne i njenih ljudi povijesno tačna, što je problematično i samo po sebi, a posebno je bilo problematično u kontekstu pitanja politike reprezentacije bosansko-musli-

¹ Ovim pitanjem detaljnije sam se bavio u opsežnoj studiji *Može li Drugi čitati? (Književno-teorijska i književnohistorijska pitanja i problemi recepcije književnog djela Ive Andrića)*, što je šira istraživačka cjelina čijem okviru pripada i ovaj te više drugih mojih radova (usp. Kodrić, 2018: 167–258).

manskog svijeta kod Andrića, a kako će to pokazati već prvi kritički osvrti na Andrićevo književno djelo u ovom smislu.

Gotovo redovno pogrešno se tvrdi da bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog djela započinje radom „*Na Drini ćuprija*“ i „*Travnička hronika*“ od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva Šukrije Kurtovića (usp. npr. Milutinović, 2017), koji je u periodu od aprila 1961. do novembra 1963. godine objavljen u 14 nastavaka u *Bosanskim pogledima* (usp. Kurtović, 1961–1963), „nezavisnom listu muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu“, pod pokroviteljstvom i uredništvom Adila Zulfikarpašića, vjerovatno najznačajnijeg bošnjačkog političkog emigranta nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, i prije ovog, u martu 1961. godine, također u *Bosanskim pogledima* objavljena je anonimna kratka informativno-kritička crtica *Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića* (usp. Anonim, 1961), a u istom broju *Bosanskih pogleda* u kojem je objavljen prvi nastavak Kurtovićeve rada objavljeni su i kraći publicističko-kritički tekst *Ivu Andrića treba raskrinkati* i prateća uvodna bilješka uz Kurtovićeve rad naslovljena kao *Umjesto predgovora*, potpisani inicijalima „B.“ i „Z.“ (usp. B., 1961; Z., 1961). Nakon ovih, također u *Bosanskim pogledima*, pojavit će se još nekoliko sličnih kraćih publicističko-kritičkih radova izazvanih prije svega samom dodjelom Nobelove nagrade Ivi Andriću, uključujući i tekst *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca* autora potpisanog pseudonimom M. H. Stupac iz 1962. godine (usp. Stupac, 1962), a najvjerovatnije sredinom sedamdesetih godina 20. st. nastat će i rad *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo „Na Drini ćuprija“* Mustafe Mulalića, koji je, međutim, sve do 2016. godine ostao neobjavljen i tako praktično nepoznat široj javnosti, mada su upućeni pojedinci za njega znali i ranije (usp. Mulalić, 2016).² Pritom, očito je da je u samom začinjanju ovog specifičnog vida recepcije književnog djela Ive Andrića u bošnjačkom kontekstu ključnu ulogu imao emigrantski list *Bosanski pogledi*,

² Mulalićev rad izvorno je dio autorove neobjavljene knjige *Monografija zavičaja Mehmed-paše Sokolovića*, koja je sačuvana u njegovoj rukopisnoj ostavštini pohranjenoj u Historijskom arhivu u Sarajevu (sign. 8.28. MM-376). Iako mi je bio dostupan i autorov originalni rukopis kao cjelina, Mulalićev rad ovdje se referira prema njegovu izdanju koje je za objavljivanje u *Sveskama Zadužbine Ive Andrića* 2016. godine priredio Staniša Tutnjević, pri čemu treba napomenuti i to da je Tutnjević Mulalićev rad opširno citirao i u svojoj knjizi *Književne krivice i osvete: Osvrt na knjigu „Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata“ M. Rizvića iz 1989. godine*. Iako u ovakvim i sličnim slučajevima preferiram izvornu arhivsku građu, za referiranje Mulalićeva rada prema izdanju u *Sveskama Zadužbine Ive Andrića* odlučio sam se prvenstveno zato što sam smatrao da je u ovom slučaju uputnije rad referirati prema objavljenom izdanju kao onom izvoru koji je šire dostupan i drugim čitaocima. Više informacija te svoje mišljenje o Mulaliću i njegovu radu donosi Staniša Tutnjević u priređivačkoj napomeni uz Mulalićev rad objavljen u *Sveskama Zadužbine Ive Andrića* (usp. Tutnjević, 2016).

posebno tokom ranih šezdesetih godina 20. st., baš kao što je očito i to da su upravo ovi prvi kritički osvrti na Andrićevo književno djelo iz ove perspektive od također ključne važnosti za konstituiranje ovog vida recepcije Andrićeva književnog rada kod Bošnjaka uopće, ali – isto tako – i za razumijevanje onog što je njegova stvarna priroda, pri čemu je posebno zanimljivo i važno baš to kako dolazi do pojave ovih radova i šta su to, zapravo, oni u svojoj suštini.

Kako je spomenuto, *Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića* po svojoj prilici prvi je dosad poznati trag specifičnog vida kritičkog pisanja o Ivi Andriću u bošnjačkom kontekstu, tj. kritike Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, a budući da autor nije potpisan, moguće je pretpostaviti da je riječ o tekstu Adila Zulfikarpašića kao pokrovitelja i urednika *Bosanskih pogleda*, što je gotovo sasvim sigurno, pogotovo ako se ovaj tekst uporedi s drugim Zulfikarpašićevim tekstovima istim povodom. Iako je kao dječak od svega 16 godina pristupio komunističkoj omladini, da bi ubrzo nakon toga bio primljen i u Komunističku partiju Jugoslavije, i iako je bio učesnik NOB-a od prvih dana Drugog svjetskog rata, a poslije rata pomoćnik ministra trgovine u prvoj Vladi Narodne Republike Bosne i Hercegovine, u emigraciji, rezigniran iznevjerenjem svojih komunističkih i drugih društvenih ideala u poslijeratnoj Jugoslaviji, Zulfikarpašić postaje kritičar jugoslavenskog komunističkog režima, što je evidentno i u tekstu *Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića*, ali ne pozicija nacionalizma, koji mu nikad ni prije ni kasnije nije bio blizak. Naime, jugoslavenski komunistički režim autor kritizira za protekcionizam u pogledu Andrića, smatrajući da je zaštita u koju ga je uzeo režim sasvim neopravdana jer su – kako se navodi – „djela Ive Andrića naišla na opravdano ogorčenje kod muslimana BH, sa obzirom na neprijateljsku tendenciju“. U nastavku je istaknuto da je Andrić „pisao *Na Drini ćuprija* za vrijeme okupacije u doba četničkih pokolja nad nedužnim muslimanskim masama“ i da „to djelo je trebalo te pokolje opravdati pred europskom javnosti“, ali i da su komunisti kasnije Andrića „u tome pisanju ohrabрили i čak ga svojom propagandom prikazali kao najvećeg jugoslavenskog književnika“. Ovom se dodaje i informacija da „jedan član Srpske Akademije Nauka u Beogradu napisao je kritiku Andrićevih djela u kojoj je upozorio na ove negativne pojave“, ali da „ni jedan list nije htio objaviti ove kritike jer su komunisti ustali u odbranu Andrića“, nakon čega slijedi i najava rada Šukrije Kurtovića, a koji također nije mogao biti objavljen u komunističkoj Jugoslaviji (Anonim, 1961).

Kurtovićev rad javlja se već u narednom broju *Bosanskih pogleda*, s tim da su prije njega u istom broju objavljeni i kratki publicističko-kritički tekst *Ivu Andrića treba raskrinkati* te uvodna bilješka za sam Kurtovićev rad naslovljena kao *Umjesto predgovora*, pri čemu je na temelju inicijala kojima su potpisani, a onda, dodatno, i na temelju njihovih stilskih karakteristika,

moguće zaključiti da je autor uvodne bilješke Adil Zulfikarpašić, dok je autor teksta *Ivu Andrića treba raskrinkati* Smail Balić, također bošnjački emigrant i jedan od bliskih Zulfikarpašićevih saradnika i urednika u *Bosanskim pogledima*, a inače izrazito zaslužni istraživač bošnjačke kulturalne prošlosti. U oba ova teksta kritika Andrića i njegova književnog djela još je preciznija i oštrija, pa u tekstu *Ivu Andrića treba raskrinkati* Balić između ostalog piše i sljedeće:

Uporno podržavano protumuslimansko raspoloženje u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slavena zahtijeva od bosansko-hercegovačkih muslimana, da riječju i djelom brane svoje prirodno pravo na život i da iznalaze puteve, kako bi se prema njima stvorio ljudskiji odnos. Njihovo je neotuđivo pravo da suzbijaju predrasude o sebi i o svom vjerskom naučavanju. To pravo postaje dužnost onoga časa kad se pojave sile koje im poriču svaku moralnu vrijednost, trudeći se očito da ih stave izvan zakona. Tipičan primjer ovakovih reakcionarnih nastojanja pruža Ivo Andrić, vješt umjetnik na pisanoj riječi i u kombinatorstvu, ali podla duša, koja čitav jedan stvaralački ljudski vijek podgrijava postavke o pogubnosti muslimanskog misaonog svijeta i muslimana kao ljudi. Ozbiljna naučna istraživanja su dokazala neodrživost ovih zlobnih postavki, kojima se rado služio istočnoeuropski nacionalni romantizam, pa su učenjaci slavističke i orijentalističke škole poput Maximiliana Brauna, Friedricha Kraussa, Josefa Matla, Bertholda Spulera, Herberta Duda, Vladislava Skarića i drugih postavili odlučan zahtjev da se dosadašnje nepravedno držanje prema muslimanima ispravi. (B., 1961: 131–132)

U nastavku teksta Balić posebno spominje Andrićevu doktorsku disertaciju *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft* [Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine], koju je 1924. godine Andrić odbranio na Univerzitetu „Karl Franz“ u Grazu, a koja je u to vrijeme, odnosno sve do 1982. godine bila neprevedena i šire nepoznata u Jugoslaviji. Balić konstatira vrlo negativnu Andrićevu ocjenu utjecaja osmanske vlasti, a posebno islama na razvoj duhovnog života u Bosni, pri čemu ističe njezine „protumuslimanske težnje“ te da su one ovdje „jasnije nego i u kojem objavljenom djelu“ Ive Andrića, posebno naglašavajući da je upravo ovakvom svojom doktorskom disertacijom Andrić „zacrtao put svog budućeg književnog djelovanja“ (isto je priznao i sam Andrić napomenuvši da „po svom sadržaju i po svojoj osnovnoj zamisli, ova rasprava je u vezi sa drugim radovima koje sam pripremio u drugom obliku i drugom prilikom“; Andrić, 1997: 5; usp. Vučković, 1997: 115–163):

Andrić svojom dizertacijom pokušava dokazati, kako su Turci i s njima zajedno bosansko-hercegovački muslimani lukav, neradin i poročan svijet, koji se odupire kulturnom napredku. Sve su to, razumije se, nenaučne, apriorno postavljene tvrdnje. Snagu nedostalih argumenata Andrić nadoknađuje bujnošću mašte, kojoj je dao punog maha u romanima. U svjetlu dubinsko-psihološke analize sadržaj Andrićevih romana i „kronika“ dâ se svesti na onu narodnu: „Što je babi milo, ono joj se snilo.“ (B., 1961: 132)

Konačni Balićev zaključak u pogledu Andrića i njegova književnog djela jasan je i nedvosmislen – „Andrića treba raskrinkati sa svih strana: s povijesnog, književnog, psihološkog i socijalnog kao i s vjerskog, nacionalnog gledišta“ jer „u svim ovim vidovima ima na njegovu djelu neizbrisivih mrlja“, s tim da bošnjački kritičari Andrićeva književnog djela ne smiju uzvraćati na isti način:

Nama su u razgovoru i prepirci s Andrićem podkresana krila: dok on može nekažnjivo napadati islam i muslimane, dotle mi kao muslimani ne bismo pred svojom savješću mogli opravdati bilo kakav sličan napad na kršćanstvo. Ta Isus (Isa-Pejgamber) je i naš Božji poslanik i mi svaki spomen njegova imena običavamo popratiti eulogijom „Alejhisselam“ (Neka je mir Božji s Njim!). Naše shvaćanje domoljublja ne dopušta nam, da bismo poput njega namjerno crnili čitavu jednu zajednicu svojih sunarodnjaka, makar da nam je još u živom sjećanju Čuprija na Drini, ona iz dokučive prošlosti, istinita koliko i zlosretna i krvava. Teško nam je naći podesan jezik u prepirci s čovjekom čija je himbenost ovu i ovakovu Čupriju prebacila u daleka vremena, a krvave ledenice, koje su tragične zime visjele niz lukove drinskog mosta pripisala izmišljenoj zloći onih istih ljudi, čija je krv poslužila kao sirovina za ovaj jezivi nakit. (B., 1961: 132)

Suštinski isti kritički stav prema Ivi Andriću i njegovu književnom djelu ima i Adil Zulfikarpašić u uvodnoj bilješci za rad Šukrije Kurtovića, uz važnu napomenu da „kod nas ni prije nije manjkalo ovakvom literaturom“, a što je za posljedicu imalo to „da su generacije odgojene na mržnji i predrasudama“ (Z., 1961: 134), čime, zapravo, i Zulfikarpašić referira istu onu tradiciju negativno-stereotipnih reprezentacija Bosne i bosanskih muslimana na koju je ciljao i Smail Balić pišući o onom što je „uporno podržavano protumuslimansko raspoloženje u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slavena“, odnosno čime i Zulfikarpašić nastavlja ranija nastojanja otklona od tuđih, vanjskih ne-

gativnih politika reprezentacije Bosne i Bošnjaka koja su započeli još Ljubušak i Bašagić. Zulfikarpašić navodi i to kako su *Bosanski pogledi* došli do Kurtovićeve rada, pri čemu je vrlo zanimljivo da je veza između *Bosanskih pogleda* i Kurtovića bio nekadašnji istaknuti partizan i komunistički funkcioner Husnija Kurt, svojevremeno biran za člana Predsjedništva ZAVNOBiH-a i člana Predsjedništva AVNOJ-a, a koji se – kako se prenosi – slagao s Kurtovićevim radom, odnosno njegovom kritikom Andrićeve književnog djela. Uz probleme s kojima se suočavao Kurtović kao Andrićev kritičar, Zulfikarpašić posebno naglašava protekcionistički odnos jugoslavenskog komunističkog režima prema Ivi Andriću, o čemu svjedoči i „iz prve ruke“, kao neposredni svjedok vremena:

Pošto je umro prof. Husnija Kurt, koji nam je ovu raspravu poslao, odlučili smo je objaviti u našem listu.

Rahmetli Husnija Kurt je pred smrt bio gorko razočaran u takozvanu Narodnu vlast zbog postupaka prema muslimanima i ako je s njom jedno vrijeme sarađivao. On nam se je tužio da su komunisti vršili pritisak na njega da na javnim konferencijama napada Šukriju Kurtovića ma da se je on slagao s njegovim pisanjem i mada su stari prijatelji.

Naročito je bio uvrijeđen da komunisti ne dozvoljavaju ni onim muslimanima koji su sarađivali s njima da brane svoj narod od kleveta Ive Andrića. Komunistima – za čudo – nije smetalo da je Ivo Andrić bio sluga svih velikosrpskih režima, da je pred rat bio jugoslavenski poslanik kod Hitlera u Berlinu i svojoj vladi preporučavao uvođenje rasističkih zakona, da je imao u okupiranom Beogradu zaštitu od Nijemaca i posebne „racije“ hrane.

Dok su bosanski četnici vršili pokolje muslimana i u Nedićevoj Srbiji sazrijevala „ideja“ uništenja „Turaka“ dotle je Ivo Andrić napisao svoje romane „Na Drini ćuprija“ i „Travnička hronika“. Oni su trebali da budu opravdanje pokolja muslimana. To je bio pokušaj stvaranja alibija za te zločine.

Dolaskom na vlast komunisti su pobili hiljade nevinih ljudi i zato jer su bili u diplomaciji i jer nisu sarađivali sa njima i jer su „mirno“ sjedili u okupiranom Beogradu i tome slično. A šta se događa sa Andrićem? On postaje poslanik komunističkog parlamenta u BiH i poslanik „Savezne skupštine“, predsjednik Društva književnika Jugoslavije, član Akademija i Titov osobni prijatelj te barjak „Narodne revolucije“. Komunisti ga obasipaju častima i novcima, vilama i pravom na besplatne magacine, nagradama i hvalospjevima.

Njegove romane pisane u okupiranom Beogradu pune vjerske mržnje i nacionalnog otrova komunisti štampaju i propagiraju. I ne samo to, nego mu sve te časti čine i nagrade daju zbog tih knjiga.

Jugoslavenska državna kasa daje novac za izdavanje romana u stotine hiljada primjeraka. Komunističke novine na cijelim stranicama pišu reklame – što su učinili jedino prema Titovim „knjigama“ – i objavljuju kilometarske kritike. Jugoslavenski diplomati traže prevodioce, plaćaju kritičare i izdavače.

Dok se dozvoljavaju i objavljuju kritike djela Ćopića, Krleže, Desanke Maksimović i drugih, odbijaju se, po direktivi komunističke partije, sve kritike djela Ive Andrića. Čak i kritički prikazi komunista Kulenovića i Supeka se zabranjuju.

H. T. Dimitrijević, član Srpske Akademije Nauka, morao je šapirografirati kritiku o Andriću, u kojoj iznosi kako podplaćuje kritičare pijankama i fazanima i kako njegova djela kvare jezik i moral, jer za njihovo „čitanje treba imati živce – fašističko-frankovačko-frankovske“. (Z., 1961: 133–134)

Suštinski je isti slučaj i s drugim publicističko-kritičkim tekstovima koji su nakon dodjele Nobelove nagrade Ivi Andriću objavljivani u *Bosanskim pogledima* kao prilog kritici njegova književnog djela, pri čemu su među ovim tekstovima posebno zanimljivi oni koji na temelju prenošenja kritičkih pisanja o Ivi Andriću iz drugih izvora, tj. kod hrvatskih i srpskih autora, pokušavaju problem Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana obrazložiti ne kao tek subjektivni već, naprotiv, kao objektivni problem na koji su ukazali i drugi. Tako se već početkom 1962. godine, u januarsko-februarskom dvobroju *Bosanskih pogleda*, javlja i tekst *Ivo Andrić – nobelovac* nepotpisanog autora (vjerovatno opet Adila Zulfikarpašića?), u kojem se odmah na početku konstatira da je Nobelova nagrada Andriću dodijeljena po kriteriju koji je bio „više politički nego literarni“ jer „htjelo se je ispraviti nepravdu prema narodima čija književnost do sad nije nailazila na priznanje švedske akademije, kao i nagraditi pisca iza ‘gvozdene zavjese’ sklonog režimu da bi se na taj način ublažio sukob sa komunistima u vezi dodjeljivanja nagrade Pasternaku“ (Anonim, 1962: 163). Međutim, pravi cilj teksta jeste upravo prenijeti kritike na račun Andrića i njegova književnog djela i s drugih strana, pa se u tekstu donose izvodi iz kritičkih pisanja o Andriću u drugim emigrantskim listovima – socijalističkom listu *Sindikalist* te hrvatskom nacionalnom listu *Hrvatski glas*, gdje npr. bivši jugoslavenski diplomat i historičar Bogdan Radica također primjećuje i izrazito negativan Andrićev odnos prema bosanskim muslimanima, tj. odnos u kojem vidi čak otvorenu averziju, a koju

pritom povezuje s onim što prepoznaje kao dominantnu srpsku predstavu o bosanskim muslimanima:

Kao diplomata – Ivo Andrić bijaše čovjek čiste i bezgranične odanosti, gotovo bi se kazao, servilnosti svojim starješinama... Andrić je bio Bosanac, ali Hrvat iz Bosne. Zato su ga i srbijanski književnici zvali „FRA IVO“, i stalno uspoređivali s bosanskim fratrima, iako je Andrić sličio više na jezuite kod kojih se odgajao... Ja sam ipak uvjeren da bi ga i Srbi daleko više cijenili da je ostao privezan svojem porijeklu. Ali je ipak značajno da je njegov odnos s bosanskim muslimanima više srpski negoli hrvatski. Ta njegova rasna i vjerska politička i nacionalna averzija prema muslimanskom elementu iz Bosne, srpska je, nikako ili vrlo malo hrvatska. Kod njega nema Luke Botića ni one njegove duboke i nostalgične simpatije za muslimana... (Anonim, 1962: 164)

Gotovo je identičan slučaj i tekstu *Još neka mišljenja u emigrantskoj štampi o Ivi Andriću* Hajrudina Filipovića u majskom broju *Bosanskih pogleda*, s tim što primjer kritičkog pisanja o Andriću koji donosi ovaj tekst dolazi s druge – srpske strane. I ovdje autor teksta apostrofira Andrićev negativan odnos prema Bosni i bosanskim muslimanima te islamu uopće, a kako bi ukazao na objektivnost ovog problema, prenosi, između ostalog, i kritičke stavove o Ivi Andriću iz lista *Radikal*, lista koji je u ovo vrijeme objavljivan u Parizu kao „Organ Narodne Radikalne Stranke u Izgnanstvu“, pri čemu su ovaj put u pitanju dijelovi teksta *Razmišljanja o jednoj Nobelovoj nagradi* Stojana Jankovića. Osim njegovog političkog oportunitizma i servilne prilagodljivosti svakom režimu, bez razlike, Janković kao srpski radikal Andriću, naime, zamjera i to što nije pisao o aktuelnim problemima poput ustaških zločina nad Srbima u Drugom svjetskom ratu, ali – ponovo – i njegov izrazito negativan odnos prema bosanskim muslimanima:

Andrić se, međutim, okrenuo davnoj prošlosti. Da ovekoveči, naprimer, svojim perom nabijanje na kolac jednog Srbina i tako zabeleži za trajna vremena daleki greh naše muslimanske braće.

Je li to bilo toliko potrebno? Je li korisno nama Srbima? Hoće li Andrićevo delo poslužiti našoj budućnosti?

Mi smo skeptici. Baš u samoj Bosni, mi nemamo spora sa muslimanima. Ona je naša i njihova. Od njih i od nas hoće da je odreže isti ustaški nož. Ne preti više Srbinu muslimanski kolac, no hrvatska ustaška sekira. Neće srpske pravoslavne hramove rušiti Islam, no prozelitsko „kršćanstvo“.

I Srbin-Bosanac Andrić je o svemu tome morao i da misli i da vodi računa. I da se ne zaboravi: da smo se mi Srbi i muslimani i klali međusobno, ali isto i zajednički dizali protiv zajedničkih dušmana. I da su baš pod ustaškom NDH jedini muslimani svojim poznatim rezolucijama ustali odvažno u odbranu prokaženog i ugroženog srpskog naroda.

Beležeci ove iskrene redove, koji se mnogima neće svideti, pa ih je baš zato i valjalo napisati, zaključujemo sa izvesnom tugom: koliko je naš srpski Cincarín Alkibijad Nuša zvani Branislav Nušić, daleko srpskije razumeo našu bosansku stvarnost kroz svoga, i tada i sada aktuelnog Hadži Loju, od Srbina-Bosanca Ive Andrića i njegovih nesavremenih književnih hronika! (Filipović, 1962: 205–206)

Očito je da su *Bosanski pogledi* odlučili prekinuti ono što je još u ovom listu još u martu 1961. godine određeno kao komunističko gušenje „kritike pisanja Ive Andrića“, čime je naznačen i još jedan važan, ali još uvijek gotovo u potpunosti neistražen književnohistorijski problem – problem osobenog (re)valoriziranja i (re)kanoniziranja književnog djela Ive A., andrića u komunističkoj Jugoslaviji, posebno uzevši u obzir to da je riječ o djelu pisca s dosta složenom ideološko-političkom životnom putanjom. No, mada jeste imalo važnost, ovo, međutim, nije bilo primarni cilj kritičkog pisanja o Andriću i njegovu književnom djelu u *Bosanskim pogledima*, već je to ono što je jasno formulirao Smail Balić u svojem prvom publicističko-kritičkom tekstu ove vrste – to da „Ivu Andrića treba raskrinkati“, tj. da treba pokazati prije svega ono što je negativno-stereotipna reprezentacija Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom djelu. A tako se, baš u *Bosanskim pogledima*, odnosno u ranim kritičkim tekstovima Adila Zulfikarpašića i Smaila Balića i njihovu uredničkom radu, artikuliralo upravo ono što su neka od ključnih mjesta, pa i ono što je manje-više i suština kritičke recepcije Andrićeva književnog djela koja se javlja prije svega u bošnjačkom kontekstu.

Kao politički emigranti iz sasvim drugih razloga, ni Zulfikarpašić ni Balić nisu imali nikakve stvarne lične motive za kritiziranje Andrića samog po sebi (osim što ni Baliću, a posebno Zulfikarpašiću kao prijeratnom komunistu nije mogao biti prihvatljiv Andrićev diplomatski angažman uoči Drugog svjetskog rata, naročito u nacističkom Berlinu, a onda i njegov povratak iz Berlina u okupirani Beograd), pa ni kod Zulfikarpašića ni kod Balića nije u pitanju ono što se predstavlja kao bošnjački nacionalizam ili islamizam, odnosno neka iracionalna netrpeljivost i mržnja prema Andriću lično, niti neki drugi aspekt koji se „bošnjačkom diskursu o Andriću“ pripisuje u ovom smislu, pa ni neko „tendenciozno“ i „pogrešno“ čitanje Andrićeva književnog djela. Naprotiv, stvarno značenje i Zulfikarpašićeve i Balićeve kritike otkriva se tek

onda kad se njihova razumijevanja kontekstualiziraju u onaj okvir gdje po svojoj prirodi spadaju, tj. ne u bošnjački nacionalistički ili islamistički diskurs već, naprotiv, prije svega u dugu tradiciju bošnjačkih pokušaja da se barem upozori na neprimjerenost i neprihvatljivost negativno-stereotipnog, a zapravo karakterističnog orijentalističkog pogleda na Bosnu i bosanske muslimane. I ovdje je, stoga, riječ o onoj pojavi u bošnjačkom samorazumijevanju koja se u bošnjačkoj književnoj i kulturalnoj povijesti sasvim jasno artikulirala već od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Safvet-bega Bašagića pa nadalje, pri čemu ovaj stav Balić obrazlaže sasvim zdravorazumski i razložno – kao pravo bosanskih muslimana „da riječju i djelom brane svoje prirodno pravo na život i da iznalaze puteve, kako bi se prema njima stvorio ljudskiji odnos“, a koje im, kao njihovo „neotudjivo pravo da suzbijaju predrasude o sebi i o svom vjerskom naučavanju“, „postaje dužnost onoga časa kad se pojave sile koje im poriču svaku moralnu vrijednost, trudeći se očito da ih stave izvan zakona“. To je, dakle, onaj kontekst i to je ono stvarno polazište na kojem se temelji Zulfikarpašićeva i Balićeva rana kritika književnog djela Ive Andrića i njegove politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, a s čim je u direktnoj vezi ključno važna Balićeva opaska o „uporno podržavanom protumuslimanskom raspoloženju u duši i književnosti jednog dijela Južnih Slaveana“, što jeste neosporna književnohistorijska i kulturalnohistorijska činjenica, naročito onda kad je riječ o romantičarskim književnim praksama u južnoslavenskom kontekstu, a posebno u srpskoj i hrvatskoj književnosti. Uostalom, upravo na ovu negativno-stereotipnu predodžbu o bosanskim muslimanima svojevremeno je s u osnovi istim ili barem ekvivalentnim argumentima upozorio i Nikola Šumonja u tekstu *Muhamedanstvo i naša književnost* (usp. Šumonja, 1887), i to „toliko precizno i tačno da se ni danas tome ne može mnogo dodati“ (Tutnjević, 1999: 37), a isto su, baš u Andrićevu slučaju, potvrdili i nebošnjački autori čije se reakcije na Andrićevo prikazivanje Bosne i bosanskih muslimana prenose u *Bosanskim pogledima*, pa se u ovom kontekstu rana Zulfikarpašićeva i Balićeva kritička čitanja Andrićeva književnog djela mogu razumijevati i kao osobeni ekvivalenti Šumonjinoj kritici negativnog pisanja o „muhamedancima“ u srpskoj književnosti njegova vremena.³

³ „Mnogi književnici naši šezdesetih i sedamdesetih godina uzimali su sižete svojim pesmama, pripovetkama i drugim radovima iz života potlačene raje u turskom carstvu. Ko je ijole pratio razvijanje tadašnje književnosti, lako će se setiti, kakvim se načinom pisalo o Turcima, o njihovom Alahu, o proroku, o džamijama i o polumesecu, a setiće se također, kako to nije bilo baš ni malo u rukavicama. Kolike samo pesme Zmajevu i Jakšićeve odišu osvetnim gnjevom protiv „krvoločnih“ i „zverskih“ Turaka, a isto to bilo je i u pripovetkama Vladana Đorđevića, dramama Matije Bana i radovima mnogih drugih. Ovde su navedeni samo prvi i najznačajniji predstavnici naše knjige. Takav način pisanja dostigao je svoj vršak za vreme bosansko-hercegovačkoga ustanka, srpsko-turskoga, crnogorsko-turskoga i rusko-turskoga

Zbog svega ovog ni najmanje ne čudi da će prvi Zulfikarpašićevi i Balićevi kritički radovi o onom što su suštinski aspekti politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u književnom djelu Ive Andrića ubrzo izazvati i pojavu niza drugih sličnih radova. A upravo u ovom kontekstu, i to ponovo u *Bosanskim pogledima*, u augustovsko-septembarskom dvobroju iz 1962. godine, javlja se i tekst *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca* autora koji je potpisan pseudonimom „M. H. Stupac“. Riječ je o pseudonimu Alije Nametka, kojim je, kao ranije politički progonjeni pisac, Nametak nastojao prikriti svoj identitet i izbjeći probleme s jugoslavenskim komunističkim režimom, u čemu, međutim, nije uspio, pa su ga u međuvremenu istražni organi razotkrili i pozvali „na odgovornost“ zbog ovog teksta, kako će to kasnije Nametak opisati u svojem *Sarajevskom nekrologiju* (usp. Nametak, 1994). U samom tekstu (koji je, inače, autor za objavljivanje prvo ponudio *Glasniku* Visokog islamskog starješinstva u Jugoslaviji, ali je tu odbijen baš iz bojazni zbog mogućih problema s komunističkim vlastima), a svjestan upravo ovih mogućih problema, Nametak vrlo oprezno kritizira Andrićev roman *Na Drini ćuprija*, iskazujući i pohvale, a tek diskretno, u naznakama ukazujući na ono što i on vidi kao probleme Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana:

Mi smo ponosni na činjenicu da je jedan jugoslavenski književnik dobio ovo najviše svjetsko priznanje. Kao Bošnjaci ponosni smo također činjenicom da je taj Nobelovac iz naše sredine, da su gotovo sva njegova djela iz života Bosne, a kao muslimani ponosni smo činjenicom da tako reći nema ni jednog Andrićeva djela s bosanskom tematikom a da nema u njemu muslimanstva, koje on doduše poistovjećuje s turkstvom, i da se samo po sebi razumije da nema i ne može biti Bosne bez muslimanstva. Kroz Andrića je progovorila duša bosanskog rajetina, četiri vijeka eksploatiranog od turskog okupatora i domaćeg polufeudalca, ali Andrić nije propustio da mu pokoji bosanski turčin (musliman) bude i pozitivan lik. (Stupac, 1962: 234)

Mada to iz opreza ne kazuje direktno, i Nametak, dakle, reprezentaciju Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom djelu kritizira i zbog

---

rata. Građe je bilo dosta: valjalo je samo izmisliti kakav strašan događaj, dovesti čitaocu pred oči nekoliko četa Turaka krvavih očiju, s handžarima i dugim puškama, valjalo je ispaliti nekoliko hitaca, saseći – naravno sve na papiru – nekoliko majki i nevine dece, prikazati tamnicu, vešala, pa eto ti gotove krasne pesme, pripovetke, ili već što ti hoćeš, iz života potlačene raje. Posao ne toliko težak, koliko blagodaran. Ele, beše toga dosta.“ (Šumonja, 1887: 334–336)

izjednačavanja bosanskih muslimana s Turcima, odnosno zbog na ovaj način ostvarenog impliciranja njihova „turskog grijeha“, a posebno zbog pretežno negativne predodžbe o bosanskim muslimanima kod Andrića jer, kako to oprezno kaže Nametak, „Andrić nije propustio da mu pokoji bosanski turčin (musliman) bude i pozitivan lik“, a što praktično znači da je većina negativna. No, središnje mjesto Nametkova rada jeste jedna od najupečatljivijih scena u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija* – glasovita scena nabijanja Radisava na kolac na početku romana, odnosno prilikom početka izgradnje drinske ćuprije. Nametak, naime, otkriva moguću Andrićev predložak za ovu scenu, pri čemu se ispostavlja da ona nije preuzeta iz bosanske povijesne stvarnosti o kojoj Andrić piše u romanu, nego je riječ o prikazu nabijanja na kolac jednog arapskog seljaka „koga je ubio Napoleonov opunomoćeni general za Egipat, Kleber“, kako će to Nametak kasnije dodatno pojasniti u *Sarajevskom nekrologiju* (Nametak, 1994: 131), a o čemu je Andrić mogao čitati u članku *Primjer francuskog divljaštva – Mučenička smrt Sulejmana el-Halebije* objavljenom u *Sarajevskom listu* 1915. godine:

Pošto je Sulejmanova jedna ruka posve izgorjela, tako da je ostala sama kost, počela se pripremati operacija za nasadivanje na kolac.

Na zemlji je stajao jedan kolac od sedam-osam stopa duljine. Dok je Bartolomeo Sera svojim bodežom oštrio vrh kolca, Sulejman je stajao posve ravnodušno. Njegova je desna ruka bila posve izgorena i pretvorena u ugljen.

Krvnik ga povali na tle i razreže mu nožem veliku ranu na tragu. Poslije približi kolac ovoj rani i počne ga jednim maljem utjerivati u tijelo. Kad mu je kolac dospio u prsa, zaveže mu ruke, digne ga u zrak i zabije u zemlju.

Dok se ova grozna kazna vršila, bijedni mladić, osim što se nije tužio, nije od sebe davao ni glasa. Naravno da mu je duša gorjela i da je osjećao najžešću bol, ali mu se na licu moglo vidjeti da ovo nije htio da oda. Kad je dignut u zrak, pogleda na narod, visokim glasom izrekne „Kelimei-šehadet“ (svjedočanstvo da je Bog sam jedan) i zamoli, da mu se donese vode.

Jedan vojnik koji je čuvao stražu kod koca htio mu je ispuniti želju. Bartolomeo Sera mu to zabrani rekavši:

„Šta to činiš? Ako mu dadneš vode, odmah će krepati!“

Sulejman je na uspravljenom kocu živio četiri sata. Gdjekada je učio neke citate iz Kur'ana, a pogled je upro u nebo. Da se iza odlaska Sera-a stražar nije smilovao i dao mu vode, možda bi još nekoliko sati živio.

Sulejman je umro čim je popio vodu. Iza njegove smrti otvoreno mu je bodežom na tijelu petnaest rana. Glava mu je pala na lijevo rame i tako je na kocu ostavljen četrdeset i osam sati.

Sulejmanov je kostur očistio vojnički kirurg Larrey i onda je otpremljen u Pariz da se izloži u Muzeumu. (Stupac, 1962: 235)

Nakon što je naveo ovaj prikaz nabijanja na kolac arapskog seljaka Sulejmana el-Halebije preuzet iz *Sarajevskog lista* iz 1915. godine, Nametak u nastavku navodi i ekvivalentnu scenu iz Andrićeva romana *Na Drini ćuprija*, a odmah potom piše i sljedeće:

Bilo je čitalaca „Na Drini ćuprije“ koji su nakon čitanja ovog opisa, kome u nastavku slijedi niz daljnjih jezivih pojedinosti, odložili djelo i nisu ga mogli dalje čitati, a šteta je za njih, jer nije cijelo djelo puno ovakvih grozota. Ono zaista ima majstorskih opisa, savršeno dobrih psiholoških meditacija koje su često zaokupljale svakog čitaoca kao običnog čovjeka, koji su isto onako misli kao i junaci Andrićevih romana, ali nisu književnici i nisu zabilježili te meditacije.

I dok je Andrić u Beogradu majstorski klesao lik Radisava i detaljisao njegovo nabijanje na kolac na skelama započete ćuprije na Drini, u ne preveć velikoj udaljenosti od Višegrada nabijaju četnici, u proljeće 1942., na kolac Sarajliju Mustafu Dovađžiju:

„Druga Mustafu Dovađžiju više nismo vidjeli. On je časno ispunio svoj zadatak. Povezao je drugove u Sarajevu i pomogao da se obnovi partijska organizacija. Na povratku iz Sarajeva on je išao preko položaja Crnovrškog bataljona koji se u međuvremenu bio odmetnuo od nas i prešao u četnike, što Dovađžija nije znao. Oni su ga uhvatili i živa nabili na kolac. Tako je mučeničkom smrću poginuo ovaj hrabri sarajevski proleter.“ (Stupac, 1962: 236)

Citat koji na kraju ovog dijela svojeg teksta donosi Nametak jeste svjedočenje o tragičnoj smrti sarajevskog partizana Mustafe Dovađžije koje Nametak preuzima iz knjige *Zapisi iz oslobodilačkog rata* (1950) Rodoljuba Čolakovića, jedne od posebno važnih ličnosti partizanskog pokreta u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu i prvog predsjednika Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine nakon rata, odnosno uopće visokog partijskog i političkog funkcionera u komunističkoj Jugoslaviji. Nametkov cilj, pritom, sasvim je jasan, kao što je jasno i ono što Nametak nastoji kazati uza sav oprez u ovoj delikatnoj stvari: Glasovita scena u Andrićevu romanu povijesno je nečinjenična i netačna – ona se ne temelji na povijesnim izvorima

o zvjerstvima domaćih „Turaka“ – bosanskih muslimana nad Srbima, već je, naprotiv, riječ o zvjerstvima počinjenim nad muslimanima, kako u dalekom arapsko-islamskom svijetu u vrijeme njegove zapadno-evropske kolonizacije, tako i u Bosni, između ostalog i u Drugom svjetskom ratu, kad su na najmonstruoznije načine ubijani posebno muslimani iz istočne Bosne, pa tako i iz okoline Višegrada. Previđanje ove povijesne istine Nametak prigovara Andriću, istina implicitno, tj. izvodima iz povijesnih izvora i njihovom očitom nepodudarnošću sa svijetom Andrićeva književnog djela, što sugerira i sam naslov Nametkova rada – *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca*, gdje je upravo kao sržni problem istaknut problem nepodudarnosti priče i stvarnosti. Uz ovo, Nametak, također implicitno, upućuje i na problem recepcije ovakvog Andrićeva književnog svijeta, pri čemu je problem povijesne nečinjeničnosti kod Andrića jedan od razloga i negativne recepcije Andrićeva književnog djela kod bosanskih muslimana. Upravo, naime, na ovakvo što Nametak vješto ukazuje i spominjanjem onih čitalaca Andrićeva romana „koji su nakon čitanja ovog opisa, kome u nastavku slijedi niz daljnjih jezivih pojedinosti, odložili djelo i nisu ga mogli dalje čitati“ – to su, zapravo, oni čitaoci koji kod Andrića kao tobože vlastite zločine prepoznaju ne zločine kojima su pojedinci iz njihove zajednice stvarni izvršitelji već, sasvim suprotno, upravo zločine kojima je njihova zajednica realna povijesna žrtva. „Htio sam da dokažem da nabijanje na kolac nije samo ‘privilegija’ Turaka, primitivaca, nego da su i ‘kulturni’ Francuzi to isto radili, pa da su i romanijski četnici nabili na kolac Mustafu Dovađžiju, partizanskog kurira iz Sarajeva“ – dodat će kasnije Nametak u *Sarajevskom nekrologiju* (Nametak, 1994: 131), pri čemu sam svoj rad završava sljedećim riječima:

U doba plastizirajućeg mučeništva alžirskog naroda, koje ne traje samo sedam posljednjih godina nego stotinu i trideset godina, naišli smo u starim novinama na gornji „Primjer francuskog divljaštva“, koji nas je odmah podsjetio na citirano poglavlje Andrićeve „Ćuprije“ i uvjerio koliko u to da i velik književnik može pasti pod utjecaj neznatnog novinskog reportera, toliko i u urođeno praiskonsko krvožedno zlo u čovjeku (ne daj, Bože, da je u svakom!), pa bio on Turčin (Azijat ili Balkanac) ili turčin (musliman Bosanac), hrišćanin ili Europejac ili pak Francuz – nosilac kulture i civilizacije na obojenim kontinentima. (Stupac, 1962: 236)

Uz to što još jednom podsjeća na dotad nepoznati Andrićev izvor i inspiraciju za glasovitu scenu nabijanja Radisava na kolac u romanu *Na Drini ćuprija*, Nametak, dakle, aludira i na i u njegovo vrijeme aktuelnu borbu muslimanskog svijeta za oslobođenje od zapadno-evropskog kolonijalizma, ali i

na ono što su upravo tipične saidovske orijentalističke ili kolonijalne zapadno-evropske stereotipno-negativne predstave o muslimanima, a koje kao takve nemaju vezu sa stvarnošću koliko upravo s kolonijalnim i orijentalističkim pogledom na muslimanski svijet, dok su suštinski vezane za zlo u čovjeku, ma ko on bio. Stoga se i kod Nametka aktualizirala u osnovi bošnjačka postkolonijalna pozicija u razumijevanju sebe i svijeta oko sebe, pa je i Nametkov kritički pristup Andrićevu književnom djelu i njegovim reprezentacijama Bosne i bosanskih muslimana također suštinski dio tradicije postkolonijalnog mišljenja kod Bošnjaka. Štaviše, uz Adila Zulfikarpašića, a posebno Smaila Balića, Nametak je među prvima koji će problem negativno-stereotipnih predstava o Bosni i bosanskim muslimanima u Andrićevu književnom djelu diskretno, ali realno staviti upravo i u ovaj širi kontekst kolonijalnog zapadno-evropskog orijentalizma u saidovskom smislu riječi, sve to uz također diskretno, ali isto tako realno upućivanje i na konkretne probleme u recepciji Andrićeva književnog djela u bošnjačkom kontekstu. Upravo i zato, i rad *Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca* Alije Nametka ima važno mjesto u povijesti kritičkih reakcija na politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u književnom stvaranju Ive Andrića, pa bi se kao takav trebao i razumijevati, pri čemu također jeste i jedan od značajnih priloga za širi uvid u ono što je „arhiv“ Andrićeva književnog djela.

3.

Prvi kritički radovi o književnom djelu Ive Andrića koji se od početka 1961. godine javljaju u *Bosanskim pogledima* ukazali su, dakle, na suštinu problema politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana kod Andrića, i to onako kako je to vidljivo iz perspektive duge tradicije bošnjačkog postkolonijalnog mišljenja, a praktično u istom ovom kontekstu i na suštinski istim osnovama javili su se i prvi opširniji ili studiozniji radovi ove vrste – „*Na Drini ćuprija*“ i „*Travnička hronika*“ od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva Šukrije Kurtovića i *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo* „*Na Drini ćuprija*“ Mustafe Mulalića.

Kad je u pitanju rad Šukrije Kurtovića, a kako to otkriva već njegov naslov, riječ je o kritičkom osvrtu na Andrićeva dva najznačajnija književna ostvarenja (mada na sličan način Kurtović referira i ostatak Andrićeva književnog djela), pri čemu je rad pisan iz perspektive koja podsjeća na sorealističku književnu kritiku, barem na prvi pogled, odnosno barem onda kad je riječ o insistiranju na ideologiji „bratstva i jedinstva“ kao eksplicitnom temeljnom polazištu. Međutim, nije, zapravo, riječ o sorealističkom čitanju Andrićeva književnog djela niti je Kurtović bio sorealistički književni kritičar, ali isto

tako Kurtović nije bio ni bošnjački nacionalist, kako se to netačno i tendenciozno tvrdi u kritici „bošnjačkog diskursa o Andriću“. Naprotiv, Kurtović je bio srpski nacionalist – deklarirani „Srbin-muhamedanac“ i jedan od angažiranih zagovornika prosrpskog „nacionaliziranja muslimana“, kao i srpski dobrovoljac na Solunskom frontu u Prvom svjetskom ratu, dok je nakon rata bio lider Muslimanske težačke stranke kao stranke upravo srpski nacionalno opredijeljenih muslimana, a što su neki od razloga zbog kojih su, inače, u srpskoj kulturi Kurtović i njegova porodica označeni kao jedna od onih porodica koje su dale „srpstvu mnogo više nego mnoge srpske pravoslavne porodice“ (Grđić, 2002). U skladu s ovakvim svojim ideološkim i političkim opredjeljenjima, Kurtović u mladosti, još kao student, 1914. godine objavljuje knjižicu *O nacionalizovanju muslimana*, u kojoj se zalaže upravo za srpsko nacionalno opredjeljenje Bošnjaka, pri čemu na samom početku piše i sljedeće:

Svjesni opasnosti po muslimanski elemenat ako radikalno ne prekinemo sa svima predrasudama i ne pođemo novim putem, koji će ga povratiti srpskom narodu, od koga su ga odijelili vijekovi i istorija, predajemo javnosti ovu knjižicu, da u shvatanja muslimana o narodnosti unesemo što više svjetlosti i što više pravilnijeg razumijevanja odnosa između vjere i narodnosti. (Kurtović, 1914)

Kurtovićeva privrženost srpstvu očigledna je i neupitna – to je ono za što je, uostalom, Kurtović i ratovao kao solunski dobrovoljac i zašto se borio u jugoslavenskoj politici između dvaju svjetskih ratova. Međutim, ova ideološko-politička pozicija ni kod Kurtovića nije anulirala onu tačku gledišta kulturalnog pamćenja i horizonta očekivanja karakterističnog za bosanskomuslimansku zajednicu, a koja se na sličan, gotovo identičan način javila i kod drugih bošnjačkih autora u drugim sličnim slučajevima ranije. Iako dokraja srpski nacionalno orijentiran, i Kurtović se, dakle, kao „muhamedanac“ osjetio ili prepoznao izvan Andrićeve perspektive, pa je i sam detektirao ono što se u suprotnoj perspektivi nije vidjelo ili se nije ni moglo vidjeti, posebno ne cjelovito, čak i u slučaju da je s druge strane postojala i potreba ove vrste, pri čemu to što i Kurtović osjeća, razumijeva i vidi u svojem čitanju Andrićevih romana jeste također ono što bi se u savremenoj postkolonijalnoj teorijskoj perspektivi odredilo kao zapadnocični i evropocentrični, orijentalistički pogled na Bosnu i bosanske muslimane. Stoga se i ovdje radi o nepodudarnosti kulturalno različitih interpretativno-recepcijskih konteksta, sebe i drugog, a kad i Andrićevo književno stvaranje kao kulturalno višestruko kompleksna književna tvorevina postaje predmetom različitih tumačenja u kontekstu dominantne ili dominantnije kulturalne matrice, s jedne strane, i kontekstu njezi-

na Drugog, odnosno onog koji se u ovom smislu više ili manje prepoznaje kao njezin Drugi, s druge strane.

Osim ovog, u svojem ranijem ideološkom i političkom angažmanu Kurtović je gorljivo radio na približavanju i bratimljenju Srba pravoslavaca i muslimana, slično kao i svojevremeno Nikola Šumonja sa svoje strane, pa je Andrićeva reprezentacija bosansko-muslimanskog svijeta Kurtoviću bila strana i neprihvatljiva i u ovom smislu, tj. na sličan način kako je to bio slučaj i kod Šumonje, a zapravo kao prepreka za uspješno srpsko „nacionaliziranje muslimana“ ili „prevođenje“ Bošnjaka u „Srbe-muhamedance“. Pritom, Kurtovićev raniji angažman na približavanju i bratimljenju Srba pravoslavaca i muslimana barem u nekim elementima korespondirao je i s jugoslavenskom ideologijom „bratstva i jedinstva“, iako, naravno, na bitno drugačijim ideološkim osnovama, pa je i u toj perspektivi Kurtoviću bilo strano i neprihvatljivo ono što je prepoznavao kao Andrićevo negativno-stereotipno predstavljanje bosanskih muslimana, odnosno kao u osnovi Andrićev orijentalizam u savremenom, postkolonijalnom smislu riječi. Također, a kako je spomenuto, prije nego je započelo objavljivanje njegova rada u emigrantskim *Bosanskim pogledima*, i Kurtović je nastojao svoj rad objaviti u komunističkoj Jugoslaviji (što se, međutim, nije desilo), a što je zasigurno bio i dodatni razlog zbog kojeg već u naslovu rada Kurtović apostrofira ideologiju „bratstva i jedinstva“, nastojeći tako ukazati i na ovu vrstu ideološkog problema u Andrićevu književnom djelu.

Dakle, ni Kurtovićev kritički odnos prema Andrićevu književnom radu ne treba niti je moguće posmatrati u kontekstu bošnjačkog nacionalizma ili islamizma, odnosno neke iracionalne netrpeljivosti i mržnje prema Andriću lično, niti u kontekstu nekog drugog aspekta koji se „bošnjačkom diskursu o Andriću“ pripisuje u ovom smislu, a otud ni u kontekstu nekog „tendencioznog“ i „pogrešnog“ čitanja Andrićeva književnog djela. Naprotiv, to je i ovdje prije svega kontekst povijesti bošnjačkog u osnovi postkolonijalnog nastojanja oslobađanja od stranih, vanjskih, negativno-stereotipnih reprezentacija Bosne i Bošnjaka, ali je to u Kurtovićevu slučaju dodatno i kontekst njegova nekadašnjeg gorljivog prosrpskog ideološko-političkog angažmana, odnosno približavanja i bratimljenja Srba pravoslavaca i muslimana, a koji se kasnije, u komunističkoj Jugoslaviji, kod Kurtovića reflektirao i u ideologiji jugoslavenskog „bratstva i jedinstva“. Kurtovićeva kritička recepcija Andrićeva književnog djela stoga je daleko, čak na sasvim suprotnoj strani od bošnjačkog nacionalizma ili islamizma koji mu se redovno netačno pripisuju u kritici onog što se predstavlja kao bošnjačka nacionalistička recepcija djela Ive Andrića. Zato upravo u smislu ovih stvarnih polazišta Kurtovićeva kritičkog pristupa Andrićevu književnom stvaranju treba razumjeti cjelinu njegova

rada, pa tako i njegov sami početak, gdje je Kurtović, zapravo, vrlo iskren onda kad piše o svojoj nevoljkosti da ukaže na probleme u Andrićevu predstavljanju bosansko-muslimanskog svijeta o kojima je ovdje riječ:

Teška srca pristupam pisanju slijedećih redaka iz raznih obzira, ali svi oni padaju pred činjenicom kad protiv bratstva i jedinstva u današnje doba griješi onako drastično Ivo Andrić, renomirani naš književnik i akademik u svojim djelima: „Na Drini ćuprija“ i „Travnička hronika“. Nekoliko sam puta počinjao i odlagao ovo pisanje uzalud čekajući da o tim djelima sa tog gledišta kažu svoju riječ pozvaniji i stručniji ljudi, a naročito nemuslimani, baš zato što je Andrić izabrao naše muslimane kao objekat za nebratsko i netačno tretiranje. To bi bilo i efikasnije i bolje za ideju bratstva i jedinstva. Zaista je pravo čudo kako je mogao onako netačno i negativno predstaviti muslimanski dio našeg naroda u dalekoj i nedavnoj prošlosti baš Ivo Andrić, koji je rođeni Bosanac, koji je odrastao u muslimanskoj sredini i koji dobro zna, kao književnik, sociolog i filozof njihovu etiku i problematiku uopšte! Andrić i dobar dio naše inteligencije ne mogu se ni danas otresti ranijih „antikvarskih“ (kako veli Škerlić) shvatanja u tom pogledu i pored naše sasvim drukčije stvarnosti, i pored nepobjedivog hoda napredne misli u svijetu, i pored drukčije današnje istorijske istine. I dok se eventualno može pravdati i shvatiti slično pisanje starih naših književnika i istoričara zbog ondašnjeg još neizgrađenog i romantičarskog shvatanja nacionalne misli, zbog oslobođenja ispod Turaka, zaista se danas ne može olako preći preko takvog pisanja. (Kurtović, 1961–1963: 135)

U nastavku Kurtović donosi detaljnu kritičku analizu niza mjesta u Andrićevim romanima *Travnička hronika* i *Na Drini ćuprija* koja su po njemu posebno problematična u smislu povijesno netačnog, odnosno negativno-stereotipnog predočavanja Bosne i bosanskih muslimana. Kurtovićev i općeniti i pojedinačni sud u vezi s oba romana jasan je i potpuno eksplicitan – povijesno netačnom i negativno-stereotipnom slikom Bosne i bosanskih muslimana Andrić u *Travničkoj hronici* „mjesto tolerancije i međusobne ljubavi, sije netoleranciju, da ne kažem mržnju među jednokrvnom braćom“, dok *Na Drini ćuprija* „još je izrazitija u tom pogledu“ (Kurtović, 1961–1963: 178), pri čemu Kurtović ističe i to da „takvo pisanje o muslimanima, ako nije vlastito uvjerenje piščevo (što bi bilo još teže za pisca) može se tumačiti samo tim što je Andrić oba ova djela pisao u doba Drugog svjetskog rata, u psihozi i političkom raspoloženju Nedićeve Srbije prema njima, u doba kada se je brisalo čak i ime jednog Osmana Đikića sa Gajretovog studentskog doma u Beogradu

(jer ni on ne može biti – Srbin), a sama se zgrada svečano osvještala crkvenim obredom, pošto se kao ‘turska’ nije osvještavala prilikom zidanja“ (Kurtović, 1961–1963: 136). Pri svemu ovom, očito, Kurtovićeve kritički prigovori Andriću, odnosno politici reprezentacije Bosne i Bošnjaka u njegovu književnom stvaranju suštinski su identični prigovorima Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića ili Alije Nametka, a zanimljivo je i vrlo indikativno i to da i Kurtović eksplicitno upozorava na dugu tradiciju u osnovi orijentalističkog pogleda na Bosnu i njezin svijet, s čim u vezi posebno naglašava nacional-romantičarski diskurs ove vrste te kontekst „oslobođenja ispod Turaka“. Stoga je jasno da se i kod Kurtovića radi, zapravo, i o nastavku bošnjačkog postkolonijalnog razumijevanja koje je započelo znatno ranije, uz istaknute specifičnosti vezane i za njegovu raniju prosrpsku ideološko-političku orijentaciju.

Uz niz drugih primjera, a onda kad je riječ o *Travničkoj hronici*, Kurtović posebno fokusira i, kako kaže, „jednu odvratnu i nemoguću scenu u vezirskom konaku, priređenu naročito za strane konzule“, gdje „Turci“, tj. bosanski muslimani, istresaju iz vreća krvave i već smrdljive noseve i uši raje (među njima uši i noseve djece i žena) koje su poklali negdje na saboru pored crkve“, a onda na sljedeći način nastavlja o Andrićevo oblikovanju ove scene:

Da ostavi što dublji utisak radi te ogavne scene kod čitaoca, on opisuje razumljiv očaj čovjeka, francuskog konzula, njegovo strahovito uzbuđenje i uzvik: „Da li će se ovaj svijet ikada probuditi i kultivisati?“ Kao odjek i odgovor na ovo pitanje izbijaju ispod Andrićevog pera ove čudovišne i karakteristične riječi: „Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ti ljudi! Tako rade najbolji među njima.“ (Kurtović, 1961–1963: 147)

Kurtović dalje piše da je ovakvo mišljenje karakteristično i „za čitavo djelo Andrićevo kad opisuje muslimane“, pri čemu odmah u nastavku napominje i sljedeće:

Sve da je Andrić i našao neki trag u konzulskim izvještajima o tome jasno je (i po mjestu gdje se je ta scena odigrala, i po glupoj pretpostavci i da se time ne može postići pozitivno mišljenje o turskoj snazi) da su ti izvještaji izmišljeni i da su imali političku tendenciju – potrebu hitnog „oslobođenja“ Bosne okupacijom neke od zapadnih sila, odnosno podjele Turske prema ondašnjoj koncepciji rješenja tzv. Istočnog pitanja u Evropi. Međutim, karakteristično je i to da je pisac upravo taj pasus objavio u „Politici“ kao reklamu i kao karakteristikum tog djela pred štampanje, odmah iza oslobođenja – dakle u doba kada je u Beogradu,

uslijed poznate propagande i akcije internacionalnih klerofašista da što više krvno zavade Srbe pravoslavne sa muslimanima, još vladalo kod izvjesnih krugova uvjerenje da su muslimani, „taj neprosvijećeni i varvarski bosanski svijet“ [...] krivi za progone Srba pravoslavnih u Bosni. (Kurtović, 1961–1963: 147)

Uz svoju specifičnu bosanskomuslimansku poziciju čitanja, odnosno druge istaknute specifičnosti njegove čitalačko-recipientne perspektive, Kurtović, očito, Andrićevo pisanje razumijeva i s obzirom na ono što je osobeni kontekst njegove produkcije, uzimajući u obzir i različite šire diskurse Andrićeve vremena, tj. ono što su kolanja različitih „društvenih energija“, a čega nije pošteđena ni književnost sa svojim reprezentiranjem stvarnosti, kako će to npr. u posljednjoj trećini 20. st. pokazati i različite savremene književne teorije, a posebno onaj pristup književnosti za koji se zalaže i tzv. novi historicizam (usp. npr. Greenblatt, 1988; Kodrić, 2010). Slično kulturalnom materijalizmu, a onda i postkolonijalnoj teoriji i kritici ili imagologiji te drugim opcijama unutar savremenog književnoteorijskog okvira, upravo novi historicizam na vrlo važan način upozorio je i na prisutnost ideologije u književnom tekstu, odnosno na vezu književnog teksta i drugih, pa tako i ideoloških diskursa kao njegovih „kotekstova“ itd., uključujući i složene probleme politike književnih reprezentacija izvan književne realnosti, a na takvo što baš na način blizak novohistoricističkom pristupu književnosti ciljao je i Kurtović. Naravno, u Kurtovićevu slučaju riječ je samo o anticipaciji ovakvih, alternativnih načina razumijevanja književnosti, a na što je Kurtovića nesumnjivo navela i njegova drugačija čitalačko-recipientna pozicija i potreba da je objasni.

U slučaju romana *Na Drini ćuprija*, uz druge primjere, Kurtović posebno fokusira i ovdje apostrofiranu scenu vatrenog razgovora Tome Galusa s Fehimom Bahtijarevićem, naročito u dijelu Galusovih oštrih i isključivih stavova o Bahtijareviću i zajednici kojoj pripada. S ovim u vezi, a slično Andrićevim biografima, Kurtović posebno ističe da „Galus predstavlja i fizički i intelektualno samog Andrića iako on nastoji [...] da to prikrije njegovim švapskim porijeklom, i iako je poznato da je on to ime dao sebi u najranijim pripovjetkama“, pri čemu na temelju ovog Kurtović konstatira da „svoje pravo mišljenje o muslimanima i svoje tendencije prema njima otkriva Andrić najdrastičnije u dijalog dvojice studenata, Galusa i Bahtijarevića, i teoretski ih obrazlaže“, sve to i tako da Bahtijarević reprezentira i cjelinu svoje zajednice, a posebno „mišljenje i raspoloženje tadašnje muslimanske inteligencije, pa je zato u njemu ‘sve ugušeno i prigušeno’“ (Kurtović, 1961–1963: 209). U nastavku Kurtović piše između ostalog i sljedeće:

Nikakve sumnje nema da je Andrić pri izlaganju ovih svojih misli i pri donošenju ovih zaključaka mislio na muslimane kao kolektiv. To potvrđuju i gornji citati kad se analiziraju kako treba, a naročito kada se uzme u obzir da Andrić kroz cijelu svoju knjigu, zapravo kroz sva svoja djela, prikazuje muslimane, i to bez iznimke – begove i sve ostale samo u tom svjetlu. On ih i ne karakteriše drukčije nego kao orijentalce sa svim negativnim osobinama Istoka i, jednako kao i svi sljedbenici zapadnjačke rimske kulturne nadmenosti, ni on ne priznaje Istoku ništa pozitivno. Njegova je tendencija, prema ovim i mnogim drugim citatima i prema sadržini cijele knjige, toliko jasna da čitalac zaista ne može ni steći drugo uvjerenje nego ovo kako se ovdje iznosi, ma koliko Andrić ponekad formalno nastojao da prikrije ovu tendenciju i ovu svoju misao tobožnjom ljigavom ogradom, sa dvije napomene o „begovskim sinovima“ i o „klasti na umoru“. Naučno, sa sociološkog gledišta, pravi je apsurd, zapravo miriše na rasizam, kad se pripisuje cijelom jednom kolektivu osobine manjine sve kad bi one i bile tačne za manjinu. (Kurtović, 1961–1963: 220)

Kurtović nesumnjivo ispravno uočava barem elemente orijentalističkog diskursa kod Andrića, baš onako kako bi se to u savremenom teorijskom kontekstu moglo uočiti iz perspektive postkolonijalne teorije i kritike. Pritom, s ovim u direktnoj vezi, Kurtović Andriću uza sve ostalo, posebno zamjera i to što „uvijek voli da bira one teme koje postavljaju muslimane u suprotnosti sa ostalim sunarodnicima i komšijama drugih vjera, naročito – ali i vrlo upadno – sa pravoslavnim Srbima“, kao da „nema suprotnosti među samim muslimanima“, odnosno kao da nema suprotnosti „ni među pravoslavnim, ni među katolicima, iako zna da je i kod njih bilo ‘aga i begova’, spahija i Kočićevih kmetodera – pored kmetovske raje“, pri čemu ispada „kao da su suprotnostima u Bosni glavni, gotovo jedini razlog – muslimani“. „Zašto on to čini?“ – pita se Kurtović (Kurtović, 1961–1963: 220).

Nisu, naravno, sve primjedbe koje u svojem radu Kurtović upućuje na račun reprezentacijskih politika kod Andrića nužno, uvijek ili dokraja prihvatljive, pogotovo onda kad je riječ o generalizirajućim ocjenama i sl., no „na ovom mjestu ne možemo a da se ne sjetimo Andrića i njegovih slika ‘Istoka’ i ‘Istočnjaka’, koje nesumnjivo predstavljaju naš prilog zapadnoeuropskoj tradiciji ‘orijentalizma’, s karakterističnom mješavinom odbojnosti i privlačnosti“ – sud je Zdenke Lešića koji barem načelno potvrđuje opravdanost Kurtovićeva kritičkog propitivanja Andrićeva književnog svijeta na ovaj način (Lešić, 2002: 106). Istina, Kurtović fokusira uglavnom Andrićeve negativne orijentalističke stereotipe (kao i Adil Zulfikarpašić, Smail Balić ili Alija Nametak), dok mu u pravilu promiču tzv. pozitivni stereotipi (kao i Zulfikarpaši-

ću, Baliću ili Nametku), koji su i dalje stereotipi bez obzira na njihov pozitivni karakter, a koji su također prisutni kod Andrića, i to također kao sastavnica njegova predrasudnog orijentalizma u postkolonijalnom smislu riječi. Tu su i drugi Kurtovićeви propusti ili nedostaci, naročito oni koji su uvjetovani činjenicom da Kurtović nije imao potpune književnoteorijske i književnohistorijske kompetencije, naročito gledano iz savremenog književnonaučnog diskursa (mada, suprotno onome kako se tvrdi, nije bio ni potpuni laik u ovom smislu – naprotiv!), no to u konačnici ne osporava njegov temeljni sud – da je Andrićeva slika Bosne i, posebno, bosanskih muslimana (i) stereotipna i da ima (i) svoje ideološke konotacije, prije svega vezane za ono što su vladajući južnoslavenski i evropski orijentalistički, a posebno „antiturski“ diskursi Andrićeva vremena, njegove tradicije i konteksta kojem pripada. Uostalom, uz vlastitu specifičnu muslimansku poziciju, odnosno druge specifičnosti njegove čitalačko-recipientne perspektive, Kurtović je svoju kritiku Andrićevih reprezentacijskih politika iznio upravo prema onom kako bi Andrićeve književne predstave mogao osjetiti, vidjeti ili razumjeti i svaki drugi tzv. „obični“ čitalac, tj. široka čitalačka publika, pri čemu treba imati na umu to da je književnost prvenstveno namijenjena baš „običnim“ čitaocima, a ne prije svega, a pogotovo ne samo književnim istraživačima kao esnafu „profesionalnih tumača književnosti“. „Čitalac zaista ne može ni steći drugo uvjerenje nego ovo kako se ovdje iznosi, ma koliko Andrić ponekad formalno nastojao da prikrije ovu tendenciju“ – kaže, konačno, i sam Kurtović. U tom smislu, a uprkos ovim i drugim mogućim pojedinačnim primjedbama, Kurtović je – cjelovito gledano – na važan i utemeljen način postavio značajna pitanja, naročito u vezi s politikama reprezentacije Bosne i bosanskomuslimanskog svijeta kod Andrića, i to ne iz razloga bošnjačkog nacionalizma ili islamizma, pri čemu je razložnost Kurtovićeva kritičkog pristupa posebno legitimna danas, u savremenom književnoteorijskom i kulturalnoteorijskom kontekstu, a naročito u onom vezanom za pitanja Drugog i Drugosti.

Slično se, pogotovo na općoj, načelnoj razini, odnosi i na rad *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo „Na Drini ćuprija“* Mustafe Mulalića. Spomenuto je da je ovaj rad najvjerovatnije nastao sredinom sedamdesetih godina 20. st., ali da je sve do 2016. godine ostao neobjavljen i stoga nepoznat široj javnosti premda je jedan broj pojedinaca znao za njega i ranije, s tim da sam rad nije pisan kao samostalna studija već je riječ o sastavnom dijelu šire autorove knjige *Monografija zavičaja Mehmed-paše Sokolovića*, koja, međutim, nikad nije objavljena kao cjelina. Također, važno je istaći i to da radu u nekim dijelovima nedostaje i ona kako formalna, tako ni suštinska uobličena koja karakterizira ranije radove ove vrste, a naročito rad Šukrije Kurtovića, što se može objasniti i činjenicom poznih godina njegova autora u trenutku kad je

rad pisan (rođen 1896. ili 1898. godine, Mulalić je u ovo vrijeme imao blizu 80 godina), pri čemu kao ovakav rad, nažalost, na momente pokazuje možda čak i pojedine naznake autorove staračke skribomanije, odnosno potrebu da se odjednom kaže „sve“ i da problem kojim se bavi ne ostane nedorečen. Ovi elementi neki su od onih aspekata Mulalićeva rada koji ga na ovoj specifičnoj razini razlikuju od radova koji mu prethode.

Pa ipak, onda kad se apstrahiraju ove njegove specifičnosti i pojedine slabosti, i kad se tako sagleda ono što je autor nastojao kazati ovim svojim radom, jasno je da ni Mulalićev rad nije utemeljen u bošnjačkom nacionalističkom ili islamističkom diskursu jer ni Mulalić nije bio bošnjački nacionalist ili islamist. Naprotiv, baš kao i Šukrija Kurtović, i Mulalić je također bio srpski nacionalist, posebno u ranijim godinama života, ali i svojevremeno žestoki kritičar onog što je po njemu anahrona bosanskomuslimanska kulturna i društvena učmalost i „orijentalna zaostalost“, kako je to između svega ostalog slučaj u njegovoj knjizi *Orijent na Zapadu: Savremeni kulturni i socijalni problemi Muslimana Jugoslovena* (1936). Naravno, i Mulalić je bio „Srbini-muhamedanac“ te angažirani pristalica prosrpske ideje i srpskog „nacionaliziranja“ Bošnjaka baš kao i Kurtović, s tim što je Mulalić otišao i korak dalje. Naime, dok se u Drugom svjetskom ratu Kurtović priključio partizanima, Mulalić se priključio četničkom pokretu Draže Mihailovića, i to vrlo aktivno, pa je, provedši cijeli rat u Mihailovićevu štabu, bio i potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta, odnosno praktično zamjenik Draže Mihailovića kao četničkog vožda, te potpredsjednik Svetosavskog kongresa pripadnika tzv. Jugoslovenske vojske u otadžbini koji je održan 28. januara 1944. godine u selu Ba kraj Ljiga, u Srbiji, kao svojevrsna protuteža partizanskom Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije – AVNOJ-u. Istina, navodno prema vlastitim riječima, Mulalić se četnicima priključio „u dogovoru sa beogradskim Muslimanima koji su smatrali da je u tim prilikama potrebno imati jednog svoga čovjeka u okviru Mihajlovićeve vojno-političke i ideološke struje“ (Tutnjević, 2016: 295), s tim što ne treba zanemariti ni činjenicu da je Mulalić između dvaju svjetskih ratova bio član provladine, odnosno prosrpske Jugoslovenske nacionalne stranke i da je kao poslanik s liste ove stranke ušao i u Skupštinu Kraljevine Jugoslavije.

S obzirom na ovakvo svoje ideološko-političko opredjeljenje i ovakav životni put, ni Mulalić, naravno, nije imao nikakav razlog za neku iracionalnu netrpeljivost i mržnju prema Andriću lično, niti za bilo koji drugi aspekt koji se „bošnjačkom diskursu o Andriću“ u ovom smislu pripisuje, pa u tom kontekstu ni njegovo čitanje Andrićeva književnog djela nije „tendenciozno“ ni „pogrešno“, niti je riječ o čitanju koje se može predstaviti kao izraz bošnjačkog nacionalizma ili islamizma. Štaviše, riječ je o sasvim suprotnom, pri

čemu treba napomenuti da je i Mulalićev *Orijent na Zapadu* u osnovi knjiga s jakim orijentalističkim nabojem u saidovskom smislu riječi, tj. knjiga u kojoj, uprkos vjerovatno najboljim namjerama, i sam Mulalić višestruko reproducira brojne negativne stereotipe o Bosni i bosanskim muslimanima, odnosno muslimanima i „muslimanskom Orijentu“ uopće, posebno o Osmanskom carstvu, po čemu ova Mulalićeva knjiga u nizu svojih aspekata predstavlja i jedan od mogućih školskih primjera bošnjačkog življenja i samorazumijevanja na temelju tuđih, vanjskih, predrasudnih predstava, a sve to prije svega u kontekstu izražene drame i traume „evropeizacije“ Bosne u postosmanskom vremenu. Istina, a s ovim u vezi, moguće bi bilo pretpostaviti da je Mulalićev kritički osvrt na Andrićevo književno djelo povezan i s eventualnom autorovom svojevrsnom revizijom ranijih vlastitih ideološko-političkih stavova i uvjerenja, a što je čak i dosta vjerovatno, naročito uzme li se u obzir to da je tek nakon Drugog svjetskog rata Mulalić mogao dokraja spoznati svu strahotu četničkih zločina posebno nad Bošnjacima, odnosno svu pogubnost ideologije i politike koju je slijedio, podržavao i zagovarao. No, i ako je eventualno postojala, a vrlo je moguće da jeste, ova Mulalićeva kritička autorevizija može ići samo u prilog naglašenoj autorovoj osjetljivosti spram ideološki suspektnih koncepta, a posebno onih koji su mu i sami ranije bili svojstveni ili bliski i koje je, uostalom, spoznao i iznutra.

Sagleda li se u ovoj perspektivi, i Mulalićev rad u konačnici je dio duge povijesti bošnjačkih reakcija na negativno-stereotipne predstave o Bosni i bosanskim muslimanima, s tim što treba kazati da je Mulalićeva reakcija ipak unekoliko emocionalnija negoli je to slučaj sa sličnim radovima prije, a što je vjerovatno uvjetovano upravo i njegovom mogućom ideološko-političkom autorevizijom. U tom smislu, i kod Mulalića se javljaju suštinski isti prigovori upućeni Andrićevoj politici reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, pri čemu su mogu naslutiti i odjeci ranijih kritičkih sagledavanja Andrićeva književnog djela, a naročito rada Šukrije Kurtovića. Tako se i Mulalić poziva i na ideologiju bratstva i jedinstva, pri čemu je i kod njega moguće naslutiti reflekse onog što su i njegova ranija nastojanja približavanja i bratimljenja Srba pravoslavaca i muslimana, sve to, naravno, uz specifičnosti Mulalićeva pristupa.

I Mulalić se pita zašto je Andrićeva reprezentacija Bosne, a posebno bosanskih muslimana takva kakva jeste, pa i Mulalićevu radu kao njegovo temeljno pitanje pristaje pitanje koje eksplicitno postavlja Šukrija Kurtović: „Zašto on to čini?“ Pritom, jedna od ključnih Mulalićevih teza, odnosno jedan od njegovih ključnih odgovora, jeste i tvrdnja o Andrićevu i ličnom negativnom stavu prema islamu, tj. o njegovoj autorskoj predstavi o negativnom utjecaju islama na Bosnu, kao i o negativnoj pojavi bosanskih muslimana kao

takvih, s tim što ovaj pretpostavljeni autorov lični stav Mulalić također povezuje sa širim „antiturskim“, a zapravo antimuslimanskim stavom, posebno u srpskoj kulturi i politici i drugim diskursima vremena u kojem nastaje Andrićevo književno djelo i čiji je ono sastavni dio. Nastojeći ukazati na ovaj problem iskrivljenih, negativno-stereotipnih predstava o muslimanima i Bosni kod Andrića, Mulalić, tako, piše i sljedeće:

Ispred Andrićevog pijanog duhovnog pogleda još uvijek ovom zemljom gaze sultani Murat, Fatih, Selim sa isukanim sabljama, a iza njih nose kadije svoje aršine da mjere pravdu raji, kako bi stvarnoj današnjoj raji muslimanima imao šta da predbacuje, da ih opanjkuje. Andrić kroz svoje književno djelo gura nemuslimansku omladinu u jednu isključivost, koja sa idejama Dvadesetoga Vijeka nimalo ne harmonira. I drugi srpski pisci (ukoliko su inspirisali Andrića), na primjer Bora Stanković, slikali su ljude svoga kraja također zaražene dekadencijom Orienta, ali su u tom prikazivanju otkrivali dubine psihologije dekadencijom, da bi kroz njih pošteno navukli čitaoca na oslobođavanje od eventualnih negativnih naslijeđa. Ivo Andrić čini suprotno. On u svom regionalizmu ne traži dubinu te psihologije, nego vrši njenu kritiku, nastojavanjem da u toj deformaciji pronade arhiuzrok Islamu. Ne traži popravku u posavremenjavanju, nego nahuškava na uništavanje tog prokletstva! Pošto je ekonomsko uništavanje u svom političkom procesu već odavno završeno, traži, kao po planu nekog zlobnog sukcesiviteta, uništenje svih spomenika koji duhovno zanečišćavaju ovu zemlju i potsjećaju na zeleni varvarizam. U prvom izdanju knjige „Na Drini ćuprija“ otvoreno je zahtijevao rušenje Sokolovićeve ćuprije na Drini, pa makar što je remek djelo mostovne gradnje uopšte. (Mulalić, 2016: 280–281)

Mulalića, očito, muči Andrićeva politika reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana, pa se, tragajući za odgovorima na pitanje zašto je ona takva kakva jeste, bavi i Andrićevom biografijom, pri čemu, uz niz drugih pojedinosti, navodi i primjer Andrićeva odgovora Niki Miroševiću Sorgi, njegovu prijatelju i kolegi iz diplomatskih dana u staroj Jugoslaviji koji je Andriću posvetio pjesmu *Kairski bazar* (inače imagološki vrlo složenu, s jakim antimuslimanskim stavom), a povodom koje Andrić u odgovoru Sorgi 1955. godine piše i sljedeće:

Hvala na poslatim knjigama. Naročito me veseli Tvoja lepa zbirka pesama, u kojoj ima i jedna posvećena meni. Lepo je da se sećaš starog druga i kolege! Mene takođe ova sredina, smrada, loja, lenosti i pokva-

renosti sljedbenika ARAPSKOG VARALICE guši, pa sam više u Beogradu nego u Bosni... (Mulalić, 2016: 286–287)

Baveći se Andrićevom biografijom, odnosno vezom Andrićevega života i njegova književnog djela, Mulalić posebno naglašava Andrićeve ideološko-političke, ali i lične identitetske zaokrete, u čemu vidi i Andrićev izraženi oportunistički, ali i neke od širih razloga za njegovu negativnu sliku Bosne i bosanskih muslimana. Upravo u ovom smislu, a na temelju i činjenice da je Andrić vrijeme Drugog svjetskog rata proveo u okupiranom Beogradu pišući i svoje velike romane, Mulalić politiku reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu romanu *Na Drini ćuprija* vezuje direktno i za politiku kvislinške srpske vlade Milana Nedića. Riječ je, dakle, o stavu sličnom ranijim stavovima Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića, Alije Nametka i Šukrije Kurtovića, pri čemu Mulalić sad piše sljedeće:

Po svemu sudeći, kako je to djelo najprvobitnije izgledalo, trebalo je da se objavi ta haranga protiv bosanskih muslimana za Nedićeve vlade. To jest, da po nekoj misiji, koju dosljedno obavlja i drži u najstrožijem diskretu, trebalo je da se sva ustaška krvoprolića protiv Srba prebaci na muslimane, na njihovu stvarnu i istorijsku odgovornost. Trebalo je da se probudi još nezapretane ugarke Kosova. Samo ako se pod povećalom pročita jedan pasus iz prvog izdanja te „svjetske“ knjige, doći će se do te potvrde. Radisava je Andrić u ime „Turaka“ nabio na kolac i, nabijenog ga je uspravio na ćupriji. Nabijeni Radisav živi tri dana i više: „Turci“... „Turci“... Iza tog groznog povika „Turci“, koji je odjek njegove psihe, stavio je Andrić zvjezdicu, pa je pod asterizacijom objasnio: da Radisav ne misli na Turke Anadolce, jer su to kulturna i ugledna gospoda, nego da Radisav misli na bosanske „Turke“, koji ni po samoj knjizi nemaju nikakve veze sa gradnjom, izuzev ako su kao i Radisav argatovali. (Mulalić, 2016: 276–277)

Mulalić, također, upozorava i na još širi zapadno-evropski negativni stav prema islamu, odnosno na ono što je, govoreći savremenim rječnikom, zapadno-evropska, orijentalistički stereotipna islamofobija, pa u tom smislu u nastavku piše i sljedeće:

Za izvršenje svoje „književne“ misije Andrić je posvetio Srbiji svoje remek-djelo „Na Drini ćuprija“, koje mu je ovjencalo glavu zlatnim vijencem i oreol savremenog sveca. A Evropi, koja je pravilno shvatila njegovu misiju, posvetio je „Travničku hroniku“. Odabrao je svoje

rodno mjesto Travnik i mjesto svoga djetinjstva Višegrad, da u njima odigra krstašku vojnu kao Fridrig Barbarosa u književnosti. (Mulalić, 2016: 285)

Mulalića, pri svemu ovom, baš kao i ranije Šukriju Kurtovića, posebno muči ono što vidi kao posljedice Andrićeve reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana po međusobne odnose Srba pravoslavaca i muslimana, s jedne strane, te ono što je u ovakvim uvjetima položaj muslimanske zajednice kao takve, s druge strane. Stoga piše i da je Andrić „u muslimanima pronašao baš ono što je neljudsko i animalno, jer je to njegovoj misiji potrebno, da jedan dio našeg naroda, pun duše i istančanog osjećanja za pravdoljublje, kao što je to srpski narod, baš u vremenima ustaškog bratoubilaštva navuče na težnje za genocidom muslimana, jer su bili prepreka da se u Bosni ne izvrši potpuno biološko istrebljenje pravoslavnih Srba“ (Mulalić, 2016: 281). U istom kontekstu, a također slično kao Kurtović prije, Mulalić upozorava i na problematičnost Andrićeve književnog djela s obzirom na ideologiju „bratstva i jedinstva“ te ističe da „radi se samo o tome da se u interesu bratstva i jedinstva onemogućiti daljnji hipnotički uticaj te vrste književnosti, jer je destruktivan“ (Mulalić, 2016: 278).

Važno je napomenuti i to da se i Mulalić, jednako kao i Adil Zulfikarpašić, Smail Balić i Šukrija Kurtović prije njega, posebno osvrće na Andrićevu doktorsku disertaciju, gdje je, kako kaže, Andrić „otpočeo bombardovanja kula, čardaka, džamija, tekija, medresa, imareta, karavansaraja, ćuprija i sahatkula“ (Mulalić, 2016: 282). Pritom, posebno je zanimljiva Mulalićeva recepcija Andrićeve pristupa liku Alije Đerzeleza – lik jednog od ključnih bošnjačkih epskih junaka Andrić je preselio „iz oblaka legende na zemlju“, s čim se Mulalić ne može složiti, baš kao što, npr., to ranije nisu mogli ni nominalni „Hrvat-musliman“ Husejn Dubravić Đogo ili nominalni „Srbin-muhamedanac“ Hamza Humo u slučaju pristupa Đerzelezovu liku u drami *Starina Novak* Mihajla Mirona 1927. godine (Podhumski, 1927: 253–254; H. H., 1927: 362):

Pokušao je da pred vizionarskim okom današnje omladine obori legendarnog junaka sa njegovog piedestala. Smislio je da najprije njega izbije iz vizije narodne maštovitosti učinivši ga ludakom, jadnikom, nesimpatičnim ušljivkom namazanim lojem, siledžijom, ondašnjim huliganom, kako bi i samim muslimanima prekinuo nit prošlosti, prekinuo izvore njihove ponositosti, a time ih onespobio za svaki otpor samoodržanja. Tako je aistorički projicirao Đerzelez Aliju na savremenom ekranu, da se i sami muslimani postide u šta su vjerovali, čime su se ponosili i šta im je bodrilo duh. (Mulalić, 2016: 282–283)

Na osnovu ovih i ovakvih primjera, odnosno ovakvog razumijevanja reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom djelu kao cjelini, Mulalićev konačni zaključak sasvim je nedvojbena i jasan – „Može samo da se vjeruje: da je tako lažno prikazivanje muslimana i naših pitoresknih kasaba smišljeno i plansko“ (Mulalić, 2016: 284). Zato se Mulalić i čudi da je ovakvo Andrićevo književno djelo moglo biti nagrađeno Nobelovom nagradom jer ovom nagradom, koju je Alfred Nobel kao izumitelj dinamita ustanovio „za umirenje svoje savjesti“, „treba da se nagrađuju učenjaci, borci za mir i književnici koji otvaraju nove epohe, nove vidike i pokreću nove ideje za blagodati čovječanstva“, a Andrićevo književno djelo takvo – nije. Naprotiv, to je djelo „puno neobjektivnosti, puno historijske netačnosti i podmetljivosti, puno vjerske intransigentnosti i duhovnog i psihičkog pripremanja sa stvarnošću neupoznate savremene generacije da narušava mir u nacionalnoj regiji, i to sve u vrijeme kada kultura i duh Svijeta teži osvajanju Kosmosa“ (Mulalić, 2016: 279). O odluci Švedske akademije da Andrić dobije Nobelovu nagradu za književnost Mulalić, stoga, također piše i sljedeće:

Da li je švedske akademike opčinila šarena razgovorljivost Andrićevog djela, pa je u njoj i u Karađozu njegovog nerealnog realizma otkrila vrhunsku književnu vrijednost? Ili je baš u regionalnosti Andrićevog herojstva u borbi sa „Turcima“ da očisti Bosnu od Islama, vidjela misiju koju treba nobelovski nagraditi kao književni san, ili kako Velibor Gligorić kaže, „kao intuiciju dalekovide koncepcije“? Možda je baš ovo bilo presudno pošto Šveđani nisu nikada imali iskustva sa „Turcima“, pa su Andriću povjerovali: da Islam koči duhovni život, i da njime sva Bosna zaudara na loj, a ne na pauperizaciju tog autohtonog elementa islamske vjere, koju je otpočela Austrija odmah poslije okupacije 1878. godine. Ipak je čudnovato: da švedski akademici nisu mogli da sagledaju odistinsku Bosnu u kojoj više nema turskih Babaroga i da se izdignu na svoju švedsku kulturnu visinu, iznad ovih naših savremenih „srednjih vjekova“: prozelitizma, netolerancija i vjerskih intransigentnosti. (Mulalić, 2016: 284)

Pri svemu ovom, očito je da uprkos pojedinačnim specifičnostima Mulalićeva recepcija Andrićeve politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana suštinski ne odstupa od ranijih kritičkih razumijevanja Andrićeva književnog djela kod Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića, Alije Nametka i Šukrije Kurtovića, ali ni od drugih, još ranijih kritičkih čitanja ove vrste, u povodu formalno drugačijih, a suštinski istih ili sličnih pojava negativno-stereotipnog predstavljanja Bosne i bosanskih muslimana, uključujući i spomenuti primjer

također „Srbina-muhamedanca“ Hamze Hume ili „Hrvata-muslimana“ Husej-
na Dubravića Đoge i njihove recepcije drame *Starina Novak* Mihajla Mirona
iz 1927. godine. Iako je i sam bio srpski nacionalno orijentiran, čak toliko da
se priključio četničkom pokretu Draže Mihailovića, i Mulalić se, dakle, kao
„muhamedanac“ osjetio ili prepoznao izvan Andrićeve perspektive, baš kao
prije njega Šukrija Kurtović, ili baš kao što se Humo našao izvan perspektive
Mihajla Mirona. Stoga je, jednako kao i njegovi prethodnici, i Mulalić detekti-
rao ono što se u suprotnoj perspektivi nije vidjelo ili se nije ni moglo ni vidjeti,
naročito ne u potpunosti, pa i ono što i Mulalić osjeća, razumijeva i vidi u
svojem čitanju Andrićeva književnog djela jeste također ono što bi se u savre-
menoj postkolonijalnoj teorijskoj perspektivi odredilo kao zapadnocentrični i
evropocentrični orijentalistički pogled na Bosnu i bosanske muslimane. Zato
se i kod Mulalića, jednako kao i kod drugih autora ove vrste prije njega, ta-
kođer radi o nepodudarnosti kulturalno različitih interpretativno-recepcijskih
konteksta, a kad se i Andrićevo književno stvaranje kao kulturalno višestruko
kompleksna književna tvorevina različito razumijeva unutar različitih kontek-
sta, odnosno u kontekstu dominantne ili dominantnije kulturalne matrice, s
jedne strane, i kontekstu njezina Drugog, ili onog koji se u ovom smislu više
ili manje prepoznaje kao njezin Drugi, s druge strane.

S obzirom na ono što su Mulalićeve biografske činjenice i ukupni nje-
gov ideološko-politički profil, jasno je da ni kod Mulalića nije niti može biti
riječi o bošnjačkom nacionalističkom ili islamističkom čitanju književnog dje-
la Ive Andrića već je, naprotiv, i u Mulalićevu slučaju riječ tek o drugačijoj i
specifičnoj perspektivi iz koje se Andrićevo književno djelo razumijeva. Istina,
Mulalić je, očito, posebno bio osjetljiv na pitanja u vezi s reprezentacijom isla-
ma i uopće muslimana kao takvih, no takvo što ne govori u prilog bilo kakvom
islamističkom diskursu kod Mulalića, već se, po svemu sudeći, radi o naročitoj
autorovoj osjetljivosti u ovom smislu baš s obzirom na njegovu izrazitu raniju
predanost srpskoj nacionalnoj ideji, odnosno onom kontekstu i onoj ideologiji
u kojoj su negativno-stereotipne predstave upravo o islamu i muslimanima bile
posebno izražene, naročito u okvirima srpske nacionalne desnice i četničkog
pokreta. A za ovu Mulalićevu osjetljivost posebne vrste treba imati sluha.

Naravno, sve to neće reći da se i Mulaliću, jednako kao i njegovim
prethodnicima, ne mogu i objektivno prigovoriti manje ili veće slabosti u ra-
zumijevanju izrazito složenih pitanja s kojima se uhvatio u koštac – jer, narav-
no, mogu. No, nijedan ovaj i ovakav nedostatak Mulalićeva rada ne može
osporiti činjenicu da je i jedan takav autor kakav je bio Mulalić imao potrebu
da upozori na probleme ili barem otvorena pitanja koja se javljaju pri recepciji
Andrićeve reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u njegovu književ-
nom djelu. Jer, ako je i Mulalić u Andrićevu književnom djelu osjetio, vidio i

barem pokušao analitički detektirati izvjesne probleme ili otvorena pitanja u vezi s onim što je slika Bosne i bosanskih muslimana kod Andrića, to je ipak nešto što zavređuje makar oprez i pažnju i što u konačnici navodi na pitanje zašto se jedan četnik kakav je u Drugom svjetskom ratu bio Mulalić ipak osjetio kao Andrićev Drugi?!

4.

U potezu od Adila Zulfikarpašića i Smaila Balića, preko Alije Nametka i Šukrije Kurtovića, pa do Mustafe Mulalića u bošnjačkom kontekstu provlači se, dakle, jedno drugačije, alternativno razumijevanje književnog djela Ive Andrića, i to prije svega u vezi s onim što je politika reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana u Andrićevu književnom stvaranju. Zulfikarpašić, Balić, Nametak, Kurtović i Mulalić, međutim, nisu ni izbliza bili identični, pa ni slični ni po svojim ideološko-političkim uvjerenjima ni po svojim životnim putevima, čak su se njihovi putevi u ovom smislu i dijametralno razilazili: Zulfikarpašić je bio komunist još prije Drugog svjetskog rata, tj. već od dječaćkih godina, u ratu partizan, a onda i komunistički funkcioner, da bi ubrzo postao politički emigrant i oštar kritičar jugoslavenskog komunističkog režima, Balić se u Drugom svjetskom ratu posvetio prvenstveno studiju, te studira islamologiju, arabistiku, turkologiju i filozofiju u Beču, Leipzigu i Breslau (Wrocławu), Nametak se u procesima „nacionaliziranja muslimana“ okrenuo na hrvatsku stranu, pa je „Hrvat-musliman“, a u ratu je vezan za tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, dok su se Kurtović i Mulalić kao prijateljni „Srbi-muhamedanci“ u ratu našli na posve suprotnim stranama – jedan u partizanima, a drugi u četnicima. No, ono što ove toliko različite ličnosti i njihove sudbine povezuje jeste, naravno, i neupitna pripadnost bosanskomuslimanskoj zajednici, ali – mnogo više od toga – i nastojanje da baš prije svega iz specifične pozicije ove zajednice ukažu na ono što može biti problem u recepciji Andrićeva književnog djela, posebno kod Bošnjaka, ali i šire. Svi oni kod Andrića prepoznali su se kao njegovi Drugi u postkolonijalnom smislu riječi, i svi oni kao takvi krenuli su od vlastite perspektive, a došli su do takvog čitanja Andrićeva književnog stvaranja koje se u savremenom književnoteorijskom kontekstu prepoznaje i legitimira kao u osnovi dekonstrukcija ideologije orijentalizma i drugih ideoloških koncepcija u piščevu književnom radu. Jednostavno, kao Andrićevi Drugi, i Zulfikarpašić, i Balić, i Nametak, i Kurtović, i Mulalić upozorili su na problem Andrićeva književnog djela koji u suštini nije niti može biti samo bošnjački – na problem koji mogu, koji jesu i koji bi trebali uočiti i drugi, posebno ako su postkolonijalno osviješteni, ali jeste problem koji je vidljiv posebno u perspektivi Bošnjaka, odnosno u vezi s njima i Bosnom kod Andrića.

Također, uprkos brojnim sličnostima, čak gotovo identičnostima u nekim aspektima, a koje su kao takve posebno indikativne i simptomatične, između Zulfikarpašićeva, Balićeva, Nametkova, Kurtovića i Mulalićeva čitanja politike reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana kod Andrića postoji i nemali broj više ili manje važnih razlika, a zahvaljujući kojima ni ovaj rani, početni „bošnjački diskurs o Andriću“ nipošto nije niti može biti homogen. No, i pored tih razlika, ono što radove ovih autora povezuje jeste i njihova prirodna kontekstualiziranost ne u okvirima bošnjačkog nacionalizma ili islamizma već u okvirima više od jednog stoljeća duge tradicije onog bošnjačkog razumijevanja sebe i svijeta oko sebe koji se u savremenoj književnoteorijskoj perspektivi prepoznaje kao tradicija u osnovi postkolonijalnog mišljenja. Kao i drugi narodi stvarno ili simbolički kolonizirani, i Bošnjaci su u jednom trenutku počeli zbacivati kolonijalne terete, a zapravo dekolonizirati prije svega vlastitu svijest i vlastitu sliku svijeta i sebe u svijetu, i počeli su, napokon, o tome govoriti i pisati. Dio ove tradicije jeste, dakle, i ono što se pogrešno i netačno, odnosno zlonamjerno i tendenciozno proglašava bošnjačkom nacionalističkom, odnosno nacionalističko-islamističkom recepcijom književnog djela Ive Andrića, mada to, naravno, nije slučaj kod ovog fenomena, već je riječ o sasvim prirodnom i književnoteorijski legitimnom sagledavanju stanja stvari iz jedne drugačije, specifične perspektive, odnosno ovdje perspektive saidovskog Drugog. Pritom, a što treba posebno naglasiti, gledano iz povijesti bošnjačke postkolonijalne tradicije, u ovoj i ovakvoj tradiciji nije, naravno, riječ isključivo o Andriću, odnosno njegovu književnom djelu, ali Andrić jeste postao prepoznatljiv simbol u ovom kontekstu, i to prije svega zato što su s druge strane i Andrićeva ličnost i njegovo književno djelo utvrđeni kao sakrosanktne, nedodirljive vrijednosti ili kao gotovo neka vrsta fetiša.

Ni kasnija razvojna linija postkolonijalnog mišljenja kod Bošnjaka nije, stoga, mogla izbjeći bavljenje politikama reprezentacije Bosne i Bošnjaka u književnom djelu Ive Andrića, pa Mustafa Mulalić nije morao biti vidovit kad je u radu *Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo „Na Drini ćuprija“* uza sve ostalo konstatirao i sljedeće:

Neosporno je: da je Ivo Andrić za savremenu srpsku književnost velika akvizicija, ali je istovremeno za srpski narod još veći politički i nacionalni gubitak, koji će biti jasno uočen tek iz veće vremenske udaljenosti. Zasad, ako bi se Andrićev nobelovski krunisani književni lik, iz naše vremenske blizine posmatrao sa naivnim oduševljenjem, pored sveg opsjenjujućeg spektakla, ipak se u svoj toj maglici osvjetljenja i čaroliji dekora uočavaju neizbrisive tamne mrlje, koje diskreditiraju odluku Švedske akademije nauka. (Mulalić, 2016: 278)

Sasvim u skladu s Mulalićevim očekivanjima, posebno u bošnjačkoj ili uopće bosanskohercegovačkoj književnoj historiografiji pažnja se vremenom sve češće skreće na mogućnosti i drugačijeg razumijevanja nekih vidova Andrićeva književnog djela, i to upravo u vezi s Bosnom i bosanskim muslimanima. To je na svoj način još 1967. godine naznačio i Muhamed Filipović u svojem sad već glasovitom eseju *Bosanski duh u književnosti – šta je to: Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara „Kameni spavač“* (usp. Filipović, 1967), gdje će na marginama bavljenja pjesničkom zbirkom *Kameni spavač* (1966) Maka Dizdara u kontekstu onoga što naziva bosanskim duhom i Filipović također ukazati na gotovo identične probleme o kojima su pisali i Adil Zulfikarpašić, Smail Balić, Alija Nametak, Šukrija Kurtović i Mustafa Mulalić, ali i pojedini nebošnjački autori. Prema Filipoviću, za razliku od poezije Maka Dizdara, književno djelo Ive Andrića, kao i nekih drugih autora, suštinski odudara od onog što je bosanski duh u književnosti jer – kako kaže – „ta djela i jesu djela srpske nacionalne literature, čiji se nacionalni duh iskazuje prije svega kao interpretacija bosanske povijesti i povijesnog iskustva bosanskog čovjeka sa stanovišta srpske nacionalne ideje, njene mitologije i interpretacije povijesti“ (Filipović, 1967: 4).

U najkraćem, počev od kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina 20. st. javljaju se i drugi radovi, naročito bošnjačkih historičara književnosti, koji u ovom trenutku barem nagovještavaju drugačiju recepciju Andrićeva književnog djela, opet, naravno, prije svega u kontekstu politike reprezentacije Bosne i Bošnjaka. Zanimljivo je da se to ponovo dešava i onda kad je riječ o Andrićevu predstavljanju sadržaja iz bošnjačke usmene književne tradicije, dakle slično ranijim slučajevima kritičke recepcije u vezi s predstavljanjem lika Alije Đerzeleza, pri čemu će sad prve savremene kritičke naznake u ovom smislu iznijeti najprije Munib Maglajlić u radu *Morići u „Đerzelezu“* (usp. Maglajlić, 1978: 13), a onda i Đenana Buturović u radu *Morići u pisanoj književnosti* (Buturović, 1983: 654–662). U suštini, i u ovim slučajevima radi se o nastojanjima da se ukaže na očite nepodudarnosti slike junaka iz bošnjačke usmene tradicije kao nekih od posebno važnih sadržaja bošnjačkog kulturalnog pamćenja uopće i njezine bitno drugačije, pa i sasvim inverzne preoblike u Andrićevu književnom stvaranju, pri čemu su i Munib Maglajlić i Đenana Buturović na svoj način primijetili u osnovi manje-više isto ono što i raniji kritičari ovakve vrste reprezentiranja vrijednosti iz bošnjačke usmenoknjiževne baštine.

U daljnjem slijedu, posebno važan pomak u kontekstu osobene recepcije Andrićeva književnog djela kod Bošnjaka dešava se prije svega kod Muhsina Rizvića, koji će, naime, u svojoj trotomnoj knjizi *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata* iz 1980. godine prvi na način savre-

mene književne historiografije cjelovitije otvoriti pitanje problema Andrićeve reprezentacije Bosne i bosanskih muslimana kao takvih (usp. Rizvić, 1980). Uz pojedine druge radove, u kojima se u manjoj ili već mjeri također razvijala bošnjačka kritička recepcija Andrićeva književnog djela, na ovoj osnovi nastat će i spomenuta Rizvićeva knjiga *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu*, a potom i zbornik *Andrić i Bošnjaci* i drugi radovi, sve do Mahmutćehajićeva *Andrićevstva* i dalje, kad kritička recepcija književnog djela Ive Andrića u bošnjačkoj književnoj kritici i književnoj historiografiji sve više se legitimira kao jedna od mogućih interpretativnih opcija, iako i dalje s brojnim osporavanjima i odbacivanjima prava Drugog na vlastito čitanje.

Izvori i literatura:

- Andrić, Ivo (1997). *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine. Sabrana dela*, knj. 18, prir. Petar Džadžić i Muharem Pervić. Beograd: Prosveta.
- Anonim (1961). „Komunisti guše kritiku pisanja Ive Andrića“. *Bosanski pogledi*, god. 2, br. 8, Beč / Zürich, 1961; citirano prema: *Bosanski pogledi: nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*, Pretisak, Stamaco, London, 1984, str. 121.
- Anonim (1962). „Ivo Andrić – nobelovac“. *Bosanski pogledi*, god. 3, br. 11–12, Beč / Zürich, 1962; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 163–164.
- B. (1961). „Ivu Andrića treba raskrinkati“. *Bosanski pogledi*, god. 2, br. 9, Beč / Zürich, 1961; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 131–132.
- Buturović, Đenana (1983). „Morići u pisanoj književnosti“. *Zbornik I. kongresa jugoslovenskih etnologov in folklorist*, ur. Janez Bogataj i Marko Terseglav. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, str. 654–662.
- Filipović, Hajrudin (1962). „Još neka mišljenja u emigrantskoj štampi o Ivi Andriću“. *Bosanski pogledi*, god. 3, br. 15, Beč / Zürich, 1962; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 205–206.
- Filipović, Muhamed (1967). „Bosanski duh u književnosti – šta je to: Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije Maka Dizdara *Kameni spavač*“. *Život*, god. XVI, br. 3, Sarajevo, str. 3–18.
- Grđić, Risto (2002). „Koreni fatalnih podela“, http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:275899-Koreni-fatalnih-podela, 18. 8. 2002.

- Greenblatt, Stephen (1988). *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Oxford: Clarendon Press.
- Klevernić, Ljiljana i dr., prir. (2011). *Bibliografija Ive Andrića (1911–2011)*. Beograd / Novi Sad: Zadužbina Ive Andrića / Srpska akademija nauka i umetnosti / Biblioteka Matice srpske.
- Klevernić, Ljiljana i dr., prir. (2022). *Bibliografija Ive Andrića (2011–2021)*. Beograd / Novi Sad: Zadužbina Ive Andrića / Srpska akademija nauka i umetnosti / Biblioteka Matice srpske.
- Kodrić, Sanjin (2010). *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kodrić, Sanjin (2018). *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Kurtović, Šukrija (1914). *O nacionalizovanju muslimana*. Sarajevo.
- Kurtović, Šukrija (1961–1963). „Na Drini ćuprija i Travnička hronika od Ive Andrića u svjetlu bratstva i jedinstva“. *Bosanski pogledi*, god. 2–4, br. 9–30. Beč / Zürich; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*, London: Pretisak, Stamacco, 1984, str. 134–136, 147–149, 164–166, 176–178, 190–192, 208–209, 219–221, 243–245, 257–258, 285–287, 302–303, 312–314, 333–334, 364–365.
- Lešić, Zdenko (2002). „O postkolonijalnoj kritici, o Edwardu Saidu i o drugima“, *Nova čitanja: Poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook.
- Maglajlić, Munib (1978). „Morići u Đerzelezu“. *Odjek*, god. XXXI, br. 19. Sarajevo, str. 13.
- Maglajlić, Munib, gl. ur. (2000). *Andrić i Bošnjaci: Zbornik radova – Bibliografija*. Tuzla: BZK „Preporod“.
- Mahmutćehajić, Rusmir (2015). *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*. Beograd: Clio.
- Milutinović, Zoran (2017). *Bitka za prošlost: Ivo Andrić i bošnjački nacionalizam*. Beograd: Geopoetika.
- Mulalić, Mustafa (2016). „Nobelovac Ivo Andrić i njegovo nagrađeno djelo Na Drini ćuprija“, *Sveske Zadužbine Ive Andrića*, god. XXXV, sv. 33. Beograd: Zadužbina Ive Andrića, str. 267–292.
- Nametak, Alija (1994). *Sarajevski nekrologij*. Zürich / Sarajevo: Bošnjački institut / Nakladni zavod Globus.
- Österling, Anders (1961). *Award Ceremony Speech*, http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1961/press.html.

- Rizvić, Muhsin (1980). *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*, knj. 1–3, Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost.
- Rizvić, Muhsin (1995). *Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu*. Sarajevo: Ljiljan.
- Stupac, M. H. (1962). „Priča i stvarnost oko Ive Andrića, prvog južnoslavenskog nobelovca“. *Bosanski pogledi*, god. 3, br. 18–19. Beč / Zürich; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 234–236.
- Šumonja, Nikola (1887). „Muhamedanstvo i naša književnost“. *Stražilovo*, br. 21–22. Novi Sad, str. 334–336.
- Tutnjević, Staniša (1999). *Muslimanska književnost na srpskohrvatskom jeziku u odnosu prema srpskoj i hrvatskoj književnosti*. Budimpešta: Open Society Institute, Center for Publishing Development, Electronic Publishing Program.
- Tutnjević, Staniša (2016). „Napomena“. *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, god. XXXV, sv. 33. Beograd: Zadružbina Ive Andrića, str. 292–295.
- Vučković, Radovan (1997). „Značaj disertacije za genezu Andrićevog književnog dela“, u: Ivo Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine, Sabrana dela*, knj. 18, prir. Petar Džadžić i Muharem Pervić. Beograd: Prosveta, str. 115–163.
- Z. (1961). „Umjesto predgovora“, *Bosanski pogledi*, god. 2, br. 9. Beč / Zürich; citirano prema: *Bosanski pogledi: Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu*. London: Pretisak, Stamaco, 1984, str. 133–134.

Sanjin KODRIĆ

ANDRIĆ, BOSNIA, BOSNIAKS

**(On the beginnings and character of the critical reception of
Ivo Andrić's literary work in Bosniak literary criticism
and literary historiography)**

The paper deals with the problem of critical reception of Ivo Andrić's literary work in Bosniak literary criticism and literary historiography. It is about the problem of the politics of representation of Bosnia and Bosnian Muslims – Bosniaks in Andrić's literary work, in which connection the paper focuses the first critical texts of this type. Considering that it is often claimed that Bosniak critical reception of Andrić's literary work is actually nationalist, even islamist, i.e. „tendential“ and „wrong“, the paper argues against this claim and presents the thesis that it is basically a reception realized from a different, specific interpretative-reception context, that is reception from the perspective of the Other, understood in a postcolonial sense.

Keywords: *Ivo Andrić, Bosnia, Bosnian Muslims – Bosniaks, the Other, politics of representation, critical reception, Bosniak literary criticism and literary historiography*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.4.09-31

Vlasta NOVINC (Sotin)

73 Dr Franjo Tuđman St., 32232 Sotin, Croatia

SEARCHING FOR PROOF – IDENTITIES AND SPEECH ACTS IN *DEVIL'S YARD* (*PROKLETA AVLIJA*) BY IVO ANDRIĆ

This paper will present a reading of the novel *Prokleta avlija* (1954, eng. *Devil's Yard*) by Ivo Andrić, which analyses the meaning of speech acts in the investigative process of proving the guilt inside the localised space of a prison. The attention is on the truth/lie dichotomy as the presumed starting point of the investigative procedure of proving innocence/guilt of the main character in the context of theory of speech acts (constative and performative according to the postulates of J. L. Austin). The narrative of greater history will be analysed, as well as its importance in constructing the identity of the novel's main character. The importance of space is already highlighted in the novel's title, while the allegory of the procedure puts the relationship between an individual and the law to the foreground – Latifaga known as Karadžoz symbolizes the law that does not care about justice, while Ćamil is presented as his antipode who considers the right to choose a basis of identity. Therefore, the novel *Prokleta avlija* and its cornerstone, the archetypal story of the conflict between two brothers, will be read through the relation between guilt and innocence, performative (the speech act of confession-proof) and constative (what is the truth in Ćamil's case). The performative act of confession marks the end of the proceedings brought against every suspect, where the categories of truth and innocence are completely irrelevant. The spoken words of confession initiate the activation of the penalty system, and using the example of Ćamil's fate, Andrić deconstructs the question of truth and lie, innocence and guilt.

Key words: speech acts, identity, confession, constatives, performatives, *Devil's Yard*, Ivo Andrić

INTRODUCTION

This paper will offer the reading of Ivo Andrić's novel *Devil's Yard*, 1954, focused on the narrative organization of speech situations and speech acts in the function of constructing the identity within a specific space – a custody prison. Historians and literary theorists put the art of storytelling into the centre of the research into Andrić's poetics, and even Andrić himself in his auto-poetic writings declares that storytelling is the most important aspect of his literary concept. The prison experience is also a neuralgic point of Andrić's biography, so the spaces of imprisonment are constant places of the author's textual ruminations.¹ The actions of the storyteller in the novel will be analysed in the context of the theory of speech acts by an English philosopher J. L. Austin (1911–1960), where the functions of language in spoken word performances are considered within the institutionalized context of a custody prison.

From the complex theory of speech acts, we will highlight Austin's conclusions about the changes in the traditional philosophy of language, which was based on categorisation of the linguistic expression as true or false, functioning as a description or claim about reality. Austin considers that not all descriptive claims are descriptions and so he prefers to call them constatives. Applying this, which undermines the traditional understanding of language, Austin additionally isolates the linguistic activity, which is characterized by the ability to start and express actions, and those speech acts he calls performatives. Austin's division to constatives (expressions that conform to the true/false criterion) and performatives (which are used to express the actions so they can *get felicitous*) will be used in this paper in order to investigate the diegetic world of the novel *Devil's Yard*.²

---

¹ In the study *Gospodar priče – poetika Ive Andrića*, 2016 (eng. *Lord of the Tale. Poetics of Ivo Andrić*), Krešimir Nemeč gives a detailed overview of life and literary oeuvre of the Nobel laureate Ivo Andrić. It is observed that Andrić's works connect myths, characters, symbols, but also personal experience of imprisonment, which is visible already in *Ex Point*, a collection of lyrical prose, but also in the so-called „dungeon novellas“ (*U zindanu*, (eng. *In Prison*), *Žeđ* (eng. *Thirst*)). For the description of Stamboul prison, Andrić also used biographic writings of Gavriilo Vučković *Crno putovanje za Carigrad* (eng. *A Black Voyage to Constantinople*), published in the magazine *Razvitak* in 1910 (Nemeč, 2016: 288).

² I found it interesting that *Devil's Yard* was published in 1954, and J. L. Austin held his lectures in 1955. Austin's theoretical assumptions that I use in the analysis of Andrić's novel only serve to show that Andrić, almost at the same time, through literary means came to similar conclusions on the nature of language and the abilities of speech actions to influence reality.

It will come to be known that the role of speech acts in the novel was achieved by emphasizing their illocution and perlocution dimensions, and that the force of effect and act on the listeners is more important than the meaning of the expression, or the locution dimension of the speech act. The confession, as the speech act within the investigation process, will be approached as a way of *making felicitous* the process which cancels out the criterion of true or false statement. We will analyse the influence of the narrative actions on the listener/reader in specific speech situations and investigate the performative effect in the spoken word performances of identity.

Two contexts of speech acts performances are present in the novel – private and institutionalized. Private communication (if such a communication is even possible – the conclusion of which is questionable and has an important place in Andrić's reflections on the power of the spoken word) is developed between the prisoners, with the *pleasure* of storytelling highlighted, while the institutionalized investigation places the most importance in the confession, so the manipulative capabilities of the linguistic acts are especially emphasized. In the spoken word performances of *apseniks* (eng. *detainees*), an illocution dimension of the speech act is highlighted, a possibility to *seduce* with speech, so the truthfulness of what is spoken is put into the background (the performance is followed by a metanarrative commentary which, using explanations, relativizes the truthfulness of what is spoken). As the plot of *Devil's Yard* is placed in a custody prison, the goal of the investigative process is proving (confessing) the guilt, so the linguistic abilities of Latif-aga Karadžoz are investigated using perlocution dimension of the speech act. Karadžoz's use of language in the act of coercing a confession and playing with the prisoner is seen as a unidirectional process of investigation focused on the performative statement *I did it or said it*. That way, a linguistic statement becomes proof that powers the continuation of the repressive process, regardless of whether it is true or false (and in Ćamil's case, also paradoxical). The identity that Karadžoz represents in his spoken word performances is multifaceted and fluid, best described as a mask that the prison warden symbolically puts on to extort a confession.

The prison space will be analysed in the context of the so-called spatial turn and the definition of *heterotopia* by Michel Foucault. In the novel *Devil's Yard*, space has a central role in (de)constructing the characters' identities. Foucault singles out those characteristics of heterotopia such as displacement, mimicking the real world, actions of coercion and representation of power, and which have a dehumanizing effect on the individuals who are a part of them. This is especially obvious in the example of the prison space that influences identities, levels them and cancels them, and that destructive feature

of it becomes visible in the novel in the negation of the articulated, human speech and is represented in the animalistic noise as the highest level of human degradation.

Here, just a short reflection on the controversial position of Ivo Andrić and his oeuvre, in an attempt to place him unequivocally into the framework of national literatures. We search for Andrić's admission as a confessional truth that will unequivocally place him within a national canon, while relativizing the written texts in which he clearly states his political positions and national attributions. In Andrić's case, it is visible that the confession has to be said orally in some ritual (ceremonial) context in order to be functional and usable, meaning to have the power of a performative.

LANGUGE ACTS IN *DEVIL'S YARD* IN THE CONTEXT OF AUSTIN'S THEORY OF SPEECH ACTS

In the literary science works, Andrić's preoccupation with storytelling as an everyday human activity is highlighted³, and spoken word performances are the main motivational forces of *Devil's Yard* plot. In this article, speech situations and spoken word performances are analysed through a performative ability of language to perform or power an action in a social context, following the postulations of J. L. Austin's theory.

In his *William James Lectures* at the Harvard University in 1955, an English philosopher of language J. L. Austin (1911–1960) presented his theory of speech acts, which had a great influence on modern linguistics, literary theory, philosophy. The lectures were published in 1962 in the book *How to Do Things with Words*. Austin is a representative of the analytic philosophy of language, he investigates language in an everyday function, and views critically the traditional philosophic assumptions of linguistic statements which are defined by the criteria of truthfulness or falseness.⁴ Even though other, ear-

---

³ In the article *Govor i trauma u Andrićevoj Proklesoj avliji* (eng. *Speech and trauma in Andrić's Devil's Yard*), Bernarda Katušić summarizes up-to-date interpretations of Andrić which can roughly be divided into structuralist-formalist (starting with the importance of the „story“ and „storytelling“ – which Andrić himself emphasizes in his writings) and semantic interpretations. The author gives a detailed overview of both readings, and puts the readings of the *Devil's Yard* by authors Džadžić (1993), Vidan (1978), Frangeš (2005), Visković (1998), Zima (2000) and Nemeč (2014) into the context of structuralist-formalist method. „On the other hand, a semantic thread of Andrić's novel has, in the literature so far, been interpreted from either historic or existentialist point of view“ (Katušić, 2017: 121).

⁴ J. L. Austin marks the changes in philosophy of language that lead to the conclusion that many „statements“ are just pseudo-statements and that the traditional view of language implied that something was concluded about the reality. „It has come to be seen that many

lier philosophers tried to undermine the idea of categorization of statement as true or false statements of reality (Austin quotes Kant), it is only with the introduction of performative that Austin deconstructs the traditional approach to language. Linguistic statements are primarily divided into constatives, which can be true or false, and performatives, which have the ability to perform an action. Austin explains: „The name is derived, of course, from ‘perform’, the usual verb with the noun ‘action’: it indicates that the issuing of the utterance is the performing of an action – it is not normally thought of as just saying something“ (Austin, 2014: 5).

Therefore, for real performative statements, the criterion of true or false is not important, but the ability to perform an action that it refers to (like weddings, namings, promises, bets). „These have on the face of them the look – or at least the grammatical make-up – of ‘statements’; but nevertheless they are seen, when more closely inspected, to be, quite plainly, *not* utterances which could be ‘true’ or ‘false’. Yet to be ‘true’ or ‘false’ is traditionally the characteristic mark of a statement“ (Austin, 2014: 9).

Their differing feature is the grammatical form of the first person Present Indicative, and if spoken in the second person, then they are no longer explicit, but implicit performatives. In order to be successful, or *felicitous*, they have to be performed in socially acceptable circumstances and be spoken seriously. „But we are apt to have a feeling that their being serious consists in their being uttered as (merely) the outward and visible sign, for convenience or other record or for information, of an inward and spiritual act“ (Austin, 2014: 6). Likewise, there are situations where language is used *parasitically* in relation to its normal usage, e.g. in a theatre play, so Austin excludes those statements from his observations because they are a part of the language *etiology* doctrine.

In Austin’s later work, the distinctions between constative and performative almost disappear, and the whole linguistic activity is seen as performative, explaining that the goal of communication performances is action. Austin gives example of *primitive* performatives whose meaning depends on the recipient. He quotes as an example a statement „There’s a bull in the field“, which at a first glance looks like a statement, but can be seen as a warning „I

---

specially perplexing words embedded in apparently descriptive statements do not serve to indicate some specially odd additional feature in the reality reported, but to indicate (not to report) the circumstances in which the statement is made or reservations to which it is subject or the way in which it is to be taken and the like. To overlook these possibilities in the way once common is called ‘descriptive’ fallacy; but perhaps this is not a good name, as ‘descriptive’ itself is special. Not all true or false statements are descriptions, and for this reason I prefer to use the word ‘constative’“ (Austin, 2014, p.2).

am warning you, there's a bull in the field!", so as a performative linguistic statement which calls to action. Based on the knowledge about performative nature of linguistic activity, Austin further differentiates acts according to which aspect is dominant in them: *locution*, *illocution* or *perlocution*. „The first is more or less concurrent with the communicated *meaning*, the second assumes conventionalized and socially sanctioned *power* of the statement's efficiency, and the third implies *manipulation* of the interlocutor“ (Biti, 1997: 38).

Austin's indirect relativizing of constatives by focusing on the importance of performative acts caused many reactions and rebuttals. Linguist E. Benveniste was one of Austin's greatest opponents and he considered that Austin's first division of linguistic acts to constatives and performatives should not be relativized further.

After performative became a part of wider discursive use, it was used in the function of identity creation, especially by Judith Butler's gender-related discursive-performative acts. Also noteworthy is the understanding of identity in the form of linguistic presentation by an American interaction sociologist E. Goffman, who „for communication, specifically claims that it is based less on giving information than on giving shows“ (Biti, 1997: 39).

In the novel *Devil's Yard*, the narrators are in the function of showing acts of different identity concepts, and the effect on listeners and readers is more important than the objective truth or the event itself. This is clearly marked in metanarrative comments from an omniscient position, so the effect of narration in a performative identity concept relativizes traditional understanding of language (a description of reality for which it can be claimed that it is true or false). It is this distinction of metanarrative comments (they are placed in brackets) that is an indicator of the changes in understanding of language functions. Therefore, the effect of narration has a pivotal role in the conceptualization of identities of the novel's characters, while giving categoric statements about truth/lie is achieved indirectly, isolated from the story and made distinct using brackets.⁵ Due to the reflections on intentional performativity of linguistic acts, special attention is given to confession as a speech act which is necessary to make *felicitous* the process of investigation.

---

⁵ Parts of the text divided by brackets in the narrative tissue of the novel appear multiple times, and Krešimir Nemeč says: „In a small literary-theoretical commentary, which is realized as a parenthesis and separated with brackets (attributed to friar Petar, but with implications which clearly imply Andrić's complex understanding of the story), anthropological necessity of storytelling is emphasized, but also a Janusian face of narration which – striving for articulation of human truth – intertwines imagination and truth, exaggeration and personal passions, that which really happened (*gesta res*) and what might have happened (*ficta res*)“ (Nemeč, 2016: 301).

Confession⁶, which the warden of the prison encourages using his ability to manipulate language, shows that language is in the function of starting an action, where the meaning of the statement in the category of true or false is cancelled. Based on what was analysed, an idea *pushes through*, which is inherently written into the circles of meaning of *Devil's Yard*, about the power (lessness) of linguistic activity to describe reality using constatives (statements which are true or false); a discursive ability to seduce its listener or reader with more successful performative acts is more important. This rift is shown as a lasting trauma⁷ of linguistic activity. It is visible in the frame story and the strong symbolic visualisation of friar Petar's grave as a wound in the snow. For the unnamed narrator, friar Petar's ability to tell stories and transfer enjoyment from the storyteller to the listener is important. What is also important is the performance and its beauty, and which cannot be described after the fact. „And now, as he looks upon his grave in the snow, the young man actually thinks about his storytelling. And he wants, for the third and fourth time, to say how he could tell stories beautifully. But that cannot be said“ (Andrić, 1996: 13).

In the influential study *The Scandal of the Speaking Body - Don Juan with J. L. Austin, or Seduction in Two Languages* (1980), Shoshana Felman points out the dimension of *pleasure*. Felman says: „Thus, like Don Juan, Austin too introduces into thinking about language the dimension of *pleasure*, quite distinct from that of knowledge; a dimension that is already implicit, moreover, in the success/failure criterion of linguistic performance – success or failure that Austin labels, significantly, ‘felicity’ or ‘infelicity’ of action“ (Felman, 1993: 53) Andrić's conceptualization of identity is subordinate to the effect of performance of socially validated representations, where a performative function of linguistic activity is emphasized. In *Devil's Yard*, what stands out is the illocution dimension of the speech act and the influence on reception, so even the seemingly objective report on Džem-Sultan's destiny is

⁶ Michel Foucault writes about the importance of confession as a technique of producing truth in the Western societies from the Middle Ages until today in his study *Power/Knowledge* (Foucault, 1994: 43).

⁷ In the analysis of *Devil's Yard*, Bernarda Katušić starts with the postulations of Lacan's theory of trauma, who considers the trauma that is stored in the unconscious can only be reached in flashes and temporarily. Katušić believes that all the characters in the novel experienced some form of trauma, which is especially visible in their *empty* speech and communication failures. „A condition for a realization of *full* speech, or a possibility for true meeting of subjects in a dialogue is not only compromised by the described position of speaker/listener and the specific spatial configuration of a prison, or the danger that a statement directed at one listener is inadvertently sent to another, but also by the complete ‘instability’ of the speakers themselves“ (Katušić, 2017: 117).

actualized by the effect of reception – identity recognition and naming.⁸ Discursively shaped fate of Džem-Sultan becomes existential in Ćamil's studies, which cause a sequence of acts in reality, from Ćamil's arrest, identification, confession, naming and conviction.

ON *DEVIL'S YARD* AND IDENTITIES

Devil's Yard is one of the most famous Ivo Andrić novels, and one of his most complex textual concepts.⁹ The plot is taking place during an undetermined time period (*dark times* where the regime does not differentiate the guilty from the innocent) of the Ottoman Empire, in a specific but displaced, heterotopicspace of *Deposito* prison called *Devil's Yard*. The Yard is an example of a dystopian place, closed and isolated, which through its laws and regulations forcefully affects the identities of those who stay there even for a short time. The obvious example of the effect that the Yard has on the prisoners are the changes in identity of friar Petar, who spends only two months in the Stamboul prison, due to a mistake. „Somehow, soon after they arrived, it happened so that the police caught some letter addressed to the Austrian internuncio in Constantinople. It was a detailed description of the state of the Church in Albania, about the persecutions of priests and worshipers. The courier managed to escape. As at that time there were no other friars who came to Constantinople from those parts, the Turkish police arrested friar Petar following their own logic. Two months he spent in prison ‘under an investigation’ and no one even listened to him properly“ (Andrić, 1996: 14).

The plot of the novel is initiated by a letter, a petition, a report, rather than an event in reality. The performative effect of the letter (word) is more than obvious, because of it friar Petar is arrested, while the contents of the letter, the constative linguistic statement about the reality within the categories of truth or lie, is relativized. The regime only cares that someone is arrested, not to conduct a just investigation whose goal would be to connect the con-

---

⁸ Shoshana Felman emphasizes the power of Austin's discourse so she talks about seduction. She mentions referential function, which Austin again introduces into the theory of language. „On the opposite from Structuralist linguistics (based on Saussure's teachings) and transformational grammar (Chomsky's teachings), both of which reject the question of a referent as if it were a question foreign to linguistic reality (system), the performative theory again introduces a referent into linguistics“ (Felman, 1993: 64).

⁹ Krešimir Nemeć says: „In *Devil's Yard*, in only a hundred or so pages, Andrić achieved a real miracle of the art of storytelling. It is difficult, even in relations of world literature, to find a similar example of such harmony of artistic construction, such layered meanings and richness of subtext in such a narrow textual space. With the minimum of verbal mass, he produced a maximum of aesthetic effect“ (Nemeć, 2016: 286).

tents of the letter to the possible truth. As it happens, friar Petar spends two months and nobody questions him. Two months spent in the Yard affect the identity of the Bosnian Franciscan monk so much that for the rest of his life he will remain obsessed with them, so he uses his storytelling skill to weave stories about the individuals he met in the Yard. „About those two months, spent in the Stamboulcustody prison, friar Petar spoke more, and more beautifully, than about anything else“ (Andrić, 1996: 14).

In the novel, there is a series of narrators who *perform* (not mimic) the reality, and their performances of their own or others' identities are followed by metanarrative commentary. Such isolated position (omniscient) of the narrative instance implies the changes in the understanding of function of storytelling and linguistic representation of the world. In the act of speaking, the narrative instances perform personal, but also other people's identities (friar Petar, Zaim, Haim, Ćamil), but the legitimacy of the performative movement is with the regime, or its instrument, Karadžoz. Performances of different narrators are aimed at the force and effect of speech acts, which relativizes the descriptive ability of the linguistic activity. Individual noisy circles formed by the prisoners within the Yard serve to question the relations between stories/facts, and especially to point out a permeable line between truth/lie. The circles also highlight the ritual character of the speech acts, so even that circumstance speaks of their performative nature.

Zaim's speech performance of identity is questioned in the context of autobiographic model and discursive overtaking of validated social roles. He is presented as a hardworking man, who is appreciated by everyone for his golden hands. Because of various tragedies, he constantly changes his residence, and at whichever place he finds himself, he marries another woman. Zaim always talks about himself, but exaggerates the events, so there is always a large group of listeners gathered around him: his identity is given meaning in the performance for the public. If he is not telling stories to his circle, then „he wanders around the yard like a cursed soul“ (Andrić, 1996: 21), approaches another circle, listens and waits for his opportunity. In the surprising appearance of the voice of omniscient narrator, what is exposed is Zaim's performance of identity which using mythomania, hides the truth about a criminal past and himself. „But that story of a maniac and incurable forger Zaim, who dreams of a peaceful life with a perfect woman, is quickly lost in the deafening screams coming from the neighbouring crowd where a fight broke out, with curses the likes of which cannot be found among the people in the world outside the Yard“ (Andrić, 1996: 21).

Zaim's narrative instance represents an autobiographic discourse in need of performative act of identity that takes on social roles (marital life,

ideal men and women worthy of respect in their community). However, the comment of the omniscient narrative distance exposes the autobiographic storytelling as performative roleplaying in a performance for the public and that the nature of the speech about oneself is a socially legitimised representation of identity.¹⁰

Haim's narrative instance represents a social role of a narrator performing another person's identity. Speaking about someone else is demystified as a possibility of objective statement in the metanarrative comment of the so-called omniscient instance, which relativizes Haim's knowledge of an event. Haim's performances of other people's identities are masterful, so the storytelling skill is given precedence over an objective presentation of reality. Haim's skill deconstructs truthful or false statements, and the representation is seen as the most important element of narrative performance of identity. „The scenes that played out between two people, without witnesses, he could tell to unbelievable details and elements. Also, he did not only describe the people he talked about, but he got into their thoughts and wishes, often those they themselves were not aware of, and he exposed them. He spoke out of them. And he had a strange gift to, with just a small change in his voice, impersonate the facial expressions of whomever he talked about, and to be in one moment a vali, in the other a beggar, in yet other a Greek beauty; and with entirely unnoticeable movements of the body or even just facial muscles, he could completely show the walk and standing of a man or movements of animals or even the looks of a dead object“ (Andrić, 1996: 48).

It is noticeable that Haim's representation of Ćamil's identity is subordinate to the effect that storytelling has on the listeners, the illocution aspect of the performance, while the truthfulness is an illusion and a product of the storytelling skill. The power of Haim's narrative performance is emphasized by the need to speak, so through speaking about others, Haim masks his paranoid nature and slippery identity. Listening to him, friar Petar thinks about the dangers of the spoken word, or the illocution dimension of the speech act and the possible social sanctions. „This loquaciousness of his brought him here in the first place“, thought friar Petar to himself, only half listening the tiresome and feverish talks of this strange man, when he mentioned the name of Ćamil effendi“ (Andrić, 1996: 47).

---

¹⁰ A French autobiography theorist Phillipe Lejeune instead of the term genre introduces the term autobiographic contract. Autobiographic contract is validated by the audience, and it is based on the institution of a personal name, which guarantees the identity of the three instances – the author, the narrator and the character. With his name, the author guarantees a referential status of the text. Autobiographic contract is also a kind of illocution act, which makes it socially effective contract.

The narrative instance of friar Petar¹¹ has a special function in the novel, his identity affiliation to another culture is marked by the position of a listener and observer of other people's narrative performances (and he is physically separated from the circles of the Yard). The special status that friar Petar has within the narrative tissue is evident from the frame story where the foreground is occupied by the social role of oral storytelling and its end is marked by friar Petar's death. Traditional storytelling characterized by the possibility of knowing the reality through the framework of truthfulness or falseness of the facts is given a symbolic ending in friar Petar's death and his burial pit, which looks like a wound in the snow.¹² And even the body of the text seems to be wounded/traumatized with the helplessness of true statement in reality. However, an unnamed character of a young man who speaks about the pleasure of listening gives another perspective of the linguistic function in representing reality. Oral storytelling is a performance act, so friar Petar's attempts to show the reality of *Devil's Yard* and to shape statements are based more on performative effect on the listener than on the truthfulness of the statements. Friar Petar's observer's role is mostly changed after meeting Ćamil. The appearance of the young Turk and the books he carried with him spur friar Petar's curiosity. After meeting the unusual young man, friar Petar is especially intrigued by Hamil's story of the unhappy fate of Ćamil effendi. The change of friar Petar toward Ćamil will be textually emphasized in the change of the narrative perspective. The shift into the first person narration clearly marks the traumatic nature of the experience and remarks on permanent changes in friar Petar's identity, which from an isolated observer becomes a participant in the events. Friar Petar is going through both emotional and cognitive breakdown following Ćamil's disappearance. „In the final VIII chapter, friar Petar, in the first person, using direct speech, tells a story of his last days in the Yard before the eight-month exile in Acre. He also describes, in great detail, an indicative

¹¹ Nemeč points out that friar Petar has a special role in the entire Andrić oeuvre, because his character is present in various roles in a series of novellas – *Trup* (eng. *The Torso*), *Čaša* (eng. *Glass*), *U vodenici* (eng. *In the Mill*), *Šala na Samsarinom hanu* (eng. *Joke in Sam-sara's Inn*) (Nemeč, 2016: 289).

¹² Shoshana Felman in her study *The Juridical Unconscious: Trials and Traumas in the Twentieth Century* analyses Walter Benjamin's text *The Storyteller* in which the author speaks about the loss of the art of storytelling as a cultural phenomenon that marked the 20th century. „Among the reasons Benjamin gives for this loss – the rise of capitalism, the sterilization of life through bourgeois values, the decline of craftsmanship, the growing influence of the media and the press – the first and most dramatic is that people have been struck dumb by the First World War. From ravaged battlefields, they have returned mute to a wrecked world in which nothing has remained the same except the sky“ (Felman, 2007: 41). Benjamin understands history as a trauma that leaves invisible wounds in its victims, while the traumatized subjects lose even the ability to speak about their experience.

scene where once, at dawn, while enjoying smoking and while his head was befuddled by the tobacco, he suddenly saw, in the smoke of the cigarette, a wavering image of Džem-Ćamil“ (Nemec, 2016: 305).

So, using the first person narration, friar Petar writes the traumatic experience into his own personal story and performatively presents the changes he goes through in his identity and integrity. Using the example of friar Petar's testimony, which as a speech act in the first person is aimed at reality, it is once more shown the inability of language to show reality as true/false. The constative function of language is questionable, because the subject itself, in traumatic moments, cannot rationally differentiate madness from reality, symptom from event. „I become frightened from the madness, like a viral disease, and from the thought that here, even the sanest man starts to get dizzy and see things. And I start to resist. I defend myself in my mind, I struggle to remember who I am and what I am, where I am and how I got here. I repeat in my mind that there is other and different world outside of this Yard, that this isn't everything, and not forever“ (Andrić, 1996: 105).

Various narrative instances are a part of the textual representation of Ćamil's fate, from historical and archive sources that Ćamil himself is involved with (the inserted story about the fate of Džem-Sultan) to Haim, who provides information to friar Petar. Friar Petar is also presented in a function of a storyteller and a linguistic intermediary of other people's fates, so at the end of his life, on his deathbed, he talks mostly about a short period of time he spent in the Yard. His narration is, like others', marked by the effect on the listener, but also by the deconstruction of linguistic statements as constatives. In this function is the narrative position of a deathbed, at a moment when time no longer matters to friar Petar because of the premonition of imminent death. So friar Petar's narration is marked with constant repetition that does not care about the truthfulness of what has been told, but about the seduction through storytelling. „He spoke as a man for whom time had lost all its meaning and who, therefore, cares not about time or regular passing of time even in someone else's life. His story could be interrupted, continued, repeated, he could tell about things in advance, or go back, he could add, explain and expand after the end, regardless of place, time and real, actual and forever defined course of events“ (Andrić, 1996: 16). The young man who listens to friar Petar's speaking says that for storytelling, what matters is not accuracy, details, differentiating truth from lie, but art/beauty of the act, and especially the freedom of speech.

!It is best, after all, to let a man speak freely“ (Andrić, 1996: 14). The illocution dimension of speech acts Andrić additionally highlights with the chapter on the fate of Džem-Sultan, written in the style of an objective histori-

cal report.¹³ However, the initial objective situation is relativized by Ćamil's taking over of the sultan's identity in a performative act of confession. Andrić uses the speech act to introduce a problem of even a possibility of construction of objective historical report and its meaning based on categories of truth/lie.

It is only the illocution force of Ćamil's confession that puts the historical report into the position of activity, transforming the *meaningless words on paper* with the power of a spoken word. By identifying with Džem-Sultan's fate, Ćamil takes on his name and with that, the statement is given the power to initiate action in the performance of identity. The report on Džem-Sultan's fate reaches its culmination and meaningful epilogue in Ćamil's confession by adopting the discourse with which the subject will be able to tell his own personal story.¹⁴

The performative ability of initiating an action is presented in the changes of Ćamil's identity, which becomes visible by the change of the young man's desire to research Džem-Sultan: from Ćamil's fascination with biography in the private space, it turns into a defiant identifying within the humiliating process of questioning. Therefore, in relation to Ćamil, a young man who, in the course of tragic life circumstances, started doubting reality and escaped into, for him, a more truthful historical and textual reality, what is especially represented is the nature of regime that does not care about the truthfulness but only confession as a performative act which changes the reality and executes the action.

Ćamil has been separated from life by traumas, and especially visible is the motif of a forbidden love because of the *wrong* (his mother was Greek) ethnic identity. The „faithful“ servants connected Ćamil's double existence in the text and reality and obsession with the tragic fate of Džem-Sultan with the possibility of conspiring against the present sultan. For the investigation,

¹³ Nemeč points out that Andrić imagined *Devil's Yard* as a more expanded text and that it had a form of a historical chronicle. „Andrić, like Goya, also compressed and compressed: summarized, erased, shortened, thickened. To Ljubo Jandrić, his own Eckermann, he confessed that the manuscript for *Yard* had more than 250 pages initially. It was supposed to have been a loose story, maybe even a chronicle in the style of the first two novels“ (Nemeč, 2016: 286).

¹⁴ „The subject is created as an effect of the representation process, he is an effect of his own story. For that to be possible, it is necessary for the subject to first 'appropriate' a language. The many-times-quoted essay by Benveniste on subjectivity and language exposes this problem starting with the grammatical form of adoption or appropriation of a language: into the empty grammatical forms of the pronouns 'I', 'you', 'we'... *speaker* is entered, or *bearer and temporary owner/user of discourse*. The subject has to appropriate the discourse (sometimes to simplify we say that he *has to make his own language*), in order to be able to use it to tell a story about himself, his own personal history. By storytelling, confessing himself, the subject becomes ready to accept his own life, take on his own destiny, appropriate his own story“ (Zlatar, 2004: 27).

the truthfulness of statements was not important, but performative ability of words to initiate actions. „You know that word, even when spoken in the deepest of woods, never stays in place, and especially when written or even told others, as you wrote and spoke all over Smyrna“ (Andrić, 1996: 92).

The performative transformation of Ćamil's identity was witnessed by friar Petar. The young man suddenly and without any explanations, speaking about Džem-Sultan's fate from the third person shifts into the first person. The moment of Ćamil's narrative act marks a transition from rational and normal into sick and traumatized identity state. After the crucial moment witnessed by friar Petar follows a commentary by the omniscient narrator: „(I – Strong word, which in the eyes of those to whom it is told defines our place, fatal and unchangeable, often far ahead or behind what we know about ourselves, outside of our will and above our strength. A horrible word, which, once spoken, forever binds us and identifies us with everything we imagined and said and with which we never even imagined identifying, while in fact, inside, we are already one with.)“ (Andrić, 1996: 84).

In the novel, what especially stands out is the performative character of Latifaga's *execution* of investigative process (the perlocution dimension of speech act directed at manipulation of the listener) legitimized by the institution of the law. The questioning can be played out at any place in the Yard and only has one function – *to make felicitous* the investigation with a confession. „Confess, damn you! Confess, and save your head, for you will see you will die in pain. Confess!“ (Andrić, 1996: 32). The warden is the embodiment of the law – he is everywhere and nowhere, and the whole Yard is his stage on which he changes a series of roles, depending on the direction of the investigation. Latifaga's means of getting confessions is a spoken, rather than violent, act. Even his nickname, as a functional characterization resource, tells us of his isolation from other characters in the novel. Every arrival of Karadoz is a surprise one and announces a performance specially prepared for each *detainee*, and that investigative skill of his gives him a special status among the prisoners. The description of Latifaga's eyes has a special place in the characterization, they are representing the diabolic nature of the investigator. Karadoz manipulates words, twists their meaning, plays with his victims and his own position. „And the right eye was wide open, large. It had its own life and moved as a reflector of some kind; it could leave its socket to an incredible extent and equally quickly return to it. It attacked, challenged, confused the victim, paralyzed it in place and penetrated into the most hidden corners of their thoughts, hopes and plans“ (Andrić, 1996: 28). Latifaga plays himself performatively in every investigation. The masks he takes on and the words he uses to seduce are based on the perlocution dimension of a speech act, on

the ability of language to convince and deceive, deter or persuade.¹⁵ For him, the prisoners are the object of investigation, not innocent people whose guilt has to be proven. Everybody is guilty, and the prison space sucks them in and turns them into traumatized individuals. It is always defined by Other, the current investigation, a linguistic show, perlocutionary act which is performed to coerce a confession. Even the narrative procedure of Latifaga's characterization begins with a sudden change in personality, an initial negation. As a boy he leaned toward reading and studying, and then he suddenly changed, the world of crime began to attract him more and more. To prevent his fate, his father directs him in the other direction, toward the world of the law and the young man became a police officer. The character of Karadoz and his verbal manipulations narratively show the apparent objectivity of legal language.¹⁶ Karadoz's identity formed by negation is radically empty and he fills it with speech performances and coerced confessions. He craves the confession, which seems to fill his own void. „It was incomprehensible, this endless and strange game of his, but he, in fact, seemed not to ever believe anyone, not only the accused, but also the witness nor himself, and therefore he needed the confession as the only somewhat constant point from which he can, in this world where everyone is guilty and worthy of conviction, hold at least an illusion of justice and some semblance of order“ (Andrić, 1996: 33).

Karadoz inaugurates the nature of coercion and the abstraction of the law, he embodies a force that transforms reality to its own liking and need, rather than to the truthfulness or falseness. In the centre of Latifaga's identity, there is an abstract language of the law that seeks to realize itself through action, confession and verdictive. As M. Foucault writes: „Confession liberates, power silences; the truth does not belong to the regime of power, but it

¹⁵ Austin emphasizes the function of a perlocutionary act: „Thirdly, we may also perform perlocutionary acts: what we bring about or achieve by saying something, such as convincing, persuading, deterring, and even, say, surprising or misleading“ (Austin, 2014: 79). This explanation of perlocutionary act by Austin seems to contain Andrić's representation of Latifaga's investigative capability.

¹⁶ Austin deconstructs the seemingly constative nature of language of the legal files through performative nature of „acts“ which are *performed* by jurists in proceedings. „But, furthermore, it is worth pointing out – reminding you – how many of the ‘acts’ which concern the jurist are or include the utterance of performatives, or at any rate are or include the performance of some conventional procedures. And of course you will appreciate that in this way and that writers on jurisprudence have constantly shown themselves aware of the varieties of infelicity and even at times of the peculiarities of the performative utterance. Only the still widespread obsession that the utterances of the law, and utterances used in, say, ‘acts in the law’, must somehow be statements true or false, has prevented many lawyers from getting this whole matter much straighter than we are likely to – and I would not even claim to know whether some of them have not already done so“ (Austin, 2014: 14).

comes from the same source as liberty: there are so many traditional themes in philosophy that the ‘political history of truth’ would have to be rewound and it would be shown that truth is not free in its nature, nor is it a slave-like dependent mistake, but that its happening is fully saturated with the relations of power. A confession is one such example“ (Foucault, 1994: 44).

NOISE/STORY

Even though it imitates reality (the narrator calls it *varošica* (eng. *small town*), *vašarište* (eng. *fairgrounds*)), the Yard is its inversion. It is obvious in those moments when the narrator describes the effects of the south wind, so the reality of the Yard is so far from the rational that its nature is entirely existent in the animalistic and primal. As the Yard is a custody prison, its space has one function, searching for proof based on the confession in a performative act which will forever change the status of the suspect, i.e. his identity. Andrić’s *Devil’s Yard* represents the functioning of the prison system, and a custody prison at that, where the speech acts are of utmost importance. A confession is pushed forward as the proof of the system’s efficiency, regardless of the guilt of the accused.¹⁷ Andrić’s novel de-masks the prison system as the system of power that, through surveillance and punishment, confirms the efficiency of the investigative process. The traumatic nature of the prison system is seen in the changes of identity of the suspects who become the victims of the law.

The linguistic act of confession marks the defining moment of the identity change, a statement with which guilt is accepted and which enables the execution of action, imprisonment or death conviction. As the structure of the novel is directed at allegorical reading, so the space of *Devil’s Yard* is semantically expanded to the outside world using concentric circles of meaning, and Anica Bilić concludes that the Yard is a synecdoche for the Ottoman Empire (Bilić, 2015: 162). We could include all repressive systems that use the so-called objective language of the law and historical truths in order to keep their power.

In the allegorical reading, a spatial and semantic inversion happens, so the problem of language, as the intermediary between truth and lie, is spread

---

¹⁷ In his II lecture, Austin speaks of performatives in the American law of evidence and says: „It is worthy of note that, as I am told, in the American law of evidence, a report of what someone else said is admitted as evidence if what he said is an utterance of our performative kind: because this is regarded as a report not so much of something he *said*, as which it would be hear-say and not admissible as evidence, but rather as something he *did*, an action of his. This coincides very well with our initial feelings about performatives“ (Austin, 2014: 10).

to the external reality.¹⁸ The beginning of the novel's plot focuses on the performative nature of words, their power to initiate reality and change it, to seal someone's fate. „The word had been spoken, and when the word is once on its way, it does not stop anymore, but goes on and along the way, grows and changes“ (Andrić, 1996: 59). The novel ends with the *silence of the grave*.

The frame story of friar Petar's death gives place to the reflection on the point of human existence, storytelling and liberty, and metaphorically speaks about the inevitability of the end of human life in the grave – a wound (trauma) marked by emptiness and meaningless silence. The point of storytelling is interaction, referencing and action, and it comes as an essential human need that gives meaning even to seemingly unnecessary and senseless things. The prison space¹⁹, where the categories of regime and power are *thickened* as punishments and coercions, is one of the important regulators of meaning in the novel. Speaking and confession are primary speech acts that perform identities in the prison space, which functions as a stage for the regime. Into the complex concept of the novel, a story was added, about Džem-Sultan, who leaves the fenced area of the Yard and influences the historical narration.

The diabolic nature of *Devil's Yard* comes, among other things, out of its placement, because it looks to the prisoners to be both out of space („only the sky, big and merciless in its beauty“, (Andrić, 1996: 22) and out of time („forgets what he was, and less and less thinks of what he will be, so the past and the future congeal into one single present, the unusual and horrible life of the Devil's Yard“, (Andrić, 1996: 22)). The displacement and the non-belonging of the Devil's Yard to the real life is confirmed by friar Petar when he finally leaves the prison and is sent to exile in Acre. He then witnesses

¹⁸ Bernarda Katušić, in the already mentioned article, bases her analysis on Lacan's differentiation of *full* and *empty*, i.e. true and false, speech that verbalizes a traumatic experience. The complexity of Lacan's terminology is visible even in this division, but as the initial point, we have dialogue and the possibility to verbalize the repressed experiences. In *Devil's Yard*, the *empty* speech prevails, which is especially obvious in Ćamil's hearing as a communication situation that most consistently mirrors the *empty* speech. „The investigation tries, completely paradoxically, to extort out of Ćamil a confession about something he did not do, meaning that something that is constructed based on his statement is true“ (Katušić, 2017: 119). In my reading, speech acts are also analysed, but due to their capabilities to initiate and execute actions, the relation of true and false is relativized and cancelled.

¹⁹ In the text *Of Other Spaces*, M. Foucault gives space, not time, the primary position in the epistemology of the postmodern knowledge. Unlike the 19th century, which was obsessed with the idea of development, crisis and time, the present time period M. Foucault calls the period of space. Modern societies create *heterotopias of deviation*, which are created by individuals who step out the framework of what is usual, normal and conventional average or norm. These are shelters, psychiatric clinics, prisons, nursing homes, cemeteries, ethnic villages, brothels...

Constantinople at night in all its might and beauty and doubts the reality of the prison space.

The Yard is an isolated corner, a twisted and amorphous mass that swallows individual fates in the space of thickened regime and power functioning as investigation and confession. The space of the Yard is where the silent or loud circles are created, in which individual human fates and identities are presented through story, but even they have attributes of noise. The prison authorities want to end the investigation through confession and so stop the story, punish the individual and define identity. Therefore, time in the Yard is like a disease, humiliation and social stigmatization, as well as trauma that every suspect goes through.

„And at night, the whole mob is forced into cells, fifteen, twenty, thirty of them into one. And in there, the noisy and colourful life continues. Peaceful nights are rare“ (Andrić, 1996: 17).

The narrative gradation of noise strengthens the amorphous reality of the Yard, and shows the inability to articulate its traumatic nature through speech.

„Unseen people argue over place and sleeping space; they call for help for they have been robbed. Some grind their teeth in their sleep and sigh, some wheeze and snore as if they'd been slaughtered. The large cell lives only in sound then, like a jungle in darkness. At one moment, an unusual yelp is heard, then sighing, then, like a recitative, two or three drawn-out words from a song, sad and barren signs of all kinds of sensual desires, then incomprehensible voices, guttural and heavy“ (Andrić, 1996: 17).

The noise of the Yard is marked by the linguistic inarticulacy and speech trauma, wound in the reason, inexpressibility of *reality* that cannot be symbolically shown.²⁰ The culmination of real/inexpressible, beyond reason and words, is in the description of the Yard in the moments of a south wind blowing. The transformation of people from rational and social creatures into animalistic creatures is an indicator of the dehumanizing nature of the regime. „In those moments of general excitement, the madness, like a disease and swift flames, goes from room to room, from man to man, and is transferred from people to animals and dead things“ (Andrić, 1996: 23). The primal and indescribable, which influences even dead things, shows the traumatic nature of the Yard. The prison space has its function, which is more important than

---

²⁰ Bernarda Katušić quotes the definitions of the trauma theory by J. Lacan: „Determining, among other things, the real as everything we have yet to symbolize, Lacan sees trauma as one of the faces of the real, more accurately, as something that stands between language and the real: Language never fully transforms the real, never puts all the real into a symbolic order, always leaving some residue behind“ (Katušić, 2017: 113).

truth or justice, and it is an allegory of the totalitarian regime that does not care about who are the right and wrong ones, that makes everyone the same and does not differentiate. The power of the absolutist regime is such that it almost approaches that real, inexpressible, theological evil. „Then it looks as if everything that has a voice in Devil’s Yard shouts and screams for all it’s worth, in the sick hope that somewhere at the end of this noise, this could all burst and fall apart, and somehow end, once and for all“ (Andrić, 1996: 23). The regime legitimizes the guilt through confession, and the more confessions, the more guilty people, so the regime reflects the proof of its own power. The power of the Yard is realized in what is real, primal, cancelling and dehumanizing in it. In cancelling the boundaries of injustice and justice, truth and lie, is where the power of the law lies. For the regime, there is no rational explanation, or disease, for the regime, innocence is a non-existing category anyway. The truth is irrelevant in the performative effect of confession, what matters is that the regime multiplies itself as if in a reflection.

REALITY/WOUND

In the novel, friar Petar’s storytelling skill is seen as antithesis to the noise, which is a product of the prison’s system of coercion, and to the silence, which appears after his death. In only one image, Andrić achieves the expansion of meaning from specific to abstract, from snow and fresh grave that looks like a wound, to the nature of storytelling and the trauma of reality. The narrator is especially focusing on the beauty of friar Petar’s storytelling, which had gone silent forever in his death. And so the silence of reality strengthens the impression of emptiness that remains after friar Petar’s death. Storytelling is a skill that is realized directly by an act, so is indescribable after the fact. The beginning of the novel is marked by death, it is a reflection of human perish ability and the silence of reality that had been taken from a human being. Visually, the snow removes from the space specific shapes, denies diversity and relativizes the eye’s function, so, like in the desert, rational knowledge and anthropocentric image of the world crumbles before hallucination and mirage. The impressive image of snow and the comparison of the grave to a fresh wound, the narrator expresses a dichotomy of reality and sign, and death, as well as animalistic noise as a main marker of the unfree space, in Lacan’s terminology, a reality that avoids symbolization and is inexpressible by human word. „At the end of that road, a thin strip of a path in the snow widens out in an irregular circle, and the snow around it has a blush colour of wet clay soil, and it all looks like a fresh wound in the overall whiteness that spreads indefinitely and becomes lost in the grey desert of the sky that is still full of snow“ (Andrić, 1996: 11).

Death (wound/trauma of human existence) is featured as the end of the linguistic performance and the ending of the perpetuating game of the signifier and human desire for the fulfilment of reality with meaning/truth. Death puts a stop to the beauty of performance and marks the constructions of identity. The lack, the inability to return, the wordless silence – death, with its meaningful emptiness, takes on human reality and envelops it as a meaningless darkness.

Due to the concatenation of the novel's structure, it appears that all the meaningful categories are fluid and touching each other, without a beginning or an end. The timeless and universal category of cyclicity of reality and power/ideology is created through abstraction of space, and a series of narrators is present, so again everything flows down and ends where it began – with the wound, grave, trauma of human existence. In the silence that comes after chattiness, after knowledge, after words and confession.

Friar Petar is dead, and behind his rich life marked by storytelling, what is left are objects. Clocks keep on ticking, snow keeps on falling, some other friars are speaking. In the dialectic synthesis, life and death are connected, and the man's permanent ambivalence and alienation is represented by the silence of the snow and the rhythmic ticking of the clocks that expose artificiality and absurdity of the human measuring of time. Story and list. Things that are left behind a man, life processes that continue, instinctively and unaware.

„They are the representatives of the victorious life that goes on its way, following its needs: they are not pretty victors. All their credit is in outliving the victor“ (Andrić, 1996: 12). Not even those representatives of the victorious life can avoid the traumatic point of human existence – the grave.

What remains are the lists of things, and the human trace, written in the story, fades like the eluding remains of someone's empty existence. The death of a man vanishes the world constructed by discourse, linguistic performances of identity are also ended, so every search for proof is senseless and failed.

„And that is the end. There is nothing here anymore. Only a grave among invisible graves of friars, lost like a snowflake in the tall snow spreading like ocean and turning everything into a cold desert without a name or sign. No more story, nor storytelling. As if there is no more world that makes it worth to look, walk and breathe“ (Andrić, 1996: 109).

CONCLUSION

In this article, Ivo Andrić's novel *Devil's Yard* (*Prokleta avlija*) was analysed using the terminology of the theory of speech acts by J. L. Austin. Performative nature of language was researched as a basic category used to construct identities in the novel, and the way that words initiate action was

also analysed. Constatative ability of language to say true statements about reality was relativized in various discursive forms that appear as forms of stating in the novel. In different speech situations, it was defined how the speech acts influence their surroundings and what their abilities are in representing the truth. Identities shown by language from different narrative instances are relativized in metanarrative comments. Special attention was given to the statements made by the prison warden Latifaga Karađoz, who is the representative of the repressive apparatus and has the ability to state veridictive.

His performances demystify the objective language of the law, and show how a confession is used as a technique in the production of truth. The other important instance is that of friar Petar, and frame story also gives insight into the nature of storytelling as a basic human activity attempting to explain the world using language and give it meaning. Death is a traumatic point of human existence, in the category of what is real, symbolically emptied, and a grave wound that sucks in all meaning and knowledge. Behind the deceased, there are only things left. Along with death, there are other traumatic points that human words cannot symbolize – the experience of evil present in the prison space as a paradigmatic example of un-freedom. Ideology and power rob the word from its right to freedom, and it is only the free word that is creative and authentic. The report of Džem-Sultan's fate that had been inserted into the composition of the novel is given a performative power through Ćamil's naming and confession. Through identifying with the fate of Džem-Sultan, Ćamil gives voice to a historical actor and a tragic meaning to his story. The confession of guilt as a performative act is the only one that matters for the end of an investigation, and Ćamil's confession exposes the paradoxical nature of the laws that cancel the categories of truth/lie, innocence/guilt. The text shows a performative strength of the spoken word, and categories of truthfulness or lie are relativized through the storytelling skill.

BIBLIOGRAPHY

Main:

- Andrić, I. (1996). *Prokleta avlija*. Zagreb: Mosta.

Sources:

- Austin, J. L. (2014). *Kako djelovati riječima – Predavanja William James održana na Sveučilištu Harvard 1955*. Zagreb: Disput.
- Bilić, A. (2015). „Moć priče u Proklesoj avliji Ive Andrića i kulturi pamćenja“, u: Tošović, Branko (ur.) *Andrićeva avlija*, Graz – Banjaluka: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske – Svet knjige, nmlibris, str. 161–172.
- Biti, V. (1997). *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Felman, S. (1993). *Skandal tijela u govoru – Don Juan s Austinom ili zavođenje na dva jezika*. Zagreb: Naklada MD.
- Felman, S. (2007). *Pravno nesvjesno – Suđenja i traume u dvadesetom stoljeću*. Zagreb: Deltakont.
- Foucault, M. (1994). *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
- Foucault, M. (1996). „O drugim prostorima“. *Glasje*, br. 6, str. 8–14.
- Katušić, B. (2017). „Govor i trauma u Andrićevoj Proklesoj avliji“. *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost*, br. 49, str. 113–123.
- Lejeune, P. (1999). „Autobiografski sporazum“, u: Milanja Cvjetko (ur.) *Autor, pripovjedač, lik*. Osijek: Svjetla grada, str. 201–237.
- Nemeč, K. (2016). *Gospodar priče – Poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zlatar, A. (2004). *Tekst, tijelo, trauma – Ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Vlasta NOVINC

**U POTRAZI ZA DOKAZOM – IDENTITETI I GOVORNI
ČINOVNI U *PROKLETOJ AVLIJI* IVE ANDRIĆA**

U radu će se ponuditi čitanje romana *Prokleta avlija* (1954.) Ive Andrića koje propituje značenje govornih činova u isljedničkom postupku dokazivanja krivnje u lokaliziranom prostoru zatvora. Pozornost se posvećuje dihotomiji istine/laži kao pretpostavljenom polazištu u istražnom postupku dokazivanja nevinosti/krivnje glavnog lika u kontekstu teorije govornih činova (konstativi i performativi prema postavkama J. L. Austina). Analizirat će se narativ o velikoj povijesti te njegova važnost u konstrukciju identiteta glavnog lika romana. Važnost prostora naglašena je već i samim naslovom romana, dok alegoričnost postupka u prvi plan stavlja odnos pojedinca i zakona – Latifaga zvani Karadžoz simbolički predstavlja zakon kojemu pravda nije važna, dok je Čamil predstavljen kao njegov antipod kojemu je pravo na izbor temelj identiteta. Stoga će se roman *Prokleta avlija* i njegova okosnica, arhetipska priča o sukobu dva brata, čitati kroz odnos krivnje i nevinosti, performativa (jezičnog čina priznanja-dokaza) i konstativa (što je istina u Čamilovom slučaju). Performativni čin priznanja označava kraj procesa koji se vodi protiv svakoga osumnjičenika, pri čemu su kategorije istine i nevinosti potpuno nebitne. Izgovorene riječi priznanja pokreću djelovanje sustava kažnjavanja, a na primjeru Čamilove sudbine Andrić dekonstruira pitanje istine i laži, nevinosti i krivnje.

Ključne riječi: govorni činovi, identitet, priznanje, konstativi, performativi, *Prokleta avlija*, Ivo Andrić

Pregledni rad

UDK 821.163.42.09Krlježa M.

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

J. J. Strossmayer University in Osijek

Academy of Arts and Culture

hrvoje.mesic35@gmail.com

***THERE IS DOUBT IN MY MIND. ON MIROSLAV KRLEŽA'S
SELECTED WAR POETRY: TAKING A DIFFERENT PATH***

Miroslav Krleža authored several poem cycles at the time of the global bloodbath that was World War I, in which he described Croatia in the period 1914–1918, the pain and suffering of ordinary Croatian people at home and on foreign battlefields, and, finally and perhaps most importantly, his own personal feelings about the war and its aftermath. However, these poems, in which the bloody events of the war are the predominant theme, were not the only work Krleža produced in the period in question. Even though Krleža himself participated in this dreadful business of war, as much as it clashed with his views and principles, he was prolific as a writer at the same time. His work *Simfonije* (Symphonies), the culmination of the poet's lyrical enthusiasm for nature and life, was written in this period. As much as the mood of Krleža, the author of *Simfonije* differs from the mood of Krleža, the war poet, his characteristic wealth of vocabulary and the resonance and dynamic quality of his verses, and especially the power of his imagery, make it clear that they were penned by the same man. In other words, all his works share a deep organic bond that extends beyond content, setting and characters, also encompassing the author's subjective expressions and moods, and are distinguishable and classifiable only by the genre they belong to.

This paper examines and interprets a selection of Miroslav Krleža's war poetry in an effort to re-evaluate, review and understand Krleža's social engagement during World War I.

Keywords: *Croatian literature, Miroslav Krleža, World War I, war poetry, literary and historical discourse, literary taste*

Introduction

According to Mihovil Kombol's interpretation, modern Croatian poetry went through various stages of development between the Illyric Movement and World War II. The 19th century is a distinct period in Croatian literature with regard to its understanding of lyric poetry and the requirements the lyric poets were expected to fulfil. Patriotism and the ideal of platonic love for a woman are the two prevalent motifs in overall poetry in this first period, making it tendentious to the fullest extent of the word, with the poets acting as tribunes of nationalism and „celebrators of chaste love“ for several decades (Kombol, 1934: 5). While the beginnings of modern Croatian poetry are associated with the brilliant authors Stanko Vraz, Ivan Mažuranić and Petar Preradović, the poetry of the second half of the 19th century in general brought nothing but stagnation, fruitlessness and verbalism. August Šenoa, the greatest Croatian author of this period, was not a particularly accomplished poet. Dubravko Jelčić makes a note of the fact, underlining that „in political terms, the national revival and awareness-raising movement started and ended under the Croatian name; the Illyric idea and Illyric name were just an episode in its course (...), an episode that was admittedly very vocal and followed a very ambitious programme as far as literature was concerned, but was also very unfruitful in the purely literary sense“ (Jelčić, 2002: 16). Silvije Strahimir Kranjčević broke the conventional moulds with the power of his talent, his spiritual thoughtfulness, and the heat of his emotions, elevating lyrical poetry to the heights it had never been able to reach before. Kranjčević spent eight years as the editor of the *Nada* magazine in Sarajevo, the rallying point for the most eminent Croatian authors, which grew into the most important magazine of modern Croatian literature, and was the first Croatian author who raised his nation's historical reality to a universal level (Šimundža, 2004). However, as eminent and celebrated as he was towards the end of his life and after his death, Kranjčević remained lonely in his literary work, having never established „a school of poetry“, as one might have expected him to. Kranjčević exerted a certain influence only on Janko Polić Kamov (Gašparović, 2005), who thus became „the middleman“ between Kranjčević and the generation of poets who were active in the first years after World War I. All other „new poets“ – so-called Croatian modernists – pursued some new paths, seeking new motifs and new possibilities of expression. An important turnabout in the development of Croatian poetry occurred at the beginning of the 20th century. In the period of modernity, this genre, which had previously existed in a vegetative state in the shadow of novels and short stories, transformed into one of the major literary genres. „As a reflection of Central European trends

in art, in particular Viennese secession and modernity (whose terminology it adopted), the understanding of modernity in Croatia was the same as in other European literatures. Whether those modern trends were referred to as *décadence*, symbolism, impressionism or neoromanticism, they introduced one important novelty in comparison to the traditional understanding of art: the knowledge that literature cannot be reduced to a national or social function, and it is necessary to acknowledge its specific, autonomous character. More clearly, the aesthetic meaning of works of literature started to be emphasised as an important feature of the art of words, and, by extension, the emphasis was on the need to develop new stylistic procedures to seek and express beauty and human emotions“ (Šicel, 1997: 118). Celebrated authors like Vladimir Nazor, Mihovil Nikolić, Vladimir Vidrić, Nikola Domjanić, Milan Begović and Antun Gustav Matoš made a name for themselves on the Croatian literary scene in this period. Matoš exerted a tremendous influence on his „student poets“, who collectively presented their work in *Hrvatska mlada lirika* (Young Croatian Poetry) in 1914. Marijan Matković's review makes a note of the quality of this poem collection: „It is in essence a work of traditional poetry, painting pictures of idyllic vineyards and village church spires, and while it abounds in literary expression compared to the previous poetic style, for instance the one used by Domjanić, it is also decadent in the worst meaning of the word“ (Matković, 1950: 132–133). Some of the featured authors (Fran Galović, Zvonko Milković, Vilko Gabarić, Milan Vrbanić) published their last work in *Hrvatska mlada lirika*, while others pursued different individual paths later (Ivo Andrić, Tin Ujević), and only a handful continued to live and create in the spirit of Matoš's artism, accepting his influence only with respect to form (Ljubo Wiesner, Karlo Häusler, Nikola Polić).

The second great revival of Croatian poetry (Kombol, 1934) was driven by authors who mostly formed themselves at the time of the great global upheaval, during the bloody and turbulent war years, and who rushed like a foaming river into the field of Croatian poetry in the first years following the war. „All events in the life of our people, mainly the beginning of the socialist movement and the Balkan Wars, and everything we went through amidst the overarching European night of war, was truly fateful for our literature on the whole, and all its ups and downs (...)“ (Vučetić, 1983: 5). In comparison with the idyllic poetry penned by the modernists and Matoš's followers, which was centred on sonnets, this poetry ushered in a new, strong wave of free poetic elan, and motives that had never been explored before. In spite of all their differences, and even contradictions, Krleža, A. B. Šimić, Ujević and Krklec still shared some common traits, including their disassociation from the traditional poetry of Matoš's school and their search for new poetic potentials, their

demolition of the form, and their acceptance of the free rhythm as the only decisive factor in poetry. A. B. Šimić gave a very clear description of their „mission“ in an editorial in *Juriš* in 1919: „Bursting with inner strength, the hands of the young authors will tear down all old, lifeless forms and critics’ glues that had kept them from falling apart, and send a world of new, living forms into time. In their vision, the flag of our spirit flies high above their ruins“ (Šimić, 2008: 192). Irrespective of their affiliation with particular literary movements (expressionism, impressionism, symbolism, and so on), these poets showed a rare independence and originality in their work, introducing new themes to the rather narrow universe of Croatian poetry. The motives of social injustice, the misery of dirty suburbs, intellectual and sensual unrest, life during and after the war, and the problems of life and death were merely superficially sketched, and required a new form. The temperamental rhythm of the free verse, often lacking not only rhyme, but also the customary inter-punctuation, was more than just an expression of fashionable ecstasy: it was a true poetic need, shaped by the new situation, the objective life circumstances and the subjective notions held by our intellectuals in the 1920s. „Covered in wounds and dried blood, humiliation, damnation. He is wearing a prison uniform. (...) Hearing the drunken shouting and mad cacophony in the railcar, like a Ghost he travels, unseen, through the whole train (...), the crying of mourners, the moaning of the sick, the laughter of the drunken, and the prayers of the sinners rising up around him, as the People go about their lives in the railcar“ (Frangeš, 1973: 13). New content, form and shapes, new opinions and new sentiments required a new poetic vocabulary, encompassing all the elements of diverse poetic tendencies. The main traits of the poets who made a name for themselves in the first years after the war and who have rightly been dubbed the revivers of Croatian poetry are briefly detailed below. Miroslav Krleža definitely holds the central place among them, his thoughts and writing nothing but a „persistent, passionate, painful and masculine portent of the things to come“ (Frangeš, 1973: 13).

There is doubt in my mind

In the article *Krležina lirika* (Krleža’s Poetry), Milan Ogrizović points out that „our audience needs to be introduced to Krleža, because his work is gold and pearl, silk and velvet, music and image combined into one: in general, it is the most perfect product of our poetry so far (the true kind)“ (Ogrizović, 1918: 277). Speaking of the interplay between art and music, Viktor Žmegač concludes that their interaction is a two-sided one: „Music aspires to be a reflection of literary thought, while literature strives to express the experien-

ces of organised sound“ (Žmegač, 2003: 8). Darko Gašpović, on the other hand, underlines that, „having made his debut in the last years of symbolism, to which World War I would deal the final blow, Krleža went through all phases of modern literature during his long, prolific and versatile career as an author, with expressionism and social and political engagement as its two main pillars. His deep and indeed fateful connection with space, and his immersion in the times that he lived and wrote in and that he described, naturally guided him toward the pursuit of forms that would allow him to best express them“ (Gašparović, 1989: 11). At the time of the global bloodbath that was World War I, Krleža authored several poem cycles in which he described Croatia in the period 1914–1918, and the pain and suffering of ordinary Croatian people at home and on foreign battlefields: „I carry it on my bosom too, wounded, bloody and warm“ (*Pjesma o pjesmi* – The Poem about a Poem), and finally – and perhaps most importantly – his personal feelings about the war and its aftermath. The cycles in question are titled *Pjesme I. (Poems I)*, *Pjesme II. (Poems II)*, *Pjesme III. (Poems III)*, *Haos (Chaos)*, *Pir iluzija (The Feast of Illusions)*, *Pjesme bez poante (Pointless Poems)* and *Pjesme pomirenja (Reconciliation Poems)*. They were all written in the period 1914–1919, and Poems I, II and III, for example, were printed during the war. The symphony *Ulica u jesenje jutro godine devetsto i sedamnaeste (The Street on an Autumn Morning in 1917)*, which belongs to war poetry in terms of its theme, was written later. It was published for the first time in the book *Simfonije (Symphonies)* in Zagreb in 1933. However, these poems, in which the bloody events of the war are the predominant theme, were not the only work Krleža produced in the period in question. Even though Krleža himself participated in this dreadful business of the war, as much as it clashed with his views and principles, he was prolific as a writer at the same time. His work *Pan* and *Tri simfonije (Three Symphonies)*, the culmination of the poet's lyrical enthusiasm for nature and life, was written in this period. As much as the mood of Krleža, the author of *Simfonije* differs from the mood of Krleža, the war poet, his characteristic wealth of vocabulary and the resonance and dynamic quality of his verses, and especially the power of his imagery, make it clear that they were penned by the same man. In *Podnevna simfonija (Noon Symphony)*, the author cheers: „And I'm casting sunny dreams in the marble, creating, oh, royally creating! Wonderful, bright white living Ideas dance before me!“, while the desperate poet wails: „I'm singing the song of the graveyards, ditches and pits, the song sung by Mammon the Large, the song sung by the goddess Fashion, the Song sung by the sell-out church and the fallen sick ladies, O, the bloody song of the graveyards, ditches and pits“ (*Svibanjska pjesma* – May Poem). The war was a fruitful period for Krleža as a dramatist and short story writer

as well. In addition to his earliest dramas, which bear the common name *Legende* (Legends), the dramas and short stories belonging to the same group as his war poetry in terms of content were also written, or at least originated, in this period. It is impossible to read any of Krleža's war-themed poems without picturing one of the suffering heroes of his war-themed short stories or dramas, without feeling the stench of Barrack 5B, without hearing Vidović, Račić or Horvat speak, and, finally, without being carried away by the powerful and touching tones of *Hrvatska rapsodija* (Croatian Rhapsody). In other words, all these works share a deep organic bond that extends beyond content, setting and characters, also encompassing the author's subjective expressions and moods, and are distinguishable and classifiable only by the genre they belong to. When World War I broke out, Croatia was a part of the Habsburg Monarchy. Four centuries of waging wars under the Habsburgs, centuries of wars against the Ottoman Turks, the megalomaniac pretensions of Croatia's neighbours on all sides, Bach's absolutism, the Settlement, twenty years of Khuen Hedervary's rule as the uncrowned king of Croatia, the fully alienated nobility and the insatiable Croatian bourgeoisie had made Croatia one of the most pitiful provinces, reducing it to a wealthy, but completely lifeless colony: „The sea murmurs and breathes, the Drava flows, and a country sleeps in between“ (Cesarić: *Trubač sa Seine* – The Trumpeter of the Seine). The political activity of Croatian opposition parties produced no real results. Instead, they wasted their energy on fruitless discussions and intrigues, flinging accusations at each other. In demagogue fashion, certain political leaders used like-minded politicians to satisfy their own opportunism (Gaj, Jelačić, Frank), while others sailed the seas of romanticist politics and clashed with reality, which led to their painful devastation and ruin (Starčević, Kvaternik). The Croat-Serb Coalition held an important place in political life in Austro-Hungary in the eve of the fateful war, its members convinced that the liberation and unification of all Balkan nations would heal all wounds that had been inflicted by alien invaders on the Southern Slavs over the centuries. However, those hopes died on 26 July 1914, when a new Calvary began: held apart by state borders, the Croatian people died for conflicting political interests, slaughtering each other in the same battlefields. While some Croats believed that „the survival of an entire monarchy is at stake“ (*U logoru* – At the Camp), the majority filled Austria's ditches, rattled around in cattle cars from Galicia to the Isonzo, and died in hospitals and lazarettos without understanding who they were making this sacrifice to, or why. Throughout the four bloody years of the war, Croatian peasants, workers and intellectuals sacrificed their living flesh on the altar of rotten Austria, their sacrifice entirely devoid of purpose or meaning: „Feeling yourself disappear beneath the feet of the black and yellow

emperor, this is what it means to be a Croat“ (Krleža, 2008: 198). As a participant of these momentous events, Krleža witnessed all the heart-breaking tragedy suffered by the Croatian people, the hopelessness of their situation, and the terrible position of Croatia in the vast slaughterhouse that Europe had turned into. Krleža concludes one of his earliest pieces, *Zaratuštra i mladić* (Zarathustra and the Young Man), which combines poetry and prose, with the sentence: „There is doubt in my mind!“ This confession, published in 1914, became the leitmotif of his war-themed poetry. In each song, we feel the presence of the invisible worm that systematically eats away at his faith in humanity, and all the common ethical ideals that he used to believe in, often bringing the poet to the verge of despair, and finally revealing to him all the antitheses of the political and social life, the lies in all their nakedness. The literary lie, as Jan Wierzbicki puts it, signifies „an ideological depravity, an acceptance of the misconceptions created by cultural conventions and myths. All Krleža's fictional characters are presented as slaves and victims of illusions. Their world is mythologised, warbled by art, literature, mythical conceptions, ideologies, civil ethics, customs and law, in one word, everything that comes down to the basic categories of culture and myth. The psychology of Krleža's fictional world is almost exclusively confined to the convolutions of the mind trapped by conventions (and rebelling against them)“ (Wierzbicki, 1980: 79). Thus divided between „himself“ and the inescapability of the events he found himself in, Krleža the poet protests, despairs, swears, hopes, believes, and then again denies it all. As individual as his form and expression might be, on occasion we glimpse in his work a trace of Kovačić's sharp satire or a twitch of Kranjčević's pain, or a brief awakening of Matoš's dormant *Mora* (Nightmare). All of this – Kovačić's „unionist protests“, Kranjčević's „question on ice“, Matoš's grief over his homeland, betrayed and sold, Krleža's doubts, swearwords, despairs and hopes – they are all candid outpourings of poets who carry „the cross of an entire nation“ in their souls (*Pri svetom kralju* – At the Holy King's). The cross that Croatia carried in this bloody period was indeed too heavy to be sustained by the weak back of the Croatian people. Torn between Vienna and Pest, ignorant and backward, deceived and exhausted to the extreme, this people died and vanished for the unreal, fake slogans spouted by petty politickers (*Na trgu svetoga Marka, Pjesma bez ponante* – At St. Mark's Square, Pointless Poem). Croatia had become a breeding ground for lies, despair, hatred and sickness: „Our home is damned, sick, a hell!“ (*Naša kuća* – Our Home). Caught in the chaos of the war and the events sweeping across Europe, unfree and powerless, the Jambreks, Peseks, Kadavers, Lobaracs, Vidovičs and Horvats „swallow Croatian tears, bitter and salty“. It is the most obvious proof of the nation's inertia, a result of foreign po-

litical oppression and economic exploitation: „In the bloody, imprisoning light of the copper’s red lamp, what can the Croatian man do on Europe’s Good Friday?“ (*Veliki Petak hiljadu devet stotina i devetnaeste* – Good Friday of 1917). Croatia’s position did not really change even after the war ended: „the theatre did not close, but merely let the curtain fall, everything changing as quickly as the stage is changed between the first act and the second“ (*Pijana noć 14. novembra 1918.* – The Drunken Night of 14 November 1918). The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes did not live up to the hopes of the Yugoslav-oriented patriots. Another heavy emotion joined the horrors of the war that they barely survived, the hunger they suffered, and the bloody, purulent wounds they had just recovered from: disappointment. The Croatian people had again been swindled and manipulated by skilful diplomats. Their national question was not solved, and the social problems intensified daily to the point of acuteness. Rivers of blood had been spilled in vain, there was no compensation or satisfaction for all of the pain suffered, and the sacrifices made remained fruitless: „We slaughtered each other, my dear mother! (...) Oh, why did we slaughter each other, my dear mother?“ (*Pietà*). In his war poetry, Krleža presents a sweeping scale of the most powerful emotions and moods, from despair and creative ecstasy to resignation and destructive instinct, revolt and optimism, in any case always impressing the idea of experience and honesty on the reader: „Oh, I’m marching in this tired file too“ (*Olimpijac u pješačkoj koloni pjeva* – Olympic Athlete Sings in the Infantry File). All this poetry is, first and foremost, antimilitarist to the extreme. The poet describes the war as „the Black Thief, the king of all crimes“ (*Rat* – The War), who rules in the darkness while people are helplessly scrambling to run away from this monstrous ruler, searching in vain for a ray of light. Ideals, humanity and brotherly love are nowhere to be seen: „And everyone glares at each other today like rabid, carnivorous wolves“ (*Pjesma hromog đavla* – Lame Devil’s Poem). Even if one happens to stumble upon an occasional lonely individual in this bloody circle who understands all the horrors of his time, he is unable to get away from the fact that „entire Europe is standing beneath the gallows tonight, and there is no one who can find the strength to get hanged, because no one wants to do the hanging!“ (*U logoru*). As we see, Krleža was neither absent nor blind: he was very well aware of everything that was going on, and he spoke of these events in words that he believed, as Stanko Lasić puts it, „could be and remain an authentic testimony, given their antithetic complexity“ (Lasić, 1974: 131). Morally, the people were completely disoriented, with no firm foothold to grab on to. Having lost their compass, they were increasingly drowning in the darkness of hunger, sickness and lies with each passing day. All nations were exposed in all their squalor, and no one trusted anyone any-

more. Civilisation was a lie, since all its accomplishments merely served to benefit villains and scoundrels. Absurdly, the 20th century, so proud of its technological and scientific success, turned out to essentially be as bloody and dark as the Middle Ages. How did humanity really benefit from all this progress? Was it elevated, ennobled or perfected? No! It merely learned new and refined methods to kill, and saw the path to ultimate destruction (*Pjesma novinara; Haos; Nedjelja; Podne; Večernja pjesma u bolnici* – Journalists' Poem; Chaos; Sunday; Noon; Evening Poem at the Hospital, etc). *Silvestarski nokturno godine hiljadu devet stotina i sedamnaeste* (New Year's Eve Nocturne of 1917) is a sad testimony to a disgraceful age: „People beat each other with their thoughts, books and press. They beat each other with knives, lead and gas, their nails, rifle butts and fists; People slaughtered each other...“ (*Silvestarski nokturno godine hiljadu devet stotina i sedamnaeste*). Entire Europe turned into an enormous slaughterhouse, where young lives that had only just begun to bloom were being extinguished: „We expire in sadness, without having drunk from the fountain of our youth“ (*Večernja pjesma u bolnici*). However, the devastating effects of the war extended beyond the battlefields, taking an equally merciless toll in its background. Gripped by a crippling fear of death, whose scythe reached far and wide, people sought oblivion in drunkenness and debauchery. Prisons and hospitals were full of criminals, thieves, madmen and syphilis sufferers, sick, broken and lost lives (*Nedjeljna pjesma; Badnjak* – Sunday Poem; Christmas Eve). Any resistance was futile: one could get drunk on dreams, wine or love, but this did not help them fight and beat all the horrors. Rather than a solution or a way out, this merely offered a short-lived escape. There was no escaping death, the supreme monarch to which the war, as its most loyal servant, served lavish meals every day to satisfy her insatiable hunger for human flesh. Death triumphed in the battlefields, cities, villages, hospitals, churches and brothels – wherever one turned, its rule was undisputed. Through the moans of the wounded, the cries of the dying, the blast of rifles and the roar of cannons, the whistles of locomotives and sirens, the beat of tired horses' hooves and half-dead infantry files, „echoes the loud cackle of Her Majesty, the Victorious Death“ (*Plameni vjetar* – Burning Wind). The poet sensed death everywhere. It imprinted its indelible mark on everything: „Flies and leaves and people are dying, and the night rain whispers and cries. The flies cry and drop dead like silent chords!“ (*Noćna nostalgija* – Nocturnal Nostalgia). Death knells are sounding in the cities, black flags are flying, even the nature itself puts on a grey mourner's attire. Trees, leaves, flowers, and the entire plant and animal kingdom bear the tragic, but immutable law of death inside them. In cheerful, bright tones, the poet paints the beauty of a sunny morning, the silence of early evening, the youth-

ful charm of the spring, the wanton maturity of the summer, and the harmonic opulence of the autumn. All of a sudden, it all vanishes – it was *The Feast of Illusions!* Death has passed through, killing the beauty with its omnidestructive breath, destroying wealth, breaking the silence, and leaving desolation and disquiet in its wake: „Ravens are crying, yellow flowers are crying, butterflies are dying“ (*U šumi* – In the Forest). When he writes about nature in his war-themed poems, Krleža usually uses autumnal motives (*Kiša*, *Smrtni dan rujna*, *Listopadsko jutro*, *Predvečerje*, *Pjesma čovjeka i žene u predvečerje*, *Jesenja noć*, *Novembarski tmurni dan* – Rain; September Death Day; October Morning; Dusk: Man’s and Woman’s Poem at Dusk; Autumn Night; Gloomy November Day, etc). The autumn season, especially its later stage, offers an abundance of phenomena and characteristics, such as rain, mud, wind, fog, clouds and dried leaves, which the poet uses to paint a faithful and vivid picture of the grey, funereal mood: „Wretched fogs are grieving, grey fields are wailing, and the purple-clad winds are beating and chasing the clouds“ (*Predvečerje* – Dusk). The poet views love through the same grey, hopeless prism. Love has lost its brilliance and its mysterious attraction. The war destroyed romantic notions in people, awakening their most basic instincts, and blurring the line between man and animal. The woman is no longer the unreachable ideal on a high pedestal. At best, she is a plaything that offers a momentary distraction, and at worst she is the outlet for the man’s animal instinct, which he uses to find momentary oblivion amidst the horrors of the war: „At our home, men and women kiss each other with fear!“ (*Naša kuća*). Such a notion of love has disastrous and fateful consequences. Deprived of dreams and ideals, men no longer understand the notion or the essence of beauty and nobility. Venereal diseases reached disastrous proportions. This topic figures more prominently in Krleža’s war-themed prose (*Smrt Franje Kadavera* – The Death of Franjo Kadaver), but he indirectly refers to this plague that was slowly eating away at the healthy organism of the Croatian people in his poetry as well: „...we are all a bloody barn, leaking pus!“ (*Pjesma bezimenoga čovjeka na Golgoti* – The Poem of the Nameless Man on the Golgotha). Branimir Donat observes that „Krleža had been fascinated by the mystery of Golgotha from the very beginning of his career as an author. The metaphors of his poems, writings, dramas and, above all, his poetry are permeated with strong evocations and reminiscences of a number of biblical motives, mostly importantly the Golgotha, where the crucified man dies for the ideals that will, even if fulfilled, only refute his deepest belief about the purpose of personal messianism. The image capturing one of the deepest Christian beliefs seemed to the poet like an impressive enough metaphor of man’s position in the world. In this mystery, the poet saw a reflection of man’s destiny, always being reborn like a

solarist peace, always reincarnating into a new personality“ (Donat, 1970: 15). The woman was robbed of her most exalted and most noble purpose: the joy and pride of motherhood. Childbirth became an ordeal and a dread, because new life promised nothing good or beautiful. The children who are born bear in their bodies the seeds of the diseases inherited from their parents, and nothing but misery awaits them in the future (*Naša kuća, Razdrti psalam* – Our Home, The Torn Psalm). All of these phenomena that Krleža observes, analyses and makes a note of in his difficult, but candid and impressive verses, as has already been stated, put him in different moods. Sometimes he sinks so deep into despair that he runs out of creative enthusiasm, his hand sagging, powerless to continue its bloody writing (*Ples mrtvih stihova, Glazba umirućeg dana* – The Dance of Dead Verses, The Music of the Dying Day). He is most troubled by the awareness of his own powerlessness against the cruel dictate of the force that holds him in its grip. Tiny and weak, his „heart in the madhouse“, his „brain in the ditch“ (*Pjesma Gospodinu koji je nad mojim skladom i nad mojim grčem* – Poem to the Lord Who Stands Above My Harmony and My Agony), man has been surrendered to the mercy of his tragic fate. In his desolate anger, the poet feels the pointlessness of his strivings and hopes, and understands the helplessness of his position: „As the bloody Absurd slaughters and swallows up millions, of what use is Miroslav Krleža's rambling and swearing“ (*Pjesma naših dana* – The Poem of Our Days). The burden of these thoughts weighing heavily on him, the poet usually becomes resigned. On countless occasions, he concludes mournfully: „Nothing! There is no salvation!“ In his pursuit of anything to quell the nirvana within him, the poet looks for support in nature (*Pir iluzija*), science (*Haos*), patriotism (*Pjesma bez poante*) or love (*Predvečerje puno skepse; Žena i iluzije* – Scepticism-filled Dusk, Woman and Illusions). But he is unsuccessful – the answer is always the same: „In vain, it is all in vain!“ (*Pjesma naših dana*). Occasionally, a ray of light breaks through the dark, hopeless atmosphere: art, its long verses caressing the poet's tired forehead with their gentle hands, uplifting his fallen spirit, and cheering him so he would not give up altogether. Art is the only thing that can stop him from falling over the edge into despair, and let him drink from the cup of reconciliation (*Reznacija, Večernja pjesma* – Resignation, Evening Poem). The poet finds the meaning and the purpose of his existence in his art: „I am the man who tunes all the broken tones in the evening into the glorious song of reconciliation“ (*Večernja pjesma*). However, at the moments of the blackest despair and the deepest resignation, he suddenly lifts his head up and tackles the evil and the beasts surrounding him. Summoning a stubborn pride, like a rebellious slave he breaks his shackles and cries out madly: „I will not, will not, will not!“ (*Borba sa stvarima* – Battle against

Things). The poet protests against the killing and the torture, the troubles and the evils that have struck humanity, the shackles and the limitations that have constrained man, rendering him helpless and insignificant. Finding himself in a revolutionary mood, the poet openly attacks the rigid, ruthless invisible force, getting ready to fight God: „I will sink my knife into your back!“ (*Ja tebi pjevam Gospode* – I Sing to You, Lord). There is no telling right from wrong in the omnipresent chaos. All the masts need to be torn down and all the lies crushed (*Na trgu sv. Marka*), and only then can a new and nicer life be built on the ruins. The poet gives in to this destructive urge, which is nothing but the means to achieve a higher goal. The destructive urges promise a happy solution. These constitute the lonely bright tones in Krleža's „helpless, passive and nihilist“ (the author's own words!) war-themed poetry, showing the poet the way, opening up his horizons, and portending the harmony that is to come. This path, these horizons and this optimistic perspective are „the power of millions“ who are marching toward their goal (*U logoru*). The International dawns on the black, cloudy horizon (*Good Friday of 1919*), a new Sun is born, and all of Croatia, demolished, beaten up, wounded, and savaged by the war, rushes towards it. In conclusion, „the myth of the Golgotha had strongly occupied Krleža's creative imagination from an early age, taking shape in his earlier dramas either as a passing (but not unimportant!) association, or as the crucial mark of his literary and performing work“ (Gašparović, 1989: 70). According to Milan Špehar, „sadly, the entire life of Jesus – who features in Krleža's work as the purest and only man in the entirety of his humanity, or even as a Superhuman, exhibiting supernatural and divine traits – and his tragic end have taught the humanity nothing at all. Instead of being transformed on the inside by this purest and most perfect of ideas, man continues to live like an animal“ (Špehar, 1987: 299).

Literature and music: *The Symphonies*

Simfonije (The Symphonies), worthy of the name both in terms of their subject matter and their formal shape, are Miroslav Krleža's earliest and most specific pieces of poetry. In several poetry opuses, the poet explores a variety of moments and events in nature, proving that he has real knowledge of the most subtle elements of life, and the tools of the poet's trade. The poems appeared at a time when Croatian poetry was stagnant, and the followers of Matoš's artism supported modernist formalism. Krleža's new and fresh expression, characterised by strong thoughts, peculiar lyricism, and original style, made even more of an impression against such a backdrop. Letting his emotions and impressions guide him, Krleža tore away from all existing poetic cli-

ches, showing a remarkable individuality. As Vučetić puts it, „on the one hand, these symphonies resemble legends to a degree, given their epic beauty, being either a manifestation of power or the dramatic disquiet of human strengths, restrained by time and fatal coincidences, but on the other hand, these poems are constituent chapters and cycles of Krleža's war poetry, which was written in the same period as the symphonies, with their truth, their lyrical basis, and their Illyrism“ (Vučetić, 1983: 23). Donat notes that Krleža „starts with symbols, and ends with allegory, the genius who penned poems in impressionist registers in *Simfonije* cheering at its helm (...), by stringing together picturesque sequences derived neither from social nor from conventional literature elements, but instead derived the register of proto-expressionist topics (...), with a seeming immediate dependence between the tragedy and the dynamism of picturesque poetic representation“ (Donat, 1970: 51). The Croatian word speaks in Krleža's *Simfonije* in its natural rhythms and full voices. The strength of this word, and the wealth and diversity of its symbolism, reveal a poet who shapes his internal disquiets and intellectual crises into dynamic verses, bound together into a perfect rhythmic complex. A deep and strong feeling for nature, its beauties, charms and horrors, is the dominant sentiment. Krleža self-published his first symphony, *Pan*, in 1917. Much like Vladimir Nazor did in *Slavenske legende* (Slavic Legends), Krleža used characters and settings from the life of the ancient Slavs to express his admiration for the freedom and magnificence of nature, but also the horror he felt for the weaknesses and miseries of shackled people. While the battle between good and evil is the main point of Nazor's work, Krleža discussed a much more specific problem, reducing it to the battle between freedom and slavery in a general, humanistic sense. The lively, hoof-footed Pan, the ancient Slavs' forest deity that had for long captured the imagination of Croatian poets, was an excellent vehicle for the subject. Nazor, Vidrić, Mihanović, Katančić and Krleža all sang about the likeable, naive Pan from different viewpoints. Krleža placed his Pan in the setting of a fruitful autumn season, when grapes mature in vineyards, grasses and flowers of all kinds spread their intoxicating scents, and the sun casts its golden rays on the late afternoon scene. All of nature participates in this magical, lively game: sunrays, flowers, leaves, wind, grapes and autumnal colours. All this is personified and comes to life in the sounds of its melodies, stroking and caressing Pan as he fantasises about the faraway sea, expressing his yearning through his flute: „Oh, there the ashen islands stand out in blue, and the cypresses cry like blue martyrs. And the sea, glimmering like a queen, dreams away, covered in olive-coloured fabric, woven from the frost. Sprinkled with a scattering of fiery gold, thalatta! Thalatta!“. Pan only calms down when he is lulled to sleep by the song of the autumnal flowers, but then he is

suddenly roused by the mournful song of the procession marching monotonously towards the church. Confused by this unexpected sight, he watches this mystery of invisible forces in surprise. Turning over the black prayer book in his hands, he tries to decipher the magical force emanating from the dead letters, and filling god-fearing people with dread. Surrounded by organ music and the scent of incense, they are all in panic, thinking about their sins, humbly repenting, and yearning for the heavenly island of peace. As the organ roars threateningly, the mindless sinners wail in despair: „We all, oh, we all, in a mad rhythm and in sin and laughter, whimsical, easy, always dance toward the grave. Waiting for the Light, the White God, we wait for the holy heavenly ray to fall, shiny, into our life, into the mad dance of the Spectre in the dark.“ The poet breaks this black, terrifying atmosphere with the cheerful colours of the Slavonian folk costume and the intoxicating scent of blooming lindens, which are Slavic symbols. Pan invites a young, sturdy peasant girl to faraway, unknown worlds, to the endless blue sea, but immediately begins to realise that fear and verse are battling with the healthy, natural instinct inside her, just as they are in all other people gathered in the church. And he concludes: „These children are sick!“ Pan launches a duel between his flute and the organ, which symbolically represents the dramatic battle between joy and sadness, laughter and tears, light and darkness, pagan freedom and Christian slavish asceticism. As the organ’s powerful chords portend God’s anger and threaten to bring down his fury, the flute sings the song of the autumn and the sun. Pan’s song is so seductive that it attracts people, wins over their hearts, conquers their fear and stokes their natural instincts. Young men and women discover the simple beauty of nature, and breathe in the fragrances of the meadows and forests. The entire nature sings through Pan’s wanton song: „I wear the shiny disc of the Sun on an autumn day to crown the Shadow of the joyous God Pan: life is autumnal joy, not a purulent wound!“ The people, caught up in the marvellous beauty and drunk on mead, dance in a wild and raucous circle. The vivid colours of the folk costumes interweave with the bright, vibrant colours of nature in autumn in song and dance. Pan leads the singing circle, his flute competing with the bagpipes, in a culmination of the magnificent beauty of nature, the triumph of Life. Even though *Pan* was Krleža’s first symphony, it is also the most famous and most printed one. In spite of its brevity, it is an important piece, wonderfully combining strong poetic invention with fantastic symbolism and choice poetic decorations. Its main thought is completely clear: Christianity hinders man’s free will with its dogmas, robs him of common sense, and does not allow him to openly express his emotions and innate tendencies and instincts. The victory of Pan’s flute over the threatening chords of the organ means a triumph of man’s liberated personality

over the forces of darkness that stand against it. However, nature, the source of strength, joy and beauty, which Pan bows to, is the true winner. Staying away from conventions, the poet lets each character, or more precisely, each element, speak in its own voice and sing its own distinctive melody. Chords chime on the heavenly strings, the flute cries, laughs and sings, the organ drones, roars and wails, and the sun, the clouds, the flowers, the leaves, the colours, the shadows and the people all sing their primordial songs. The songs differ in more than just content and text: each has its own verse and its specific rhythm. The entire symphony is adorned with countless carefully chosen epithets, successful comparisons and personifications, and a multitude of metaphors and allegories, with onomatopoeic words making certain images more tangible and more authentic. The dark and ominous effect of the organ is expressed through several variations, of which this one is perhaps the most eloquent: „Black, barking spectres are whirling, the sorrows of all sleepless nights spinning, all the witches screeching in a mad cyclone. Wailing stars are dropping, packs of wolves are howling, Black Forces are breaking, eerie black horses are galloping, dark is the anger of the almighty God, mad is the hurricane of his fury.“ Finally, the circle dance with which Krleža concludes this symphony has its own connotations, giving it the final mark of an interesting and characteristic folklore element. Slavonian elements – folk costumes, linden trees, bagpipes, and local percussion instruments, with the cheerful, benevolent, folk god Pan leading the circle – counterbalance the Roman Catholic internationalism. Even though they were printed sometime after *Pan* (also in 1917), *Tri simfonije* (Three Symphonies) were written back in 1914 or before, and can therefore be considered Miroslav Krleža's earliest works of poetry. In three long lyrical poems, brimming with dramatic elements, Krleža describes three important and very different moments in time: noon, dusk and night. While noon is the highest point and culmination of the day, dusk is its agony and death. Night is the antithesis of day, its greatest nemesis, with whom it constantly fights for dominion, and keeps getting defeated. With unbridled pleasantness, the poet paints the brilliant landscape of a warm noon in May, with the whole of nature painted in vivid red and gold rays of hot sunshine. The Sun rules the entire universe, and all that lives sings and dances to the rhythm of the supersong: „Oh, everything lives. Everything is eternal. Everything dances, and nothing dies!“ In the short verses and clipped rhythm, the flowers and the birds sing gently and discreetly, and all of personified nature joins in their song: silver wind strums the harp's strings, clouds dance madly, colours beat the drum of bright tunes, and poplars converse with the clouds. The poet does not stop at the momentary image; rather, he paints the eternally living and unchangeable dynamic in nature's life. Noon clouds first dance

drunkenly and wildly, only to later sail the skies peacefully, like white balls, and finally come together to form a white cover. Sunrays are not all made equal either, the poet combining them with different epithets, such as hot, scarlet, bright, melancholic. The magical rays, clouds, blue mists and people all bow to the Sun, the source of life, singing the apotheosis: „The Sun! Holy! Great Sun!“ A moth strays into this bright, hot noon atmosphere, and, dazed by sunlight, sings the hymn to the Sun and gets drunk on its beauty. This entire paragraph is reminiscent of Nazor's *Cvrčak* (Cricket), exuding a similar enthusiasm and passion for life. The central thought of *Podnevna simfonija* (The Noon Symphony) is found in the monologue spoken by man, the 20th century pagan, who enjoys the intoxicating perfumes and the unreachable beauty at the moment when „the Earth submits to the Sun, and the Sun consumes it burningly“. He ecstatically swallows up the abundance of warmth and light, drowning in the bright flood of noon. The poet depicts this „anacreontic“ death through a series of metaphors and allegories. One sad, grey discord invades this bright, wanton song of a noon in May: the intermezzo of the dying patient in the attic room, who watches his ashen, bloodless hands and his yellow, waxy body, asking himself in despair: „Oh, who is going to cry for me when I am gone?“ In this image, the poet abandons the dynamic of events and presents the painful and grey static of misery of the poor, touching upon a contemporary issue. In vain, the sufferer yearns for the distant beauty of the sea and protests his hopeless, gloomy situation, bitterly wishing for health: there is no getting away from the dismal, fatalist inescapability of his social background. Even the nature cannot help being touched by this misery and wretchedness. For a moment, the birds, the sunrays and the flowers stop their cheerful dance to mourn human tragedies, and the lonely swallow wails: „Oh, why are people unhappy?“ In the ensuing andante, „the mountain celebrates with the sun in the solemn peace of the forest“. The whole of nature transforms into an endless string of atoms of light, singing and dancing the playful song of the noon in May. The final tones of this symphony merge into the sounds of a magnificent hymn: „Hosanna to you, Sun! Lightbearer! Hosanna!“ *Suton* (Dusk), the second symphony, opens with one of the most beautiful poetic descriptions in Miroslav Krleža's opus. The poet's free verse, perfectly suited rhythm and poetic vocabulary was remarkably successful in depicting the „funeral“ of day: „...the big hero, the white, sunny Day is dead!“ Like *Podnevna simfonija*, this poem too sketches all the living elements the nature is composed of. However, they have changed their features, and now represent entirely new and different images and landscapes. The bright and vivid colours of the noon have been replaced with purple, blue and green, which march in the funeral procession, mourning the dead day, only to die themselves in the

end. They retreat and disappear, giving way to the grey and dark shadows that the poet describes through metaphors and personifications: „The colours of the night crow like grey birds.“ The clouds are no longer the inebriated, good-natured merry-makers who dance the circle dance and get drunk on the Sun's wine. They are now personified as ailing dreamers, sad nuns and nostalgic romanticists who are singing the swan's song: „We are dying. Dusk. Same as last year, without song, without women, without the blood of trophies – surrounded only by the sad dusk of the day.“ A few bright tones penetrate these gloomy chords of the dusk's requiem. As the sky breaks out in the first stars, the bells toll Ave Maria. Krleža gives a graphic description of the difference in the tones coming from different churches, including a brief, but eloquent description of the church buildings from to a variety of cultural and historical periods, and the atmosphere in and around them. The sound of the Gothic cathedral dies away, vibrating quietly in a vast empty space; the Angelus from the bright white basilica blends with the joyful chirping of the birds into a single, quiet, blue melody of the dusk; while the sobs of the bells on the Baroque-style church spill over the fantastic golden carvings, disappearing in the velvety blue evening. This complex, mournfully coloured sound of the three bells spreads the melancholy sensed by man, lost in the bustle of urban life, the stone saint in front of the church, the marble statue in the park, the telephone wires and the poet in the field. The melancholic atmosphere is amplified by the sound of the piano playing Chopin's prelude, coming from a palace in the Upper Town. The colours are mournful because they are all enveloped in the silky blue darkness. The spirit of the people undergoes dramatic changes under its veil, as their forebodings, subconscious inclinations and weaknesses are exposed. Different tendencies battle one another in man's soul, wavering between sadness, despair, fatigue, neurasthenia, hallucination, religious fanaticism and cynicism. The strong, healthy instinct for life triumphs over all these sicknesses of the soul: „When I love Life, when I love it dearly in all its bright forms, in all its dreadful, black pains.“ Amidst the patter of the rain and under the cover of the late dusk, everything is lulled into a peaceful, silent resignation: „The chords of the blue melody fall silent, and the songs of invisible strings cry.“ *Noćna simfonija* (Night Symphony) opens with the soundless, terrifying song of distorted black things, accompanied by guitars and mandolins. The night speaks through the gloomy, threatening chords, revealing its impenetrable dark face. Shrouded in the cloak of night, the city experiences difficult moments, full of dread: „When blue demons circle over the sleepy city, when the invisible night Forces battle each other.“ The tall, slender tower breaks away from this omnipresent gloomy impression, leaving the space of the black, dead city in a defiant allegretto, shooting up into the blue

starry sky. The leaves and the flowers have lost the beauty, fragrance and shine they had at noon. Now they are feverishly struggling to survive, fighting death, which is hard at work in the hours of the night. The song and dance of the stars, more or less distant, provides the only glimmer of peace in this darkness, singing a summer lullaby. Observing this magical dance, the miserable man draws the line beneath his life, concluding in resignation: „My lucky star is not there...“ Through superb allegory and a number of personifications, onomatopoeias and paronomasias, the poet paints the endless canvas of the dark sky, illuminated by stars, swarming and squealing, while their sounds are all drowned by the sepulchral recital of the big black diamond star. The night creates a peculiar funereal atmosphere not only outdoors, in the nature, but also within walls, in unknown rooms behind closed curtains. Silently and somewhat eerily reverberates the interplay of pale shadows on old-fashioned carvings and gilt frames, and the ghostly smiles of porcelain figurines illuminated by the yellow gleam of the petroleum lamp, as the clock on the wall sighingly counts the minutes that go by. The melodies of dreams whizz through this silence, taking form on the strings of the piano and in the tones of a warm, mournful nocturne, amidst whose silent sounds man abandons himself to fantasies about happiness and the beauty of faraway lands out of his reach. The following dreamy monologue is an example of an original poetic fantasy, embellished with brilliant epithets, onomatopoeias and personifications: „In the long nights, amidst the howling of black winds, the cackling of the witches in the chimney, the ticking of the clock, and the whisper of black birds, as the wind screeches, dances, and roars outside in the battle of strange, invisible forces, happiness and warm idyl dream away in my room!“ Krleža contrasted the boisterous life at Lower Town’s taverns with the peaceful silence of Upper Town’s empty streets in the night. The suffering souls and ailing hearts of modern people look for asylum in smoky, dimly lit taverns. These children of the 20th century are suffering a severe spiritual crisis, feeling the deep rift between themselves and their ancient ancestors, who lived primitive, but peaceful lives in their backward environments. In contrast, various types of modern „patients“ are drowning their pains in the tide of tavern smoke, trying in vain to kill their loneliness and forget their miseries in the company of their fellow-sufferers. Intellectuals, bohemians, psychological and nervous wrecks are sinking into the grey tragedy of the night, looking for a way out in a world of unreal dreams. In illusionist fashion, they flee to Paris in their thoughts, believing that they would find salvation in the city of art and bustling life to save them from the boredom, languishment and emptiness that is tearing them apart. Desperate and tired of their aimless journey, exhausted from overindulging in love and wine, they feel nothing but pain and disgust, wondering: „For

how long will this desperation and emptiness continue? This absence of light, laughter and sunny colours?" The atmosphere in Grič is diametrically opposite. The sleeping palaces, gardens, spires, squares and streets are resting in solemn, undisturbed peace. In the hours of the night, Grič is even more reminiscent of a dead city, the place of a forgotten past and sleeping memories. This gloomy, dark symphony of the night ends with bright tones of a new day awakening. Dark shadows retreat before the first contours of daybreak, heralding the arrival of the smiling Sun, the source of strength, light and life, somewhere far away on the horizon. The last chords of the eerie black Nocturne die away, and the just awakened flowers, trees, birds and people optimistically welcome the birth of another day, still unsullied.

Conclusion: Style – it is Krleža!

Krleža wrote the three symphonies as an enraptured supersonic dedication to nature and life. With his vast variety of colours and tones, and his unmatched magnificent wealth of vocabulary, he built a series of brilliant poetic images and embellishments, honouring all the gifts and blessings offered by nature, and underlining its beneficial impacts on health and the driving force of men. The harmony of the pure, bewitching melodies is occasionally interrupted by a threatening, eerie tone or the fluttering of painful doubt, but a cheerful and earnest mood always prevails, from the introduction to the final verses, the poet giving it precedence with the whole of his personality. Our analysis of individual items in this poetic opus reveals an occasional beginner's weakness, unclarity or lack of elaboration. Their paragraphs can be classified by value (in which exercise *Podnevna simfonija* will leave *Noćna simfonija* far behind), but if we examine the piece as a unit, we have to unconditionally pay our impressed respects to the perfectly formed poetic idea. Born in the broad cheerfulness of a noon in May, it grew in the expanses of unimaginable beauty, joy, resignation, temptation and dread, to be finally revived in the joyous moments of a sunny morning. The Day triumphed over the Night, and healthy, powerful and blazing Life stood victorious over the ruins of darkness, sickness and fear: „Life is a drunken, wild melody, dancing in the rhythm of the noon octave. Oh, life is the shadow of a blue dream, fraught with sunlight.“ Branimir Donat described Krleža as a rebellious poet, because rebellion is „the strongest driver of artistic creation (...) Just as Lucifer led the rebelling angels, the poet leads the procession of the dissatisfied and disenfranchised rebels, teaching his followers the grammar of emotions, helping them to not forget the language of communication, and encouraging them to always recognise the world around them anew“ (Donat, 1970: 7). Regardless of its topics,

language or form, the sum of Krleža's poetry comprises an organic complex that is impossible to separate and break down using any criteria. Not only his poetry, but the entirety of his extensive literary opus forms such a synthetic and integral unit that it seems like a solid chain from which it is impossible to break away a single link without it revealing its origin. Each „link“, each piece of Krleža's writing, bears all of the author's unmistakable traits. Each sentence and each verse speak in a language and style so specific to Krleža that their originality is impossible to question. The style – it is Krleža! This style is always equally rich and fluid, sometimes perfectly simple, but mostly so eloquent as to border on bombastic (the plethora of words that Krleža showers the reader with, and that come to him spontaneously and directly, like a torrent of water). Krleža is a master with words. His knowledge of language is not the dry, theoretical kind of knowledge that confines his possibilities of expression. Words live in him, and he rules them sovereignly and casually. This is exactly why Krleža never ensconced himself in a cocoon, distancing himself from real life. Even in his purely lyrical contemplations about nature, and even in his most intimate personal confessions, he maintains a close connection with his time, which he imprinted with the mark of his live, active, deeply humane, and morally strong personality. As Ante Stamać concluded, Krleža's „personality was a measure of the modern intellectual: in spite of all his wanderings, his public personality set an example for many to follow, and his sentences and his verses reverberate in the speech of many Croats without him being aware of it“ (Stamać, 2000: 18).

References

Sources:

- Krleža, M. (2018). *Hrvatska rapsodija*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu; Jesenski i Turk; Teatar poezije – festival Miroslav Krleža.
- Krleža, M. (1956). *Legende*. Zagreb: Zora.
- Krleža, M. (1973). *Michelangelo Bounarroti; Kraljevo; U logoru; Gospođa Glembajevi; Aretej*. Zagreb: Zora.
- Krleža, M. (1973). *Pan; Ulica u jesenje jutro; Pjesme; Balade Petrice Kerempuha*. Zagreb: Zora.
- Krleža, M. (1969). *Poezija*. Zagreb: Zora.
- Krleža, M. (1964). *Simfonije*. Zagreb: Zora.

Theoretical references:

- Donat, B. (1970). *O pjesničkom teatru Miroslava Krleže*. Zagreb: Mladost.
- Engelsfeld, M. (1975). *Interpretacija Krležina romana Povratak Filipa Latinovicza*. Zagreb: Liber.
- Frangeš, I. (1973). „Miroslav Krleža“, in: Krleža, M. *Miroslav Krleža I: Pan, Ulica u jesenje jutro, Pjesme, Balade Petrice Kerempuha*. Zagreb: Zora & Matica hrvatska, pp. 7–29.
- Gašparović, D. (1989). *Dramatica Krležiana*. Zagreb: Cekade.
- Gašparović, D. (2005). *Kamov*. Rijeka: Adamić & Faculty of Philosophy.
- Jelčić, D. (2002). *Hrvatski književni romantizam*. Zagreb: Školska knjiga.
- Krleža, M. (2008). „Hrvatska književna laž“, in: Matičević, Ivica (ed). *Hrvatska književna avangarda: programski tekstovi*. Zagreb: Matica hrvatska, pp. 195–208.
- Lasić, S. (1974). *Struktura Krležinih Zastava*. Zagreb: Liber.
- Matković, M. (1950). „O lirici Antuna Branka Šimića“, in: Šimić, A. B. *Pjesme*. Zagreb: Zora, pp. 132–133.
- Ogrizović, M. (1918). „Krležina lirika“. *Savremenik: mjesečnih Društva hrvatskih književnika u Zagrebu*, pp. 276–303.
- Stamać, A. (2000). „Predgovor“, in: Krleža, M. *Izbor iz djela*. Vinkovci: Riječ, pp. 7–18.
- Šicel, M. (1997). *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šimić, A. B. (2008). „Juriš“, in: Matičević, Ivica (ed). *Hrvatska književna avangarda: programski tekstovi*. Zagreb: Matica hrvatska, pp. 187–192.
- Šimundža, D. (2004). *Bog u djelima hrvatskih pisaca*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Špehar, M. (1987). *Problem Boga u djelima Miroslava Krleže*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Vučetić, Š. (1983). *Krležino književno djelo*. Zagreb; Beograd; Opatija; Rijeka: Spektar; Jugoslavijapublik; „Otokar Keršovani“.
- Wierzbicki, J. (1980). *Miroslav Krleža*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Žmegač, V. (2003). *Književnost i glazba: intermedijalne studije*. Zagreb: Matica hrvatska.

Hrvoje MESIĆ

***SUMNJA JE U MISLIMA MOJIM. O IZABRANOJ RATNOJ
LIRICI MIROSLAVA KRLEŽE: DRUGAČIJI SMJER***

U vrijeme velikog svjetskog klanja, Prvog svjetskog rata, Krleža je napisao nekoliko ciklusa pjesama, u kojima je opisao sliku Hrvatske od 1914. do 1918. godine, patnje i stradanja malog hrvatskog čovjeka u zemlji i na stranim stratištima i konačno, što je možda i najznačajnije, svoj osobni stav prema ratu i njegovim posljedicama. Značajno je istaknuti da te pjesme, kojima je osnovna poanta krvavo ratno zbivanje, nisu osamljene u Krležinom stvaralačkom radu toga razdoblja. Iako je i sam, suprotno svojim pogledima i nazorima, angažiran u toj strašnoj raboti, Krleža je istovremeno razvio plodno i bogato književno djelovanje. To je doba postanka i *Simfonija*, djela u kojima je lirski zanos pjesnika prema prirodi i životu dosegao kulminaciju. Pa premda je raspoloženje pjesnika *Simfonija* sasvim različito od onoga što proživljava pjesnik rata, ipak po bogatstvu rječnika, zvučnosti i dinamici stiha, a naročito po snazi slikanja, prepoznaje se isti autor. Drugim riječima, sva su ta djela međusobno organski toliko povezana, ne samo sadržajno, ambijentom i ličnostima, nego i subjektivnim izrazom i raspoloženjem samoga autora, da ih se može razlikovati i klasificirati jedino po književnoj vrsti kojoj pojedino djelo pripada. U radu se donosi pregled i književna interpretacija izabrane ratne lirike Miroslava Krleže u svrhu revaloriziranja, kritičnosti i razumijevanja društvene angažiranosti Krleže tijekom Prvog svjetskog rata.

Ključne riječi: *hrvatska književnost, Miroslav Krleža, Prvi svjetski rat, ratna lirika, književnopovijesni diskurs, književni ukus*

Pregledni rad

UDK 821.163.42:791(091)

Jelena GRGIĆ (Split)

jelena.grgic@email.ht.hr

THE EIGHTIES IN CROATIAN LITERATURE AND FILM FROM A SOCIO-POLITICAL AND GENRE ASPECT

In the 1980^s, Croatian literature and cinema were significantly influenced by European and American (postmodern) movements which reevaluated the notion of genre. Until that period, genre was often marginalized and considered a product of commercial usage and, therefore, inferior to „serious“ works of art.

In this decade, Croatian writers and film directors embraced a new attitude towards genre by exploring various marginalized genres such as science-fiction, horror and melodrama. The works of some authors were strongly influenced by postmodern strategies, while others, despite the exploitation of some of the postmodern features, also accentuated relation to social and political context. Writers like P. Pavličić and G. Tribuson or directors like Z. Tadić, Ž. Tomić and D. Šorak were amongst those authors who made a notable career as genre authors whether using a socio-political context or an escapist approach in their works.

Keywords: *genre, postmodernism, film, literature, socio-political context*

INTRODUCTION

The 1980^s in Yugoslavia were marked by economic, social and political crisis. Writer Maša Kolanović calls this period the period of „decadent socialism“ (Kolanović, 2011a: 165–193). It was a time when conformist behavior and consumerist lifestyle supported by Western credit caused a crisis of faith in the bright future. Researcher Igor Duda describes the emerging problems of citizens' everyday life and the symptoms that arose from the economic crisis:

At the beginning of the 1980^s, the stabilization policy prompted a change in politics and the cancellation of many loans, while restrictions caused fear among people: ‘All this, (...), will significantly affect the

standard of the population, which in previous years was already used to a rule: spend today, return tomorrow' (...) (Duda, 2010: 158).

Economic and political circumstances have also left their mark on Croatian literature. In her work *Udarnik! Buntovnik? Potrošač...*, Kolanović refers to the last decade of Yugoslav socialism, focusing on popular culture and Croatian novel. The author studies popular literary form termed „jeans prose“¹ which depicts consumer culture, intellectual and social life of Yugoslav population. In addition to „macho“ views in the works of the male writers of „jeans prose“ (Zvonimir Majdak², Alojz Majetić...), Kolanović refers to social lifestyle from the perspective of female authors, such as Irena Lukšić, whose works *Konačište vlakopratnog osoblja* (1981) and *Traženje žlice* (1987) describe preoccupations related to fashion (shopping in Trieste, fashion magazines), music (popular Beatles, Rolling Stones, Pink Floyd, etc.), American products (Coca Cola), etc. Alongside many benefits that came from the Western culture, Lukšić also mentions a decline in lifestyle caused by the inflation:

The newspapers discreetly announced the increase in the price of gasoline and similar products. Due to market supply disruptions, it has been a rarity for months to come across a box of detergent or a bag of coffee. In recent days, there is no oil, sugar, some textiles, birth control pills, southern fruits and more (Kolanović, 2011b: 295).

Crisis was also felt in film production. Ivan Velisavljević gives a brief introduction to the economic circumstances in which genre film of the 1980^s appeared. He mentions „the issue of sustainability of the production model in cinema“ (Velisavljević, 2012: 80) and reductions in film budget due to the inflation:

---

¹ Kolanović explains that the „jeans prose“ of the 1960^s and 1970^s shows practices of „resistance to ideological structures and traditional values“, in contrast to the prose of the 1980^s, which is symptomatic of the period of economic crisis and decadent socialism (Kolanović, 2011b: 290).

² Kolanović tries to explain the practice of „decadent socialism“ in Yugoslav society by pointing out two novels written by Zvonimir Majdak: „This is the case, for example, in the novels *Gadni parking* and *Lova do krova* in which the *structure of feelings* of the so-called decadent socialism is shaped by the themes of everyday life (...) filled with the attempts to improve living standards in times of crisis (...) while the attempts of the resistance are of the secondary importance. The characters speculate about the collapse of the state and the end of socialism (...), as their leisure time, as the main mode of behavior, is being filled with sports betting, exchanging foreign currency for black money, brokering fictitious loans, smuggling, etc., in short, everything that Katherine Verdery calls the so-called secondary economy in socialism and the *black market* as its sub-branch“ (Kolanović, 2011b: 290).

In that period, the discourse of the crisis thoroughly affected not only the political and media spheres, but also high and popular culture. (...) cinema tickets were cheap and inflation was high, so, despite the increased number of films that were produced during the 1980^s (far more than in previous decades), the film budget was declining (...) (Velisavljević, 2012: 80).

In his book *Liberated Cinema: The Yugoslav Experience, 1945–2001*, Daniel J. Goulding concludes that despite economic and socio-political situation, the idea of co-production between the Yugoslav states was very much appreciated and popular until the collapse and disintegration of Yugoslavia. In this way the production costs were shared and the same policy was applied to actors and film staff who came from different republics. Directors like Živorad Tomić, Dejan Šorak, Petar Krelja, Branko Ivanda and to some extent Zoran Tadić were among the ones who applied this policy. Film critic Jurica Pavičić comments on the subject of film collaborations:

In the 1980^s, filmmakers secured the budget through permanent co-productions; for example, Rajko Grlić found a Belgrade producer for the film „U raljama života“, as well as Dejan Šorak for the film „Najbolji“, which was presented as the „Top Gun“ of Yugoslav Army.³

Film theorist Nikica Gilić describes the limiting conditions in which genre authors operated, which almost certainly affected the quantity, but also the quality and diversity of genre films. According to Gilić, „the Croatian cultural, socio-political and film elite (...) didn't feel the need or didn't see the point in financing genre films that weren't propagandist/communistic“ (Gilić, 2010: 124).

This was a time that called for revisions of the revolutionary Yugoslav past, where, according to Goulding, the „ineradicable and intangible contours“ of Yugoslavia's past were explored, as well as its „ambiguities and contradictions“ (Goulding, 2004: 156). The themes mainly covered the course of the Second World War and the post-war period. Here Goulding singles out the authors that attended the famous FAMU⁴, a filmmaking school in Prague, such

---

³ Polimac, N. „Knjiga Jurice Pavičića 'Postjugoslavenski film – stil i ideologija': Zašto će nas srpski film uvijek zanimati više od bugarskog“, *Jutarnji list on-line*. (Available at: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/knjiga-jurice-pavicica-postjugoslavenski-film-stil-i-ideologija-zasto-ce-nas-srpski-film-uvijek-zanimati-vise-od-bugarskog/1636968>, 18. 1. 2023).

⁴ The full name of Prague film academy is *Filmová a televizní fakulta Akademie múzických umění v Praze*.

as: Lordan Zafranović (*Okupacija u 26 slika*, 1978), Srđan Karanović (*Petri-jin venac*, 1980), Slobodan Šijan (*Ko to tamo peva*, 1980), Rajko Grlić (*Samo jednom se ljubi*, 1981) and Emir Kusturica (*Otac na službenom putu*, 1985). Film critic Diana Nenadić describes the common features of filmmakers:

(...) instead of ideological heroes and stereotypes that prevailed after the confrontation with the ‘black wave’, they bring everyday life and ‘ordinary’ people to screens, and instead of pathos, black and white formulas and dilettantism, their films are dominated by humor, irony and craft skills.⁵

These authors presented a unique poetic model in which they combined genre codes and their stylistically and esthetically defined vision of film art.

GENRE LITERATURE AND FILM

In the 1980^s, genre became a generally accepted phenomenon in literature and film. Literary theorist Boris Škvorc believes that this was a time of the „disintegration of the ruling socialist ‘moral paradigm’“ i.e. the period of „pluralization of worldviews and authorial voices in postmodernity“ (Škvorc, 2012: 67). This was manifested through the acceptance of foreign influences in domestic literature, especially in the genre of crime prose; Škvorc cites Umberto Eco, Michel Butor and Jorge Luis Borges as the bearers of the „postmodernity of the ‘new’ form of crime prose“ (Škvorc, 2012: 85).

The revitalization of genre was preceded by the spread of popular culture in the 1980^s⁶; relevant magazines, such as *Polet*, commented on and wrote about film, comics, photography, new trends in music etc. In his dissertation entitled „Flight from Youth Activism to Political Escapism (1976–1990)“, Željko Krušelj notes that the 1960^s and 1970^s in Yugoslavia were marked by the implementation of Western values, especially music and film, into socialist lifestyle, which is why some critics sarcastically called this period „Coca-Cola Socialism“:

---

⁵ Nenadić, D. „Praška škola filma“, *Kinotuskanac.hr*. (Available at: <http://kinotuskanac.hr/article/praska-skola-filma>, 13. 12. 2022).

⁶ Kolanović describes the '80^s in Yugoslavia: „The eighties are known, in the wider cultural consciousness of the participants of these spaces, as the years of the Universiade, the founding of Youth Radio (Radio 101), the first gay film festival, etc., which legitimized the symbolic space of Yugoslav socialism as a pluralistic space“ (Kolanović, 2011b: 288).

It was no secret that young people increasingly identified with Western media culture, especially music and film (...). Along with a critical review of the inconsistencies in the theory and practice of proclaimed self-governing socialism, *Polet* became a Croatian and Yugoslav media phenomenon (Krušelj, 2015: 59).

At that time, on the pages of *Polet*, one could find texts that affirmatively referred to Western ideas and worldview. Krušelj describes the atmosphere that prevailed among the writers of *Polet*, which can be reflected on Yugoslav society as a whole, especially the younger generation:

The Good, the Bad and the Ugly, the Italian hit film that was playing in Croatian cinemas in those years, was much more interesting to the editors than the stiff-necked Party and youth leaders at all levels who were always preoccupied with the same demagogic promises (Krušelj, 2015: 455).

In the 1980^s the generation of Croatian genre authors (mostly Tadić, Tomić, Šorak), inspired by the renowned directors (Hawks, Clouzot, Lang) and supported by the critics, began to shoot genre films. But firstly, this period of pluralization of styles affected the literature, enabling different attitudes and understanding of this period; some writers experimented with various postmodern strategies while others experimented more with genre codes.

POSTMODERNISM IN CROATIAN LITERATURE – THE SPREAD OF POPULAR CULTURE

Postmodernism in Croatian literature of the 1980^s brought a multitude of styles and a revival of trivial genres with the aim of re-attracting the readers with intriguing and popular content after the incomprehensible elitist (modern) literature.

In the article „Postmodernizam i hrvatska književnost“ („Postmodernism and Croatian Literature“), Krešimir Nemeč mentions „global postmodernist culture, aesthetics and sensibility“ (Nemeč, 1993: 260) which he finds in Croatian literature of the '80^s.⁷ In that period, Croatian poetry, prose and dra-

---

⁷ Nemeč describes different postulates in literature of the '80^s: „The avant-garde ideal of the always new, original, unrepeatable and artistically provocative fell into an obvious crisis: the literary eighties were also marked in Croatian literature by a typical postmodernist phenomenon of explosion of forms, integration of all possible styles and their peaceful co-existence. The boundaries between elite and trivial literature were erased, the hierarchy of

ma shows a tendency towards eclecticism, anti-intellectualism and aesthetic populism. Nemeč notices changes in novel production that were a clear sign of postmodernism:

The Croatian novel of the 1980^s is more stratified than ever, adapted to the democratic reception and market demand. Within this genre, a real postmodern 'egalitarian strategy' prevails: highly aestheticized codes are mixed with procedures characteristic of a trivial, non-canonized novel, the boundaries between fiction and fact are erased, techniques from other media (film, video, comics) are introduced (Nemeč, 1993: 261).

This was an era of unprecedented thriving of genre prose; Nemeč noticed that the popularization of the trivial novel was embraced by the audience, but also by the critics, which prompted „more conservative“ authors to try their hand at genre literature.⁸

The postmodernist style in Croatian literature was primarily carried out through genre hybrids in the works of Vesna Krmpoćić, Neda Miranda Blažević, Marina Šur-Puhovski, Željko Kipke, etc. (Nemeč, 1993: 265). However, Nemeč also enlists the typical postmodern categories found in the works of that period: „abyme effects, ironic play with narrative constructions and genre conventions (novel in novel, drama in drama)“ (Nemeč, 1993: 266). Among the works that use different postmodernist strategies, Nemeč includes Dubravka Ugrešić (*Štefica Cvek u raljama života*, 1981, *Život je bajka*, 1983), Ivan Kušan (*Prerušeni prosjak*, 1896) and others (Nemeč, 1993: 265). The author notes that within Croatian literature there are clear indications of the postmodern style in various strategies that show „authorial self-awareness“ (Nemeč, 1993: 265):

In the novel, for example, the logic and hierarchy of narrative instances is disrupted and the storytelling is influenced by the procedures of permutation, combination, substitution, collage, montage, etc. Other

---

genres was abolished, a lively dialogue with tradition was established, old literary projects were renewed“ (Nemeč, 1993: 260).

⁸ Nemeč comments on different poetic strategies on both „serious“ and trivial writers: „Therefore, even 'serious' authors are happy to experiment with various forms of trivial prose: detective, adventure, boulevard and pornographic novels, science fiction, horror, etc. It is characteristic, however, that such works often include codes and procedures which usually belong to the so-called high, that is, canonized art. But the reverse is also true: ambitious serious prose is renewed with elements taken from trivial literature. In such cases, one should see a typically postmodern demand for an aesthetic reevaluation of entertaining literature“ (Nemeč, 1993: 262).

postmodernist effects and ‘tricks’ are also common: duplication and multiplication of actions, multiple coding etc. (Nemec, 1993: 266).

Except the typical postmodern strategies used in literary works of this period, another group of Croatian writers focused on marginalized and trivial genres making very popular works in, mostly, crime genre.

Literary authors – the use of genre and/or socio-political context

In the '80s, genre was no longer on the margins of literature: criminal and love novels, thrillers, and even science fiction novels were finally coming to the center of literal interest. After experimenting with prose under the influence of J. L. Borges and magical realism, Croatian fiction writers embraced the genre, mostly in a form of crime novels. According to the research of Antonio Juričić and Boris Škvorc, the second generation of writers of crime novels (Pavao Pavličić, Goran Tribuson, Ludwig Bauer) is accountable for the revival of popular literature. Film and literary critic Jurica Pavičić analyses the characteristics, inspirations and social elements in these novels:

About twenty crime novels written by these three writers in the eighties and nineties show relatively traditionalist, classicist and naturalistic features. They largely border on social novels (Lj. Bauer, Tribuson), even social satire (Lj. Bauer), inspired more by classics like Simenon (Pavličić) or Chandler (Triuson) than by postmodern prose. The only exception from this matrix are Pavličić's fantastic novels with detective elements, which he persistently wrote until the end of the century. But even they do not show anti-naturalistic or ironic-meta-genre characteristics (Pavičić, 2000: 36).

The most productive fiction writers, such as P. Pavličić and G. Tribuson, have very successfully replaced poorly read erudite fiction with popular genre literature. Literary critic Borislav Pavlovski sees the fantastic fiction writers as „an interlude for shaping genre-marked production of prose“ (Pavlovski, 1995: 130). It was the writers of fantastic fiction who, in the late '70s, „began to question the modernist paradigm“ because, in the words of Boris Škvorc, they used „contradictory merging, interweaving of the incompatible: fantasy and social criticism“ (Škvorc, 2012: 89).

In Pavličić's works⁹ *Večernji akt* (1981) and *Slobodan pad* (1982), Boris Škvorc sees the erasure of the border between elite and trivial literature and playing with genre patterns „in which one goes from genre to fantastic literature and from fantastic literature to criminal fiction“ (Škvorc, 2012: 87). The author believes that some writers who continued to engage in literary production „first played with, and then accepted the crime poetics as the dominant narrative“ (Škvorc, 2012: 83)¹⁰.

The crime genre proved to be the most popular genre model in Croatian literature. In a review of the Croatian crime novel from the late 1970^s to the late 1980^s, Boris Škvorc summarizes common themes of the most productive Croatian crime writers, Pavličić and Tribuson. He categorizes their works in several groups; thrillers that deconstruct social relations through a seemingly trivial pattern, thrillers that depict the transition „from late socialism“ to the so-called „Tycoon period“ and thrillers that combine a „crime plot with fantastic elements of Borges' prose“ (Škvorc, 2012: 68).

The second generation of crime authors introduced a depiction of social reality, which is analyzed by Lana Molvarec. She believes that by „incorporating the motifs of everyday life and social reality into their works“ the novels became close to American hard-boiled prose but avoided „creating a gloomy image of a deeply corrupt society ruled by well-organized mobsters and gangsters (...“ (Molvarec, 2011: 34).

⁹ Škvorc finds a postmodern example of combining crime genre with fantasy elements among former fantasy artists who became representatives of popular genres (Pavličić, Tribuson). Here, Škvorc comments on Pavličić's novel *Večernji akt*: „That text inaugurated the ludic type of postmodern writing in Croatian literature, the framework for the possible transmission of identity, and it also opened up a whole series of other, albeit fragily based, interpretation possibilities that such novels place in the center of reader's attention. By the way in which the crime genre is grafted into a fantastic text with artistic pretensions (...) this novel fits into postmodern European trends (Calvino, Eco's historiographic metafiction). On the other hand, at the same time, it functions in a completely rounded way as an 'ordinary' crime story. This will later be repeated in some of Pavličić's novels, some elements of this statement will be used by Goran Tribuson, and even Stjepan Čuić in his epitymbic based novel *Orden* (1981), and a similar procedure will be visible in Barbieri's *Epitaf carskog gurmana* (1983)“ (Škvorc, 2012: 87).

¹⁰ Škvorc mentions the most popular writers of crime fiction: „There is the already mentioned Pavao Pavličić with his first two novels, written before his detour into the 'fantastic', which consistently follow the pattern, announcing social criticism in the first novel (*Plava ruža*, 1977) and the possibilities of mixing styles and paradigms in the second (*Stroj za maglu*, 1978). Followed by Goran Tribuson, who started with Borgesian intoned novels, and then followed the pattern of crime novels, with a series of novels about inspector Nikola Banić; first as a member of Yugoslav militia (*Zavirivanje*), and then as a policeman of post-communist Croatia (*Noćna smjena* and *Bijesne lisice*, for example)“ Ibid, 89.

In her study „Grad i urbanitet u kriminalističkoj prozi Pavla Pavličića“ („City and Urbanism in Pavle Pavličić’s Criminal Prose“), Lana Molvarec finds that Pavličić’s crime novels were inspired by the works of „English classical whodunit and European crime novel with a more noticeable social dimension“ (Molvarec, 2011: 34). Still, Molvarec explores a different function of the city in Croatian prose; in this, very urban prose, localities and recognizable surroundings (districts of the city of Zagreb)¹¹ are evoked and city ceases to be a „backdrop“ in front of which crimes take place (like in the „golden age“ of British novels) (Molvarec, 2011: 35).¹²

In Pavličić’s crime novels¹³, the crime is solved by the police inspector Šoštar, with the help and cooperation of the journalist Ivo Remetin. In addition to journalists, Molvarec also names amateur detectives who come from various „ordinary“ professions: „professors, lawyers, waitresses, craftsmen, retirees“ (Molvarec, 2011: 40). Common topics, according to Molvarec, are: „illegal construction, intolerance, opposition between province and city, opposition between north and south, etc.“ (Molvarec, 2011: 40). These police cases are not a part of a powerful and elaborate conspiracy but are committed out of passion or instinct by ordinary men. Also, the investigation itself is not based on science and modern technology, but on the protagonist’s intuition and life experience. Pavličić formulated his knowledge of crime fiction into a book called *Sve što znam o krimiću* (*Everything I know about crime fiction*), in which he categorizes the characteristics of a crime novel.¹⁴

¹¹ Molvarec points out that Zagreb is the referential city in most of Pavličić’s novels: *Plava ruža* (1977), *Stroj za maglu* (1978), *Umjetni orao* (1979), *Pjesma za rastanak*, *Čelični mjesec* (1985), *Rakova djeca* (1988), *Pasijans* (2000), *Tužni bogataš* (2002), *Zmijska serenada* (2005), *Žive igračke* (2009) and collections of short stories *Dobri duh Zagreba* (1976), *Radovi na krovu* (1984), *Skandal na simpoziju* (1985) and *Otrovni papir* (2001) (Molvarec, 2011: 39–41).

¹² Molvarec explains the function of the city in Croatian crime prose: „On the one hand, there is a visible aspiration for social recognition, representativeness, (...) while on the other hand, this aspiration for documenting, mimicking and referring to the real city is overcome (...) and a suggestive, distinctive image of the city with its own separate set of meanings is created“ (Molvarec, 2011: 35).

¹³ In Pavličić’s short stories and novels, Molvarec observes a more realistic approach to the description of the city, crimes, perpetrators and detectives, without hyperbolic descriptions of society; dangerous milieu, pathological criminals or god-like detectives: „The city is no longer terrifying, but benign and common, reduced to the measure of the main characters who live in it. The main characters are almost without exception ‘average people’ who do not stand out from the majority in any way – this applies to both perpetrators and crime solvers. And crimes seem tame (...) the motivation for the crime is ‘human’, understandable, personal.“ Ibid, 40.

¹⁴ More in: P. Pavličić, *Sve što znam o krimiću*, Ex libris, Zagreb, 2008.

Pavličić is the author of an impressive opus whose works, in addition to being widely read, also became popular as films. In collaboration with director Zoran Tadić, he tried his hand at screenwriting and participated in almost all of the director's projects (except for the film *Čovjek koji je volio sprovode*). Even after the 1980s, he continued to work on film scripts (*Vukovar se vraća kući*, 1994, *Putovanje tamnom polutkom*, 1996) and wrote crime novels (for example, *Crveno pile*, 2015) with Ivo Remetin as his central character.

Goran Tribuson's literature is the result of the author's postmodern aspirations, i.e. his tendency to mix elite and trivial literature. His fantastic prose features horror, eroticism and grotesque (*Praška smrt*, 1975, *Snijeg u Heidelbergu*, 1980), and his later works include elements of autobiography, humor (*Povijest pornografije*, 1988) or travelogue (*Made in USA*, 1986). Tribuson switched to his next phase, genre novel, when he wrote *Ruski rulet* (1982). His crime novels were modelled after the world-famous hard-boiled prose writers (for example, Chandler's Phil Marlow). In these novels, his protagonist (Nikola Banić) leaves the police job and opens a private detective agency. Alongside his work as a private detective, Tribuson also shows his personal problems (alcoholism, divorce), as well as his hobbies and sensibilities (love for jazz).

In his novels, Tribuson tends to dissect current social and political reality. This is seen through a wide range of events set mostly in the nineties: the first Croatian democratic elections, renaming of the partisan streets and squares, adapting the communist system to the new, capitalist one, the appearance of golden youth, strikes, war profiteers, false patriots and tycoons.

Another writer, known for his crime novels, is Ludwig Bauer. Being an author of popular children's literature, Bauer changed his genre preferences out of a bet, receiving high praise and a vast popularity among readers of crime fiction. He was known as a writer who, in addition to knowing the codes of a given genre, is able to significantly enrich the given narrative pattern and meet the expectations of the audience. The author of the text „How we read Bauer (...)“ Lidija Dujić writes about his knowledge of genre theory and the potential „to move its rigid and given symmetry to the local setting and make it a good literature“ (Dujić, 2012: 179). Dujić cites a research done by writer Stjepo Mijović Kočan who analyzes Bauer's use of traditional genre procedures. Kočan states that, in addition to the inspiration he found in the crime literature (his role model was Agatha Christie), Bauer also showed innovation in his approach to the genre:

(...) it really is a crime story in the best sense of the word that holds the reader's attention from beginning to end, it is read in one breath. Situations change in a flash, the turns are unpredictable, but logical, and there is no lack of tension ... everything is just right! (Dujić, 2012: 179).

In the eighties, the romance novel was also an important part of genre literature. Author Maša Kolanović examines the popularity of romance novel which, thanks to the well-known author Ana Žube, was experiencing „high circulation and a wide circle, especially of female readers“¹⁵.

Ana Župan, under the pseudonym Ana Žube, published over 1,500 love novels inspired by the lives of real women with whom she came into contact. In her thematically diverse romances¹⁶ as well as in her two published novels (*Divlja loza*, 1982 and *Ne traži me u sebi*, 1985), she showed a preview of Western lifestyle to her public. Ante Bašić in his research on the works of Ana Žube writes about the relevance of Žuba's stories in documenting Yugoslav reality.¹⁷

Science-fiction works, which became popular in the seventies, still attracted a lot of attention in the '80s. SF magazine *Sirius*, which was published from 1976 to 1989, marked a „golden age“ of science fiction in Yugoslav literature.¹⁸ *Sirius* published works of authors such as Zvonimir Furtinger, Predrag Raos, Branko Belan, Branko Pihac etc.¹⁹, in addition to publishing

¹⁵ Kolanović, M. (2005). „Presvlačenje naslovnica; Vizualni identiteti romana ‘Štefica Cvek u raljama života’“. *Zagrebačka slavistička škola*. (Available at: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1906&naslov=presvlačenje-naslovnica>, 21. 11. 2022).

¹⁶ Sanja Grgurević describes the thematic range of the author's opus: „Žube cherishes the form of a short story in which she presents a wide range of love themes: from those that are typical for the formation of a trivial plot; such as a sudden meeting at the airport during a fog (*Otkazani let*), internal conflicts in which the heroine has to decide between two men (*Utkani snovi*), youthful infatuation (*Prva školska ljubav*), quarrels between young spouses (*Prvi godišnji odmor*), women who faces her husband's infidelity (*Misliti ću sutra*) or lack of respect from her spouse (*Igra istine*), through a woman burdened by a former marriage (*Ne živi se od prošlosti*), an idealized love that is realized only through letters (*Piši mi*), problematic relations between daughter-in-law and mother-in-law who wants to keep everything under control (*Dan bez suza*), all the way to past loves of which only memories remain (*Sjećanja*) or fatal encounters that determine the heroine's entire future life (*Cijeli život u slučajnom susretu*)“ (Grgurević, 2015: 46).

¹⁷ To show how much her works were welcomed by the public, Bašić cites Igor Mandić's preface to Žuba's book „Sjene na suncu“: „Emotions and social reality are the main feature of these stories, and at the same time the main obstacle to their evaluation by the usual meter. These stories are almost factually documentary (...) – and at the same time richly imaginative. The phrase ‘literary (non)pretension’ makes it extremely difficult to judge stories by classical standards: they are exposed to the evaluation of a wide range of readers. IN BRIEF: they are ours, Yugoslav, they came from our soil and from our people and mentality and they cannot remain unnoticed, which is also confirmed by the fantastic – not only for our circumstances – number of loyal readers“ (Bašić, 2011: 122).

¹⁸ There is also the influence of TV and other SF literature (for example, the magazine *Galaksija*).

¹⁹ After the successful two-volume novel *Brodolom kod Thule* (1979), a genre mix of space-opera, social utopia and techno-thriller, Predrag Raos returned in the eighties with another

critical analysis, theoretical articles and translations of renowned world authors (Clarke, Asimov, Heinlein, Bradbury). Author Želimir Košćević made a classification of Yugoslav science fiction that was published in *Sirius*. In addition to themes representative of this genre (robotics, time travel, encounters with other species), Košćević also notices subgenre categories such as westerns or horror novels.

In film art, the '80s were marked by the „new genre“ film, which was how the film critics termed this period.

NEW GENRE FILM – PLURALISM AND REVALUATION OF MARGINALIZED GENRES

The 1980s brought a significant change in Croatia cinema after modernist and socio-critical films which conveyed stylistically very self-conscious and politically engaged poetics. The generation of Croatian genre authors, mainly Zoran Tadić, Živorad Tomić and Dejan Šorak, who were relying on the classical narrative tradition (Howard Hawks, Claude Chabrol, Fritz Lang) began to produce genre films, supported by the young film critics. Although the break from modernism was already signaled in the works of the directors who studied at the Prague film school (for example: Lordan Zafranović, Rajko Grlić, Goran Marković etc.) they did not consider themselves genre authors and, for the most part, spoke negatively about the values of genre film.

Genre film was in the core of public and critic interest from the very beginnings of the Yugoslav film industry. Although, there is quite a difference in the way genre was used in the films of the '50s and '60s in comparison to the films in the eighties. Directors such as Branko Bauer, Nikola Tanhofer, Žika Mitrović (...) who worked in the '50s, used genre as a learning tool in order to gain insight into the norms of the classic narrative style, genre codes, dramaturgy, populism, etc.

In addition to the most popular and valued Yugoslav genre – partisan film, the '50s and '60s were known for a variety of different genres: comedies, children/family films, action films, melodramas, thrillers etc., although not all of those genres had a same status. In this period, film art had to fulfill different functions; its aim was to entertain, but it also had to serve as educational tool

---

science fiction novel, *Mnogo vike nizašto* (1986). Branko Belan, in addition to many stories published in *Sirius*, also published a dystopian novel *Utopian dnevnik* in 1984. Branko Pihać wrote a collection of SF stories *Perpetuum mobile* (1986), in which a story entitled *Prometheus* stands out as the most significant one. It is also worth mentioning Damir Mikuličić, based on whose template, i.e. the story *Morska zvijezda*, one of the rare SF films in Croatian cinema was filmed – *Gosti iz galaksije* (1981).

i.e. propaganda. Consequently, only the genres that could convey the needed (political) message were considered desirable.

The eighties brought a different attitude concerning genre film, in accordance with postmodernist tendencies towards pluralism, stylistic and thematic varieties and genre mixture. This period of „new genre“ film was significant for a group of educated film directors – Zoran Tadić, Živorad Tomić, and Dejan Šorak, whose film opus is the most diverse in terms of genre. Petar Krelja, Branko Ivanda and Dušan Vukotić also contributed to this period. These authors approached the genre in a similar manner; with distinctive visual style, poetics and more or less obvious citations/allusions to prominent film authors. According to Velisavljević, the authors also had a tendency to „enrich film material with other genres such as thrillers, science fiction and horror (...)“ (Velisavljević, 2012: 79). With the emergence of new genres, notably crime film and its subgenres (detective, gangster film and thriller), these directors found their poetic preferences and used the genre knowledge to produce, in terms of Yugoslavian cinema, a variety of new or rare genre films.

The attitude of film authors towards the genre in the '80s is a clear indicator of the change in the approach and evaluation of the genre. The authors of this decade who experimented with genres did so following the example of new tendencies in European and American film (French New Wave or New Hollywood). These directors consciously appropriated and applied in their films both generational (Scorsese, Spielberg, De Palma, Carpenter, Chabrol) and poetic (Ford, Hitchcock, Hawks) influences. As a result, similar dramaturgical formulas, motifs and character typology can be found in their films and in the foreign films they refer to. Just as the filmmakers of New Hollywood initiated the revitalization of trivial genres, the dominance of story over form and populism over incoherent art structure – same did the „new genre“ authors who embraced the same norms. In addition to corresponding with European and American stylistic and poetic tendencies, this generation openly celebrates its role models. For example, in film *Čovjek koji je volio sprovode*, Tadić partially takes over the poetics of Chabrol (who, in turn, often quotes Hitchcock), in *Treći ključ* he follows Carpenter (*Someone's Watching Me!*, 1978), while his film *Osuđeni* is reminiscent of *Cape Fear* (J. Lee Thompson, 1962). In *Diploma za smrt*, Tomić is inspired by Brian De Palma's film (*Scar Face*, 1983), who in turn quotes Howard Hawks (*Scar Face*, 1932). In his film *Vrijeme ratnika*, Šorak cites Walter Hill (*Southern Comfort*, 1981), who finds inspiration in *The Lost Patrol* (John Ford), etc. This change of attitude towards the genre, which occurs with the arrival of postmodernism, results in production of films that have more obvious or more conscious intertextual connections with the film heritage.

Film authors – the use of genre and/or socio-political context

Tadić, as an undeclared „leader“ of a „new genre“ film, is also its most productive member. Tadić's films, stylistically and genre-wise, are predominantly thrillers, often involving fantastic elements (*Ritam zločina*, 1981, *Treći ključ*, 1983) and social motifs (*San o ruži*, 1986, etc.). Also, Tadić often uses genre codes of detective film (*Čovjek koji je volio sprovode*, 1989, *Orao*, 1990) and film noir (*Orao*, *San o ruži*) in his thrillers. The essential elements of Tadić's thrillers are social and/or political motifs, although the socio-political context is never explicitly shown. In his first thriller *Ritam zločina*, the suspense is triggered by the unusual newcomer who finds patterns in the criminal activities throughout the city. Here Tadić uses surreal motifs (predicament of the future murders) to enrich his crime story. In his next film, *Treći ključ*, he uses fantastic elements through the occurrence of the mysterious envelopes with money that the young, financially troubled family find in their mail box. Furthermore, Tadić here for the first time explores the social dimension, having presented a young couple who is struggling to earn enough to provide for the basic needs. In his third thriller *San o ruži*, he continues to dissect everyday life of a socialist worker who becomes an eyewitness to the murder. Tricked into a game of cat and mouse with the criminals, he becomes a murderer himself at the end. His following film *Osuđeni* (1987) was made in a genre of western. Interestingly enough, Tadić wasn't a pioneer of this genre. Authors like Žika Mitrović and Hajrudin Krvavac made their mark in the '50s by making a Yugoslav version of that genre, the so called „partisan western“. Tadić upgraded the genre by having a socially engaged story of a falsely accused and imprisoned protagonist who seeks revenge from the corrupted individuals. In his film *Čovjek koji je volio sprovode*, socio-political element is suppressed by the mysterious deaths that shatter a small community. Tadić here combines the elements of film noir (femme fatale, detective's investigation, internal monologue) and typical genre motifs (obsessive jealousy, stalking, infatuation with a woman) often found in the works of, for example, Claude Chabrol or Alfred Hitchcock. The last Tadić's thriller, *Orao*, is a whodunit combined with elements of film noir. Here, a story is revealed piece by piece, told from different points of view of four narrators who try to find and punish a man responsible for the death of their friend.

Živorad Tomić approached his two films in a same way – mixing genre with subgenre. In Tomić's whodunit *Kraljeva završnica* (1987), director's approach results in an alternative presentation of the love triangle between the central characters; instead of apostrophizing adultery and consequences of divorce, which would suggest drama, Tomić introduces new characters and a

shocking plot twist (rape) that transforms the protagonist from an inert spineless individual into a determined avenger.²⁰

Tomić's second film, *Diploma za smrt* (1989), is a crime film that uses the elements of two sub-genres: gangster film²¹ and film noir. Some of the motifs that Tomić uses to suggest certain genre/sub-genre are: distinctive locations – underground bars, restaurants, meeting points, typical characters – criminals, racketeers, femme fatale, techniques – chiaroscuro etc. This film corresponds to popular American films of the '70s that mark the revitalization of the gangster genre – Coppola's *The Godfather* franchise (1972, 1974 and 1990) or De Palma's interpretation of *Scarface* (1983). In his film, Tomić emphasizes fraud and corruption that are deeply rooted in society; from petty theft by employees to tax evasion and falsification of documents by the executives. Film critic Tomislav Čegir comments on author's interesting combination of these two sub-genres in terms of socio-political circumstances in the state:

(...) in Croatia, *film noir* appears as a consequence of state insecurity after the death of Yugoslavian president Josip Broz Tito and the noticeable political and economic crisis, while the gangster film is conditioned by marked disorder and dizzying inflation and the inefficiency of the ideological system, but it is equally an indication of possible capitalism (Čegir, 2012: 41).

The author who is by far most known for experimenting with genre is Dejan Šorak. His first film *Mala pljačka vlaka* (1984) is a western comedy about two groups of people on the opposite side of the law and their adjustment to the new socio-political context (the transition from Austro-Hungarian Empire to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes). As mentioned before, „partisan westerns“ were already known in the Yugoslav cinema. Directors Žika Mitrović and Hajrudin Krvavac transferred the iconography of classic westerns (John Ford/ Howard Hawks) into the partisan/Yugoslav context. In Šorak's case, the quotes and allusions²² aren't subject to ideology (unlike the

²⁰ The protagonists of crime films are often avengers who correct the injustice done to those close to them. Juraj Kukoč provides an interesting overview of the vigilante characters in Tadić's films: „In fact, all of Tadić's vigilante characters are people who consider their lives ruined. None of them is satisfied with their work and career achievements, nor with their sexual and love life. All of them, instead of feeling happiness and satisfaction with life, feel anxiety and helplessness. Unable to accept their own responsibility for the situation they are in, they look for scapegoats to blame for all their life's misfortunes (...)“ (Kukoč, 2006: 60).

²¹ The gangster film was not popular for objective reasons – the concept of organized crime was foreign in that period. This film will prove to be indicative of the years ahead, i.e. the '90s.

²² In his title, Šorak alludes to Edwin S. Porter – *The Great Train Robbery*, 1903.

works of '50s and '60s) which is one of the main characteristics of the „new genre“ film.

His second film *Oficir s ružom* (1987) is a war melodrama. Melodrama, a marginalized genre of Yugoslav cinema until the 1980s, was experiencing a comeback in this period. This happened partly due to the revaluation and revitalization of the genre in the 1970s led by the German director Rainer Werner Fassbinder and Spanish author Pedro Almodóvar, who both used the genre codes of melodrama to dissect socio-political context within their community. The genre was treated in a similar way in Šorak's melodrama but also in Rajko Grlić's *Samo jednom se ljubi* (1981). Both melodramas describe the political and social atmosphere in post-war Zagreb, just after the end of the Second World War. The central heroes of both films have to choose between a marriage with a middleclass woman (a liaison which was considered forbidden as they are class enemies) and their partisan ideals of revolution and socialism, i.e. the loyalty to communist ideology.

In his next film, *Krvopijci* (1989), Šorak uses codes and iconography of both horror and comedy, thus making a parody on a theme of vampirism. Šorak contrasts humorous and ironic dialogues with the ominous atmosphere surrounding a 16th century vampire who threatens the main characters. As with his earlier genre films, here author continues to experiment with genres that were considered trivial and/or subversive. Horror films were practically banned in the '50s and '60s due to the fact that the political system feared the authors would show a certain criticism of the government/institutions (for example, political or social repression) through the social satire.

Šorak also tried his hand at military drama *Najbolji* (1989), finding inspiration in American blockbusters such as *Top Gun* (dir. Tony Scott, 1986) or *An Officer and a Gentleman* (dir. Taylor Hackford, 1982). Lacking in action scenes, dramatic tension and more inspiring plot twists, *Najbolji* did not achieve immense popularity and cult status as its foreign models. Also, the film critics considered it a work of propaganda, with the main ambition of popularizing JNA (Yugoslav National Army) among the younger audience.

Šorak directed one of the most acknowledged examples of the „new genre“ action film – *Vrijeme ratnika* (1991). The film focuses on two old friends, a legionnaire and a partisan, who become a prey on a seemingly ordinary fishing trip, when a group of unidentified individuals threaten their lives. The plot was again influenced by American masterpieces with the similar concept concerning theme, style and approach to genre, such as John Ford's *The Lost Patrol* (1934), John Boorman's *Deliverance* (1972) or Walter Hill's *Southern Comfort* (1981).

Alongside the most significant authors of the „new genre“ film – Tadić,

Tomić and Šorak, there were at least three more directors who used the same poetics – Dušan Vukotić, Branko Ivanda, and Petar Krelja.

Dušan Vukotić gave his contribution to the Yugoslav science fiction genre in a SF parody *Gosti iz galaksije* (1981), made in a collaboration with Czechoslovakia. In the film, Vukotić ironizes SF classics of the 1950^s and 1960^s, which popularized UFO themes about a threatening superior force from outer space. Vukotić also uses genre codes and iconography of comedy and horror in creating a family of aliens whose interaction with the human race is both disastrous and hilarious. Vukotić's choice of genre is invaluable, since science fiction was avoided in the circle of film directors in the '50^s and '60^s. The political structure did not allow surreal elements and phantasmagoric visions in films; themes had to remain in the interest of the state's national policy (revolution, economic progress of the country etc.) or they had to be traditionally rooted in society (portrayal of traditions, folklore, historical events etc.).²³

Ivanda's film (*Zločin u školi*, 1982) is another example of the popular crime genre. Here, author uses elements of both thriller and detective film in which the protagonist is forced to take on the role of a detective, trying to solve a particular case in which he is involved. Ivanda's whodunit follows the same paradigm which is an essential concept of the „new genre“ film – the emphasis is on genre (crime story) rather than on social critique although there are allusions to the political/social context (student demonstrations).

Film author of yet another marginalized genre in Croatian cinema is a documentarist, director and film critic Petar Krelja. His *Stela* (1990) is a road movie, in which protagonists change different types of transportation (car, bus, train) in order to reach their destination. The genre formally began in the late 1960^s with the films *Bonnie and Clyde* (1967) and *Easy Rider* (1969), although examples that can be classified as road movies (or proto-road movies) can be found in earlier Yugoslav genre films (Nikola Tanhofer's film *H-8...*, 1958). While Tanhofer's film is both a thriller and a disaster film, Krelja's *Stela* is a social drama about the lives of delinquent youth whose destinies are marked by family tragedies and insensitive law officers.

²³ There have been a couple of attempts at feature films, i.e. TV adaptations, based on the literary templates of fantastic writers such as Ksaver Gjaliski (*San doktora Mišića*, 1973, dir. Branko Pleša or *Nocturno*, 1974, dir. Branko Ivanda). Fantasy was also used in children's film *Sedmi kontinent*, 1966, dir. Dušan Vukušić and SF horror *Izbavitelj*, 1976, dir. Krsto Papić.

CONCLUSION

In this brief overview of the genre tradition in literature and film art of the 1980^s, an attempt was made to evaluate and analyze the status of genre in the context of increasing influence of the postmodern style. In both literature and film, the production of trivial and marginalized genres (melodrama, western, horror, science fiction), points to the revitalization, revaluation and popularization of the genre.

Furthermore, literary and film authors approached the genre in a similar way; both with the knowledge of how to use the codes of the given genre, and with clear indication of who their role models were. Therefore, the most popular Croatian genre writers such as Pavao Pavličić or Goran Tribuson who tried their hand at hard-boiled crime stories, modeled their work after G. Simenon or R. Chandler, while film directors referred to the authors of French New Wave (Henri-Georges Clouzot, Claude Chabrol) or New Hollywood directors (John Carpenter, Walter Hill, Brian De Palma). The common characteristic of these two arts is also the avoidance of escapism, a feature close to postmodernist poetics of the '80^s. In contrast, the authors keep in touch with social-political reality, showing in their works some of the social anomalies (corruption, smuggling, bribery, social injustice). Exceptions to this rule are the works of Dejan Šorak and Dušan Vukotić who, by exploring satirical and ironical attitude towards genre through parodies, distance themselves from socio-political settings.

Overall, in the 1980^s the status of genre changed and many authors pursued in making a genre related novel/film, which was widely accepted by both the public and the critics. Popularization of genre meant not only the erasure of its degrading status but also marked a new kind of production mode where citations, allusions and references were a legitimate source of inspiration.

REFERENCES

- Bašić, A. (2011). „Ljubić u maniri Scarlett O’Hara: Ana Žube, Ne traži me u sebi (1985)“. *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu*. Vol. V, No. 5, pp. 113–143.
- Čegir, T. (2012). *Filmski prostori: Hrvatske rekonstrukcije američkog žanrovskog filma*. Zagreb: Hrvatsko društvo filmskih kritičara.
- Duda, I. (2010). *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.
- Dujčić, L. (2012). „Kako smo čitali Bauera: o romanima naknadne recepcije i vječno iznenađenim čitateljima“. *Književna republika: časopis za književnost*. Vol. X, No. 4–6, pp. 176–190.

- Gilić, N. (2010). *Uvod u povijest hrvatskog igranog filma*. Zagreb: Leykam international.
- Goulding, Daniel J. (2004). *Jugoslavensko filmsko iskustvo, 1945.–2001. – oslobođeni film*. Zagreb: V.B.Z.
- Grgurević, S. (2015). *Popularna kultura i konstrukcija ženskog identiteta: ženski časopisi i ljubavni romani u (post)socijalizmu*, dipl. Rad. Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Kolanović, M. (2005). „Presvlačenje naslovnica; Vizualni identiteti romana ‘Štefica Cvek u raljama života’“. *Zagrebačka slavistička škola*. (Available at: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1906&naslov=presvlačenje-naslovnica>, 21. 11. 2022).
- Kolanović, M. (2011a). „Dekadentni socijalizam, prolog tranziciji: popularna kultura i hrvatski roman u 80-ima“, u: Mićanović, Krešimir (ur.). *Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, pp. 165–193.
- Kolanović, M. (2011b). *Udarnik! Buntovnik? Potrošač....* Zagreb: Naklada Ljevak.
- Krušelj, Ž. (2015). *Polet od omladinskog aktivizma do političkog eskapizma (1976. – 1990.)*, dok. dis. Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Kukoč, J. (2006). „Likovi osvetnika u filmovima Zorana Tadića“. *Hrvatski filmski ljetopis*, Vol. 12, No. 45, pp. 59–63.
- Molvarec, L. (2011). „Grad i urbanitet u kriminalističkoj prozi Pavla Pavličića“. *Umjetnost riječi: Časopis za znanost o književnosti*, Vol. 5, No. 1–2, pp. 33–54.
- Nemeč, K. (1993). „Postmodernizam i hrvatska književnost“. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 23–24, No. 37–39, pp. 259–267.
- Nenadić, D. „Praška škola filma“, *Kinotuskanac.hr*. (Available at: <http://kinotuskanac.hr/article/praska-skola-filma>, 13. 12. 2022).
- Ognjanović, D. i Velisavljević, I. (2008). *Novi kadrovi: Skrajnute vrednosti srpskog filma*. Beograd: Clio.
- Pavičić, J. (2000). „Usiljena učitavanja: filmska i književna kritika o hrvatskoj žanrovskoj proizvodnji“. *Hrvatski filmski ljetopis*, Vol. 6, No. 22, pp. 35–38.
- Pavličić, P. (2008). *Sve što znam o krimiću*. Zagreb: Ex libris.
- Pavlovski, B. (1995). „Nova strategija riječi u hrvatskoj kratkoj prozi“. *Fluminensia*, Vol. 7, No. 2, pp. 123–140.

- Polimac, N. „Knjiga Jurice Pavičića ‘Postjugoslavenski film – stil i ideologija’: Zašto će nas srpski film uvijek zanimati više od bugarskog“. *Jutarnji list on-line*. (Available at: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/knjiga-jurice-pavicica-postjugoslavenski-film-stil-i-ideologija-zasto-ce-nas-srpski-film-uvijek-zanimati-vise-od-bugarskog/1636968>, 18. 1. 2023).
- Škvorc, B. (2012). „Tko je ubio djevojčicu sa žigicama, a koga (je ubila) Crvenkapica? Ili: o (postmodernim) hrvatskim krimićima“. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, Vol. 5, No. 5, pp. 63–98.
- Velisavljević, I. (2012). „Žanrovski model filmova Živorada Tomića“. *Hrvatski filmski ljetopis*, Vol. 18, No. 72 pp. 78–92.

Jelena GRGIĆ

OSAMDESETE GODINE U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI I FILMU SA SOCIO-POLITIČKOG I ŽANROVSKOG ASPEKTA

Hrvatska književnost i film 1980-ih godina pod značajnim su utjecajem europskih i američkih (postmodernih) poetičkih struja koje pristupaju autorskom radu miješajući visoki i niski stil, odnosno kodove „ozbiljne“ književnosti sa žanrovskom književnošću, koja se, do tada, vrednovala kao komercijalni, niževrijedni proizvod. U ovoj dekadi, pisci i filmaši osnaženi novim pogledom na žanr i njegovom revalorizacijom, okušavaju se u različitim, do tada rijetkim, zabranjivanim ili ignoriranim žanrovima, tvoreći zavidan autorski opus.

Književnici poput Pavličića ili Tribusona, odnosno redatelji poput Tađića, Tomića ili Šorka koriste žanrovske kodove po uzoru na strane autore, na koje aludiraju u manjoj ili većoj mjeri. U ovom se periodu u djelima nekih autora može osjetiti jači utjecaj postmodernističkog stila (posebice po pitanju eskapističkog odmaka od stvarnosti), dok se u drugim radovima, unatoč poigravanju s postmodernističkim značajkama, zadržava odnos s društvenom zbiljom.

Ključne riječi: *žanr, postmodernizam, film, književnost, socio-politički kontekst*

Izvorni naučni rad

UDK 821.09-343

Antonela MARIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

antonela@ffst.hr

Ana PLAVŠA (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

aplavs@ffst.hr

POLARIZACIJA ŽENSKIH LIKOVA U VERZIJAMA BAJKI O PEPELJUGI, SNJEGULJICI, MATOVILKI I TRNORUŽICI

Nakon kraćeg uvodnog dijela u kojem se autorice osvrću na genezu i povijesni prikaz razvoja bajki, donosi se analiza ženskih likova u četiri najpoznatije klasične bajke te uspoređuje njihova recepcija kod skupine sudionika. Posebna pozornost pridaje se polariziranosti glavnih ženskih likova kao posljedici određenih osobina, vrlina ili mana. Rad se fokusira na analizu tih likova kroz pretpostavljeno izrazito crno-bijelu percepciju te propitkuje koliko su opisana postupanja likova, radnje, aspiracije, ali i stereotipi prihvatljivi u aktualnim društvenim okolnostima. Zaključci su izvedeni temeljem anonimnog istraživanja provedenog među adolescentima u srednjoj školi te studentima od prve do treće godine fakulteta, na uzorku od ukupno 195 sudionika u dobi od 16 do 23 godine.

Ključne riječi: bajka, polarizacija, negativna percepcija, ženski likovi, rodni stereotipi

1. UVOD

Tijekom stoljeća postojanja, bajke su služile kao ilustracija života i sudbine. Tako barem smatra Italo Calvino, ukazujući na to da su bajke svojevrsni katalog događaja i ljudskih sudbina. Bajke, u nastojanju da potvrde njegovu humanost, prate čovjeka kroz život, tijekom njegova odrastanja, od rođenja pa sve do odrasle dobi. Bajke su, zapravo, istinite, smatra Calvino (1981), neovisno o tome koliko to zvučalo paradoksalno. Ono što velikim dijelom

razlikuje bajku od drugih kratkih pripovjednih vrsta¹ deriviranih iz tradicijske kulture poput, primjerice, novele ili kratke priče,² jesu imanentni elementi imaginarnog, nadnaravnog i fantastičnog. Također, ono što je karakteristično za ovu proznu vrstu, jest izražena polariziranost, manifestirana kroz prisutnost krajnosti, podjelu na dobre i zle, crno-bijele likove (što ih čini jednodimenzionalnim), na pozitivne i negativne poruke, suprotnost vanjskih i unutarnjih elemenata i sl. Često su likovi posebno označeni nekim svojstvom, znamenom, snažnim emocijama, vanjskim izgledom; poput zlatne kose, izražene ljepote, snježno-bijele puti i sl. Vanjski izgled i tjelesna svojstva pritom u nekom trenutku postaju važan argument utjecaja na ponašanje likova te kao da predstavljaju svojevršno pasivno oruđe u borbi protiv elemenata zlih sila kao antipoda pozitivnim svojstvima glavnog lika. Čitatelj-slušatelj se lako poistovjećuje s takvim krajnostima, simpatizira s naglašeno pozitivnim likovima, ali bez posebne potrebe da ulazi u dubinu lika, ili da propitkuje opravdanost njegovih

¹ André Jolles (2017), pobliže definirajući kratke pripovjedne književne vrste poput priče, legende, poslovice, predaje, vica, mita, zagonetke i dr. u djelu *Jednostavni oblici*, ukazuje na utjecaj braće Grimm kod definiranja bajke. Naime, braća Grimm su još daleke 1812. godine, stavljajući u naslov zbirke *Kinder- und Hausmärchen*, riječ *Märchen*, željeli posebno istaknuti važnost ove književne vrste. Oni svoj rad na „narodnoj“ književnoj baštini promatraju kao doprinos kulturnom i političkom jedinstvu Njemačke (Bobinac, 2012: 219). Naime, rasprave koje su se vodile oko ove prozne vrste ukazuju na razlike između dva osnovna tipa bajke; odnosno „narodne bajke“ koje zagovaraju braća Grimm, a koje potječu iz „starih pripovjednih tradicija poput bajki, saga ili narodnih pjesama“ (Bobinac, *ibid*), do „umjetne bajke“ koje autoru omogućuju individualnu slobodu i slobodu stila. Poznato je da bajka, kao književna vrsta, dostiže puni dignitet u vrijeme romantizma (Jolles, 2017). Jolles (2017), nadalje, upućuje na značajan utjecaj talijanske *novelle* na kasniji razvoj bajke. Terminološki se izraz *novella* u Europi uvriježio već u 14. stoljeću. Novela, uz sadržaj koji donosi, fokusiran uglavnom na jedan odabrani događaj, može sadržavati elemente bajke i fantastičnog, ali za razliku od bajke, nije usmjerena uglavnom na elemente čudnog, nestvarnog i natprirodnog, što je osnova bajke. Moglo bi se reći da su pisci poput Francesca Straparole u 16. stoljeću (*Le piacevoli notti*) ili Giambattiste Basilea (*Lo cunto de li cunti*) u 17. stoljeću, bili začetnici ove kratke prozne vrste. Basile je, primjerice, u svojim bajkama izvorno pisanima za odraslu publiku, koristio elemente začudnog, fantastičnog, magije i nadnaravnog te uvodio likove vila, vilenjaka, vještica ili čarobnjaka po ključu „nikad dovoljno orka i vještica“, kako navodi Italo Calvino (1981: 7) u *Uvodu u Fiabe italiane raccolte e trascritte da Italo Calvino*. Tako su nastali i neki poznati likovi poput Mačka u čizmama, Tmoružice, Pepeljuge i sl., koji se po prvi puta pojavljuju upravo u bajkama spomenute dvojice autora. Kasnije ih preuzimaju i populariziraju braća Grimm, za koje se misli da su njihovi izvorni tvorci. Vidjeti u: Marić, A. & Dragić, M. & Plavša, A. (2021). „Mediteran kao antropološka riznica: Cunti Giambattiste Basilea i tradicijska kultura“. *Lingua Montenegrina*, br. 28, str. 217–237.

² Teoretičari romantizma ukazuju na srodnost bajke i novele, navodeći da je granica između ove dvije vrste fluidna. Bobinac (2012: 214) ukazuje na to da se novela razlikuje od bajke ponajviše po tome što „se u pravilu ograničuje na jedan jedinstven i izniman događaj“ te ima „otvoren završetak“.

postupaka. Čini se, naime, da privlačnost bajke leži upravo u ovakvoj njezinoj jednostavnosti. Osnovna poruka bajke komunicira se kroz vrline likova, pri čemu je njihova sudbina obično posljedica dobrih ili loših postupaka. S obzirom na to da bajke imaju izraženu didaktičku ulogu, kao i činjenicu da na poseban način participiraju u razvoju djeteta i njegove podsvijesti, odnosno da se likovi iz bajke u imaginaciji djeteta percipiraju kao model ponašanja i temelj za razvoj identiteta (Von Franz, 2020), time se jednostavnost i spomenuta jednodimenzionalnost čini prikladnim modelom za komuniciranje ciljane poruke. Prema istraživanjima Bruna Bettelheima (1989) u bajkama pronalazimo tzv. plošne likove, koji upravo zahvaljujući svojoj jednodimenzionalnosti, mogu predstavljati dobro ili zlo te su, kao takvi, iznimno bliski dječjem poimanju svijeta. Naime, u ranijoj se dobi lakše poistovjetiti s postupcima plošnih likova, jer djeca još nemaju dovoljno razvijenu percepciju o kompleksnosti karaktera te nemaju potrebu za dubljim analizama. Ne čudi ni činjenica da se djeca, osim s pozitivnim, znaju poistovjetiti i s negativnim likovima. Naime, njihov se izbor ne temelji na racionalnoj analizi postupaka likova, već na neselektivnom, subjektivnom dojmu o tome izaziva li lik kod njih osjećaj simpatije ili antipatije. Bettelheim ukazuje na potrebu da se djetetu bezuvjetno omogući uvid i u negativnu, mračnu stranu lika, odnosno na čestu pogrešku odraslih kod pokušaja da zaštite dijete. Bettelheim ističe da se kod pokušaja takve zaštite, kod djeteta iskrivljuje poimanje stvarnosti i onemogućuje puni emotivni razvoj (Bettelheim, 1989). Bajka je, naime, po definiciji iznimno fluidna (Hranjec, 2006), daje mašti na volju i ni na koji način nije ograničavajuća. Ona podrazumijeva emotivnu participaciju i nije omeđena ni vremenom ni prostorom. Stoga, kako ukazuje Michele Rak u djelu *Logica della fiaba* (2005), ni bajke, kao ni likove u bajkama, ne treba shvaćati doslovno. Rak, pri tom, ukazuje na važnost usmenog elementa kod interpretacije bajki, čime se postiže odnos povjerenja. Često se koriste stereotipi, npr. lik naivnog kraljevića ili zle maćeha, koji omogućuju iskazivanje vlastitoga kritičkog stava, odnosno komuniciranje određene poruke. Rak (2005) nadalje ukazuje na to da bajka utječe na relativizaciju stvarnosti i razbijanje društvenih mitova (vjenčanje lijepe siromašne djevojke s princem, moćna i zla maćeha plaća za svoja nedjela, oronula starica se podmlađuje, itd.). Fizička ili statusna metamorfoza lika, kako smo već i sugerirali, temelji se na krajnostima. S jedne strane su to pozitivno percipirani elementi: ljepota, bogatstvo, mladost, a s druge strane su to uvriježeno negativno percipirana stanja poput siromaštva ili prognanstva, odnosno vanjštine, obično deformiranosti, ili ružnoće. Sve su to elementi koji su uzeti u obzir za potrebe ovoga istraživanja, kako bi se provjerila hipoteza o razbijanju mita i relativnom gubitku izvorne, didaktičke funkcije bajke, utjecajem različitih društvenih i kulturoloških čimbenika.

Istraživanje je provedeno na uzorku od 195 sudionika u trima srednjim školama u Rimu (Istituto San Leone Magno, Liceo Scientifico Isacco Newton, Liceo Renzo Levi), u jednoj srednjoj školi u Splitu (II. jezična gimnazija) te na Filozofskom fakultetu u Splitu. Istraživanjem se željela ispitati percepcija ženskih likova kod mlađih sudionika te poznavanje inačica bajki o Pepeljugi, Snjeguljici, Matovilki i Trnoružici, odnosno provjeriti postoje li razlike u interpretaciji određenih likova, elemenata, stereotipa, didaktičkoj funkciji i sl. Istraživanje polazi od pretpostavke da sudionici, s obzirom na činjenicu da pripadaju istome mediteranskome kulturnom krugu, poznaju iste verzije bajki, odnosno da će pripadnost istoj generaciji u smislu kontrole rezultata, potvrditi njihovu validnost, neovisno o tome što je provedeno u dvije države.

Neka od anketnih pitanja su se odnosila i na animirane verzije navedenih bajki, uz zaključak da je u njima, u pravilu, ponuđena romantizirana vizija likova, odnosno izostavljeni svi oblici ponašanja koji ukazuju na nasilje, morbidnost, ili grotesknost, a koji su prisutni u izvornim verzijama bajki. Nametnuo se zaključak da je pod utjecajem Disneyevih filmskih verzija nestalo mnogo izvornih elemenata, kao i da je postupanje likova, koje je izvorno uključivalo i određenu razinu nasilja, prilagođavano s ciljem ugađanja filmskoj publici. Naime, bajke se adaptiraju na način da predstavljaju model savršenstva kojem bi trebalo težiti. U djelu *Breaking the Magic Spell* Jack Zipes (1979) ističe kako bajke, čije su popularnost i didaktička uloga bile neupitne kroz stoljeća, danas podilaze zahtjevima konzumerističkog društva. Posljedično nailazimo na modernizirane filmske adaptacije bajki, a glavni likovi nerijetko su prisutni u reklamama, na izlozima, zatim je moguće pronaći igre, odjeću i raznorazne „gadgete“ koji neupitno povećavaju popularnost bajki, ali ih ujedno instrumentaliziraju i komercijaliziraju.

U ovom smo radu uspoređivali bajke iz zbirke *Lo cunto de li cunti* Giambattista Basilea, *I racconti delle fate* Charlesa Perraulta te *Le fiabe dei Grimm per grandi e piccoli* Phillipa Pullmana. Ujedno, konzultirane su novije verzije bajki navedene u literaturi, produkt adaptacija Perraultovih bajki iz 1697. i Disneyevih animacija iz 1950. godine i kasnije.³

---

³ Težnja da se spomenute ženske likove osuvremeni i prilagodi razdoblju u kojem živimo vidljiva je iz recentnih adaptacija bajki u kojima se korjenito mijenja prikaz i struktura ženskog lika. Tako je, primjerice, po uzoru na Grimmovu verziju *Matovilke*, 2011. godine snimljen animirani musical neobičnog naslova *Tangled*. Izbjegavanje plavokose princeze s pletenicama u naslovu učinilo je film rodno neutralnim i jednako privlačnim muškoj i ženskoj publici. Više o marketinškoj strategiji filma *Tangled* vidjeti u: Gant, C. (2011). „Tangled’s revamped princess tale dethrones The King’s Speech“, *The Guardian*, <dostupno na: <https://www.theguardian.com/film/filmblog/2011/feb/01/tangled-king-s-speech-disney>> [2. 11. 2022]. Godine 2021. je snimljen musical *Pepeljuga* po uzoru na Perraultovu verziju, ali s likovima prilagođenim aktualnim društvenim uzusima. U filmu redatelj Kay Cannon

Polazna pretpostavka je uzela u obzir izrazitu polariziranost i jednodimenzionalnost kod analize svojstava ženskih likova, pri čemu je fokus usmjeren na pokušaj da se pojasne razlozi spominjane polarizacije. Ujedno, jedan od ciljeva istraživanja bio je identificirati karakteristike likova iz aktualne perspektive društva u kojem se mišljenje o ulozi žene drastično promijenilo u odnosu na ranija razdoblja. Već spomenuti Zipes (2002), naime, tvrdi, da su iz perspektive suvremenog društva bajke pune neobjašnjivih situacija, zlostavljanja žena, maltretiranja, negativnih slika manjina, upitnih žrtava i veličanja moći, a ovu su tvrdnju potvrdili i rezultati našega istraživanja.

2. STEREOTIP NEGATIVNOG ŽENSKOG LIKA

U sljedeća dva poglavlja ćemo se kratko osvrnuti na jednodimenzionalnost likova, odnosno analizirati razloge njihove polariziranosti. Za potrebe ovog rada se vraćamo na jednu od mogućih interpretacija strukture bajke;⁴ odnosno na nešto strožu raščlambu na morfološke funkcije Vladimira Jakovljevića Proppa. U djelu *Morfologija bajke* Propp prepoznaje sedam likova-sudionika u stvaranju potencijalne morfološke funkcije. Jedan od likova je uvijek osvjetnik, negativac, kojega ljubomora, zavist ili drugi negativan predznak tjera da bez nekog valjanog povoda remeti ravnotežu unutar relativno skladne obiteljske atmosfere, da spletkari ili bude uzrokom nesreće (Propp, 1968). Budući da se percepcija nečega ili nekoga drugačijega uvijek oslanja na stereotipe, tako se i ovdje negativac prikazuje fizičkim izgledom drugačijim od drugih; često kao gorostas, zmaj ili drugi groteskni lik. Kod ženskih likova, to su često ružne i stare vještice ili zle maćehe, kao što je slučaj u bajkama poput *Pepeljuge*, *Snjeguljice* i *sedam patuljaka*, *Matovilke*, *Ivice* i *Marice*, *Trnoružice* i sl.⁵ Unatoč tome što su u bajkama unutarnja i vanjska svojstva lika direktno povezane, npr. dobrotu s lijepim izgledom, zna se dogoditi i suprotno. Ukoliko, npr. zao lik posjeduje fizičku ljepotu, kao što je slučaj s maćehom u bajci o Snjeguljici, njezina sudbina, zbog pakosti i taštine, može biti samo smrt (Pintarić, 2008). Lik vještice je, utjecajem usmene tradicije, redovito opisan kao izrazito ružan. Zahvaljujući zlim, okultnim silama, vještica ima moć prikazati lijepim i mladim svoje starošću izborano lice. U djelu *Storia della*

---

prikazuje Pepeljugu kao ambicioznu i kreativnu mladu ženu koja uspijeva u modnom svijetu zahvaljujući vlastitoj upornosti i trudu.

⁴ Ana Pintarić (2008) sažeto donosi različite definicije bajki te ukazuje na njihovu strukturu.

⁵ Izvorni likovi javljaju se po prvi puta u zbirci pripovijetki iz 17. stoljeća Giambattiste Basilea *Lo cunto de li cunti (Il Pentamerone)*, a nalazimo ih kao: *La gatta cenerentola (Pepeljuga)*, *Petrosinella (Zlatokosa)*, *La schiavetta (Snjeguljica i sedam patuljaka)*, *Sole Luna e Talia (Uspavana ljepotica)* te *Ninnillo e Nennella (Ivica i Marica)*.

Bruttezza, Umberto Eco (2018) povezuje ružnoću sa zlom i okultnim moćima, zahvaljujući kojima vještice poprimaju privlačan fizički oblik, u oprečnosti s njihovom zloćom. Međutim, prema Ecu (2018), iako se sa zlom i crnom magijom povezuju i vješci i čarobnjaci, zbog mizigonije koja se u velikoj mjeri ukorijenila u društvu, primjetna je sklonost stereotipu, uključivo i rodnom stereotipu, iz kojeg se razloga zlo često asocira uz ženski lik.

Ekvivalent vještici je često lik zle maćehe, koja obično zavodi muški lik i za njega se, na prevaru, udaje. Dobri likovi (npr. majke), u pravilu imaju svoj zli antipod. Ukoliko iz nekoga razloga (privremeno) nestanu, oponira im se njihova zla suprotnost, a to je najčešće, ljubomorna, ambiciozna maćeha. U *Pepeljugi* ili *Ivici i Marici*⁶ te mnogim drugim bajkama, poput Basileove *La schiavette*, zlu, ljubomornu maćehu raskrinkaju i kazne.⁷ Nije nepoznato da je bajka svojevrsna travestija u kojoj su prerusavanje i pretvaranje česta pojava. Spomenimo lik vještice iz Grimmov verzije *Ivice i Marice* koja se prikazuje djeci u liku dobrohotne starice, mami ih slatkišima s namjerom da ih uvede u kuću i pojede. Sličnim se lukavstvom služi i lik zle maćehe u Basileovoj verziji *Ivice i Marice (Ninnillo i Nennella)* koja uspijeva nagovoriti oca da se odrekne djece i odvede ih u šumu. Maćeha prerusena u ljubaznu staricu Snjeguljici nudi slasnu jabuku, hineći dobrotu. Lik maćehe u *La gatta cenerentola*, u verziji *Pepeljuge* Giambattiste Basilea, prikazuje se dobrom, dok ne postane prinčeva supruga. Negativni su likovi, u pravilu, izrazito manipulativni, imaju razvijenu moć uvjeravanja, pronicljivi su i lukavi pa, za razliku od pozitivnih likova, prestaju biti jednodimenzionalni. Oni imaju didaktičku funkciju, na način da izazivaju strah od gubitka, strah od mogućih posljedica i kazne te privrženost usmjerenu na onu dobru, postojeću i pozitivnu varijantu. U gotovo svim klasičnim bajkama su prisutni različiti oblici nasilja, neovisno o tome prema kome je nasilje usmjereno: dobrom liku (obično lijepa princeza), ili negativnom liku (maćeha). Nasilje je prisutno i kroz različite oblike kazni (spaljivanje, ples do smrti i sl.). Primjerice, u Basileovoj verziji *Uspavane ljepotice* maćeha i njezin pomoćnik su bačeni u vatru. Oblik kazne spaljivanjem,

⁶ Bettelheim (1989) objašnjava kako je prisustvo lika maćehe u bajkama nužno jer dijete u ranoj dobi nije u stanju prihvatiti postojanje kompleksnog ženskog lika koji u jednom trenutku može biti izrazito ljutit prema djetetu, a u drugom pak izrazito ljubazan. Nadalje, Bettelheim (1989: 69) smatra kako je postojanje zle maćehe u bajkama na svojevrsan način jamac da lik „dobre“ majke ostane čvrsto ukorijenjen u dječjem poimanju svijeta. S druge strane, prema viđenju Marie-Louise von Franz (2020) lik zle maćehe mogao bi predstavljati i svojevrsnu personifikaciju djetetove ranjivosti ili pak ljutnje prema roditelju. Lik kraljice maćehe može asociirati na loš roditeljski odnos, na problem odnosa majke i djeteta. Ipak, oblik bajke jamči sretan kraj, neovisno o poteškoćama koje je loš roditeljski odnos mogao prouzročiti (Bettelheim, 1989).

⁷ Više o dvostrukoj ulozi majke vidjeti u Marie-Louise von Franz (2020).

nekoga će asociirati na poganske običaje, dok će drugi u takvoj kazni pronaći religijske elemente, tumačeći kaznu zaslužnim paklenim ognjem i okajanjem grijeha. Sličan oblik kažnjavanja prisutan je i u verziji *Ivice i Marice*, koja zlu vješticu gura u vatru. U Basileovoj verziji ove bajke, mačehu stavljaju u bačvu i bacaju niz strmu liticu. Zla orka iz Basileove *Matovilke* je kažnjena na način da je raskomada vuk, a zla kraljica iz *Snjeguljice i sedam patuljaka* kažnjena je tako da nestaje. U nekim se verzijama ove bajke ne zna ništa o sudbini kraljice-mačeha. U Grimmovoj verziji zlu kraljicu pozovu na Snjeguljčinu svadbu, pa joj daju da za kaznu pleše u željeznim cipelama, sve dok ne padne mrtva. Međutim, u Disneyevoj verziji bajke u kraljičin štap udara grom, ona izgubi ravnotežu, poleti u bezdan te joj se izgubi svaki trag. Čini se da animirane adaptacije uglavnom (puristički) izbjegavaju elemente koji bi mogli negativno utjecati na njihovu recepciju, a posredno time i na njihovu komercijalizaciju. Tako, npr. u animiranoj verziji *Pepeljuge*, izostaje dio u kojem jedna polusestra nožem odreže dio pete na stopalu, a druga nožni palac s ciljem da ugura nogu u Pepeljuginu kristalnu cipelicu⁸.

Posljedično, tragičan završetak negativnih likova u bajkama, kod mlađe publike uglavnom ne izaziva suosjećanje ili želju za pružanjem nove šanse negativcu, već izrazito linearan osjećaj za pravdu, prema kojem je loš postupak u konačnici kažnjen bez oklijevanja. Nabrojene negativne ženske likove stiže zaslužena kazna, uz jasnu pouku o tome da zlo, iako opasan protivnik potpomognut moćnim zlim silama, okultnim, magijom i sl., uvijek biva kažnjeno. Kako je vidljivo iz gornjih primjera, pojedine verzije bajki su tijekom vremena prilagođavane, na način da se prilagode ukusu publike, ili su iz njih nestajali određeni dijelovi.

3. STEREOTIP POZITIVNOG ŽENSKOG LIKA

U velikom broju bajki dominantan je stereotip ljepotice u nevolji, često lakovjerne i naivne. Ovi su likovi izloženi nepravdi, tuzi, prevarama, izdajama, razočaranju ili tragičnom gubitku dragog člana obitelji. Međutim, unatoč pasivnosti i relativnoj rezignaciji, na svojoj strani imaju moć dobra, providnost i glavnog junaka koji ih spašava iz nevolje. To je vidljivo na primjeru

⁸ U Basileovoj verziji Pepeljuga gubi *pianellu*, vrstu natikače koja je služila kao svojevrsna zaštita za cipelu. Zanimljivo je da je cipela iz Grimmovih verzija bajke zlatna, dok je pak u Perraultovoj verziji staklena, a kristalna postaje u Disneyevim verzijama koje su bazirane na prilagodbi Perraultove verzije iz 1697. i crtanog filma iz 1950. godine. Bettelheim (1989: 250–251) spominje teoriju prema kojoj je Perrault u trenutku preuzimanja bajke iz usmene tradicije, greškom zamijenio francusku riječ *vair* koja znači krzno sa riječju *varre* koja znači staklo.

ženskih likova koji sublimiraju moralne vrijednosti i brojne vrline. Rak (2005) ovdje naglašava važnost suodnosa moći i erosa, manifestiran kroz odnos prinčeva-zaštitnika i ljepotica. Ljepota glavnog ženskog lika koja, kako smo ranije rekli, korespondira s krepošću i poniznošću, nakon raznih peripetija biva nagrađena idiličnim završetkom koji kulminira vjenčanjem.⁹ Prema Bettelheimu (1989) upravo jednostavnost pozitivnog lika omogućuje lakše poistovjećivanje te olakšava i ubrzava identifikaciju dobrog i kreposnog. Osim čednosti i strpljivosti, glavni ženski lik često izraženo iskazuje empatiju i samilost prema drugim likovima. Ujedno, junakinja ima i snažan zaštitnički nagon i želju da bezuvjetno pruži pomoć drugim likovima u nevolji, čak i onim likovima koji tu pomoć ne zaslužuju i ne znaju cijeliti. Ujedno, junakinju karakterizira i snažan majčinski instinkt. Von Franz (2020) taj instinkt posebno oštro kritizira, smatrajući ga izrazito štetnim, tvrdeći kako bi bilo od izuzetne važnosti instinkt potisnuti, jer negativno utječe na ponašanje i izgradnju međusobnih odnosa, odnosno publici gotovo da onemogućuje kritičko promišljanje.

U različitim verzijama bajki nailazimo na junakinju, koju na neki način definira uloga domaćice. Takav je, primjerice, lik Snjeguljice, koji obavlja kućanske poslove, skrbi o kući, kuha i čisti, što zasigurno utječe na stvaranje predrasuda o ulozi žene u društvu¹⁰. Slično se događa i u većini animiranih filmskih verzija, gdje lik (Snjeguljica) opet preuzima ulogu kućanice, koja ispraća i dočekuje ukućane (patuljke), servira im ručak, brine o higijeni, pranju ruku i sl. Ne zaboravimo da je Pepeljuga također smještena u kuhinju te je i sama izrazito povezana s obavljanjem kućanskih poslova. Nedvojbeno je da ovi likovi doprinose stvaranju stereotipa i uvelike utječu na percepciju žene u zajednici. S druge strane, postoje starije verzije bajki, poput Basileovog *Pentamerona*, u kojima čednost kapitulira pred strašću, tako da nailazimo na opise ljubavnog čina. Tako, primjerice, u ranijoj verziji *Trnoružice* (*Sole Luna e Talia*), princ vodi ljubav s usnulom princezom bez njezinog pristanka; u Basileovoj verziji (*Petrosinella*) Matovilka-Petrosinella besramno vodi ljubav s princem svake noći u kuli; dok se u nekim starijim verzijama Matovilke čak aludira na njezinu trudnoću. U tom smislu bismo mogli prihvatiti tumačenje Jamesa Wallaca Heisiga (1977) u kojem kritizira Bettelheimovu tezu o crno-bijelim, polariziranim likovima, jer su, prema Heisigu, pojedini dobri likovi odgovorni i za neke loše postupke. Primjerice, Basileova Zezolla (Pe-

⁹ Spomenut ćemo primjer patuljka iz Grimmove verzije *Snjeguljice i sedam patuljaka* u kojoj Snjeguljica i njezina sestra spašavaju nezahvalnog patuljka u više navrata te, umjesto da im zahvali, patuljak ih vrijeđa.

¹⁰ Antonino Buttitta (2016) u djelu *Mito, fiaba, rito* smatra da su socijalno ugroženiji pozitivni likovi iz bajki intelektualno i moralno nadmoćniji u odnosu na bogate likove te posljedično dolaze do bogatstva upravo zahvaljujući dobroti i inteligenciji.

peljuga) ubije maćehu slomivši joj vrat. U recentnijim verzijama bajke, ovaj događaj u potpunosti izostaje.¹¹

Međutim, jasna poruka bajke odnosi se na balansiranje dobra i zla, odnosno na potrebu da se kroz određenu reakciju, postigne neka vrsta stabilnosti i ravnoteže. Prema Bettelheimu (1989) bajke su od velikog značaja za psihološki razvoj djece i adolescenata, jer im pomažu da preko likova s kojima se identificiraju, pronađu utjehu za probleme koji ih podsvjesno muče. Kroz suosjećanje s glavnim likovima pronalazi se utjeha te se lakše nositi s nepravdom i osjećajima, koji možda djeci ili mladima nisu u potpunosti jasni, ili ih uopće ne razumiju. Djeca i mladi se, dakle, slušajući bajke nesvjesno identificiraju s junacima iz bajki, u njima pronalaze slične sudbine i slične probleme, moguće i one koje sami ne znaju verbalizirati. To su osjećaji ljubomore između braće i sestara (*Pepeljuga*), osjećaj tuge i napuštenosti zbog prisustva zle maćeha koja zaokuplja očevu pažnju i tjera ga da zanemari svoju djecu (*Ivica i Marića*), nametnutih, nelogičnih i strogih, ograničavajućih pravila protiv kojih se djeca i mladi bune (*Matovilka*), osjećaja odbačenosti i usamljenosti (*Pepe-ljuga*) itd. Svi navedeni ženski likovi nakon raznih peripetija i nanese im nepravde na koncu dožive sretan kraj i upravo taj sretan kraj, u kojem dobro pobjeđuje zlo, kod djece stvara osjećaj sigurnosti i utjehe te pozitivno djeluje na njihovu viziju vlastitih problema koji su, moguće, do tog trenutka, izgledali nerješivi.

4. DISKUSIJA REZULTATA

Za potrebe ovoga rada, provedeno je istraživanje na uzorku od 195 sudionika u trima srednjim školama u Rimu, u jednoj srednjoj školi u Splitu te na Filozofskom fakultetu u Splitu. Od ukupno 195 sudionika, u rasponu od 16 do 23 godine, 69% se izjasnilo da je muškog roda, 29% ženskog roda, dok se 2% sudionika o tome odbilo izjasniti.

Pošlo se od pretpostavke da sudionici dobro poznaju sadržaj bajki o Snjeguljici, Pepeljugi, Matovilki i Trnoružici. Istraživanje je to i potvrdilo, pri čemu je više od pola sudionika potvrdilo svoje izrazito zanimanje za bajke. Pošli smo od tvrdnje Jacka Zipesa (2002: 195–196) da bajke, uz komuniciranje određenih poruka, donose viziju nekih drugih svjetova, neispunjenih

---

¹¹ Prema Bettelheimu (1989) glavnom pozitivnom liku često priteču u pomoć životinje, stabla i ostali elementi iz prirode jer su i samom djetetu, koje se ponekad osjeća izgubljeno i napušteno, spomenuti elementi bliži u odnosu na odrasle osobe. Ujedno, djeci su navedeni 'pomoćnici' svojevrsna utjeha i nada da će i njih netko usmjeriti i izvesti na pravi put u trenutku kad se budu osjećali izgubljeno i napušteno, kao što se dogodilo njihovim junacima iz bajki.

snova, želja, odnosno „imaginativne koncepte koji su privlačni ne samo djeci, nego i odraslima“.

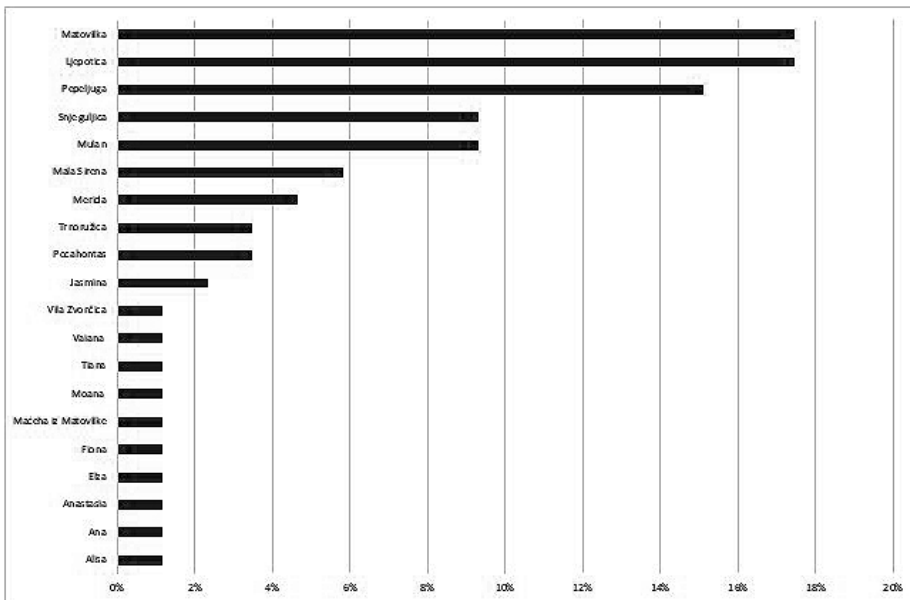
Sudionici su to prepoznali, kao i sva četiri spomenuta ženska lika, koji se obično smatraju simbolima ljepote i vrline. Cilj ankete bio je procijeniti koliko je uloga likova, kao i pouka bajke ostala didaktičkom u aktualnom vremenu, je li se promijenila, odnosno koliko su ove bajke sa svojim stereotipima i tradicionalnim poukama usklađene sa suvremenim poimanjem društva i općeprihvaćenim standardima i konvencijama. Kako smo ranije naveli, provedeno istraživanje imalo je za cilj ispitati recepciju ranije spominjanih ženskih likova te jesu li kod sudionika i koliko, na stečeni dojam utjecali suvremeni trendovi, poglavito načela rodne osviještenosti. Nakana je bila utvrditi jesu li tradicionalno pozitivno označeni ženski likovi ostvarili pozitivan dojam i na koji način sudionici vrednuju njihove pretpostavljeno pozitivne osobine. Neka od postavljenih pitanja propitkivala su i moguće negativan utjecaj nasilja i opisane „smislene“¹² patnje (neki bi rekli smislenosti patnje) lika, kao i poimanje osjećaja za pravdu. Većina sudionika je u pisanim komentarima navodila vrline (hrabrost, samostalnost, neovisnost), koje nisu bile predviđene pitanjima iz anketnog upitnika, a koje je smatrala značajnima za percepciju žene u suvremenom društvu te ih je upisivala u dio predviđen za komentar. Ujedno, dojam je da sudionici ne uzimaju u obzir parametre koji se odnose na povijesnu vrijednost i ulogu bajke, kao ni vrijeme nastanka bajke.

Unatoč tome što je istraživanje primarno propitkivalo dojam o likovima iz bajki, u odgovorima je potvrđen veliki utjecaj Disneyevih animiranih filmova. Nameće se zaključak da većina sudionika, poglavito onih srednjoškolske dobi, ne pravi istinsku razliku između likova iz bajki od onih u animiranim filmovima. Od 18 nabrojanih ženskih likova prikazanih na Slici 1., koje su sudionici izdvojili kao omiljene, samo nekolicina likova spada u likove iz klasičnih bajki. To bi značilo da Matovilku (18%), Pepeljugu (15%), Snjeguljicu (9%), Trnoružicu (4%) kao omiljenu označava relativno mali broj sudionika, iz čega se daje zaključiti da sudionici nisu pretjerano impresionirani osobinama koje spomenuti likovi predstavljaju, njihovim svojstvima i funkcijom te da ih vjerojatno smatraju zastarjelima.

---

¹² Više informacija o konceptu „smislene patnje“ („useful suffering“), o sugeriranom suodnosu dobra i zla, prema kojem su dobro i zlo u srži svemira, odnosno o uvjerenju da patnja koja proizlazi iz zla, može biti korisna, vidjeti u: Riconda, G. & Tilliette, X. (2001). *Del bene e del male*. Roma: Città Nuova, str. 12.

Polarizacija ženskih likova u verzijama bajki o Pepeljugi, Snjeguljici...

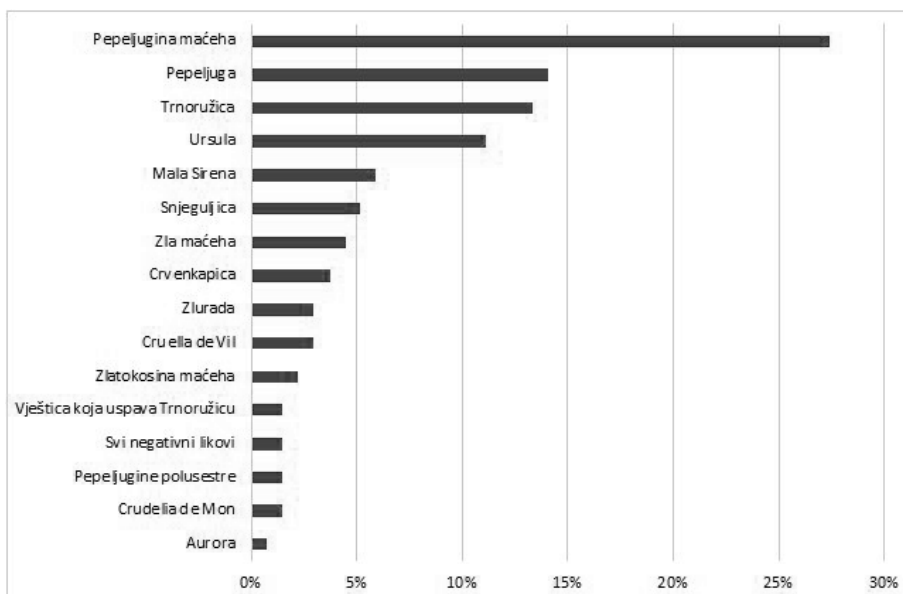

Slika 1. Grafički prikaz pozitivnih likova.

Sudionici su u anketu dodali likove poput Meride, Fione, Vaiane, Elze ili Mulan, potvrdivši nedvojbenu utjecaj filmskog medija u odnosu na bajke. Prema navodima, Disneyeve filmske junakinje smatraju uzorima, doživljavaju ih neovisnima i hrabrima. Već iz toga zaključujemo koje osobine sudionici smatraju relevantnima. Od četiri lika iz bajki koja su nas ovdje osobito zanimala, najomiljenija je Matovilka. Naime, 18% sudionika smatra da Matovilku, osim Ljepote i dobrote, karakteriziraju odvažnost, neovisnost i hrabrost (jer se suprotstavlja mačehi).

Mišljenja sudionika bila su podijeljena u odnosu na lik Pepeljuge. Iako je 15% sudionika izabralo Pepeljugu za omiljeni ženski lik, ističući dobrotu, požrtvornost i plemenitost kao njezine glavne vrline, zanimljivo je da je ovaj lik ujedno i jedan od najomraženijih likova.

Što se tiče doživljaja sudionika o emancipiranosti i neovisnosti likova Matovilke, Pepeljuge, Trnoružice i Snjeguljice, vidljivo je da sudionici smatraju Matovilku samostalnim i relativno modernim ženskim likom. 70% sudionika percipira Trnoružicu kao najpasivniji i apsolutno submisivan ženski lik.

Slika 2. Grafički prikaz negativnih likova.

Slika 2. donosi negativno percipirane likove. Pepejugina maćeha prepoznata je kao izrazito odbojan ženski lik (28%), pri čemu joj je atribuiran pridjev „zla“, što je uobičajeno za klasične bajke i stereotip zle maćeha. Od opisnih pridjeva negativnog predznaka poput, primjerice, „okrutna“, „ego-centrična“, „pokvarena“, „antipatična“, „zavidna“, najčešće korišten pridjev u opisu negativnog ženskog lika je „zla“. Od 88 sudionika koji su odlučili obrazložiti vlastiti odabir omraženog lika, 30% je izabralo pridjev „zla“. Određeni broj sudionika označava Pepejugine sestre negativnim likovima, ali i samu Pepejugu (14%), zbog pasivnosti koja kod sudionika izaziva odbojnost, pa čak i iritiranost. Pošlo se od pretpostavke da bi Pepejuga kod većine sudionika mogla izazvati pozitivne emocije zbog uvriježenog dojma o dobroti, radišnosti ili požrtvovnosti. Iznenaduje, stoga, da gotovo jednak broj sudionika (u odnosu na gore naveden pozitivan stav) ima negativan dojam o ovome liku. Uz argumentaciju da je „submisivna, dosadna i pasivna“, sudionici još smatraju da je „pokorna i da se ne bori za sebe“ te da „bespomoćno čeka da je netko spasi“, da „nije kreativna“ i da je „naporna plačljivica“. Zipes (2002: 194–195) ukazuje na to kako su Pepejugini postupci, u osnovi neprihvatljivi današnjim generacijama te da lik Pepejuge, umjesto svojevrsnog „hommage ženama“, u stvari predstavlja uvredu. On, nadalje, tvrdi, da u današnjem društvu, u kojemu su žene „avangarda borbe za ravnopravnost“, u kojemu je

„ženska seksualnost doživjela velike promjene“, u društvu u kojemu se socijalizacija mladih ne odvija više kroz obitelj, nego preko društvenih mreža i medija; bajka o Snjeguljici više ne može biti primjerom djeci „ni implicitno, a ni eksplicitno“, niti im može pomoći da poslože svoj „unutarnji svijet“, a kamoli sugerirati odgovore na pitanja o seksualnosti.

Trnoružica (13%) i Snjeguljica (5%) su također djelomično percipirane kao negativni likovi zbog prethodno spomenute pasivnosti i manjka bilo kakve inicijative. Sudionici navode da je Trnoružica „glupa i dosadna“, da „nema karaktera“ i da „samo spava“. Liku maćehe sudionici osim zlobe pripisuju ljubomoru, sebičnost, narcisoidnost, zavist i osvetoljubivost. 45% sudionika doživljava lik maćehe poduzetnijim od lika Snjeguljice, a 6% sudionika, upitan za mišljenje o liku maćehe iz bajke *Matovilka*, smatra tu maćehu relativno pozitivnim likom. 20% sudionika smatra da je maćeha s pravom kaznila Matovilkin neposluh. Sudionici, koji su zaključili da je taj lik negativan, opisuju je kao „zlu, neiskrenu, bezobraznu, nerazumnu, pokvarenu“. Kako je prethodno spomenuto, većina pozitivnih ženskih likova, izuzev Matovilke, prikazana je plošno uz konstantno inzistiranje na vrlinama poput dobrote, plemenitosti, čistoće ili kreposti.

Sudionici su također odredili mane likovima. Tako 70% sudionika smatra da je Snjeguljica izrazito naivan lik, dok 23% sudionika smatra da Snjeguljica ima i druge mane, da je „zbuñjena“ i „izgubljena u vremenu i prostoru“. Zaključujemo, dakle, da se osim mentalne paradigme, promijenio i narativ, korišten za opis lika.

Sudionici, upitani da usporede karakteristike navedenih likova iz bajke, s karakteristikama koje bi oni željeli vidjeti kod moderne, suvremene žene, ne nalaze velikih sličnosti, odnosno smatraju da su ovako opisani likovi daleko od parametara koje bi oni označili u potpunosti pozitivnima. Iz ovih razloga je velika većina sudionika izabrala Matovilku, kao svoj omiljeni lik, budući da ona, prema njihovu sudu, utjelovljuje vrline moderne, suvremene i emancipirane žene. Međutim, 10% sudionika nije uvjeren da bi ona trebala biti uzorom; i to zbog „izrazito istaknute buntovnosti“ i „iskazanog neposluha“. Nadalje, sudionici opisuju Matovilku kao hrabru i lijepu što opetovano ukazuje na to da je ideal ljepote bitan parametar u percepciji vrijednosti ženskog lika. Naime, većina ženskih likova prikazuje se uglavnom kao plavokosa ljepotica, lijepog osmijeha, sićušna i krhka, čime se nameću određeni standardi u poimanju ženske ljepote. Matovilkina ljepota je ovdje percipirana kao vrlina. Međutim, 76% sudionika navodi da neprestano isticanje ženske ljepote u bajkama može negativno utjecati na percepciju zbilje i razviti nerealne težnje ka ljepoti i savršenstvu. To može dovesti do postavljanja pogrešnih ideala kao jamstva prihvaćenosti u društvu, do propitkivanja različitih pita-

nja, društvenih čimbenika, pogrešnu motiviranost u smislu uspona na društvenoj ljestvici i sl. Ipak, za 17% sudionika je Ljepotica iz animiranog filma *Ljepotica i zvijer* izrazito omiljen lik, ne zbog fizičkog izgleda, odnosno ne zbog izvanjske, nego zbog unutarnje ljepote.

79% muških sudionika nema omiljeni ženski lik, jer ne pronalaze vrline s kojima bi se mogli identificirati. 33% muških sudionika daje odgovor na pitanje o negativnom ženskom liku, ali ga ne žele apostrofirati, tako da taj podatak ovdje nismo posebno navodili.

Ženski lik koji se najviše veže uz dojam „dobrote“ je Snjeguljica. Prema Zipesu (2002) Disneyeva adaptacija bajke postaje svojevrsan model savršenstva kojem je trebalo težiti američko društvo pogođeno ekonomskom krizom, neredima i nemirima. Iz tog razloga npr. patuljci, koji u izvornoj verziji bajke imaju sporednu ulogu, u filmskoj verziji postaju centralni likovi koji predstavljaju radničku klasu, dok Snjeguljica novim generacijama prenosi osjećaj za red i čistoću koji se svojedobno bio izgubio u američkim domovima.

Međutim, 71% sudionika izjasnilo se da „pasivni ženski likovi“ u ulozi „domaćice“ stvaraju predrasude o ulozi žene u društvu, tako da je 66% sudionika izrazito negativno reagiralo na opise Snjeguljičinog preuzimanja kućanskih poslova. Snjeguljica je opisana kao „naivna“ i „pretjerano poslušna“ što je dovelo do općeg poimanja Snjeguljice krhkom, slabom i nesposobnom da se zauzme za sebe. Ipak, 25% sudionika misli da Snjeguljica iskorištava vlastitu ljepotu kako bi ostvarila svoj cilj. Kao i kod Matovilke, može se zaključiti da sudionici naglašavaju važnost izvanjskog estetskog dojma, odnosno da ljepotu doživljavaju kao važan parametar utjecaja, tako da nagrđenje ili gubitak ljepote smatraju nesrećom. U tom smislu 20% sudionika iskazuje da u potpunosti suosjeća s maćehom zbog toga što ona više nije najljepša u kraljevstvu.

Na pitanje o tome može li iščekivanje princa na bijelom konju, u smislu rješenja životnih i egzistencijalnih problema, navesti na pogrešne životne stavove, sudionici uglavnom odgovaraju potvrdno. Navode da doživljaj „čekanja“ nije emancipiran, a da pogotovo nije izraz samostalnosti te to smatraju neprihvatljivim za aktualni trenutak. Nadalje, teza o prisutnost tzv. „smislene patnje“ i sretnog kraja, uvjetovanog prethodnom patnjom ženskog lika, evidentirana je kod sudionika u gornjoj dobnoj granici, dok je isključena kod sudionika u mlađoj dobnoj skupini.

Ukupno 28% sudionika negativnog je stava prema likovima iz bajki u odnosu na likove iz filmova. Štoviše, sudionici su bolje upoznati s filmskim verzijama bajki, nego s izvornim proznim tekstovima. Tako, na primjer, ne poznaju niti alternativne verzije finala, koje nalazimo u pisanim verzijama. Npr. finale u kojem maćeha pleše u užarenim željeznim cipelama na Snjeguljičinoj

svadbi poznaje samo 14% sudionika. Verziju u kojoj na kraju Pepeljuginim polusestrama ptice iskopaju oči poznaje 21% sudionika, a finale u kojem Matovilka bježi s princem iz kule poznaje 39% sudionika. 58% sudionika poznaje verziju *Pepeljuge* u kojoj protagonistica oprašta polusestrama i vodi ih sa sobom na prinčev dvor.

Istraživanje je obuhvatilo još jedan važan element: prisutnost nasilja. Naime, eksplicitni prizori nasilja u bajkama vrlo su rijetki, ali je prisutna pravičnost te se time tolerira okrutnost kroz oblike zaslužene kazne koja sustiže negativne likove.

Većina sudionika od 19 do 23 godine smatra da je nasilje uobičajeno i pravično. Određeni dio sudionika smatra da bi ga u potpunosti trebalo izbaciti iz bajki, dok 47% sudionika smatra kako su okrutnost i nasilje samo djelomično opravdani.

5. ZAKLJUČAK

Marie-Louise von Franz u knjizi *Il femminile nella fiaba* (1983) problematizira prikaz lika postavljajući pitanje o tome prikazuje li ženski lik iz bajke uistinu ženu, odnosno njezin psihološki aspekt, ili je to samo fikcija, bez ikakve poveznice sa stvarnošću. Ako prihvatimo tvrdnju Itala Calvina iznesenu u uvodu ovoga rada da su bajke istinite, onda možemo prihvatiti i tvrdnju da se analizom likova iz bajki i njihovih postupaka, mogu izvesti validni zaključci o različitim porukama koje bajke tematiziraju. Prema Von Franz (1983) čitatelji se s lakoćom poistovjećuju s junacima i junakinjama iz bajki, jer kroz njihove dogodovštine proživljavaju vlastita psihološka stanja i strahove, makar podsvjesne, kao i one koje dožive u snovima, tako da ne čudi što se analizom likova iz bajki mogu deducirati određena stanja i osobine. S jedne strane su to pozitivno percipirana svojstva: ljepota, bogatstvo, mladost, a s druge strane su to uvriježeno negativno percipirana stanja poput siromaštva ili prognanstva, odnosno vanjštine, obično deformiranosti ili ružnoće. Sve su to elementi propitkivani u ovom radu, s namjerom da se provjeri utjecaj društvenih i kulturoloških čimbenika na izvornu, didaktičku funkciju bajke, odnosno percepciju likova pod utjecajem aktualnih standarda. Istraživanje je očekivano potvrdilo strogu podjelu ženskih likova na favorizirane i odbojne, pri čemu je naglašena njihova snažna polariziranost i suprotnosti. Neizbježan je zaključak o plošnosti likova, koja je kod sudionika izazvala relativnu odbojnost, jednako kao i prisutnost stereotipa. Od četiri odabrana lika, lik Matovilke označen je kao omiljen kod svih dobnih skupina. S druge strane, percepcija lika Pepeljuge je izrazito negativna, što se objašnjava pasivnošću lika. Prema pojedinim sudionicima Pepeljuga je submisivna, pasivna i „pušta svijetu da

riješi njezine probleme umjesto nje“. Ipak, starija dobna skupina sudionika je nešto manje negativno orijentirana prema ovom liku, ističući i neke pozitivne osobine, poput plemenitosti, marljivosti i požrtvornosti. Glavne zamjerke u opisnom dijelu ankete u kojem se od sudionika tražilo da sami iznesu svoja zapažanja, odnosile su se na nedovoljnu emancipiranost te izraženu pasivnost lika. U komentarima je, nadalje, ukazano na svojevrsnu apatiju, kao i na nedostatak ambicije.

Snjeguljica i Trnoružica su također percipirane kao sudionicima neprihvatljivi likovi. Razlog je, dakako, sličan kao i kod druga dva lika. Neki od sudionika simpatiziraju s negativnim likovima, argumentirajući to njihovom različitošću, u odnosu na prethodno opisane. Prema našem mišljenju, promjena paradigme u društvu¹³, nedvojbeno utječe na percepciju književnih djela i uvelike ovisi o aktualnom društvenom trenutku. Promjenom društvenih normi te utjecajem novih standarda, dolazi i do promjene percepcije likova u klasičnim bajkama, tako da podjela na crno-bijele likove postaje zastarjela. Nekad prihvaćenu jednodimenzionalnost, nedostatak kompleksnosti, koje su imale svoju didaktičku ulogu, sudionici su percipirali kao nešto negativno, čak odbojno.

Sudionici deklaratorno prepoznaju didaktičku ulogu bajke. S tvrdnjom da bajke i mašta mogu zabaviti na smislen način te da mogu imati važnu ulogu u razvijanju kritičkog mišljenja kod mladih, slaže se u potpunosti manji dio sudionika, naglašavajući eksplicitno distinkciju dobra i zla kao glavnu motivirajuću pouku, kao i pozitivnu ulogu u razvoju aspekta mašte zbog prisutnosti fantastičnih elemenata. Međutim, sudionici kao da nedovoljno akceptiraju bajku i njezinu ulogu u aktualnom društvenom trenutku; i to najviše zbog utjecaja suvremenih medija, koji omogućuju kombinaciju slušnih i vizualnih sadržaja. Osim zaključka da sudionici nedovoljno dobro poznaju izvorne verzije bajki, jer su u najvećem dijelu opterećeni utjecajem Disneyevih adaptacija, valja reći da sudionici velikim dijelom nisu znali prepoznati ni pripadaju li pojedini likovi izvornom svijetu bajki, ili filmskom mediju.

Nametnuo se zaključak da sudionici preferiraju animirane verzije bajki te da su filmovi izvršili značajan utjecaj u oblikovanju kako sadržaja, tako i mišljenja. Sudionici su potvrdili tvrdnju da animirani filmovi podilaze po-

---

¹³ Andrea Dworkin (1974: 34–35) tvrdi da je svijet bajki utjecao na formiranje našeg mišljenja i rađanje stereotipa, ukazujući na to da su nas bajke oblikovale tako da su nam pružile prve informacije o kulturi, o muškim i ženskim ulogama u društvu te nas, na neki način, prestrašile da „ako ne budemo dobri, da će nas zlo uništiti“. Kako odrastamo, zaboravljamo strahove i prijete, a pamtimo „romantične paradigme“. Čini se da tvrdnju o „romantičnoj paradigmi“ ovo istraživanje demantira, dokazujući upravo suprotno, odnosno promjenu paradigme, osobito kroz percepciju funkcije likova.

trošačkom društvu, kao i da su u njima izostavljeni svi oblici ponašanja koji ukazuju na nasilje, morbidnost, ili grotesknost, a koji su prisutni u izvornim verzijama bajki. Rezultati su pokazali da Disneyeve filmske verzije nisu uključile mnogo izvornih elemenata, kao i da je postupanje likova, koje je izvorno uključivalo i određenu razinu nasilja, prilagođavano aktualnim društvenim uzusima. Razlozi nisu samo konzumerističke prirode, iako su dobrim dijelom definirani željom da se ugodí publici.

Ujedno, rezultati su potvrdili našu hipotezu o razbijanju mita i relativnom gubitku izvorne, didaktičke funkcije bajke utjecajem različitih društvenih i kulturoloških čimbenika. Naime, sudionici su odbacili svaku mogućnost poistovjećivanja s modelima odabranih ženskih likova.

Ujedno, pokazalo se da sudionici nisu razvili senzibilitet prema povijesnoj ulozi bajke. Sudionici se nisu uspjeli osloboditi utjecaja aktualnog društva, u kojem se mišljenje o ulozi žene drastično promijenilo u odnosu na ranija razdoblja, tako da su zanemarili sve vrijednosti koje su bile istaknute kao pozitivne u bajkama, odnosno razloge iz kojih su bajke nekoć snažno utjecale na oblikovanje naše kulture.

LITERATURA

- Basile, G. (1994). *Il racconto dei racconti*. Milano: Adelphi.
- Bettelheim, B. (1989). *The Uses of Enchantment. The meaning and importance of fairy tales*. New York: Vintage Books.
- Bobinac, M. (2012). *Uvod u romantizam*. Zagreb: Leykam international.
- Brüder Grimm (2010). *Kinder- und Hausmärchen. Band 1*. Stuttgart: Philipp Reclam.
- Buttitta, A. (2016). *Mito fiaba rito*. Palermo: Sallerio.
- Calvino, I. (1981). *Fiabe italiane raccolte e trascritte da Italo Calvino*. (11th ed.), Milano: Oscar Mondadori.
- *Cinderella* (2021). Dir. Cannon, K. Columbia Pictures, Fulwell 73 (SAD). Amazon Prime Amazon Video.
- Crane, T. F. (1885). *Italian Popular Tales*. London: Macmillan and Company.
- Croce, B. (1925). *Giambattista Basile e l'elaborazione artistica delle fiabe popolari*. Bari: Laterza.
- Dworkin, A. (1974). *Woman Hating*. New York: Penguin Books.
- Eco, U. (2018). *Storia della bruttezza*. Firenze-Milano: Giunti.
- Freud, S., (1911), *The Interpretation of Dreams*, Beč, <<https://psychclassics.yorku.ca/Freud/Dreams/dreams.pdf>>, [20. 10. 2021.]

- Gant, C. (2011). „Tangled’s revamped princess tale dethrones The King’s Speech“. *The Guardian*, <<https://www.theguardian.com/film/film-blog/2011/feb/01/tangled-king-s-speech-disney>, [2. 11. 2022].
- Grimm, J. & Grimm, W. (2002). *Snjeguljica i sedam patuljaka*. Rijeka: Andromeda.
- Grimm, J. & Grimm, W. (2010). *Fiabe* (ur. Silvia Masaracchio), Bachecca Ebook, <http://www.aiutamici.com/PortalWeb/eBook/ebook/Jachob_Grimm-Fiabe.pdf>, [5. 10. 2021].
- Heisig, J. W. (1977). „Bruno Bettelheim and Fairy Tales“. *Children’s Literature*, Vol. 6. <<https://nirc.nanzan-u.ac.jp/en/files/2013/07/JWH-Bruno-Bettelheim-and-the-Fairytales.pdf> [1. 10. 2021].
- Iveljić, N. (1995). *Grimmove bajke*. Zagreb: Naša djeca.
- Jakovljević Propp, V. (1968). *Morphology of the Folktale*. University of Texas: The American Folklore Society.
- Hranjec, S. (2006). *Pregled hrvatske dječje književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jolles, A. (2017). *Simple Forms*. (Prijevod: Peter J. Schwartz.) New York – London: Verso.
- Marić, A. & Dragić, M. & Plavša, A. (2021). „Mediteran kao antropološka riznica: Cunti Giambattiste Basilea i tradicijska kultura“. *Lingua Montenegrina*, br. 28, str. 217–237.
- Niedzwiecka, A. (2016). *Pepeljuga. Prema bajci Charlesa Perraulta iz 1697. i Disneyevu crtanom filmu iz 1950*. Zagreb: Egmont.
- Perrault, C. (1977). *Bajke Charles Perrault*. Zagreb: Mladost.
- Pintarić, A. (2008). *Umjetničke bajke: teorija, pregled i interpretacije*. Osijek: Matica hrvatska.
- Pullman, P. (2013). *Le fiabe dei Grimm per grandi e piccoli*. (prev.: Mariagiorgia Ulbar). Milano: Mauri Spagnol.
- Rak, M. (2005). *Logica della fiaba. Fate, orchi, gioco, corte, fortuna, viaggio, capriccio, metamorfosi, corpo*. Milano – Torino: Pearson.
- Riconda, G. & Tilliette X. (2001). *Del bene e del male*. Roma: Città Nuova.
- Sermonti, G. (2009). *Alchimia della fiaba*. Torino: Lindau.
- Smallman, S. (2018.). *Snjeguljica i ljutiti patuljak*. (prev.: Silvija Martić). Zagreb: Turistička naklada.
- *Tangled*. (2010.) Dir. Greno, N. & Howard, B. Walt Disney Pictures. Amazon Prime Video Amazon.
- Von Franz, M. L. (2020). *Il femminile nella fiaba*. Torino: Bollati Boringhieri.
- Zipes, J. (1979). *Breaking the Magic Spell. Radical Theories of Folk and Fairy Tales*. New York: Routledge.

Antonela MARIĆ & Ana PLAVŠA

**POLARIZATION OF FEMALE CHARACTERS IN FAIRY TALES:
CINDERELLA, SNOW WHITE, RAPUNZEL,
AND THE SLEEPING BEAUTY**

This paper, besides a short introduction that includes the genesis of a fairy tale as a genre and its historical development, focuses on the analysis of female characters, present in the four most famous classical fairy tales. The paper brings the perception of the above-mentioned characters among the survey participants, as well as the comparison of some of the most relevant data. A special attention was paid to the female protagonists who are defined as flat and polarised, due to some of their characteristics, virtues, or vices. Furthermore, this paper brings the survey which analyses characters through their suggested contrastive, black and white perception. The focal point is the discussion of the results, explaining the reasons why female flat characters are perceived as such, and whether their deeds and aspirations could be regarded as socially acceptable in the present time. Conclusions have been drawn on the basis of the survey results, carried out on a sample of 195 participants, aged from 16 to 23, among high school and university students.

Key words: fairy tale, polarising characters, negative perception, female characters, gender stereotypes

Izvorni naučni rad

UDK 94(497.16)“1941/1945“

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

**„SIONSKI MUDRACI I TRI INTERNACIONALE“
– Misteriozna slika jevrejskog svijeta u prokupertorskoj
propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata**

U radu se analizira pronacistička i profašistička propaganda crnogorskih kolaboracionista koji su u sklopu specijalnog rata protiv partizanskih jedinica promovisali antisemitizam.

Ključne riječi: *antisemitizam, Crna Gora, Drugi svjetski rat, četnici, Jevreji*

Posebnu pažnju u analizi antisemitizma u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata zauzimaju tekstovi posvećeni jevrejskome narodu i jevrejskoj istoriji. Po svome sadržaju, tehnicima sastavljanja i tematskoj disperziranosti za te se tekstove može reći da pripadaju korpusu klasičnih antisemitskih tekstova koje je antisemitska štampa Evrope publikovala već više od pola vijeka. Kako mnogi istraživači navode, negativne predstave o Jevrejima i njihovoj istoriji, moderne su varijacije srednjovjekovnih antisemitskih fantazija o jevrejskome narodu kao trovačkom, kugonosnom, sklonom lihvarstvu, ritualnim ubistvima, demonologiji i misteriji. U Crnoj Gori takvi se tekstovi počinju objavljivati od 1942. godine, a napon će doživjeti kako se bude približavao kraj rata. Njihovo publikovanje svakako treba situirati u antikomunistički kontekst cjelokupne antisemitske djelatnosti u Crnoj Gori, iako se u tekstovima koji se direktno tiču Jevreja, jevrejskog načina života i istorije *komunizam* ili *„ju-deo-komunizam“* gotovo ne pominju. Zato ih možemo svrstati u ono što B. Zuckerman naziva „čistom protužidovskom propagandom“, primarno orijentisanom prema Jevrejima.¹ Razlog pojave tih tekstova valjalo bi tražiti u težnji

---

¹ Zuckerman doista daje originalnu podjelu antisemitske propagande u NDH: „čisto protužidovska propaganda, uz plasiranje edifikativne i sufiks propagande“. Pod edifikativnom propagandom Zuckerman podrazumijeva umetanje pogodnih mitova o Jevrejima u primarno nejevrejske sadržaje, dok pod sufiks propagandom smatra dodavanje antisemitskog umetka nekome pojmu, koji bi nosio negativnu asocijaciju na Jevreje. Videti: Zucker-

crnogorskih kolaborantskih propagandista da već uspostavljenu šematizaciju o crnogorskim komunistima kao Jevrejima ili bandi koju predvode Jevreji dopune slikama iz navodnog jevrejskog života, kako bi pojačali propagandni efekat. O nekakvom mobilizacijskom potencijalu negativnih i fabrikovanih tekstova o jevrejskome narodu teško je govoriti budući da u Crnoj Gori nije postojala duboka antisemitska tradicija, ali se brojnost tih tekstova i njihova sadržina ne mogu apstrahovati.

Poznati kanadski proučavalac antisemitizma Gavin I. Langmuir definisao je antisemitizam kao produkciju ksenofobnih sadržaja o Jevrejima koje je opisao kao tvrdnje „himeričnog neprijateljstva“ („chimerical hostility“). Takve tvrdnje po njemu nemaju empirijskog utemeljenja, već se radi o pukim fantazijama i plodovima mašte, zapravo konstruisanim čudovištima „sintaksički odjevenim u odjeću pravih ljudi“, koji nikad nijesu viđeni, već predstavljaju projekcije.² Produkcija projektovanih čudovišta omogućavala je poželjnu interpretaciju istorije ili predstavu stvarnosti, što je otvaralo prostora za svakovrsne manipulacije. Ono što je olakšavalo pisanje antisemitskih tekstova bio je njihov jednostavan sistem i univerzalnost primjene antisemitske argumentacije, koju američki politikolog Stephen E. Bronner (*Stiven E. Broner*) naziva *kameleon-efektom*: „Židov može biti ili predstavljati svaku preobrazbu ili protivštinu uopće, može biti svakojako objašnjen. ‘Židov je kapitalist i komunist, avangardni umjetnik i provincijski vlasnik zalagaonice (...) vidljiv i nevidljiv (...) Židov može biti bilo gdje i bilo ko (...) neodređenost kod Židova je ono što ih čini tako opasnim, s tako izražajnim stvaralaštvom kod antisemita’.“³ Sve navedeno u potpunosti odgovara sadržajima koje su o Jevrejima pisali crnogorski antisemiti.

Još tokom talijanske okupacije Crne Gore (1941–1943) ljočićevac, bogoslov i antisemita Vlahko Vlahović objavio je u *Glasi Crnogorca* serijal tekstova u kojima je nastojao objasniti „pravu prirodu“ jevrejskoga naroda i njegove veze s masonstvom i spiritizmom. Njegovi narativi o Jevrejima obilovali su raznim mistifikacijama, te će se njihova egzistencija tumačiti u kontekstu tajni i zavjera na koje ih je, kako je smatrao, načerala i naučila njihova istorija progona: „Ono što svakoga Jevreja čini misterioznim jeste njegova otpor-

man, Boško, *Psihologija holokausta, protužidovska propaganda u NDH i Srbiji (1941–1945)*, Zagreb, 2011, str. 366.

² Langmuir, Gavin I., *Toward a Definition of Antisemitism*, University of California Press, Berkeley, 1990, str. 328. Citirano prema: Gerrits, André, „Antisemitism and Anti-Communism: The Myth of ‘Judeo-Communism’ in Eastern Europe“, *East European Jewish Affairs*, vol. 25, no. 1, 1995/1350–1674/, str. 50–51.

³ Bronner, Stephen Eric, *A rumor about Jews*, Oxford, New York, 2003, str. 144–145. Citirano prema: Zuckerman, Boško, *Psihologija holokausta, protužidovska propaganda u NDH i Srbiji (1941–1945)*, Zagreb, 2011, str. 355.

nost – nemogućnost asimilacije, velika privrženost svojoj naciji i međusobna povezanost (...) tokom vjekova kod njih se nagomilala mržnja prema svima narodima i ubjeđenje da su samo oni Bogom određeni i blagosloveni narod, o čemu govore njihove svete knjige“,⁴ pisao je Vlahović početkom 1943. u tekstu „Misterija Jevrejstva“. Po njegovu mišljenju Jevreji su duhovno ispoljavali veliku kontradiktornost – istovremeno su bili revnosni poštovaoci svog Boga i promoteri ateizma; krupni kapitalisti i zagovornici marksizma; a tvrdio je i da „niko prije njih nije proklamovao nacizam i rasizam i čistoću svoje nacije tako strogo (...) kao Jevreji“(!), ali da im to istovremeno ne smeta da najagilnije promovišu internacionalizam. Cilj te „duhovne kontradikcije“ autor je nalazio u jevrejskoj težnji da zagospodare svijetom, a sve narode pretvore u „goju“ – stoku, odnosno robove. Za njega nije bilo sumnje da Jevreji za taj poduhvat imaju plan i da je on izložen u „Sionskim protokolima“, od kojih su se mnoge stavke već ispunile“. ⁵ Zato su po njemu sva naučna dostignuća jevrejskih naučnika bila usmjerena na destruktivnost drugih naroda: „u filozofiji (Spinoza), u nauci (Ajnštajn), u psihologiji (Adler), u etici (Frojd), u ekonomiji (Marks)“. Pomalo komično autor je zaključivao da Einsteinova (*Ajnštajn*) teorija relativiteta nema ozbiljnih zastupnika, a da Freudova (*Frojd*) psihoanaliza i Marksovo učenje sve više „dobijaju udarce savremenih naučnika“.⁶

Nova epoha istorije Jevreja po Vlahoviću otpočela je poslije francuske revolucije kada se desio „izlazak Jevreja iz getoa“ i njihovo uključivanje u građansko društvo, što im je omogućilo „ogromno bogaćenje“ i sticanje društvene moći koju su usmjerili na kontrolu medija, privrede i ekonomije svih velikih zemalja. Za rat koji se vodi u Evropi autor je optužio jevrejstvo nazvavši ga imenom koje mu je našao Dimitrije Ljotić: „rediteljem drame čovječanstva“. Zanimljivost toga teksta ne leži samo u slaganju i poturanju antisemitskih predrasuda i lažnih, prividno naukom potkovanih analiza, već i u činjenici da se u njemu nalazi i prijedlog za rješavanje problema svjetskog jevrejstva: „Najbolje je po našem mišljenju (...) gledište, po kome Jevreje treba ograničiti i onemogućiti u njihovoj tajnoj i rušilačkoj djelatnosti, a uputiti ih konstruktivnim tokom da u saradnji sa drugim narodima i oni doprinose svoj udio u izgrađivanju kulture čovječanstva. Tada bi prestalo pitanje jevrejstva i napadi na njih, kao na nosioce destruktivizma.“⁷ Važno je pomenuti da je Vlahović potencirao sličnosti i veze između jevrejstva i masonstva. Tvrdio je da su to dva lica iste medalje, da među njima postoje brojne sličnosti i kauzaliteti. Temelje masonstva Vlahović je vidio u Kabali i jevrejskim sve-

⁴ VI. V., „Misterija Jevrejstva“, *Glas Crnogorca*, 11. februar 1943, br. 91, str. 2.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

tim knjigama.⁸ Masonski rituali i sklonost tajnim okupljanjima preko kojih se dogovaraju svjetske igre pripisivani su velikom broju Jevreja u masonskim ložama – „masonstvo je jevrejska ustanova“.⁹ Zemlja koja je u antisemitskoj propagandi smatrana najvećom žrtvom jevrejsko-masonske zavjere bila je Francuska.

Crnogorska antisemitska propaganda osvrtna se i na temu Palestine i života Jevreja koji su predstavljani kao tamničari muslimana i okupatori arapske zemlje. Najčešće preko rubrika predviđenih za kratke vijesti i vijesti iz svijeta, crnogorski antisemiti su još tokom talijanske okupacije stereotipizirali tamošnje malobrojno jevrejsko stanovništvo antisemitskim pridjevima, karakterišući ih kao antimuslimane i antiarape. Da li je ta vrsta propagande bila namijenjena crnogorskim muslimanima u pokušaju njihove mobilizacije protiv „partizanskih bandi koje predvode Jevreji“ – nijesmo uspjeli utvrditi. Činjenica je da tih tekstova nije bio mali broj. Bliži odgovor zašto su te negativne vijesti o odnosu Jevreja prema Arapima i muslimanima štampane i otkud one u crnogorskoj kolaborantskoj štampi mogao bi se potražiti u samoj dirigovanoj praksi informisanja u proosovinskom bloku. Istoričar J. Herf bavio se proarapskom antisemitskom propagandom u toku Drugoga svjetskog rata.¹⁰ On navodi da je Hitler imao velikog interesa da preko antisemitske propagande emitovane ka arapskom svijetu mobiliše Arape za svoja poduzeća. Za sastavljanje vijesti i širenje nacističkog antisemitizma na arapskome jeziku zavrbovani su veliki muftija jerusalimski Hadž Amin al-Huseini i svrgnuti vođa proosovinskog puča u Iraku Rašid al-Kilani, koji su od novembra 1941. godine bili u Berlinu. Amin al-Huseini uspostavio je bliske veze s vođom SS-a Hajnrihom Himlerom (*Heinrich Himmler*), a učestvovao je i u osnivanju SS Handžar divizije u koju su vojačeni jugoslovenski muslimani, zbog čega ga je, mada bezuspješno, nakon rata potraživala Titova Jugoslavija. Njemci su osnovali radio na arapskome jeziku, a štampani su antisemitski leci, glasila i literatura, namijenjeni za „arapsko tržište“.¹¹ Dio tih antisemitskih sadržaja osmišljavanih u Berlinu završavao je u medijima na kojima su sile Osovine imale vlast.

U predstavljanju Jevreja u Palestini ili njihovu odnosu prema muslimanima u crnogorskoj kolaborantskoj štampi forsirane su tradicionalne forme napada na Jevreje kao trovače, profitere, protagoniste sukoba i terora. Jevreji

⁸ VI. V., „Masonstvo i njegova tajna“, *Glas Crnogorca*, 28. mart 1943, br. 104, str. 2.

⁹ Isto.

¹⁰ Videti: Herf, Jeffrey, „‘The Jewish Enemy’, Rethinking Anti-Semitism in the Era of Nazism and in Recent Times“, Center for European Integration Studies (discussion paper), dostupno na: https://www.zei.uni-bonn.de/dateien/discussion-paper/dp_c180_herf.pdf

¹¹ Herf, str. 21–24.

su optuživani da u Palestini vrše spekulacije s hemijskim proizvodima i ljekarijama: „jevrejski spekulanti bacaju na tržište falsifikovane farmaceutske preparate, pripisujući im efikasnost proizvoda najčjuvenijih evropskih firmi.“¹² Navodno je ta akcija bila motivisana materijalnom dobiti, jer je, kako je pisao *Glas Crnogorca*, svima poznato da su „Jevreji uvijek spremni da iskoriste svaku situaciju kako bi pod svaku cijenu došli do novaca“. Za sve te tobožnje crne jevrejske rabote kritikovane su britanska i američka spoljna politika koje su favorizovale jevrejsku okupaciju Palestine.¹³ Crnogorski antisemiti su smatrali da Jevreji nemaju nikakvo pravo na državu jer bi se ona mogla stvoriti „samo otvorenim gaženjem prava Arabljana“. ¹⁴ *Glas Crnogorca* okarakterisao je jedan antisemitski ispad velikog muftije jerusalimskog Amina al-Huseinija kao „ubjedljivu poslanicu muslimanima“ u kojoj je naveo da su Jevreji „oduvijek najgorčeniiji neprijatelji Islama“ i da muslimani ševerne Afrike ne trebaju saradivati s „Anglosasima“. ¹⁵ Zbog engleske i američke politike na Bliskome istoku, tvrdilo je to glasilo, stanovništvo Palestine se bunilo i pravilo sabotaze, naročito zbog engleskih planova da se u Palestinu nasele poljski Jevreji. ¹⁶ Koliko je antisemitska propaganda u Crnoj Gori toga perioda nekad bila groteskna, ponajbolje može posvjedočiti način na koji je sastavljena vijest o jevrejskim planovima da zauzmu ševernu Afriku. Informacija glasi:

(Alžir) Saznaje se da je nađena jedna putna torba koja je pripadala jednom sjevernoameričkom višem oficiru, u kojoj su nađeni planovi po kojima se morala izvesti denacionalizacija Magrebaca. U ovom predjelu ima 15 miliona Magrebaca, 2 miliona Arapa i pola miliona Jevreja. Ovi posljednji morali bi imati prednost i vladati sa svim ostalim stanovništvom pokrajine Magreb. Iz ovoga se vidi kako anglosaska politika pomaže širenje Jevreja u tom dijelu Afrike i kako nastoji da Jevrejima dade mogućnost da se udome u raznim krajevima svijeta.¹⁷

Usvojena generalna slika o jevrejskome narodu u crnogorskoj kolaborantskoj štampi neće se bitnije izmijeniti nakon gašenja *Glasa Crnogorca* i odlaska Talijana. U novim medijima koji su organizovani po mjeri njemačkoga nacizma (1943–1944) pogrdni tekstovi o Jevrejima postali su učestaliji. Od perioda dolaska Njemaca u Crnu Goru do kraja rata Jevrejima je sljedstve-

¹² „Jevreji u Palestini“, *Glas Crnogorca*, 18. novembar/1. decembar 1942, br. 73, str. 1.

¹³ „Anglosasi i Jevreji“, *Glas Crnogorca*, 1. maj 1943, br. 113, str. 4; „Jevrejska Država“, *Glas Crnogorca*, 28. mart 1943, str. 2;

¹⁴ „Jevrejski apetit“, *Glas Crnogorca*, 15. maj, br. 117, str. 4.

¹⁵ „Govor jerusalimskog Velikog Muftije muslimanima“, *Glas Crnogorca*, 15/28. novembar 1942, br. 72, str. 6.

¹⁶ „Protjerivanje Jevreja“, *Glas Crnogorca*, 24. mart 1943, br. 103, str. 4.

¹⁷ „Planovi i jevrejska staranja Anglosasa“, *Glas Crnogorca*, 14. mart 1943, br. 100, str. 4.

no hitlerovskom „profetstvu“ iz 1939. godine imputirana krivica za izazivanje svjetskog sukoba zbog želje da profitiraju od rušenja nacionalnih država. Glavno glasilo Narodne uprave optuživalo je Jevreje da su „dugo huškali“ evropske narode na rat: „huškali su preko novina, preko časopisa, preko pozorišnih i bioskopskih komada“.¹⁸ Odgovor na pitanje zašto Jevreji to čine antisemiti iz *Crnogorskoga vjesnika* nalazili su u njihovoj težnji da vladaju svijetom, što „Jevreji priznaju i sami“, jer tokom rata svi narodi gube „moralni duh i rasne osobine“ te tako postaju lak plijen međunarodnog jevrejstva: „Obično Jevreji izazovu rat, ali nikada direktno ne učestvuju u ratu, već prave svoje poslove bez ikakve smetnje i tako nagomilavaju ogroman kapital, a sačuvaju i svoj moralni duh i ne istroše žive“.¹⁹ Američki, britanski i sovjetski Jevreji optuženi su da su planski pripremali akciju za izazivanje svjetskoga sukoba, što je, kako su tvrdili, još očiglednije budući da su Jevreji i u ovome ratu uzeli „najaktivnijeg učešća u raspirivanju duhova klasne mržnje i mržnje jednog naroda prema drugom“.²⁰ Potencirane su teze kako od sukoba najveću korist imaju trgovci – dok je rat nazivan „jevrejskom trgovinom“.²¹ Posebno su etiketirani britanski Jevreji za koje se navodilo da su „uvijek iskorišćavali ratove kao vrijeme pogodno za trgovinu“.

Da je rat protiv „jevrejstva“ opravdana i pravedna borba, branjeno je objavljivanjem tekstova koji su govorili o borbi dobra i zla, odnosno borbi „sila svjetlosti i sila mraka“.²² Silama mraka dirigovala je „jedna satanska organizacija jevrejske internacionale“ za koju kolaborantski *Bokeški vjesnik*

¹⁸ „Jevreji i rat“, *Crnogorski vjesnik*, 13. februar 1944, br. 12, str. 5.

¹⁹ Isto.

²⁰ „Jevreji i rat“, *Crnogorski vjesnik*, 13. februar 1944, br. 12, str. 5. Dalje se nastavlja: „Za to je u svim najvećim svjetskim novinarskim redakcijama puno novinara Jevreja, koji određuju pravac prikazivanja događaja, bilo pod tuđim bilo pod svojim imenom. Naprimjer u najvećim francuskim listovima poznati su danas slijedeći Jevreji novinari: Stark, Girš, Šulc, Alari itd. Još prije rata list ‘Populer’ pripadao je Leonu Blumu, ali je pravo ime Leona Bluma Leon Karpuk; kod njega su saradivali: Rozembah, Šeri, Goldštajn, Librah, Heršovec i Švarcberg. U Engleskoj listovi se takođe uređuju od strane poznatih novinara Jevreja: Rufus i Zaks, Moris Šterner, Feliks Hadmaji i dr. Što je interesantno ima čak u Engleskoj i danas nekoliko lordova sa pravim engleskim imenom koji su ustvari pravi Jevreji i koji su stekli svoju plemićku titulu zahvaljujući novcu i uticaju međunarodnog Jevrejstva. Američke redakcije takođe su prepune jevrejskih novinara. Oni pišu ono, što im se naređuje od jevrejske centrale, koja mrzi sve što nije jevrejsko. Zato evropski narodi nacionalnog duha na čelu sa Njemačkom žele da oslobode čovječanstvo od kobnog jevrejskog uticaja. Toga su svjesni i sami Jevreji. Engleski jevrejski bankar Ben Haji još je 1938. godine prerekao: ‘Ako bude evropskog rata – biće za nas opširno polje akcije u Evropi, ali ako izađe iz ovog rata kao pobjedioc Njemačka, – onda nam neće pomoći ni naše sposobnosti ni naši stari trikovi: mi ćemo potpuno izgubiti naš uticaj u Evropi’.“

²¹ *Crnogorski vjesnik*, 8. decembar 1943, br. 12, str. 2.

²² *Bokeški vjesnik*, 2. septembar 1944, br. 4, str. 1.

ističe da je nevidljiva za široke mase i prekrivena „plaštom samilosti prema Jevrejima“. Te sile mraka optužene su da odbacuju boga i robuju novcu. O Jevrejima kao predvodnicima sila mraka koje ruše svijet pisano je: „Jevrejski narod, ubijeden da je on predodređen za vladavinu nad svijetom, je stvorio nekoliko internacionalnih ideja. Sve one su povezane koncima koje drži u čvrstoj ruci Reditelj drame savremenog čovječanstva – vječni žid. Njegov cilj je ostvarenje svjetske revolucije, uništenje svih nacionalnih cjelina, a preko toga ostvarenje jedne internacionalne državne organizacije kojom bi upravljali Jevreji.“²³ Srećom po svijet, tvrdio je dopisnik pomenutih novina, „sile svjetlosti“ – pod kojima je podrazumijevao nacističku Njemačku i njene saveznike – još uvijek su potentne i pružaju otpor silama mraka. Ukoliko bi „sile svjetlosti“ pale, tek tada bi, po njegovom mišljenju, otpočeo rat do istrebljenja jednih masa protiv drugih koji bi „Reditelj-vječni žid“ posmatrao „i satanski se kezio i uživao u tome paklu“.²⁴

Poseban poduhvat crnogorska antisemitska propaganda načinila je pripremom serije tekstova naslovljenih „Duh jevrejstva“ koje su u *Crnogorsko-me vjesniku* publikovane tokom februara i marta 1944. godine. Ti tekstovi bi se mogli ocijeniti kao nastavak antisemitske propagande začete u *Glasi Crnogorca* objavljivanjem tekstova o misteriji jevrejstva i masonstvu. U tome serijalu najviše pažnje je posvećeno *Protokolima sionskih mudraca*. Taj najpoznatiji i najzloupotrebljiviji svjetski falsifikat tako je dobio zasebnog prostora u crnogorskoj periodici. Baveći se značajem upotrebe *Protokola* u nacističkoj ideologiji, historičari Randall Bytwerk i Calvin College zaključili su da je taj falsifikat bio glavni inkubator nacističke antisemitske propagande. Iako su i Hitler i Gebels (*Joseph Göbbels*) lično bili ubijedeni da se ne radi o originalnom dokumentu, obojica su smatrali da on u sadržaju poseduje „unutrašnju istinu“ („Inner-Truth“), što zapravo otkriva prave jevrejske namjere.²⁵ Zato su *Protokoli* u nacističkoj agitaciji imali milionske tiraže i više stotina izdanja, ne računajući njihovo prisustvo u dnevnoj štampi i ostalim vrstama propagande. „Strastveni antisemiti bili su spremni da vjeruju u gotovo sve što je u skladu s njihovim uvjerenjem u apsolutnu iskvarenost Jevreja. Za njih Protokoli su ostali uvjerljivi.“²⁶ Zato su predstavljani kao originalan dokument i glavni argument da „jevrejska zavjera“ zaista postoji. *Protokoli* su objavljivani i u zemljama u kojima nijesu živjeli Jevreji, kakav je bio slučaj s članom

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Bytwerk, Randall & College, Calvin, „Believing in the ‘Iner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“, *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015: pp. 212–213.

²⁶ Isto, 222.

sila Osovine – Japanom, čija je propaganda na osnovu *Protokola* objašnjavala jevrejsku zavjeru u Sjedinjenim Američkim Državama i Velikoj Britaniji, s kojima su Japanci najviše ratovali u Drugome svjetskom ratu.²⁷

Motivacija pokretanja tekstova u Crnoj Gori koji referišu na *Protokole* obrazložena je u prvome članku serijala „Duh jevrejstva“, u kome je nepotpisani autor izrekao da smatra da će njihovo objavljivanje koristiti narodu kako bi shvatio kakav je duh reditelja svjetske drame.²⁸ Neupitno je da je sastavljač teksta svoja razmišljanja crpio iz učenja Dimitrija Ljotića jer već na početku citira njegovo viđenje jevrejskoga naroda – kao najpobožnijeg naroda koji drugima propovijeda najstroži ateizam; kao narod koji drži do porodičnih vrijednosti i najveće kritičare braka; kao najveće askete i promotere „raspojasaosti“, istovremeno. Da je možda dosta toga i pozajmio iz Ljotićevske prakse, vidi se po tome što je slično poduzeće koje je načinio anonimni autor *Crnogorskoga vjesnika* napravljeno u Beogradu još 1941. godine u *Našoj borbi*, glasilu Ljotićeva „Zbora“. Tamo su od 19. do 26. oktobra izlazili odlomci iz *Protokola sionskih mudraca* s komentarima njihova sadržaja.²⁹ U *Našoj borbi* nekoliko dana ranije novinar Milorad Mojić objavio je članak koji je nosio istovjetan naslov pod kojim će tri godine kasnije biti štampan i serijal u Crnoj Gori – „Duh Jevrejstva“.³⁰

Na početku crnogorskoga prikaza *Protokola* autor ciničnim komentarom kazuje da serijalom ne želi raspiriti rasnu mržnju i pripremiti „teren za pokolj Jevreja“, ali da ima potrebu otkriti „najdublje tajne jevrejskog internacionalizma, da od Srpstva otklonimo opasnost koju sa sobom nosi jevrejski duh“.³¹ Stoga anonimni potpisnik redova odbija da mu se može prigovoriti da je „antisemita“ kad protestuje protiv toga da se Moša Pijade na jugoslovenskoj teritoriji naziva predstavnikom srpskog naroda i što je protivnik sagledavanja svijeta kroz prizmu „‘Talmuda’ i ‘Protokola Sionskih mudraca’“. Njegova želja je, kako veli, nastojanje da se opišu „krvavi događaji“ iza kojih stoji „Izrael“, čiju su režiju na svojoj grbači najviše ošetili „mi Srbi i naša braća Rusi“

²⁷ Za upućivanje na literaturu o japanskome antisemitizmu zahvalnost dugujem svojem kolegi iz Tokija Takuji Nakazavi (Nakazawa Takuya). O odnosu Japanaca prema Jevrejima videti sljedeće linkove: <https://ci.nii.ac.jp/naid/120006357692> <https://ci.nii.ac.jp/naid/120006365925> <http://repository.tufs.ac.jp/handle/10108/23836>

²⁸ „Duh Jevrejstva“, 24. februar 1944, br. 15, str. 4.

²⁹ Stojanović, Aleksandar & Zec, Dejan, „‘Jazbina iz koje su potekla sva zla i nesreće’: antisemitska i antimasonska propaganda na stranicama kolaboracionističke štampe u Srbiji 1941–1944“, In: Stojanović, Aleksandar (ur.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga I, Filip Višnjić, Beograd, 2015, str. 284.

³⁰ Videti: Mojić, Milorad D., „Duh Jevrejstva“, *Naša borba*, br. 50, 12. oktobar 1941, str. 8. Citirano prema: Stojanović & Zec, str. 283.

³¹ „Duh Jevrejstva“, 24. februar 1944, br. 15, str. 4.

– „kad svaki Srbin bude poznao mračne ciljeve reditelja drame savremenog čovječanstva, kao što zna molitvu gospodnju, moći će se smatrati da je otklonjena opasnost koju u sebi krije ova imela izrasla na svim granama ljudskog stabla. Možemo biti sigurni da će tada srpskom zemljom samo Srbi upravljati, a naša politika služiti srpskim interesima.“³²

Već korišćenom strategijom „puštiti Jevreje da sami govore“ serijal „Duh Jevrejstva“ ponudio je čitaocima niz falsifikovanih izreka iz *Talmuda* ili učenja poznatih jevrejskih teologa koji su trebali pokazati kako Jevreji posmatraju nesemitske narode. Drugi nastavak satkan je u potpunosti od citata iz pomenute literature, gotovo bez ikakve novinarske intervencije. Na kraju se samo konstatuje da bi komentarisanje datih citata bio uzaludan posao jer oni najbolje govore o Jevrejima.³³ Treći nastavak, koji je posvećen *Protokolima sionskih mudraca*, najavljen je uz Hitlerove riječi o tome dokumentu da oni „divno objašnjavaju“ jevrejske namjere. Za crnogorske antisemite nije bilo sumnje da su *Protokoli* vjerodostojan dokument. Po naslovu knjige, pisao je *Crnogorski vjesnik*, reklo bi se da se radi o zapisnicima sa šednica Sionskih mudraca, ali da je ipak u pitanju referat „jednog od najpućenijih članova 33 stepena slobodnozidarske lože ‘Veliki Orijent’ razdijeljen na 24 poglavlja koji nemaju logičnog slijeda“.³⁴ Potom se navodi da su prvi put štampani u ruskom listu „Znamja“ 1905. godine u prijevodu ruskog bogoslova Sergija Nilusa, koji je taj dokument dobio još 1901. „s potpunom garancijom da se radi o tačnom prevodu originala ukradenog jednom od vođa francuske masonerije nakon jednog tajnog sastanka spomenute lože“.³⁵ Prikazivač *Protokola* „kri-tički“ se osvrnuo na tekstove u svjetskoj štampi koji su utvrdili da se radi o falsifikatu, riječima da je u pitanju maslo „izabranog naroda“ jer je dokument „trn u oku Izrailja“ pa su „Jevreji svim silama nastojali dokazati da se radi o jednom običnom apokrifu“.³⁶ Kao jedan od dokaza da je u pitanju autentičan

³² Isto.

³³ „Duh Jevrejstva“ (II), 27. februar 1944, br. 16, str. 4.

³⁴ „Duh Jevrejstva“ (III), 29. februar 1944, br. 17, str. 2.

³⁵ Isto.

³⁶ Evo kako je izgledao dokazni postupak *Crnogorskog vjesnika* da se nesumnjivo radi o originalnom dokumentu: „O autentičnosti ‘Protokola’ razvile su se ogromne polemike u svemu svjetskom novinstvu (...) Najinteresantnija debata se razvila pred sudom u Bernu, u Švajcarskoj, s kojom se i mi možemo malo pozabaviti. Sam proces je bio manevar jevrejske internacionale koja je htjela, posluživši se jednim švajcarskim sudijom, ubijedenim marksistom, da postigne neku vrst službene sudske ratifikacije o apokrifnosti ovog dokumenta. Nekoliko jevrejskih opština digoše tužbu po č. 14 Zakona Bernskog Kantona o izazivanju putem štampe i nemoralne literature, protiv nekog Silvija Šnela, što je na jednom nacionalnom zboru razdijelio nekoliko primjeraka ‘Protokola’ u njemačkom prevodu. Na osnovu te tužbe sud je držeći se strogo svojih pravnih odredaba, mogao da izvidi i sudi samo po tome, da ili ne, bez obzira na vjerodostojnost ‘Protokola’. Istina po spomenutom paragrafu mogu

dokument uzimana je „čarobna tačnost“ događaja u svijetu koji se odvijaju onako kako je predskazano u *Protokolima*.³⁷ Tvrdeno je da se u njima nalazi „plan potajnog rata“ kojemu je cilj uništenje nejevrejske tradicije, etičkih i vjerskih vrijednosti te hijerarhije i ustrojstva na kojima počiva svijet. Planovima rukovodi „jedna tajna internacionalna organizacija“ preko koje su ovladava svim porama društva. Jevreji na taj način nameću ideje i filozofiju koje pomažu ruiniranju država i naroda.³⁸ „Izrailj“ se optužuje za akciju na tri polja: da ovladava kulturom, propagandom i obrazovnim sistemom, da preuzima ekonomske kanale i time nameće materijalističku potku i trku za novcem, da finansira i potpiruje sukobe širom zemaljske kugle. Prva faza tog „nevidljivog rata“ ogleđa se u proizvodnji ogromne mase „proleterijata“ i svođenje svih naroda na skup bića „bez tradicije“ te preuzimanje svjetskih zaliha zlata.³⁹

Nakon kratkog pregleda generalnih gledišta iz *Protokola* u četvrtom nastavku otpočelo je i njihovo objavljivanje. Kako su naveli iz toga kolaborantskog glasila, „obrađivat ćemo svaki pojedini Protokol zasebno, kako bi čitaoci bolje razumjeli njihov pravi smisao i jevrejske namjere“. Međutim, štampanje *Protokola* naglo je okončano. U četvrtom, petom i šestom nastavku serijala „Duh jevrejstva“ publikovani su prvi i drugi „protokol“, nakon čega se, bez ikakva dodatnog komentara zaustavlja njihovo prezentovanje.⁴⁰ I pored te činjenice, tako obiman serijal posvećen „Protokolima“ i popularisanju njihova sadržaja predstavlja jednu od najantisemitskih propagandnih akcija sprovedenih u Crnoj Gori tokom čitavog rata.

Negativno predstavljanje jevrejskog naroda i jevrejskih osobina u kolaborantskoj propagandi posebno je bilo izraženo u formi kratkih vijesti iz svijeta. U njima je često pozitivno pisano o porastu antisemitizma i antisemitskim mjerama u njemačkome taboru. Najkarakterističniji primjer je pisanje o položaju mađarskih Jevreja. S proljeća 1944. godine, kad nakon okupacije Mađarske od strane njemačke vojske i preuzimanja vlasti od strane najekstre-

---

da se inkriminišu izazivačke namjere. Izrailj je skrenuo tok ovog dugogodišnjeg procesa na problem o autentičnosti ‘Protokola’, kako bi osudom optuženog došao do željenog rezultata. U tu svrhu pozvani su u pomoć mnogi lažni svjedoci da bi se ‘Protokolima’ dokazao zlonamjerni plagijat. Na koncu Šnel bude osuđen od prvostepenog suda, a Izrailj preko svoje štampe prikaže svijetu likvidaciju spora potpuno u korist i kako mu je konveniralo.“
Vidi: „Duh Jevrejstva“ (III), 29. februar 1944, br. 17, str. 2.

³⁷ Istovjetna argumentacija korišćena je na čitavom prostoru kojim je dominirala nacistička Njemačka. Videti: Bytwerk, Randall & College, Calvin, „Believing in the ‘Iner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“, *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015, pp. 212–229.

³⁸ „Duh Jevrejstva“ (III), 29. februar 1944, br. 17, str. 2.

³⁹ „Duh Jevrejstva“ (IV), 2. mart 1944, br. 18, str. 2.

⁴⁰ Videti: „Duh Jevrejstva“ (V), 4. mart 1944, br. 19, str. 3 i „Duh Jevrejstva“ (VI), 7. mart 1944, br. 20, str. 3.

mnijih pronacističkih kolaboracionista – Partije strelastog krsta – otpočinje njihovo uništenje, u kojem je za samo nekoliko nedelja u koncentracione logore odvedeno i gotovo istrijebljeno preko 500.000 mađarskih Jevreja, *Crnogorski vjesnik* navijački objavljuje informacije o preduzetim mjerama protiv Jevreja.⁴¹ Akcija protiv Jevreja nazvana je „obračunom sa zelenašima“, što je praćeno komentarima o tome da je jevrejski narod navodno više od dva vijeka kreditno i novčano isisavao Mađare.⁴² Hapšenje Jevreja u Mađarskoj pravdano je njihovim „vezama s neprijateljem“.⁴³ Jevrejski magnati iz porodice Rotšild optuženi su da su pokušali finansirati prevrat u Boliviji, te je po navodima iz crnogorske štampe u Mađarskoj otpočela žestoka akcija protiv Jevreja kako se „to ne bi dogodilo“ i Mađarima.⁴⁴ Mađarski Jevreji povezivani su s terorizmom jer se na osnovu izvještaja Radio Budimpešte u Crnoj Gori pojavila vijest kako je „u jevrejskom kvartu nađena (je) velika količina bombi i tajna radio-stanica“.⁴⁵ Pozivajući se na isti izvor, dva dana kasnije objavljeno je kako je mađarski premijer prilikom izbora novoga ministra zdravlja rekao da u svojoj sredini ne želi trpjeti „Židove“.⁴⁶ Početkom juna 1944. godine publikovana je vijest pod naslovom „Eliminisanje Židova u Mađarskoj“, u kojoj se navodi da su u toj zemlji „uklonjeni svi Židovi sa činovničkih položaja, a naročito svi činovnici Berze i spekulanti“.⁴⁷ Slično je pisano i o položaju rumunskih Jevreja,⁴⁸ kao i u slučajevima antisemitizma u Slovačkoj.⁴⁹ Tragedija leži u tome što Jevreji nijesu uklonjeni samo s činovničkih pozicija već su gotovo svi, bez obzira na pol, zanimanje i uzrast, odvedeni u logore, đe ih je najveći dio završio u gasnim komorama.

O Jevrejima i njihovu učešću u ratu pisano je na različite načine. S jedne je strane promovisan stereotip o njima kao izazivačima sukoba, dok je s druge strane njihovo učešće u ratu uglavnom predstavljano u spekulantskom duhu bez ikakvih vojnih osobina. Tako je za Jevreje u oslobođenoj Italiji pisano kako od gladnog stanovništva u zamjenu za hranu otkupljuju zlato i umjetni-

⁴¹ Videti: Goldstein, Donna Meryl, „From Yellow Star to Red Star: Anti-Semitism, Anti-Communism, and the Jews of Hungary“, *Polar*, Vol. 18, No. 1, May 1995.

⁴² *Crnogorski vjesnik*, 25. april 1944, br. 39, str. 2.

⁴³ *Crnogorski vjesnik*, 4. maj 1944, br. 43, str. 3.

⁴⁴ Strategus, „Ratni pregled“, 13. maj 1944, br. 45, str. 3.

⁴⁵ *Crnogorski vjesnik*, 25. maj 1944, br. 48, str. 4.

⁴⁶ *Crnogorski vjesnik*, 27. maj 1944, br. 49, str. 4.

⁴⁷ *Crnogorski vjesnik*, 1. jun 1944, br. 50, str. 4.

⁴⁸ Videti: *Crnogorski vjesnik*, 2. januar 1944, br. 6, str. 6.

⁴⁹ Videti: *Crnogorski vjesnik*, 18. decembar 1943, br. 15, str. 6. Ista novina je objavila i kako je u gotovo svim krugovima neutralne Švedske došlo do porasta antisemitizma, čemu je razlog „bezobzira konkurencija u proizvodnji“. Izvor: *Crnogorski vjesnik*, 22. decembar 1943, br. 16, str. 6.

ne, koje zatim prenose u Ameriku i Englesku.⁵⁰ *Bokeški vjesnik* pod naslovom „Židovi na poslu“ objavio je vijest: „Novinar Knajten piše o Židovima u Italiji koji se svi javljaju kao specijalisti i na taj način spasavaju od fronta. Nalazeći se u pozadini oni se bave spekulacijama i vrše prave otimačine kod italijanskog stanovništva.“⁵¹ S jednakim diskvalifikatorskim tonom minimizirane su i jevrejske žrtve u ratu. Pozivajući se na nekakav zvanični bilten i bez objave u kojim sukobima, crnogorska kolaborantska propaganda objavila su da je na frontu ukupno poginula „233 Židova, od kojih su većina umrli u pozadini od zaraznih bolesti“.⁵² Jevreji su optuženi i da svojim prisustvom u upravljačkim strukturama UNRE sprečavaju prehranu velikog broja ljudi kojima je neophodna pomoć u namirnicama.⁵³

Iznošenje izmišljenih praksi iz navodnog jevrejskog života u crnogorskoj proosovinskoj štampi svjedoči da su crnogorski kolaboracionisti u potpunosti usvojili sugestije i stereotipe svojih mentora.

Citirana bibliografija:

- Anonim (1944). „Duh Jevrejstva“ (II), 27. februar 1944, br. 16, str. 4.
- Anonim (1944). „Jevreji i rat“. *Crnogorski vjesnik*, 13. februar 1944, br. 12, str. 5.
- Anonim (1943). „Planovi i jevrejska staranja Anglosasa“. *Glas Crnogorca*, 14. mart 1943, br. 100, str. 4.
- Anonim (1943). „Protjerivanje Jevreja“. *Glas Crnogorca*, 24. mart 1943, br. 103, str. 4.
- Anonim (1943). „Anglosasi i Jevreji“, *Glas Crnogorca*, 1. maj 1943, br. 113, str. 4; „Jevrejska Država“. *Glas Crnogorca*, 28. mart 1943, str. 2;
- Anonim (1944). „Duh Jevrejstva“ (III), 29. februar 1944, br. 17, str. 2.
- Anonim (1944). „Duh Jevrejstva“ (IV), 2. mart 1944, br. 18, str. 2.
- Anonim (1944). „Duh Jevrejstva“ (V), 4. mart 1944, br. 19, str. 3.
- Anonim (1944). „Duh Jevrejstva“ (VI), 7. mart 1944, br. 20, str. 3.
- Anonim (1944). „Duh Jevrejstva“, 24. februar 1944, br. 15, str. 4.
- Anonim (1942). „Govor jerusalimskog Velikog Muftije muslimanima“. *Glas Crnogorca*, 15/28. novembar 1942, br. 72, str. 6.
- Anonim (1942). „Jevreji u Palestini“. *Glas Crnogorca*, 18. novembar/1. decembar 1942, br. 73, str. 1.
- Anonim. „Jevrejski apetit“, *Glas Crnogorca*, 15. maj, br. 117, str. 4.

---

⁵⁰ *Crnogorski vjesnik*, 4. mart 1944, br. 19, str. 3.

⁵¹ *Bokeški vjesnik*, 23. avgust 1944, br. 1, str. 4.

⁵² *Bokeški vjesnik*, 26. avgust 1944, br. 2, str. 3.

⁵³ *Crnogorski vjesnik*, 1. decembar 1943, br. 10, str. 4.

- Bronner, Stephen Eric (2003). *A rumor about Jews*. New York: Oxford.
- Bytwerk, Randall & Colledge, Calvin (2015). „Believing in the ‘Iner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“. *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015.
- Gerrits, André (1995). „Antisemitism and Anti-Communism: The Myth of ‘Judeo-Communism’ in Eastern Europe“. *East European Jewish Affairs*, vol. 25, no. 1, 1995/1350–1674/
- Goldstein, Donna Meryl (1995). „From Yellow Star to Red Star: Anti-Semitism, Anti-Communism, and the Jews of Hungary“. *Polar*, Vol. 18, No. 1, May 1995.
- Herf, Jeffrey. „‘The Jewish Enemy’, Rethinking Anti-Semitism in the Era of Nazism and in Recent Times“, Center for European Integration Studies (discussion paper).
- Langmuir, Gavin I. (1990). *Toward a Definition of Antisemitism*. Berkeley: University of California Press.
- Mojić, Milorad D. (1941). „Duh Jevrejstva“. *Naša borba*, br. 50, 12. oktobar 1941, str. 8.
- Stojanović, Aleksandar & Zec, Dejan (2015). „‘Jazbina iz koje su potekla sva zla i nesreće’: antisemitska i antimasonska propaganda na stranicama kolaboracionističke štampe u Srbiji 1941–1944“. In: Stojanović, Aleksandar (ur.), *Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941–1944*, knjiga I. Beograd: Filip Višnjić.
- Strategus (1944). „Ratni pregled“, 13. maj 1944, br. 45, str. 3.
- Vl. V. (1943). „Masonstvo i njegova tajna“. *Glas Crnogorca*, 28. mart 1943, br. 104, str. 2.
- Vl. V. (1943). „Misterija Jevrejstva“. *Glas Crnogorca*, 11. februar 1943, br. 91, str. 2.
- Zuckerman, Boško (2011). *Psihologija holokausta, protužidovska propaganda u NDH i Srbiji (1941–1945)*. Zagreb.

Boban BATRIĆEVIĆ

**„THE WISE MEN OF ZION AND THE THREE INTERNATIONALS“
– Mysterious image of the Jewish world in pro-occupation propaganda
in Montenegro during the Second world war**

This paper analyzes pro-Nazi and profascist propaganda of Montenegrin collaborators who promoted antisemitism as a part of special war against Yugoslav and Montenegrin Partisan units.

Keywords: *antisemitism, Montenegro, the Second world war, chetnics, Jews*

Izvorni naučni rad

UDK 94(=411.16)(497.16)“1941/1943“

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka

(Historický ústav Akademie věd ČR), Prag, Češka

frantsistek@volny.cz

SUDBINA JEVREJA U CRNOJ GORI U DRUGOM SVJETSKOM RATU: OD OKUPACIJE JUGOSLAVIJE DO KAPITULACIJE ITALIJE (APRIL 1941–SEPTEMBAR 1943)¹

Članak analizira sudbine Jevreja u Crnoj Gori u vrijeme italijanske okupacije (april 1941 – septembar 1943), pretežno izbjeglica iz Srbije, Bosne i drugih krajeva okupirane Jugoslavije. U prvom talasu poslije napada Osovine na Jugoslaviju, u Boku Kotorsku je tokom proljeća 1941. stiglo nekoliko stotina Jevreja. Poslije izbijanja Trinaestojulskog ustanka, italijanske snage su većinu njih (192) internirale i deportirale u koncentracione logore u Albaniji, kasnije u Italiji. Nakon sloma Trinaestojulskog ustanka, u Crnu Goru su dalje pristizale manje grupe jevrejskih izbjeglica. Italijanske okupacione snage su njihovo prisustvo tolerisale, ponekad su im i pružale pomoć. U Crnoj Gori su se takođe našli pojedini Jevreji koji su se aktivno borili protiv okupatora kao pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta. Na osnovu do sada slabo poznatih, disperziranih i fragmentarnih izvora, autor predstavlja neke od tipičnih trajektorija kretanja jevrejskih izbjeglica, kao i neke individualne sudbine. Većina Jevreja je u vrijeme italijanske okupacije u Crnoj Gori pronašla bezbjednije utočište, ali su mnogi od njih postale žrtve holokausta tokom njemačke okupacije (1943–44) koja je uslijedila.

Ključne riječi: *Jevreji, Crna Gora, Jugoslavija, Drugi svjetski rat, holokaust, italijanski fašizam, ratne izbjeglice*

---

¹ Ovaj tekst je nastao kao rezultat stadardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agenturom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

U Crnoj Gori, kao što smo utvrdili prethodnim istraživanjem, prije napada nacističke Njemačke, fašističke Italije i njihovih satelita na Jugoslaviju bilo je trajno nastanjeno oko 50 Jevreja (Šístek, 2021). Ne znamo da li su se svi nalazili u mjestima dotadašnjeg boravka kada je u aprilu 1941. poslije drugih evropskih zemalja i Jugoslaviju zahvatio Drugi svjetski rat. Nekoliko Jevreja se u ove krajeve kao i susjednu južnu Dalmaciju sklonilo zbog narastajuće nesigurnosti i sve izvjesnijeg dolaska rata još i prije bombardovanja Beograda 6. aprila 1941., koje je tek pokrenulo veliki talas izbjeglica (ne samo Jevreja) prema južnom Jadranu. Posebno prvih dana rata se još realnom činila pretpostavka da će se teško pristupačni, pretežno planinski krajevi Crne Gore duže odbraniti i ostati slobodni, da će upravo u crnogorski dio Jadrana uploviti engleska ili saveznička flota i da će u slučaju nepovoljnog ishoda odavde evakuisati izbjeglice. Veliku ulogu je u ovim razmišljanjima nesumnjivo odigralo poznato iskustvo masovne evakuacije pripadnika srpske vojske, Vlade i civilnih izbjeglica sa albanske obale na ostrvo Krk i dalje nakon okupacije Srbije u Prvom svjetskom ratu 1916. godine. Kad je postalo izvjesnije da će Jugoslavija biti okupirana i teritorijalno raskomadana, Crna Gora je zajedno sa Dalmacijom i drugim oblastima koje je zaposjela italijanska vojska i dalje predstavljala ne samo za Jevreje, nego i za pripadnike drugih ugroženih grupa sigurnije utočište od oblasti koje je okupirala nacistička Njemačka ili onih kojima su zagospodarile ustaše. Samo jedan manji dio izbjeglica mogao se osloniti na neke poznanike i predratne kontakte u Crnoj Gori. Za većinu od njih ovi krajevi nisu predstavljali poznati teren. Od početka aprila 1941. u gradove Boke Kotorske pristizali su prije svega beogradski Jevreji, pojedinci, grupe prijatelja i poznanika, kao i cijele porodice, kojim su se pridružili i neki Jevreji iz Sarajeva i drugih mjesta. U većem broju su se koncentrisali u Herceg Novom, Kotoru, Risnu, Dobroti i Prčanju. Italijanske vlasti su bile svjesne njihova prisustva, ali ih uglavnom nisu uznemirivale sve do Trinaestojulskog ustanka crnogorskog naroda (Živković, 1965: 521). U ovoj studiji, iznijet ćemo zbog nedostatka prostora samo osnovne činjenice o ovom prvom talasu jevrejskih izbjeglica. Našu pažnju ćemo pretežno fokusirati na sudbine Jevreja u periodu od sloma Trinaestojulskog ustanka do kapitulacije Italije i smjene okupatora, koje za sada nisu u stručnoj literaturi cjelovito obrađene. Nakon Trinaestojulskog ustanka, u Crnu Goru su dalje pristizale manje grupe jevrejskih izbjeglica. Italijanske okupacione snage su njihovo prisustvo tolerisale, ponekad su im i pružale pomoć. U Crnoj Gori su se takođe našli pojedini Jevreji koji su se aktivno borili protiv okupatora kao pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta. Na osnovu do sada slabo korišćenih, disperziranih i fragmentarnih izvora, analizirat ćemo tipične trajektorije kretanja jevrejskih izbjeglica kao i neke individualne sudbine u ovom razdoblju.

Internacija i deportacija jevrejskih izbjeglica iz novouspostavljene Kotorske provincije (jul 1941)

Kako navodi historičar James Walston, „Poslije invazije na Jugoslaviju, italijanska uprava morala je da se suoči sa velikim brojem Jevreja, jugoslovenskih i drugih državljana, koji su pobjegli iz oblasti pod njemačkom i hrvatskom kontrolom, gdje je perzekucija i opasnost od deportacije bila jača“ (Walston, 1997: 171). Opšte je poznata i u stručnoj literaturi detaljno analizirana i objašnjena razlika između represivne i genocidne politike nacističkih okupatora s jedne strane i relativno liberalnog pristupa italijanskih okupacionih vlasti i armije (Steinberg, 2002). Fašistička Italija je i u svoje zakonodavstvo uvela izvjesne antijevrejske mjere, tolerisala i povremeno instrumentalizovala antisemitsku propagandu, ali nije pokušavala da navodno „jevrejsko pitanje“ rješava putem unaprijed isplaniranog i svjesno orkestriranog genocida niti je saučestvovala u nacističkom „konačnom rješenju“. I za crnogorski slučaj uglavnom važi ocjena koju je izrekla historičarka Anna Maria Gruenfelder u vezi s italijanskom politikom prema jevrejskim izbjeglicama na teritoriji NDH: „Među čimbenicima koji su poticali evoluciju svijesti talijanskih vlasti, ne može se ignorirati položaj Italije unutar Osovine, njezin inferiorni status, i potreba da vrati samosvijest te se oslobodi okova tog savezništva. Ovo je pozadina angažmana širokih krugova talijanskih vlasti za spas Židova otporom njemačkom pritisku za izručenjem jugoslavenskih i ostalih stranih Židova na talijanskom okupiranom teritoriju bivše Jugoslavije. Italija je do kapitulacije uspijevala sprečavati Nijemce i vlasti NDH da se domognu tih izbjeglica, u čemu Drugoj talijanskoj armiji pripada najveća zasluga“ (Gruenfelder, 2018: 275–6).

Najpoznatije poglavlje u ratnoj epopeji Jevreja na tlu Crne Gore predstavlja sudbina grupe od oko dvije stotina jevrejskih izbjeglica, prije svega iz Srbije, koje su poslije bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. i početka agresije Osovine protiv Kraljevine Jugoslavije tražile sigurnije utočište u Boki Kotorskoj i na Crnogorskom primorju, da bi većinu od njih (192) nakon izbijanja Trinaestojulskog ustanka crnogorskog naroda italijanski okupatori iz preventivnih razloga pohapsili i internirali u logorima na teritoriji Albanije, odakle su ih u oktobru 1941. prebacili u koncentracioni logor Ferramonti (Ferramonti di Tarsia) u Italiji (*Ebrei stranieri internati in Italia*). Ovim u suštini represivnim postupkom Italijani su faktički spasili živote većine od njih od nacističkog holokausta koji im je prijetio. Pomenuti događaji dobili su najveću pažnju u stručnoj literaturi (Živković, 1965; *Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969; Capogreco, 1987; Ristović, 1998; Capogreco, 2001; Sidoti, 2003; Capogreco, 2016; Goddi, 2017; Luku, 2019), kao i u kasnijim svjedočanstvima preživjelih.

Trinaestojulski ustanak su Italijani interpretirali prije svega kao komunistički, sa primjesima nacionalizma i panslavizma. U izvorima ne nalazimo ni jedan citat koji bi upućivao na bilo kakve pokušaje da se za izbijanje ustanka okrive Jevreji, kao što je u kasnijim fazama Drugog svjetskog rata sugerisala kolaboracionistička antisemitska propaganda u Crnoj Gori (uporedi Batrićević, 2021). Komanda karabinjera XIV armijskog korpusa izvještavala je tri dana nakon početka oružanih borbi: „Od 13. ovog meseca u celoj Crnoj Gori i provinciji Kotor počeo je ustanak, na komunističkoj osnovi“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 148). I neki pripadnici italijanskih snaga koje su ustanici uhapsili, ali su uspjeli da pobjegnu, potvrdili su da „ustanak ima isključivo komunistički karakter“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 149). Civilni komesar za Crnu Goru Serafino Macolini (Mazzolini) bio je uvjeren „...da ova komešanja imaju komunističku pozadinu i da se vrše po ranije utvrđenom planu. Ali isto tako izgleda izvesno da su u okviru ustanka pokrenuti i nacionalistički faktori s kojima su organizatori sigurno računali da bi oko sebe prikupili što veći broj pristalica. Na razloge neraspoloženja (...) nadovezuju se i oni koji se ništa manje nisu osetili a koje je izazvao prizor više hiljada izbeglica sateranih ovamo sa svih strana, zatim vesti o divljaštvima počinjenim nad njima, ubeđenje da ništa nije bilo učinjeno za sprečavanje takvog ishoda i za kažnjavanje tih nedela, da je vrlo malo učinjeno za priznavanje prava žrtvama i da se ono do sada svodi na reči i obećanja“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 154). Pirzio Biroli, komandant oružanih snaga Albanije, koji je bio nadležan i za prostor Crne Gore, takođe u svojoj naredbi iz 17. jula govori o „ugušivanju komunističkog ustanka u Crnoj Gori“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 157). U Kotorskoj provinciji je odmah nakon izbijanja ustanka sprovedena „operacija preventivnog hapšenja komunista“, u kojoj je prema izvještaju prefektura Kotor iz 14. jula uhapšeno 56 ljudi (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 118). Do 22. jula u prefekturi Kotor uhapšeno je ukupno 150 lica „sumnjivih kao komunističke pristalice“, koji su 22.–23. jula prevezeni iz Kotora za Drač u logor za internirce. Kao zatvori za hapšene korišćeni su zaplijenjeni jugoslovenski parobrodi „Kralj Aleksandar“ i „Kumanovo“ usidreni u Kotoru.

Položaj Jevreja se naglo pogoršao nakon Trinasetojulskog ustanka, zato što su i oni počeli biti smatrani za potencijalnu bezbjednosnu prijetnju. Italijanske vlasti su još početkom jula razmišljale o mogućnosti protjerivanja jevrejskih izbeglica tamo odakle su došli. 7. jula je čak izdat dekret o njihovom protjerivanju koji nije sproveden iz „razloga javnog reda. (...) Mogućnost njihovog povratka u rodno mjesto odbačena je „s obzirom na neprijateljstvo“ sa kojim bi bili suočeni vraćajući se u zaleđe Balkana“ (Godi, 2017: 217). Dalji tok događaja rezimira istoričar Milan Ristović: „Iz novoobrazovane ‘Kotorske

Provincije' (Provincia di Cattaro) italijanske vlasti su započele s protjerivanjem svih lica koja nisu mogla da dokažu da su rodom iz Boke Kotorske. Tačna evidencija italijanskih vlasti svih pridošlica omogućila je da akcija hapšenja jevrejskih izbeglica bude brzo i efikasno izvedena odmah pošto je kotorski kvestor dobio naređenja iz Rima. On je 21. jula obavestio komande karabinjera u Herceg-Novom i Kotoru, prefekta u Kotoru i Odeljenje javne bezbednosti u Novom da će 23. jula biti pritvoreni svi 'Jevreji stranci', svih uzrasta i oba pola, koji su na teritoriji Provincije pobjegli 'zbog položaja u Jugoslaviji' (Ristović, 1998: 87–8). Hapšenje je počelo 23. jula, operacija je bila brza i uglavnom uspješna. Italijanski dokumenti govore isključivo o protjerivanju stranih Jevreja, sa ciljem „uvođenja reda“ u anektiranoj oblasti, bez pominjanja domaćih Jevreja. U depeši prefekta Kotora Frančeska Skaselatija (Francesco Scassellati) guverneru Dalmacije Đuzepe Bastijaniniju (Giuseppe Bastianini) o jačini ustaničkih snaga, hapšenju i interniranju sumnjivih lica iz 20. jula 1941. navodi se između ostalog eksplicitno da se radi isključivo o izbjeglicama iz drugih regija: „Iduće srede narediću da istovremeno započne čišćenje svih Jevreja i njihovih porodica koje ću takođe u petak uputiti brodom za Drač. U pitanju je oko tri stotine lica koja su se sva doselila u Boku u toku ove godine, većinom iz Srbije. Nijedno lice nije iz ovih krajeva“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 177). 24. jula 1941., u depeši guverneru Dalmacije prefekt Kotora Skaselati ponovo pominje problem jevrejskih izbjeglica: „U toku današnjeg dana nije bilo značajnih novosti. Nastavlja se čišćenje jevrejskih porodica kojih dosada ima oko sto šezdeset. Uputiće se za Albaniju u subotu ujutru. Prema mome prethodnom izveštaju naredio sam Jevrejima da deponuju sve iznose preko pet stotina lira po osobi. Posledica ovog ograničenja je da su u Italijanskoj banci deponovani zamašni iznosi strane i italijanske valute“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 194–5). Uhapšeni su bili privremeno zatvoreni na brodu „Kralj Aleksandar“ usidrenom u Kotoru. 26. jula prebačeni su na brod „Kumanovo“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 211; Ristović, 1998: 87). U depeši iz 26. jula, prefekt Skaselati potvrdio je da je „grupa srpskih Jevreja, ukupno 192 lica, otputovala (...) danas motornim brodom za Drač. Zadržavaju se u Tivtu da bi se opravile mašine motornog broda i nastavljaju put u ponedjeljak u zoru i stižu istog dana po podne u Drač. Policijske vlasti Tirane su unapred obavestene“ (*Dokumenti Kraljevine Italije*, 1969: 211). Poslije dvodnevnog boravka u Tivtu, 28. jula 1941. je grupa interniranih jevrejskih izbjeglica na brodu „Kumanovo“ prema planu otplovila za Drač, „pa je guverner Bastijanini morao da obavesti Rim o završenoj akciji“ (Ristović, 1998: 87).

Pored već pomenute obaveze da deponiraju novčane iznose veće od 500 lira po osobi kod banke, kod interniranih Jevreja je dodatno pronađeno

1.750.828 lira, 379 napoleondora i 120.000 stranih novčanica (Ristović, 1998: 195). „Oduzimanje je obavljano pod pretnjom da će u slučaju da novac i zlatnici ne budu prijavljeni policijskim organima sve vrednosti biti konfiskovane. Ipak, nije vršen detaljan pretres prtljaga prilikom ukrcavanja hapšenika na brodove, a deo novca i ostalih vrednosti je sačuvan i zahvaljujući pomoći meštana koji su pomogli da budu prebačene na brod. Činjenica da su jevrejske izbeglice uspele da sačuvaju deo svog novca i ostalih vrednosti bila je veoma značajna za njihovo kasnije preživljavanje u logorima i konfinaciji“, napominje Milan Ristović (Ristović, 1998: 195). Prema italijanskom istoričaru Federiku Godiju (Federico Godi), pljačka dobara jevrejskih izbeglica obrazložena je kasnije potrebom finansiranja njihova izdržavanja u logorima za internaciju, o čemu svjedoči sljedeća zabilješka pisana za potrebe državnog podskretara za unutrašnje poslove, datirana u Rimu 21. februara 1942.: „Vraćamo sabrane zabilješke Njegove Ekscelencije sekretara Nacionalne fašističke partije dostavljene nadležnoj Generalnoj direkciji za demografiju i rasu, u kojima stoji da su Jevreji nastanjeni u Kotoru internirani u koncentracioni logor. Novac koji im je oduzet, nakon iskazanog interesovanja Saveza italijanskih jevrejskih zajednica (...), deponovan je u pošti, uz mogućnost direktora koncentracionih logora da, s vremena na vrijeme, odobre podizanje sume koja je potrebna isključivo za izdržavanje samih Jevreja, kojima nije dodijeljena nikakva pomoć“ (Godi, 2017: 217). Prema Godiju, hapšenje i internaciju jevrejskih izbeglica u novoosnovanoj Kotorskoj provinciji iz jula 1941. moramo posmatrati ne samo u kontekstu brige o „javnom redu“ ili italijanske humanitarne politike, nego i kao dokaz „težnji političkog afirmisanja kotorskog prefekta koji je želio da potvrdi svoj status među mnogim akterima i moćnicima u igri“ (Godi, 2017: 217–8).

Sudbine Jevreja u Crnoj Gori od Trinaestojulskog ustanka do kapitulacije Italije (jul 1941 – septembar 1943)

Italijanska vojska nije u ljeto 1941. pohapsila sve Jevreje na crnogorskoj teritoriji. Neki od izbeglica su se uspjeli sakriti. Čim su dobili priliku, neki od njih su se pridružili partizanima ili prešli u oblasti pod njihovom kontrolom, dok su neki od malobrojnih domaćih Jevreja za sada mogli ostati na svojim ognjištima. Za sudbinu Jevreja na teritoriji Crne Gore tokom Drugog svjetskog rata karakterističan je veliki mobilitet periodično iznuđivan promjenljivim ratnim prilikama. Rijetki od njih su proveli rat na jednom mjestu, većina nije bila u Crnoj Gori sve vrijeme rata. Na njihove pojedinačne sudbine uticali su događaji od opšteg značaja za tok rata, smjena okupatora, aktivnosti kolaboracionističkih vojnih i represivnih formacija, lokalni i regio-

nalni događaji u pojedinim mjestima gdje su se nalazili, sukcesivne i relativno učestale promjene u kontroli pojedinih regiona i gradova... Na kraju ne možemo izostaviti ni ulogu individualne sreće ili nesreće u brutalnim, haotičnim i nepredvidljivim ratnim okolnostima. Jevreji koji su se pridružili Narodnoslobodilačkom pokretu dijelili su sudbinu partizana. Većina njih je zato makar privremeno napustila Crnu Goru u vrijeme četničke dominacije koja je trajala od kasnog proljeća 1942. do sredine 1943. i kapitulacije Italije. I nakon ljeta 1941, u Crnoj Gori su povremeno nalazile utočište jevrejske izbjeglice iz drugih krajeva poput srpskog dijela Sandžaka i Bosne (Jovanović, 1997; Tauber, 2014). Odnos italijanske okupacione uprave prema Jevrejima koji su stizali na crnogorsku teritoriju poslije sloma Trinaestojulskog ustanka bio je relativno tolerantan, naravno s izuzetkom onih koji su stupili u redove Narodnooslobodilačkog pokreta. Novopridošli Jevreji većinom su se uredno registrovali kod italijanskih vlasti i boravili na mjestima prema vlastitom izboru. Italijanska uprava nije preduzimala nikakve mjere da ih liši slobode, pojedinačno hapsi ili kolektivno internira. Naprotiv, u slučajevima većih grupa, Jevreji su se po prethodnom dogovoru s komandantima pojedinih mjesta povlačili na sigurnije teritorije zajedno s vojnim konvojima italijanske armije (na primjer iz bosanskog Višegrada u Sandžak, kasnije iz sandžačkih varoši u centralni dio Crne Gore).

„Jevreji koji su do rata živeli u Crnoj Gori nisu odvedeni u logore. Međutim, oko 90 jevrejskih izbeglica uspelo je da se sakrije i ostane i dalje u Crnoj Gori“ (Romano, 1980: 151), navodi Jaša Romano u knjizi *Jevreji Jugoslavije 1941–1945.* iz 1980. godine. Tačan broj Jevreja koji su se uspjeli sakriti nije ni sada definitivno utvrđen. Neke jevrejske izbjeglice su se domogle Italijom okupiranih i anektiranih djelova Crne Gore tek nakon Trinaestojulskog ustanka. Jedan dio izbjeglica zadržao se na crnogorskoj teritoriji samo privremeno, zato njihov broj od sloma Trinaestojulskog ustanka u ljeto 1941. do njemačke okupacije na jesen 1943. sigurno nije bio konstantan. Tvrdnja da lokalni Jevreji nisu bili pohapšeni i internirani u Albaniju za razliku od većeg broja jevrejskih izbjeglica jeste u principu tačna, međutim, i jedan dio „domaćih“ Jevreja bio je na meti italijanskih okupacionih snaga zbog drugih razloga. Jedan od njih bio je Josip Klain, otac budućeg psihoanalitičara Eduarda Klaina (*1935), vojni ljekar iz Herceg Novog. Eduard, koji je na početku rata imao šest godina, zabilježio je svoja sjećanja na početak italijanske okupacije iz perspektive jednog dječaka, bez tačnih datuma i drugih podataka karakterističnih za svjedočanstva odraslih osoba: „Stvari su se naglo promijenile jednog dana 1941. godine kada su ušle talijanske trupe u Herceg Novi. Mi djeca smo izašli na cestu i uživali u spektaklu ne znajući što se zapravo događa. Bilo je mnogo motorkotača s prikolicama u kojima su sjedili bersaljeri. To

su bile posebne jedinice koje su imale vrlo lijepe šešire sa zataknutim perima. Ne mogu reć da sam osobno nešto patio od talijanske okupacije. Nama djeci je bilo zabavno, a talijanski vojnici su u načelu voljeli djecu i rado se s njima družili. Tako je jedan talijanski poručnik, koji je valjda kod kuće imao dijete mojih godina, bio jako zainteresiran da šeće sa mnom i tako smo mi šetali i šetali po mjestu i usput sam naučio talijanski jezik. Ni jedan strani jezik koji sam kasnije naučio ne znam tako dobro kao taj talijanski. Naravno, kasnije sam učio talijansku gramatiku i usavršavao se, ali ovo što sam dobio od tog poručnika, koji mi je bio simpatičan, nikad neću zaboraviti i to je osnova mog talijanskog jezika, drugog jezika za mene. Međutim, u našoj obitelji situacija nije bila tako ružičasta. Talijani nisu znali što da rade s mojim ocem. Kao jugoslavenski oficir trebao je ići u zarobljeništvo s drugim oficirima, međutim kao Židov trebao je ići sa Židovima koje su oni dosta brzo pokupili. U toj dilemi oni su ga stavili u zatvor. Talijani, hipohondri kakvi već jesu, imali su sto bolesti, a svakako i očne. Tako su odlučili da ga iz zatvora dovedu kući u ordinaciju da ih on pregledava i liječi, a kad to završi, opet bi ga vraćali u zatvor. (...) Talijani su na kraju došli do solomunskog rješenja. Protjerali su moga oca u rodno mjesto, a to je bio Segedin u Mađarskoj. Mi smo došli do Splita i tamo ostali“ (Klain, 2018: 228). Iako Eduard Klain ne navodi tačne datume, koji su jednom šestogodišnjaku bili prirodno manje bitni nego punoljetnim svjedocima istih događaja, možemo pretpostaviti da je odluka o protjerivanju njegovog oca donijeta tek nakon Trinaestojulskog ustanka. Kao i u nekim drugim slučajevima zabilježenim u sjećanjima, Italijani nisu baš strogo brinuli da li će biti odluka o istjerivanju stvarno ispoštovana, zato se i otac malog Eduarda u Splitu pridružio porodici. Svi članovi uže porodice Klain koja je do 1941. živjela u Hereceg Novom preživjeli su rat, ali se nisu više vratili u Crnu Goru.

Iz perioda od sloma Trinaestojulskog ustanka u ljeto 1941. do kapitulacije Italije u septembru 1943., raspoložemo samo ograničenim brojem svjedočanstava o izbjeglicama koje su makar privremeno potražile utočište na tlu Crne Gore. Neki slučajevi su bolje dokumentovani, posebno sudbina Jevreja iz Sjenice koji su se krili u Podgorici od kraja 1941. sve do njemačke okupacije, kao i sudbine nekih jevrejskih izbjeglica iz Višegrada, o kojima će biti riječi kasnije. O jednoj manje frekventnoj izbjegličkoj trajektoriji u pomenu-tom periodu svjedoče uspomene Estere Stele Margarit, rođene 1921. Margarit se zadržala na teritoriji okupirane Crne Gore, konkretno u Ulcinju, jedno vrijeme krajem zime i na proljeće 1942. Zajedno sa suprugom i djetetom, Margarit je nakon bombardovanja Beograda kao i mnogi drugi pokušala „stići na morsku obalu“ (Margarit, 2009: 292). S obzirom na vijesti da Hrvatska nije više sigurna za Jevreje, uputili su se prema jugu. Na kraju nisu stigli do Grčke kao što su prvobitno namjeravali nego su se nekoliko mjeseci zadržali u

Skoplju. Krajem 1941., naslućujući da Jevrejima u Skoplju prijete opasnost od hapšenja, odlučili su da preko Albanije krenu u Dalmaciju. Usred zime prešli su preko albanskih brda i spustili se u Skadar, ali se ovdje nisu dugo zadržali. „Sledeće noći su po nama počele da šetaju stenice. Ja sam cele noći sedela sa upaljenom svećom, hvatala ih i palila. Ujutru sam rekla mužu: odavde treba otići! Skadar se nalazi na obali Jadranskog mora. Sišli smo do mora, šetali obalom i opet sreli Jevreje. Sreli smo doktora Margulisa iz Beograda, lekara. Počinjemo da „opipavamo“ kako može da se napusti to mesto. Kažu da može da se kupi čamac. Skadar se nalazi vrlo blizu jugoslovenske granice. Prvi grad iza granice je Ulcinj i do tamo ćemo stići čamcem. Zima, niko od nas se ne usuđuje da preuzme to na sebe. Unajmili smo jednog Albanca, platili mu da nas odvede u Ulcinj. Priključili su nam se Karić i doktor Margulis. Čamcem smo prešli u Ulcinj. Na moru nije bilo kontrole pa smo stigli kao da smo stigli u raj. Svi pansioni i hoteli bili su puni Jevreja koji su tamo stigli na isti način. Cela obala je još uvek bila pod italijanskom vlašću. Nije trebalo nositi žutu traku niti bilo kakvu oznaku. Svi su bili slobodni. U Ulcinju smo bili mesec dana, možda malo više, već je počelo proleće. Nismo bili mirni jer se govorilo da Nemci nisu u dobrim odnosima sa Italijanima, ne veruju im i zahtevaju da pohapse sve Jevreje. Znači, treba ići dalje! Već smo videli da porodice beže. Obuzeo nas je strah. Glasine su nas uznemiravale jer je deo njih bio tačan, deo nije, a ljudi su ponešto dodavali. Tako smo čuli da nema Jevreja u Beogradu, da su pohapsili sve i da su na Sajmištu. Odlučili smo da se udaljimo od grupe Jevreja. Čuli smo da u Splitu, to je ipak grad, možemo da se „izgubimo“ u mnoštvu, da ne budemo tako upadljivi. Ukrcali smo se na lađu i otputovali u Split sa našim dokumentima. Niko nije tražio dokumenta. Jevreji su u Splitu bili slobodni“ (Margarit, 2009: 294). U ovom odlomku, pored dragocjenog svjedočanstva uočavamo i varljivost pamćenja. Naime, Skadar se ne nalazi na morskoj obali, kao što piše Estela Stela Margarit, nego na obali Skadarskog jezera. Ulcinj je u to vrijeme bio povezan sa Skadrom vodenim putem koji se redovno koristio, ali većinu puta sve do ušća u Jadransko more nekoliko kilometara južno od grada Ulcinja putovalo se rijekom Bojanom. Na kraju, s obzirom na činjenicu da su južna pogranična područja Crne Gore sa većinski albanskim stanovništvom, uključujući Ulcinj s okolinom, uskoro nakon okupacije Jugoslavije 1941. pripojeni Velikoj Albaniji, u vrijeme njenog ratnog bjekstva nije postojala ni jugoslovenska granica koja bi dijelila Skadar od Ulcinja.

Preko Ulcinja, ali u suprotnom pravcu, na putu do Prištine i u Albaniju, u kojoj se poput Crne Gore takođe spasio znatno veći broj Jevreja nego što ih je u toj zemlji poginulo u holokaustu (Gersham, 2008; Kotani, 2013; Luku, 2019; lična svjedočanstva: Grünbaum, 1996; Neumann, 2015) vodio

je bijeg prema sigurnijem utočištu i Simhu (Sidu) Malinu sa ćerkom Rahel i sinom Jozefom iz Sarajeva (Malina, Rahel, *Židovski biografski leksikon*). Sudbina jevrejskih izbjeglica u južnim oblastima Crne Gore koje su u periodu 1941–1944. pripojeni Albaniji nije dovoljno istražena. Albanski historičar Apostol Kotani kao jedinog spasioca iz ovog regiona pominje Petra Jankovića iz sela Tejani (alb. Ftanj) u Krajini, regionu koji se nalazi u barskom kraju na jugozapadnoj obali Skadarskog jezera. Priču o njemu zabilježio je na osnovu sjećanja njegovog rođaka Gjergja Pëgjonovića (Jankovića)², razgovor su vodili u septembru 2006. godine u Ulcinju. Petar Janković se navodno zbližio s jevrejskim radnicima već u međuratnom periodu dok je živio i radio u Turskoj.³ Nedugo prije Drugog svjetskog rata, oko 1939/40., vratio se u zavičaj, gdje se posvetio stočarstvu i zemljoradnji. Iz sjećanja koja prenosi Kotani nije sasvim jasno da li se priča o spašavanju Jevreja odnosi na italijansku ili tek njemačku okupaciju. Ne navodi se nažalost ni ime ni porijeklo spašenog čovjeka. Saznajemo samo da je pobjegao iz logora u Baru (alb. Tivar) na teritoriji okupirane Crne Gore, gdje se prema ovom sjećanju među zarobljenim antifašističkim borcima nalazio izvjestan broj Jevreja.⁴ Igron slučaja je naišao na Petra koji se vraćao kući iz barskog pazara. Kad mu je odbjegli zarobljenik objasnio svoju situaciju, Petar mu je rekao da ga sačeka u njegovoj štali, gdje mu je iz svog sela donosio hranu. Kasnije su podigli kućicu od slame u kojoj se izbjeglica krio sve do kraja rata. Jevrej je navodno kod sebe imao izvjesnu količinu novca koju je nudio Petru, ali je ovaj odbio da uzme bilo šta za sebe. Novac je na kraju podijelio siromašnima i dio ostavio crkvi (Kotani, 2013: 71–2).

Donekle drugačiju verziju priče o spasiocu Petru Jankoviću nalazimo u knjizi fotografa Normana H. Geršama (Gersham) *Besa: Muslims Who Saved Jews in World War II*, koja takođe prenosi sjećanje Gjergja Pëgjonaja. I ovdje se pominje da je Petar Janković (Pjeter Jankovic) radio u inostranstvu, tačnije u rudniku u Kanadi, gdje je stekao nekoliko jevrejskih prijatelja. Krajem 1940. godine vratio se u selo Tejani (Ftjan). Petar je prema ovoj verziji sreo izbjeglog jevrejskog zarobljenika 1944. godine kad se vraćao u svoje selo. Izbjeglica je bio porijeklom sa Kosova i zvao se Mehmet. Petar mu je dao hljeb i sakrio ga u svojoj kući. „Brda su bila puna izbjeglih zatvorenika i Jevreja u bjekstvu, i kolaboracionisti su gonili Jevreje i ubijali ih. Bilo je opasno za njih da putuju zajedno, zato su se svake noći, s brda na brdo, spora-

² U engleskom prevodu knjige navodi se netačno kao „George Pëgjinoviç (Jankovic)“ (Kotani, 2013: 72). Ispravna albanska verzija imena ovog sagovornika je Gjergj Pëgjonaj.

³ Navodno „u rudniku uglja u Istanbulu“ (in a coal mine in Istanbul), što je vjerovatno greška.

⁴ Vjerovatno se radi o logoru u Baru koji je funkcionisao od septembra 1942 do 20. oktobra 1943, dakle, još u vrijeme italijanske okupacije.

zumjevali zviždanjem. Mehmet se godinu dana krio u Petrovoj štali i brinuo je o ovcama. Izgradio je novu štalu i kameni zid. Ljudi sa sela su štalu zvali Mehmetova štala. Preko dana, Mehmet je živio kao musliman, ali se tajno molio kao Jevrej. 1945. godine Mehmet je obukao žensku odjeću i prešao u Skadar u Albaniju, Ftjan se nalazio vrlo blizu albanske granice. Svaki kontakt se tada prekinuo. 1979. Ftjan je uništio zemljotres i selo je napušteno. Od svega je ostao samo onaj zid koji je sagradio Mehmet. Bio sam još momak kad mi je u Ftjanu 1968. Petar Janković ispričao ovu priču, i nedugo nakon toga je umro. Obećao sam Petru da ću zapamtiti što mi je rekao. Sada sam to obećanje ispunio“ (Gersham, 2008: 116). Možemo pretpostaviti da je ime Mehmet bilo lažno i da je stvarno ime Jevreja koji se krio u selu Tejani bilo drugačije.

Priču o jednom drugom spasitelju iz južnog pojasa Crne Gore koji je tokom Drugog svjetskog rata u vrijeme italijanske i njemačke okupacije pripadao Albaniji ispričao mi je u septembru 2021. godine u Ulcinju novinar i publicista Mustafa Canka. Radi se o sjećanju Milovana Đakonovića, koji je kao dijete živio u Vladimiru kod rijeke Bojane. Njegov otac, iako Crnogorac, bio je načelnik tamošnjeg okruga, uprkos činjenici da se ovaj kraj poslije 1941. našao pod albanskom kolaboracionističkom vlašću. Tokom rata, vjerovatno 1944. godine, u Vladimir je došao jedan čovjek iz Vojvodine: „oni nisu znali ko je i šta je ali ga niko nije tjerao“. Radilo se, naravno, o Jevreju koji je ovdje tražio sigurnije utočište. Milovanov otac je dao glavni doprinos njegovom čuvanju i spašavanju. Kad se rat završio, Jevrej je pošao za Ameriku. Trideset godina kasnije, oko 1975. godine, granice Socijalističke Republike Crne Gore su jednog dana bez prethodne najave i zvaničnog razloga prešla luksuzna kola s registracijom ambasade SAD. Uzbuđena komunistička tajna policija je nervozno i budno pratila automobil cijelo vrijeme dok je prolazio kroz crnogorsku teritoriju. Limuzina se zaustavila tek ispred jedne obične kuće u Vladimiru, na samoj granici s Albanijom. Pokazalo se da je strogo nadgledanim kolima putovao sin spašenog Jevreja, koji je u međuvremenu postao „drugi ili treći sekretar američke ambasade“ u Beogradu. U skladu sa željom svoga oca, pronašao je u Crnoj Gori porodicu njegovog spasioca koju je posjetio i donio im poklone (Canka, razgovor, 2021).

Bilo je i Jevreja koji su izbjegli u Albaniju da bi kasnije zbog raznih okolnosti prešli u Crnu Goru. Apostol Kotani citira svjedočanstvo Wjere Matuszewicz (albanski prepis Vjera Matusević, kasnije Kilica) iz Poljske. Njena porodica je poslije nacističke okupacije uspjela preći u Italiju. Vjerin stric Leon,⁵ trgovački predstavnik u Francuskoj, uspio je zahvaljujući svom alban-

⁵ Kotani donosi njegovo prezime u albanskoj transkripciji kao Xhinkolski. Istoričarka Esilda Luku navodi njegovo ime kao Leo Dzienciolski u svom za sada još neobjavljenom radu „Some Aspects of Albania’s Stance toward Jews during World War II (1939–1944)“, In:

skom prijatelju Mikelu Kilici prebaciti porodicu u Drač u Albaniju gdje im je Mikel obezbijedio smještaj. „Leon je 1942. pošao u Jugoslaviju po druge članove svoje porodice, ali su ga u Crnoj Gori uhapsili nacisti i zatvorili u koncentracioni logor. Na sreću, zatvorenici su se probili iz logora i oni koji su mogli bježati su se spasili. Tokom bjekstva je Leon bio pogođen nacističkom vatrom. Iako je bio ranjen, uspjeli su ga prebaciti u Skadar gdje ga je Mikel pronašao i poveo u Tiranu, da bi ga pregledao doktor Zyma, koji je tri mjeseca tajno brinuo o Leonu. Zbog toga što je izgubio vid, Leon više nije mogao da putuje“ (Kotani, 2013: 30).

Iako raspoložemo samo oskudnim i fragmentarnim svjedočanstvima, izgleda da su preko Albanije (uključujući i dijelove raskomadane Jugoslavije koji su tokom rata zvanično pripadali Albaniji) u Crnu Goru zbog kompleksnih ratnih okolnosti mogli u nekim slučajevima povremeno stići i Jevreji iz Bugarske i teritorija koje su se tokom rata našle pod bugarskom kontrolom, posebno iz Makedonije. U svjedočanstvu porodice Jusufa Sadika Mimonaja iz kosovskog sela Prokolluk, koja je od proljeća 1944. do kraja rata uspješno krila šestočlanu jevrejsku porodicu iz Skoplja (prezime se u ovom izvoru ne navodi), pominje se da je glava ove porodice, stari trgovac pšenicom Avrom, „imao kćerku u Albaniji i dva sina koji su se krili u Crnoj Gori“ (Gersham, 2008: 112). Iako danas iz retrospektivnog gledišta znamo da su Jevreji u Bugarskoj na kraju pošteđeni tragične sudbine Jevreja iz drugih područja Evrope koji su postali žrtve holokausta, tokom rata se mnogima činilo da je samo pitanje vremena kada će i u Bugarskoj početi transporti Jevreja u nacističke koncentracione logore. Ratom uvećana Bugarska se nakon raskomadanja Jugoslavije direktno graničila s Albanijom pod talijanskom kontrolom. Neki Jevreji iz teritorija pod bugarskom vlašću prelazili su ilegalno granicu slično kao jevrejske izbjeglice iz Srbije i drugih djelova okupirane Jugoslavije. Preko rodnog Pirota, Sofije, Skoplja i Uroševca/Ferizaja se u Albaniju uspješno sklonio Rudi Abrabanel (Abravanel), koji se već nakon aprilskog bombardovanja Beograda s grupom mladih jevrejskih prijatelja pokušao domoći crnogorske jadranske obale u lažnoj nadi da će ih odatle prevesti engleski brodovi do Palestine. Abrabanel usput, nažalost bez daljih detalja, pominje ratnu sudbinu svoje sestre, „...koja se udala i zajedno sa svojim suprugom pošla u crnogorske planine“ (Comforty, 2021: 266). Iz odlomka nije jasno da li je njegova sestra prešla u Crnu Goru iz Albanije ili je možda došla iz Beograda već ranije. U stvari, druga verzija je tačna – radilo se o komunističkoj aktivistkinji i partizanki Reni Abravanel o kojoj će biti riječi malo kasnije.

František Šístek and Markéta Slavková (eds.), *Living Together in the Balkans: Tolerance, Coexistence and Reconciliation* (u štampi).

Lujo Davičo (1908–1942), avangardni umjetnik i balet majstor iz Beograda, čije ime nosi najpoznatija škola baleta u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji, bio je takođe jedan od onih koji su uspjeli da pronađu utočište u Crnoj Gori u vrijeme čvršće faze italijanske okupacije nakon sloma Trinaestojulskog ustanka. Iz njegove biografije, koju je pod naslovom *Lujo Davičo – fragmenti života* na osnovu do sada uglavnom šturih, ponekad i protivrječnih podataka 2019. objavila istoričarka Saša Brajović, jasno se vidi da je uprkos svim istraživačkim naporima često vrlo teško, ili jednostavno nemoguće, doći do tačnih i pouzdanih podataka o sudbini pojedinih jevrejskih izbjeglica i njihovih kretanja po Crnoj Gori. Prema svjedočanstvu njegove tadašnje studentkinje, buduće glumice Mirjane Kodžić, Lujo Davičo se kao jedini nastavnik nakon njemačkog bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. pojavio na svom radnom mjestu u Muzičkoj akademiji s namjerom da dalje ispunjava svoje zadatke. Međutim, to je istovremeno prvi i zadnji pouzdani podatak o njegovoj sudbini u Beogradu nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju. Ne znamo kako je Davičo dalje nastavio da živi u glavnom gradu, niti kada ga je i pod kojim okolnostima napustio. Saša Brajović pretpostavlja da je Davičo Beograd napustio tek nakon nekoliko mjeseci ilegalnog života, u vrijeme kada su životni uslovi za Jevreje bili već nepodnošljivi: „Sigurno je uz pomoć svojih istomišljenika, prijatelja, sunarodnika, nekako uspeo da izađe iz Beograda. Moguće da je to bilo od sredine septembra 1941, kada su stvorene prve slobodne partizanske teritorije preko kojih je mogao prebeći“ (Brajović, 2019: 137). Naravno, ne možemo sasvim isključiti ni mogućnost da je Davičo u Crnu Goru u stvari stigao ranije, na proljeće 1941., kada su za bijeg u pravcu južnog Jadrana postojale znatno pogodnije prilike koje je iskoristila većina jevrejskih izbjeglica iz Beograda o čijim ratnim trajektorijama smo bolje obaviješteni. Prema S. Brajović, većina Lujovih prijatelja i rođaka poginula je već u prvoj fazi okupacije, drugi su poginuli tokom rata kao pripadnici NOB-a i oni koji su dočekali kraj rata i možda su znali više o njegovoj ratnoj sudbini, nisu ostavili svjedočanstva i danas nisu više među živima. Lujo Davičo, slično većini jevrejskih izbjeglica o kojima ponešto znamo, nikada ranije nije posjetio Crnu Goru. Nije tamo imao nikakve porodične veze, ali se kao pripadnik KPJ i aktivan predratni član ljevičarski nastrojenih kulturnih krugova mogao osloniti na neke partijske kontakte (poznato je da su se Crnogorci uoči rata uprkos svom malom udjelu u cjelokupnom stanovništvu Jugoslavije mogli pohvaliti disproportionalno velikim učešćem u redovima partije i SKOJ-a, komunističke omladinske organizacije).

Sve što je Brajović uspjela saznati o okolnostima njegova dolaska bazira se na jedinstvenom svjedočanstvu publiciste Veljka Šakotića iz Nikšića, koji je preminuo 2002. Prema Šakotiću, koji je kao ilegalni član KPJ boravio

u okupiranom Nikšiću sve do sredine 1943, Davičo je u Crnu Goru dospio zahvaljujući Iliji Erbezu, studentu i šahovskom majstoru beogradskog univerziteta i članu KPJ, koji se u Nikšić vratio kao u svoj zavičaj. Erbez, koji je nekoliko mjeseci kasnije poginuo u antifašističkoj borbi, vjerovatno je uspio srediti da Daviča zaposli porodica Makrid, koja je u centru Nikšića držala istoimeni hotel. Nakon što je početkom 1942. hotel za svoje potrebe preuzela italijanska okupaciona vojska, služio je italijanskim oficirima kao menza. Nije poznato da li je Davičo imao lažne dokumente niti da li je nekome bio poznat njegov jevrejski identitet. Autorka pretpostavlja da su Italijani, slično kao i u slučaju drugih obrazovanih Jevreja, cijenili njegovo znanje stranih jezika. Prema poznatim svjedočanstvima, Davičo je u Hotelu „Makrid“ radio kao konobar i pomoćnik kuhinje (Brajović, 2019: 138).

Na proljeće 1942., u Crnoj Gori su bile u toku ofanzive italijanskih i kolaboracionističkih (četničkih i zelenaških) jedinica protiv partizanskih snaga, koje su se sredinom godine morale uglavnom povući u pravcu Bosne i Hercegovine. U samom Nikšiću dolazilo je do hapšenja i likvidacija predstavnika NOB-a i njihovih simpatizera, koji su prije pogubljenja javno vođeni kroz centar grada u cilju zastrašivanja stanovništva. Nekoliko Lujovih poznanika, Jevreja i komunista, u to vrijeme je izgubilo svoje živote. Prema svemu sudeći, Davičo je u okupiranom gradu ostao sâm, bez kontakata i bez šansi da će u dogledno vrijeme dobiti priliku da se pridruži partizanskim jedinicama koje su iz Crne Gore privremeno istjerane. Davičo je vjerovatno imao priliku da i dalje nastavi da živi u ilegali, ali se umjesto toga odlučio za radikalnu individualnu akciju otpora. 25. juna 1942. izvršio je atentat protiv italijanskih oficira u menzi hotela gdje je bio zaposlen: bacio je bombu usred njih, sigurno znajući da ni sâm neće ostati živ. Kako navodi Saša Brajović, sačuvani pismeni izvori niti kasnija svjedočanstva ne pružaju dovoljno podataka o njegovom herojskom podvigu. Prema jednom partizanskom dokumentu, na licu mjesta je ubio jednog oficira, dva su kasnije podlegla povredama i nekoliko je ranio. Prema jednom posrednom usmenom svjedočanstvu, zabilježenom tek nakon izvjesne vremenske distance, Davičo nije uspio ubiti ni jednog oficira, sâm je bio najprije ranjen pa onda ubijen još na licu mjesta. Prema još jednom svjedočanstvu, poslije uspješnog atentata bio je mučen u zatvoru koji su u gradu vodili karabinjeri, i dva dana kasnije, 27. jula 1942. strijeljan pod brdom Trebjesom, gdje su okupatori izvodili većinu pogubljenja u Nikšiću, zajedno sa još dvadesetak komunista, partizana i njihovih jataka iz redova lokalnog stanovništva. Prema jednom italijanskom dokumentu, ovo pogubljenje predstavljalo je svojevrsnu odmazdu za atentat protiv oficira, ali o liku i sudbini samog atentatora isti dokument ne donosi nikakve detalje. Na osnovu posrednih informacija Vladimir Dedijer, nakon rata poznati jugoslovenski istoričar,

u svojim ratnim dnevnicima nekoliko mjeseci kasnije zabilježio je da je Davičov atentat koštao živote dva italijanska oficira. Sigurno je da je atentat predstavljao jedan individualan čin otpora, iza kojeg nije stajala nikakva naredba partizanske komande ili KPJ (Brajović, 2019: 146–148).

Prema svjedočenju Mile Makrid, vlasnice hotela u kojem je došlo do atentata, dan nakon sinove smrti u Nikšić je stigla njegova majka Streja Levi-Davičo, koja je ranije bila u internaciji na teritoriji Albanije. „Verujem da je ova podudarnost prenaplašena“, navodi Saša Brajović i nastavlja: „Ipak, sudeći prema kasnije zapisanim sećanjima o Streji Davičo, ona je zaista bila u Nikšiću u potrazi za svojim najmlađim sinom, a stigla je, verovatno, neposredno posle njegove pogibije. U tekstu objavljenom u *Politici* 19. juna 1952, Dedijer ističe da je Streja Davičo, „vođena iz zatvora u zatvor posle hapšenja u Albaniji s poslednjim sinovljevim pismom u ruci i puna nade da će ga sresti“, stigla u Nikšić u julu 1942. Slično je zabeležio i Rafailo Blam u svom sećanju na Streju Davičo u *Jevrejskom biltenu*. Lutanja Streje Davičo po logorima i skrivanje u Crnoj Gori zasada ostaju nepoznata“ (Brajović, 2019: 149–150). Streja Davičo preživjela je rat, u kojem je izgubila djecu, veći dio uže i šire rodbine, prijatelja i poznanika. Iako je umrla u dubokoj starosti, tri decenije kasnije, 1978. godine, na njenom nadgrobnom spomeniku na beogradskom jevrejskom groblju, po njenoj izričitoj želji, isklesana je fraza „žrtva fašizma“, koja se inače u poslijeratnoj Jugoslaviji koristila u slučaju direktnih žrtava rata (Brajović, 2019: 30).

Neke pripadnike Narodnooslobodilačkog pokreta jevrejskog porijekla nijesu uhapsili i pogubili Italijani nego četnički kolaboracionisti koji su pored vlastitih oružanih jedinica držali u svojim rukama takođe civilnu vlast i sudstvo u velikom dijelu okupirane Crne Gore (Pajović, 1977). Prema sjećanju Vlada Šušovića iz Podgorice, kasnije pravnik i državnog tužioca, njegova starija sestra-skojevka je na početku okupacije pružila privremeno utočište i pomoć dr Ružici Rip (Ripp, 1914–1942), rođenoj u Bezdanu u Vojvodini, koja je u Crnu Goru stigla iz Beograda: „U našu kuću koja je tu, porodična, došla je jedna djevojka. Ja sam je zapamtio kao veoma mladu, nižeg rasta. Dočekala je moja sestra koja je bila skojevka, i uvela je u sobu. Ona je u našoj kući ostala dva ili tri dana. Tu su dolazili neki mlađi ljudi, momci i djevojke, koji su tu sa njom nešto razgovarali. Ona iz kuće nije izlazila. Mene su upozorili, posebno sestra, da ne kažem nekome da je tu u našu kuću neko došao. I ja sam naravno šutao. Međutim, treći dan, oni su je iz kuće naše odveli negdje, i kasnije sam od svoje sestre doznao da je to bila jedna mlada ljekarka, Jevrejka, koja je po nekoj skojevskoj vezi došla iz Beograda u Podgoricu, tu da bi se prebacila na slobodnu teritoriju, partizansku teritoriju. To su oni i uradili, prebacili je, i ona je došla sa jedinicom partizanskom do Kolašina“ (*Pravednik*,

2014). Kao pripadnicu Komskog partizanskog odreda, Ružicu Rip su u martu 1942. u jednom napadu na Crkvinama zarobili četnici. Nekoliko dana kasnije, bila je zajedno sa još jednom partizankom javno obješena usred Kolašina. Pogubljenju mlade partizanske ljekarke i njene ratne drugarice obavezno su prisustvovali đaci lokalne škole. Milovan Đilas, revolucionar, intelektualac i visoki funkcioner KPJ, jedan od vođa partizanskog pokreta u Crnoj Gori u prvoj fazi rata 1941–1942, zabilježio je u svojim memoarima *Revolucionarni rat* kratko svjedočanstvo o sudbini Ružice Rip, „...medicinarke i Jevrejke, koja je izgledom mogla biti i Makedonka ili Južnosrbijanka: ona je u Crnu Goru dobežala, izgleda, sa svojim mladićem Milutinom Lakićevićem, takođe mesnim funkcionerom. Ružicu su u martu 1942. zarobili četnici. Ali nju nisu streljali, nego – držeći se crnogorske ili svoje predrasude prema ženama da nije dostojna metka – obesili je nasred Kolašina. Ona je bila jedino lekarski pomoćnik: to četničkom sudu ne bi bilo dovoljno da izreknu smrtnu presudu da nije bila tuđinka i Jevrejka i devojka partizanskog funkcionera...“ (Đilas, 1990: 38). Vera Obradović je za tragičnu smrt svoje starije sestre Ružice Rip saznala punu istinu tek poslije završetka rata: „Posle ustanka u Crnoj Gori, Ružica iz Podgorice odlazi u Kolašin. Bila je jedini lekar u Komskom odredu, gde je lečila ranjenike, organizovala bolnicu u Kolašinu i držala kurseve za bolničarke. Četnici su je zarobili u Crkvini, gde nije htela da napusti ranjenike. Odvedena je u kolašinski zatvor i osuđena na smrt vešanjem. Obešena je 25. marta 1942. godine. Mi smo za tu tragediju doznali iste godine, ali ne i celu istinu – samo toliko da Ružica nije više među živima. Moji roditelji su doznali za smrt kćerke još pre transporta u logor. (...) Nakon povratka u Sombor, zaustavila me je jedna potpuno nepoznata žena, predstavila se i saopštila mi da je za vreme rata živela u Kolašinu kao učiteljica. Četnička vlast joj je naredila da sa decom iz osnovne škole prisustvuje izvršenju smrtno kazne vešanjem dr Ružice Ripp. Od užasavajućeg i bolnog saznanja nisam znala gde da krenem na ulici, niti gde sam pošla, zavrtilo mi se u glavi. Mada naviknuta na nedaće, na takav sadizam bila sam potpuno nepripremljena, čak i posle pet koncentracionih logora. Mislila sam da mi je sestra streljana ili možda poginula u borbi, jer je pošla u partizane da leči ranjenike. Moja sestra Ružica bila je jedini lekar-žena koja je na tako svirep način završila svoj život, sa nepunih 28 godina“ (Obradović, 2003: 120, 126; uporedi: Romano, 1980: 278).

Kod Srednjeg u centralnoj Bosni kamo se povukao zajedno sa značajnim dijelom crnogorskih partizanskih jedinica, četnici su u aprilu 1942. zarobili i ubili i Alfreda Horovica, u to vrijeme pripadnika Romanijskog partizanskog odreda. Horovic, student iz Sarajeva, kao skojevac je početkom rata prešao u Crnu Goru, gdje je učestvovao u Trinaestojulskom ustanku 1941. i u neuspješnom partizanskom napadu na Pljevlja iz 1. decembra iste godine

(Romano, 1980: 278). U Crnu Goru je poslije okupacije uspjela prebjeći i Rena Abravanel (Rada Ćorović) iz Beograda, još prije rata aktivna u komunističkom pokretu. U avgustu 1941. uključila se u partizanske jedinice kao borac Durmitorskog odreda, kasnije je bila aktivna kao pozadinski politički radnik. „Juna 1942. u borbi sa četnicima ranjena je i zarobljena. Predata je italijanskim fašistima, koji su je početkom 1943. u Kolašinu osudili na smrt. O njenom junačkom držanju prilikom streljanja Crnogorci su ispevali pesmu, koja je pevana u toku rata“ (Romano, 1980: 278).

Jedan od rijetkih primjera kada su u crnogorskoj štampi tokom rata pominjani konkretni pojedinci jevrejskog porijekla (ne računajući antisemitsku propagandu u kojoj dominira demonizacija lika i djela komunističkog revolucionara Moše Pijade) pronašao je istoričar Boban Batrićević u lokalnom listu *Pljevaljski vesnik* iz 28. septembra 1942. Navodimo integralan tekst ove novinske vijesti, koja je izašla pod naslovom „Sahrana Vide Alkalaj“: „Prošle srede⁶ nije jutro živa dočekala Vida Alkalaj profesor ovdašnje gimnazije. Brza i teška boljka je gotovo iznenada otrgla sa ovoga sveta tu divnu devojkicu, čiji je prvi javni korak bio posvećen Pljevljima i njegovoj prosveti. Činjenica da je ona ovde bila bez ikoga svoga od roda, učinila je munjevitom brzinom da se oko njenoga odra sabere jedna druga, iako nerođena no zato ni malo manje prisna i ožalošćena porodica, da je oplače i do večne kuće isprati. Na čelu sa industrijalcem g. Baruhom, Pljevlja su toga dana dala o sebi najljepše svedočanstvo. Ne samo što su pljevaljske gospođe u velikom broju pohrlile da učine dužnost pokraj odra, ne samo što su pokojničine učenice potrčale da njen kovčeg prekriju cvećem, nego je i pogrebna povorka bila neobično velika, iako je kiša padala. Crkvena opština joj je dodelila raku u svojem groblju. Nad odrom održan je dirljiv govor. A kad je nad spuštenim kovčegom zaromorila sveža zemlja, zajecala su mnoga srca na jedan tako dirljiv način kao da su tu bili najrođeniji, pa mogli orositi tople suze i pokrivle raskošne kite cveća. Odista je dobra Vida Alkalaj lepo ispraćena, a nama, u ovim sumornim danima, ostala uteha da na svetu ipak ima nežnih srdaca i plemenite čovečnosti“ (Sahrana Vide Alkalaj, 1942: 2). Zanimljivo je da se direktno ne ističe jevrejski identitet pokojnice. Ipak, njeno prezime je izrazito jevrejsko (isto kao i prezime pomenutog „industrijalca g. Baruha“). Činjenica da je crkvena opština za njen grob odvojila raku na svom groblju dodatno potvrđuje da pokojnica u vjerskom pogledu nije pripadala jednoj od dvije u pljevaljskom kraju dominantne konfesije, pravoslavlju ili islamu. Iako se jevrejski identitet ne pominje direktno, svakom čitaocu moralo je biti evidentno da je *Pljevaljski vjesnik* opisao sahranu jedne Jevrejke. Kako zaključuje Boban Batrićević, nezamisljivo je da

⁶ Prošla srijeda = 23. septembar 1942.

bi se o nekoj osobi jevrejskog porijekla u vrijeme njemačke okupacije u crnogorskoj kolaboracionističkoj štampi pisalo na jedan ovako pozitivan način (Batrićević, 2021: 183).

Sama po sebi, novinska vijest o sahrani Vide Alkalaj predstavlja zanimljiv primjer koji pokazuje da su neki Jevreji pod italijanskom okupacijom nastavili da žive relativno slobodno, bez primjetne anatemizacije i diskriminacije, očito integrisani u lokalno društvo. Iz drugih izvora ipak saznajemo da je sudbina Vide Alkalaj u vrijeme okupacije bila znatno teža i složenija. U časopisu Jevrejske zajednice Crne Gore *Almanah* 2019. objavljeno je pismo Bele-Velinke Aritonović iz Pljevalja. Njena majka je na početku Drugog svjetskog rata pružila utočište sarajevskoj porodici Baruh: „Kod moje mame Vasiljke Aritonović, izbegla je iz Sarajeva imućna četvoročlana porodica Baruh, supružnici sa dva sina. Kod Vasiljke su preživeli i napad 1. decembra 1941. godine, bez ikakvih posledica.⁷ Niko ih nije uznemiravao. Zajedno sa grupom Pljevljaka napustili su Pljevlja 1943. kada je Italija kapitulirala. Po oslobođenju, saznala sam da su se u Sarajevo vratila dva sina što znači da roditelji nijesu preživjeli, vjerovatno kao stariji, umrli su“ (Delibašić-Nenadić, 2019: 30). „Industrijalac Baruh“ koji se pominje u vijesti iz lokalnog lista o sahrani Vide Alkalaj iz 1942. godine bio je, dakle, glava pomenute porodice. Pominje se najvjerovatnije i u svjedočanstvu preživjele Rašele Knežević-Levi iz Višegrada: „Pošli su svi Jevreji iz Višegrada. Neki su ostali u Priboju. Mom dedi je jedan drug iz mladosti iz Sarajeva, Baruh, bio je dobrostojeći, rekao: „Ti, Gavro, dođi sa porodicom u Pljevlje jer su Pljevlje van pruga“. Mi smo otišli u Pljevlje i tu smo bili dok se Italijani nisu povlačili i iz Pljevalja“ (Knežević-Levi, 2009).

Uz svjedočanstvo vezano za porodicu Baruh, Bela-Velinka Aritonović je Redakciji poslala članak Dragog Delibašića i Mirka Nenadića „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II svjetskom ratu“, koji je izašao u *Pljevaljskim novinama* 1. marta 1998. U tekstu se uglavnom na osnovu sjećanja Pljevljaka govori i o Vidi Alkalaj kao i o nekim jevrejskim izbjeglicama koji su u vrijeme italijanske okupacije pronašle utočište u tom gradu: „Profesor francuskog jezika Vida Alkalaj došla je u Pljevlja pred II svjetski rat kao diplomirani profesor francuskog jezika, koji se u pljevaljskoj Gimnaziji predavao od I do VIII razreda. Tako je gospođica Alkalaj francuski predavala svim razredima. Kao profesor, veoma prijatne spoljašnosti i vrlo ljupka i neposredna osoba, osvojila je naklonost ne samo učenika i kolega profesora nego i drugih ljudi sa kojima se izvan Gimnazije družila. Profesorica Alkalaj je stanovala kod jedne

---

⁷ Radi se o poznatom neuspješnom pokušaju zauzimanja grada od strane partizanskih jedinica – Bici kod Pljevalja 1. decembra 1941.

ugledne pljevaljske porodice Popović, čija se kuća nalazila na Varoši. Pljevaljski momci su često, izvečeri, ispod prozora simpatične profesorice, uz pratnju gitare, tiho pjevušili. Bile su to serenade, koje su verovatno godile gospođici Alkalaj. U to vreme živelo se srećno i zadovoljno. Rat koji je usledio izmenio je život stanovnika Pljevalja a posebno Vide Alkalaj protiv čijeg naroda je otpočeo neviđen genocid. Pljevlja su potpala pod italijansku okupacionu zonu. To je bilo značajno jer se smatralo da Italijani ne sprovedu progon Jevreja kao što čine Nemci i ustaše. I pored toga, profesoricu je snašla neprilika. Ostala je bez posla. Umesto francuskog jezika, u Gimnaziji je uveden italijanski jezik. Vida Alkalaj je ostala bez sredstava za život. Međutim, pritekli su mnogobrojni prijatelji koje je profesorica imala u Pljevljima. Delilo se ono što se imalo, a imalo se još uvijek dovoljno. Početkom ustanka u Crnoj Gori, pogotovo poslije Pljevaljske bitke 1. decembra 1941. godine, nastupili su teški dani za sve pa i za profesoricu Alkalaj. Za nju je usledila još jedna opasnost u proleće 1942. godine kada je u Pljevlja došao, u specijalnu misiju, nemački poručnik Kurt Valdheim (Waldheim), sa pratnjom i specijalnom radio stanicom. Tada je u Pljevljima bila italijanska 31 divizija Pusterija sa 2000 vojnika. Pojava K. Valdhajma predstavljala je za sve žitelje veliku opasnost. Italijani su uveli policijski čas, vršili su hapšenja i ubistva. Tako su 4. maja 1942. godine na Senjaku streljana 34 taoca, rodoljuba. Sve je to stvorilo veliku psihozu straha i nesigurnosti. To je sve sa svojim poznanicima i prijateljima doživljavala i profesorica Vida Alkalaj. Nervi su popustili i ona je jednoga jutra nađena mrtva u krevetu svoje sobe. Bila je mlada, zdrava, nikad bolesna. Verovatno da je u čitavom tom košmaru i neizvesnosti digla ruku na sebe. Smrt drage profesorice Vide Alkalaj sa tugom je primljena u Pljevljima. Do večne kuće ispratili su je njeni đaci, kolege profesori, prijatelji, svi oni koji su je voleli, poštovali i cenili. U pratnji su bili i oni koji su joj nekada, izvečeri, ispod prozora, uz gitaru pjevušili. Pljevaljski momci sad su jekali. Na Varoškom groblju, sa desne strane, u samom dnu do ograde, i danas počivaju zemni ostaci Vide Alkalaj, sa skromnim nadgrobnim obeležjem i Davidovom zvezdom“ (Delibašić – Nenađić, 2019: 30–31).

Iz gore navedenog možemo zaključiti da je Vida Alkalaj živjela u Crnoj Gori već prije rata kao jedna u lokalnoj sredini poznata, poštovana i voljena osoba. Ipak, zbog gubitka posla i sve veće nesigurnosti, koju je kao Jevrejka morala osjećati, njena sudbina pod italijanskom okupacijom nije bila ružičasta. Kontroverzna ratna prošlost Kurta Valdhajma (1918–2007), kasnijeg generalnog sekretara Ujedinjenih nacija (1972–1981) i predsjednika Austrije (1986–1992), postala je opštepoznata na vrhuncu njegove političke karijere i trajno je uništila njegovu reputaciju u svijetu (kao predsjedniku Austrije zabranjen mu je ulazak u SAD, dok su ga zvaničnici evropskih zemalja uglavnom

izbjegavali). U Pljevlja je mladi Valdhajm došao u martu 1942. kao njemački predstavnik zadužen za vezu s italijanskom divizijom Pusterija. Apsolutno je shvatljivo da su se malobrojni Jevreji, kao vjerovatno i mnogi drugi žitelji pljevaljskog kraja, s razlogom plašili da će Njemci, koji su već bili opštepoznati kao beskompromisni okupatori i organizatori genocida, preuzeti kontrolu nad ovim krajevima. Ipak, moramo napomenuti da je Valdhajm napustio Pljevlja već u julu 1942. i nije više bio u gradu krajem septembra kada je Vida Alkalaj preminula, zato ne možemo povezivati njenu smrt direktno sa njegovim ličnim prisustvom. Naravno, nepodnošljiva i sve teža egzistencijalna situacija mogla je biti dovoljan razlog za samoubistvo, kao u slučaju mnogih drugih Jevreja širom Evrope u to vrijeme.

Iz članka Dragog Delibašića i Mirka Nenadića saznajemo za još jednu osobu jevrejskog porijekla koja je u Pljevljima živjela već prije Drugog svjetskog rata. Radilo se o Sidi Đorđević, koja je u grad došla prije okupacije kao supruga kapetana Đorđevića, komandira čete za veze u 48. pjedašijskom puku stacioniranom u Pljevljima. Njeno jevrejsko djevojačko ime nije poznato. „Stanovali su u kući Begovića kod zgrade Vojnog okruga (Krstata kasarna). Nisu imali dece. Posle kapitulacije Jugoslavije Đorđević je odveden u internaciju u Nemačku. (...) Supruga Sida je još neko vreme ostala u Pljevljima. Niko je nije uznemiravao zbog jevrejskog porekla. Teško je sama živjela pa je jednoga dana otišla za Srbiju, kod rodbine svoga muža. Uspjela je da u krugu rodbine svoga muža preživi rat“ (Delibašić – Nenadić, 2019: 31).

Pored Side Đorđević i Vide Alkalaj, u Pljevlja su tokom 1941. i 1942. pristizale izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, gdje su nacisti i ustaše za razliku od oblasti pod italijanskom kontrolom provodile politiku „konačnog rješenja“, uključujući internacije, konfiskaciju imovine, ubistva i transporte Jevreja u koncentracione logore. Krajem ljeta 1941. u Pljevlja je stigla grupa jevrejskih izbjeglica iz Sarajeva, koji su se uglavnom smjestili u Hotelu „Srpski kralj“ (nakon rata Hotel „Zelengora“) vlasnika Branka Brana Nenadića. „U grupi je bilo i starijih a i mlađih osoba. Svi su bili lepo obučeni, delovali su gospodstveno. Stariji su, uglavnom, boravili u hotelu, mlađi su se mogli videti na ulicama Pljevalja. Nekoliko omladinaca-rodoljuba iz Pljevalja uspjelo je da ostvari kontakt, da im se približi i ponudi svoju pomoć. U razgovoru sa njima saznali smo šta se sve po Sarajevu radi sa Jevrejima. Pričali su nam kako su uspjeli pobeći, te kakvi su im dalji planovi. U Pljevljima žele ostati dok se ne ukaže prilika da produže dalje preko Crne Gore. Cilj je bila morska obala, a odatle prebacivanje u neku sigurniju zemlju. (...). Krajem septembra 1941. godine ova grupa Jevreja napustila je Pljevlja“, zaključuju autori članka na osnovu sjećanja savremenika. Dalja sudbina ovih izbjeglica niti njihova imena nisu nam poznati. Zbog lošeg zdravstvenog stanja, jedan član ove grupe – Adolf

Rehter (ili Rehtor), ostao je u Hotelu „Srpski kralj“ u Pljevljima. S obzirom na nepredvidljivu situaciju u čvršćoj fazi italijanske okupacije nakon Trinaestojulskog ustanka, kada su bila učestala hapšenja iz svakojakih razloga, nije htio da bude smješten u sreskoj bolnici, koja je istovremeno služila kao bolnica za italijanske vojnike. Umjesto toga, u hotelu ga je posjećivao sreski ljekar dr Svetozar Milatović. Zahvaljujući tome, sačuvani su računi za liječenje i druge potrebe vezane za njegov boravak. Milatović je prema bilješkama sastavio i redovan konzilijum drugih ljekara za pregled bolesnika. Uprkos svim naporima, Adolf Rehter (ili Rehter) umro je u oktobru 1941. Sačuvani su i detalji vezani za troškove sahrane koje članak takođe donosi (Delibašić – Nenadić, 2019: 32). Iako je kod pokojnika pronađena izvjesna količina novca koja je pokrila veći dio troškova, ipak je ostala razlika koju je vjerovatno doplatila opština Pljevlja, na čijem čelu se u to vrijeme nalazio Bogdan Nenadić, blizak rođak vlasnika hotela. „Sahranjen je na gradskom groblju na Varoši, gde verovatno i danas počiva, samo se ne zna gde. Sahrana je, verovatno, obavljena bez pogrebne povorke i bez oznake da se radi o pokojniku Jevreju. Takvo je bilo vreme. Čoveka je trebalo dostojno sahraniti i pri tome sačuvati svoju glavu“ (Delibašić – Nenadić, 2019: 32).

U nepoznatom grobu u Pljevljima sahranjen je takođe Rafael Batino, intelektualac, komunistički aktivist i pripadnik Narodnooslobodilačkog pokreta, rođen u Bitolju u Makedoniji 1910. godine. Nekoliko godina je proveo u Latinskoj Americi (kao sefardskom Jevreju koji je govorio ladino, usavršavanje savremenog španskog jezika mu sigurno nije teško palo). U međuratnom periodu bio je aktivan pripadnik KPJ i kao takav zbog svojih političkih uvjerenja više puta hapšen. U noći 21–22. avgusta 1941., uspio je da zajedno s grupom komunističkih zatvorenika pobjegne kroz tajno prokopani tunel iz zatvora u Sremskoj Mitrovici. „Posle prebacivanja na slobodnu teritoriju, Batino je dobio zadatak da pođe u Sandžak gde je već bio pristigao Vrhovni štab NOVJ. Batino je prvobitno bio postavljen za sekretara Sreskog komiteta u Novoj Varoši. Kasnije je došao na dužnost sekretara Oblasnog komiteta za Sandžak, boraveći u pljevaljskoj gerilskoj grupi. U jednoj iznenadnoj akciji četnika iz tog kraja 23. maja 1942. godine, zarobljeni su dva borca pljevajske gerile: Kažić T. Velimir, đak VIII razreda pljevaljske Gimnazije i Batino Rafael. U Pljevljima je dugo prepričavano junačko držanje Velja i Rafaela prilikom odvođenja na streljanje“ (Delibašić – Nenadić, 2019: 33). Strijeljani su u uvali Senjak gdje je tokom okupacije pogubljeno nekoliko stotina boraca i simpatizera NOB-a. Nakon Drugog svjetskog rata Batinu je u nekadašnjoj vojnoj fabrici „1. decembar“ u Pljevljima podignut spomenik u obliku biste. Pored imena Rafael Batino, na postolju se nalazi i ime Mišo Cvetković koje je Batino koristio kao član partizanskog pokreta – možda u nastojanju da prikrije

svoj jevrejski identitet, možda jednostavno zbog toga što je njegovo pravo ime u ratnim okolnostima mnogima moglo zvučati kao talijansko. Njegovo ime nosi i jedna ulica u pljevaljskom naselju Močevac. Spomenik Rafaelu Batinu bio je u aprilu 2021. oskrnavljen i bista ukradena, ali je uskoro pronađena na jednom stovarištu otpada. Protiv dvojice počinitelja podnijeta je krivična prijava. U vrijeme pisanja ovog teksta planirano je postavljanje spomenika na novoj, prigodnijoj lokaciji, kod fontane u parku u centru grada. Predsjednik pljevaljske Organizacije boraca Vidoje Despotović tom prilikom rezimirao je Batinovu biografiju, u kojoj navodi drugačiji datum njegovog hapšenja: „Batino je rođen 1910. u Bitolju i po porijeklu je Jevrej. Bio je član Komunističke partije Meksika. Tamo je završio fakultet nakon čega se vratio u Bitolj. Prije rata osuđen je na tri godine robije, a 1941. uspio je da pobjegne iz zatvora i da se prebaci u Sandžak. U Novoj Varoši je bio sekretar partije, a onda je izabran za organizacionog sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak. Njega su 8. jula 1942. godine u rejonu sela Meljak uhvatili meljački četnici koji su ga predali Italijanima u Pljevljima i on je 12. jula 1942. godine sa ostalim rodoljubima strijeljan na Senjaku“ (Malidžan, 2021).

Kolektivni egzodus u Crnu Goru: izbjegle jevrejske zajednice z Višegrada i Sjenice u vrijeme italijanske okupacije

Jevrejske izbjeglice iz Bosne, koje su u Crnoj Gori pronašle utočište u periodu poslije sloma Trinaestojulskog ustanka, sačinjavale su jednu značajnu i prepoznatljivu grupu Jevreja uhapšenih kasnije tokom njemačke okupacije u Crnoj Gori, odakle su deportovani u koncentracione logore gdje su većinom poginuli (Tauber, 2014; Goldstein i Goldstein, 2016). Pored njih, jedan broj jevrejskih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, kao i drugih krajeva Jugoslavije, uspio je da preživi na partizanskoj teritoriji ili direktno u redovima Narodnooslobodilačkog pokreta. Posebnu grupu izbjeglica su sačinjavali Jevreji iz Višegrada, koje ustaše u saradnji s nacistima zbog logističke i bezbjednosne situacije za razliku od Jevreja iz drugih bosanskih gradova nisu uspjeli deportirati već 1941. Njihovu specifičnu situaciju objašnjavaju historičar Eljas Tauber u knjizi *Holokaust u Bosni i Hercegovini*: „U Višegradu je do okupacije živjelo 112 Jevreja. Po uspostavljanju ustaške vlasti Jevreji su bili izloženi sistematskim progonima, pljački i ponižavanju. Jevreje su obilježili žutom trakom, a ustaše su upadale u kuće i pljačkale. Ustaše su zatvarale istaknute Srbe i Jevreje, a poslije napada Njemačke na SSSR, uhapsili su prvu grupu komunista i simpatizera KPJ i odveli ih iz Višegrada. Bila je pripremljena i druga grupa, ali dizanjem ustanka, te presijecanjem pruge Višegrad – Sarajevo i obustavljanjem željezničkog saobraćaja prema Beogradu, spriječene su

ustaše da odvedu Jevreje u logore sa ostalim jevrejskim transportima“ (Tauber, 2014: 378–79). Situacija se za Jevreje okrenula nabolje čim je grad u novembru 1941. zaposjela italijanska vojska. U narednom periodu, sve do decembra 1942. kada su ustaše ponovo preuzele civilnu vlast, život je u Višegradu za Jevreje bio podnošljiv (Tauber, 2014: 379). Italijani su odmah ukinuli ustaška ograničenja, izbacili iz radnji hrvatske arizatore i vratili ključeve od njih jevrejskim vlasnicima (Knežević-Levi, 2009: 3–4). S obzirom na ova i slična pozitivna iskustva, nije čudo što su višegradski Jevreji Italijane smatrali faktički za svoje zaštitnike i vezali svoju sudbinu u prevrtljivim ratnim okolnostima za prisutnost njihovih oružanih snaga. Rašela Knežević-Levi, jedna od grupe višegradskih Jevreja koji su se povukli u Crnu Goru, izjavila je u svome svjedočanstvu: „...za mene su Talijani spasiooci. (...) Nisu svi okupatori isti. Znete. Moje iskustvo je ovakvo. Ne moje. Nego ovo Jevreja što videte po Srbiji, po Bosni. To je preživjelo, ili zahvaljujući Talijanima, ili su bili u Narodnoslobodilačkom pokretu“ (Knežević-Levi, 2009: 6). Zato se Rašelin porodica odlučila napustiti grad zajedno s italijanskom vojskom prilikom njenog povlačenja u crnogorski dio Sandžaka krajem 1942. Prema njenom svjedočanstvu, s idejom kolektivnog napuštanja Višegrada složili su se pretihodno starješine tamošnje jevrejske vjerske opštine, odnosno muške glave pojedinih porodica. Jevrejske izbjeglice povlačile su se u Crnu Goru u okviru italijanskog vojnog transporta preko Ruda. Porodica Levi stigla je 12. decembra 1942. u Pljevlja. „Mi smo kao grupa bili svi zajedno. Pošli su svi Jevreji iz Višegrada. Neki su ostali u Priboju. Mom dedi je jedan drug iz mladosti iz Sarajeva, Baruh, bio je dobrostojeći, rekao: „Ti, Gavro, dođi sa porodicom u Pljevlje jer su Pljevlje van pruga“. Mi smo otišli u Pljevlja i tu smo bili dok se Italijani nisu povlačili i iz Pljevalja“ (Knežević-Levi, 2012). Rašelin otac je u tom gradu imao poznanika kojem je uspio prodati preostalu kvalitetnu tekstilnu robu koju je čuvao od početka rata, čime je porodici obezbijedio novac za izdržavanje u novoj sredini koja im nije pružala mogućnost zarade. Ove uspomene se poklapaju s opštim zaključcima o situaciji višegradskih Jevreja nakon napuštanja grada u decembru 1942. koje iznosi Eli Tauber: „Tada su Jevreji Višegrada izbjegli u razna mjesta Sandžaka i Crne Gore (Priboj, Prijepolje i Pljevlja), gdje su živjeli povučeni i neuznemiravani sve do njemačke okupacije tih krajeva. Jevreji su se izdržavali uglavnom prodajom stvari koje su ponijeli sa sobom iz Višegrada. Siromašnije porodice povremeno su dobijale malu novčanu pomoć od imućnijih porodica: Papo, Kamhi, Baruh...“ (Tauber, 2014: 380–81). U julu 1943. porodica Levi se ponovo priključuje konvoju italijanske vojske koji se iz ovog dijela Sandžaka povlačio u Podgoricu: „...napuštaju Talijani Pljevlja. Mi ne čekamo ko će doći. Idu Talijani, idemo i mi. Jer, jedini ko nas je štitio, to su bili Talijani. Bukvalno nas štitio. (...) Uvijek

jedna delegacija starijih muškaraca je išla kod komandanta mesta. Uvek su bili vrlo pristojno primljeni. Čak posljednji put u Podgorici kad je kapitulacija Italije bila već, oni su bili kod komandanta, i on je rekao: „ako mi idemo iz Podgorice, i vi ćete izaći...“ (Knežević-Levi, 2009: 6). „Mi muškarce možemo izvesti u vojničkim uniformama“, a oni su imali svoju javnu kuću za svoje vojnike da im ne idu po gradu, „ali gospođe i gospođice moraće sa tim ženama da zajedno izađu iz grada“ (Knežević-Levi, 2012). „Daj, šta daš, samo da se izađe. Međutim nisu ni oni, nismo ni mi izašli iz Podgorice. (...) Nemci su već bili tu okolo. Čekali su, i uletili su u Podgoricu. (...) U Podgorici nikada nije bilo Jevreja. I oni nisu mogli znati ko od nas valja i ko od nas ne valja. A nama ne piše na čelu „Jevrejin“. I nismo crni, niti smo žuti, niti smo kosooki. Ovako mene niko ne može prepoznati. Mogao je samo po imenu da me procijeni. E meštani su se postarali da budemo pohvatani i pohapšeni“ (Knežević-Levi, 2009).

Za razumijevanje sudbine Jevreja na prostoru Crne Gore u vrijeme Drugog svjetskog rata treba imati u vidu činjenicu da su u italijansku okupacionu zonu 1941–1943. ušli takođe djelovi Sandžaka koji danas pripadaju Republici Srbiji, sa jednim malim brojem domicilnog jevrejskog stanovništva. Ove oblasti imale su relativno slab kontakt sa jezgrom Crne Gore, tamošnji Jevreji su u ličnom i ekonomskom smislu bili vezani za druga susjedna područja kojima su prirodno više gravitirali. Kada je 1941. okupiran Novi Pazar, regionalni centar sandžačkih Jevreja, tamošnja jevrejska opština našla se prostorno podijeljena između njemačke i italijanske okupacione zone. Novi Pazar, Raška i Duga Poljana ušli su u njemačku, a Sjenica i Tutin u italijansku zonu (Mentović – Ajbl, 2019: 19). Dok su gotovo svi stanovnici Novog Pazara pohapšeni i deportovani, većina Jevreja iz Sjenice imala je jedno kratkotrajno, ali dramatično iskustvo sa privremenom ustaškom strahovladom. Na grad i okolinu je pretendovala NDH, ali ga je nakon nekoliko nedjelja ipak preuzela italijanska armija. Prije izbijanja rata u Sjenici je živjelo 26 lokalnih Jevreja, kojima su se u aprilu 1941. pridružile izbjeglice, uglavnom njihovi rođaci iz Beograda i Sarajeva. „Osim ovih rođaka, u Sjenicu je došao iz Skoplja Jezef Rus sa 7 članova svoje porodice. Oni nisu bili rođaci sjeničkih Jevreja, zadržali su se u Sjenici desetak dana i otputovali u Crnu Goru“ (Jovanović, 1997: 161). Krajem 1941. svi sjenički Jevreji pobjegli su kolektivno u Crnu Goru. Razlog za egzodus sjeničkih Jevreja bila je opšta nesigurnost i ubistvo jednog od njih sa strane jedne od oružanih bandi koje su praktično zagospodarile ovim regionom. Sjenički Jevreji sakrili su se krajem 1941. u Podgorici pod lažnim identitetom kao izbjeglice s Kosova, sve dok ih nakon kapitulacije Italije u jesen 1943. nisu provalili crnogorski četnički kolaboracionisti velikosrpske orijentacije i predali ih u ruke njemačkih nacista (Jovanović, 1997: 157–165;

Mentović – Ajbl, 2019: 91–92): „Uplašeni za živote članova porodica i svojih rođaka svi Jevreji iz Sjenice pobjegli su u Prijepolje, a kasnije za Podgoricu. Tamo su se predstavili kao izbeglice iz Metohije, pod lažnim prezimenom Jovovića. (...) Kada su došli u Podgoricu sjenički Jevreji su iznajmili dve barake Hamze Bešlića. Bešlić nije znao da su to Jevreji, već je mislio da je barake iznajmio Jovovićima, izbeglicama iz Metohije. Maja 1943. godine Albert i Haim Montiljo, sinovi Samuelovi, otišli su preko ilegalne veze u redove crnogorskih partizana. (Haim je poginuo kao borac Drugog bataljona Pete proleterske crnogorske brigade Treće divizije, Drugog udarnog korpusa NOV-e.) Ostali Jevreji su se zadržali u Podgorici do kapitulacije Italije. Tada ih je neko prijavio kao Jevreje, pa su ih podgorički četnici Pavla Đurišića pohvatali, zatvorili u kulu Rovovića i kasnije ih predali Nemcima. Iz zatvora u Podgorici Nemci su ih transportovali u logor u Albaniji, a zatim u Beograd. Sa Sajmišta su krajem 1943. godine transportovani u logore Aušvic (Osvjenčim), Bergen Belzen i druge“ (Mentović – Ajbl, 2019: 92). Dio sjeničkih Jevreja koji su se krili u Podgorici poginuo je na Sajmištu, veći dio u njemačkim koncentracionim logorima (Jovanović, 1997: 194–195). Ipak ih je 17 preživjelo (i 11 od njih kasnije otišlo u Izrael). Pored Alberta i Haima Montilja, crnogorskim partizanima se drugom prilikom pridružio još jedan sandžački Jevrej, Izrael Majir – Mika, trgovac iz Tutina, u lokalnoj sredini svima poznat i omiljen čovjek, koji je poginuo u borbama kod Kolašina 1943. godine (Mentović – Ajbl, 2019: 147).

Životi mnogih Jevreja koji su pronašli utočište u Crnoj Gori spašeni su zahvaljujući pomoći koju su im pružili lokalni stanovnici. Potomci i rođaci preživjelih ponekad znaju iz porodičnih priča da su neki pojedinci ili porodice spasili pojedine Jevreje ili cijele jevrejske porodice u raznim mjestima Crne Gore, ali su imena spasilaca nažalost često pala u zaborav. Prilikom razgovora za dnevni list *Pobjeda* 2015. godine, prvi predsjednik Jevrejske zajednice Crne Gore Jaša Alfandari, koji se u Crnoj Gori nastanio tek nakon raspada Jugoslavije 90-ih godina 20. vijeka, naveo je primjer iz vlastite porodične istorije: „Moja porodica je živjela u Beogradu do bombardovanja 6. aprila. Baka i tetka su uspjele da stignu do Crne Gore. Poslije toga su došli Italijani i moja baka i očeva sestra su bile mirne do 1943. godine. Dolaze Nijemci, uvode strožiji režim i njih dvije su se sakrivale kod nekih barskih porodica. Ni dan danas ne znam koje su to porodice. Godine 1944. baka je otišla u Italiju, a tetka se pridružila partizanima“ (Jovićević, 2015: 20).

Nemamo na raspolaganju mnogo podataka o sudbini domaćih Jevreja u Crnoj Gori tokom italijanske okupacije. Jedan od onih kojima je bilo dozvoljeno ostati bio je Erminjo Mandel, potomak Jevreja iz Češke, koji su se u Kotoru nastanili u 19. vijeku. Članovi porodice Mandel bili su suosniva-

či jevrejskog groblja u Škaljarama, gdje su neki od njih i sahranjeni. Marija Kušević i Bogdan Novaković, autori istraživanja arhivske građe o Jevrejima Kotora, objavljenog 2021, citiraju lično svjedočanstvo iz 70-ih godina 20. vijeka, primarno vezano za održavanje jevrejskog groblja u međuratnom periodu, za koje je Erminijo Mandel bio zadužen: „Iz dopisa Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, kojeg je poslao Tolentino Emilije 30. januara 1974. godine iz Dubrovnika, saznaje se da je opština Dubrovačka slala 150 dinara mjesečno Erminiju Mandelu za čišćenje jevrejskog groblja u Škaljarima, kao i bojenje ondašnjih drvenih vrata. U arhivskim nalazima pronalazimo brojne umjetničke fotografije potpisane od strane Erminija Mandela, koje svojom kompozicijom i kvalitetom izrade govore mnogo o umjetničkom duhu Mandela i izuzetnosti u njegovom fotografskom opusu. Erminijo Mandel, prešao je na rimokatoličku vjeru, smatrajući da će se tako spasiti od fašizma, pa stoga i nije sahranjen na jevrejskom groblju. Preminuo je 1942. godine“ (*Jevreji u Kotoru*, 41). Ni njegova konverzija prema katoličanstvu, ni statut „domaćeg Jevreja“, pripadnika rijetke jevrejske porodice koja se mogla pohvaliti da je u Kotoru živjela nekoliko generacija zaredom, ne bi mogli da spase njegov život ukoliko je Erminijo Mandel doživio njemačku okupaciju na jesen 1943. Nacisti, sa svojom izrazito rasnom, pseudobiološkom koncepcijom jevrejskog identiteta, nisu mnogo marili za vjerske konverzije. Dolazak njemačke armije u Crnu Goru signalizirao je proširenje genocidne politike „konačnog rješenja“ navodnog „jevrejskog pitanja“ na ovo okupirano područje. Jevreji koji su pali u ruke nacista i njihovih domaćih saradnika u Crnoj Gori postali su u periodu 1943–1944. žrtve holokausta.

Zaključak

Većina jevrejskih izbjeglica je u vrijeme italijanske okupacije u Crnoj Gori privremeno pronašla bezbjednije utočište. Nakon kapitulacije Italije, koja je znatno ojačala partizanski pokret, Crnu Goru je početkom jeseni 1943. okupirala nacistička Njemačka. U to vrijeme, projekat fizičke likvidacije i pljačke kompletne jevrejske populacije, eufemistički označavan kao „konačno rješenje“ navodnog „jevrejskog pitanja“, već je bio u znatno poodmakloj fazi u oblastima pod nacističkom kontrolom i kao takav proširio se i na Crnu Goru. Bez obzira na činjenicu da u ovoj zemlji nije bilo značajnije jevrejske populacije, nacistički okupatori u saradnji sa lokalnim kolaboracionistima četničke velikosrpske orijentacije pokušavali su da pronađu, pohapse, pokradu i na kraju poubijaju sve ljude jevrejskog porijekla za koje su saznali, i kažnjavaju one koji su ih krili ili im pomagali na razne druge načine. Zato ima smisla, bez obzira na činjenicu da se radi o relativno malom broju ljudi, govoriti o ho-

lokaustu u Crnoj Gori, iako se taj pojam do sada u vezi s ratnim zbivanjima u ovoj zemlji koristio vrlo rijetko ili se sasvim izbjegavao. Antijevrejska propaganda i hajka na Jevreje intenziviraju se u Crnoj Gori posebno u posljednjim mjesecima 1943. i prvoj polovini 1944. godine. Jevreji koji su tada otkriveni i lišeni slobode, zahvaljujući nacističkim okupatorima ili četničkim kolaboracionistima, većinom su nakon relativno kratke internacije ili prisilnih radova u Crnoj Gori transportirani u druge krajeve pod njemačkom kontrolom, u logor Sajmište u Beogradu ili još dalje, u nacističke koncentracione logore u Srednjoj i Istočnoj Evropi poput Bergen-Belzena (Bergen-Belsen), gdje je veći broj Jevreja pohapšenih u Crnoj Gori izgubio živote.

Izvori i literatura

Primarni izvori

- Canka, Mustafa. Razgovor, Ulcinj, septembar 2021.
- Delibašić, D. – Nenadić, M. (2019). „Sudbine nekoliko Jevreja u Pljevljima u II svjetskom ratu“. *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 8–9, str. 30.
- Đilas, M. (1990). *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine.
- *Ebrei stranieri internati in Italia durante il periodo bellico. Internati provenienti da Kavaja (190 nominativi)*, dostupno na: <http://www.annapizzutti.it/pdf/gruppo.php?g=6>
- Grünbaum, I. (1996). *Escape through the Balkans. The Autobiography of Irene Grünbaum*, translated and edited by Katherine Morris. Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Jovićević, M. (2015). „Crnogorci su narod kojem nije svojstveno da mrzi (razgovor s Jašom Alfandarijem)“. *Pobjeda*, nedjelja, 31. maj 2015, In: *Almanah Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 3, str. 18–20.
- Klain, E. (2018). „Ispovijest jednog polužidova“. In: Jasminka Domaš (prir.), *Ako tebe zaboravim. Prilog istraživanju povijesti židovskih obitelji*. Zagreb: Litteris, Židovska vjerska zajednica Bejt Israel u Hrvatskoj, str. 225–233.
- Knežević-Levi, R. (2009). Oral History Interview with Rašela Knežević Levi, Interviewed by Wendy Lower and Robert Nesius, July 18, 2009, The Jeff and Toby Herr Oral History Archive, *United States Holocaust Memorial Museum*, dostupno na: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn49923>

- Knežević-Levi, R. (2012). Interviewed by Jelisaveta Čašar, January 13, 2012, *Jasenovac Memorial, Voices of Survivors*, dostupno na: <http://www.serbianholocaust.org/Rasela%20Knezevic%20SERB/raselaknezevic-serb.html>
- Malidžan, G. (2021). „Pronađena bista Batiniju, lopovima prijete prijave“. *Vijesti*, 21. 4. 2021, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/532289/pronadjena-bista-batiniju-lopovima-prijave>
- Malina, Rahel, In: *Židovski biografski leksikon*, glavni urednik Ivo Goldstein, dostupno na: <https://zbl.lzmk.hr/?p=1190>
- Margarit, E. S. (2009). „Život sa tek po kojom radošću“. In: Aleksandar Gaon (ur.), *Mi smo preživeli... 5. Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije, str. 283–303.
- Neumann, J. J. (2015). *Escape to Albania. Memoirs of a Jewish Girl from Hamburg*, edited by Robert Elsie. London: Centre for Albanian Studies.
- Obradović, V. (2003). „Od Sombora do Upsale“. In: Aleksandar Gaon (ur.), *Mi smo preživeli... 2. Jevreji o holokaustu*. Beograd: Jevrejski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije i Crne Gore, str. 118–126.
- *Pravednik* (dokumentarni film) (2014). Radiotelevizija Crne Gore, autor emisije Nataša Baranin, urednik Dokumentarnog programa Tanja Šuković, april 2014 (60 minuta), vlastiti prepis.
- Sahrana Vide Alkalaj. (1942). *Pljevaljski vesnik*, br. 46, 28. septembar 1942, str. 2.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XIII, knjiga 1, Dokumenti Kraljevine Italije 1941.* (1969). Beograd: Vojnoistorijski institut.

Sekundarna literatura

- Batrićević, B. (2021). *U kandžama jevrejske aždaje: antisemitska propaganda u Crnoj Gori u Drugome svjetskom ratu*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Brajović, S. (2019). *Lujo Davičo. Fragmenti života*. Beograd: Clio.
- Capogreco, C. S. (1987). *La vita e gli uomini del più grande campo d'internamento fascista (1940–1945)*. Firenze: La Giuntina.
- Capogreco, C. S. (2001). „Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili Jugoslavi (1941–1943)“. *Studi Storici*, Jan-Mar 2001, Anno 42, No 1, str. 203–230.
- Capogreco, C. S. (2016). „Les Juifs en Albanie sous l'occupation italienne“. *Mémorial de la Shoah / Revue d'Histoire de la Shoah*, n. 204, 2016/1, str. 313–325.

- Comfory, J. with Aladjem Bloomfield, M. (2021). *The Stolen Narrative of the Bulgarian Jews and the Holocaust*. Lanham: Lexington Books.
- Gersham, N. H. (2008). *Besa: Muslims Who Saved Jews in World War II*. New York: Syracuse University.
- Godi (Goddi), F. (2017). *Crnogorski front. Italijanska vojna okupacija 1941–1943*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Goldstein, I. and Goldstein, S. (2016). *The Holocaust in Croatia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Gruenfelder, A. M. (2018). *Sustigla ih šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933. –1945.)*. Zagreb: Srednja Europa.
- *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* (2021). Autori projekta Marija Kušević i Bogdan Novaković, Kotor, dostupno na: <http://jevzajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Jovanović, R. (1997). „Jevreji u Sjenici“. *Novopazarski zbornik*, br. 21, str. 157–165.
- Kotani, A. (2013). *A History of Jews in Albania*. Tirana: Lulu.com.
- Luku, E. (2019). „Why Did Albanians and their Collaborationist Governments Rescue Jews during the Holocaust?“. *Hiberboreea. Journal of History*, vol. 6, br. 2, str. 33–49.
- Mentović, M. – Ajbl, M. (2019). *Jevreji Novog Pazara i okoline*. Novi Pazar: Jevrejski istorijski muzej, Savez jevrejskih opština Srbije.
- Pajović, R. (1977). *Kontrarevolucija u Crnoj Gori 1941–1945: četnički i federalistički pokret*. Cetinje: Obod.
- Ristović, M. (1998). *U potrazi za utočištem. Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta (1941–1945)*. Beograd: Službeni list.
- Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Sidoti, A. (2003). *Le Monténégro et l’Italie durant la Seconde Guerre mondiale*. Paris: CNRS.
- Steinberg, J. (2002). *All or Nothing: The Axis and the Holocaust 1941–1943*. New York and London: Routledge.
- Šistek, F. (2021). „Jevreji u Crnoj Gori u međuratnom periodu (1918–1941)“. *Lingua Montenegrina*, vol. XIV, sv. 2, br. 28, str. 175–201.
- Tauber, E. (2014). *Holokaust u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Walston, J. (1997). „History and Memory of the Italian Concentration Camps“. *The Historical Journal*, vol. 40, no. 1 (March 1997), str. 169–183.
- Živković, D. (1965). „Stav Italijana prema Jevrejima u Boki Kotorskoj 1941. godine“. *Istorijski zapisi*, g. XVIII, knj. XXII, vol. 3, str. 521–525.

František ŠÍSTEK

THE FATE OF THE JEWS IN MONTENEGRO DURING WORLD WAR II: FROM THE OCCUPATION OF YUGOSLAVIA UNTIL THE CAPITULATION OF ITALY (APRIL 1941 – SEPTEMBER 1943)

The article focuses on the fate of the Jews in Montenegro during the Italian occupation in World War II (April 1941 – September 1943), mostly refugees from Serbia, Bosnia and other regions of occupied and dismembered Yugoslavia. As part of the first wave of refugees from the spring of 1941, several hundred Jews found their way to the Bay of Kotor and the Montenegrin Coast. After the outbreak of the Thirteenth July Uprising of the Montenegrin people, Italian occupation authorities arrested most Jewish refugees (192) and deported them to concentration camps in Albania and later Italy. After the Thirteenth July Uprising, smaller groups of Jews continued to seek refuge in Montenegro. The Italian occupation authorities tolerated their presence and even provided them with help at occasions. At the same time, some Jews were actively involved in the anti-occupation struggle in Montenegro in the ranks of the Communist-led partisan forces. Using little known, dispersed and fragmentary sources and testimonies, the author attempts to reconstruct the typical refugee trajectories and shed more light on the individual destinies of Jews hiding in Montenegro. Most Jews indeed managed to find a safer refuge in Montenegro during the Italian occupation. However, many of them became victims of the Holocaust during the subsequent period of German occupation (1943–1944).

Keywords: Jews, Montenegro, Yugoslavia, Second World War, Holocaust, Italian fascism, war refugees

Izvorni naučni rad
UDK 726:929Đinovski

Jakov MARKOVIĆ (Cetinje)

jakovmarkovic97@gmail.com

LIKOVNA ANALIZA IKONOSTASA VLAŠKE CRKVE NA CETINJU – RAD BRAĆE ĐINOVSKE

Slikarska porodica Đinovski svojim opusom predstavlja posljednju fazu postvizantijskog slikarstva Crne Gore. Karakteriše ih precizan crtež, poštovanje tradicionalnih ikonografskih shema, harmoničan kolorit i realizam likova i scena. Za nepune četiri decenije, koliko su radili u Crnoj Gori, stvorili su veliki broj ikona i ikonostasa raspostranjenih po crnogorskim crkva-ma i manastirima. Uočljiv je uticaj neoklasicizma i akademskog realizma na njihov likovni izraz, ali i nerobovanje slikarskim kanonima istočno-pravoslavne ikonografije. Rezultat ovog istraživanja jeste afirmacija likovnog kvaliteta braće Đinovski u crnogorskoj sakralnoj umjetnosti krajem XIX i početkom XX vijeka.

Ključne riječi: Braća Đinovski, Vlaška crkva, ikonostas, ikona, postvizantijska umjetnost, neoklasicizam, druga polovina XIX vijek

Uvod

Među malobrojnim crnogorskim zografima, koji su oskudnijega znanja i manjih ambicija – njihova ikonopisna djela su kompozicijski uprošćena, ponekad malo i naivna – značajno mjesto u završnoj fazi postvizantijskoga slikarstva pripada braći Đinovski. Porijeklo porodice Đinovski je iz mjesta Galičnik u Debarskom okrugu – Makedonija, te su svoje zografske vještine tradicionalno prenosili s oca na sina.¹ Odrastajući u ambijentu koji je njegovao pismenost i ljepotu drvoreza, braća su veoma brzo dobila osnovno obrazovanje i stekla sklonost ka ovoj vrsti umjetničkoga izražavanja. Njihova individualnost je izražajna, iako su radili zajedno, te su se dopunjavali u raznim vještinama. Porodica Đinovski se tokom druge polovine XIX vijeka iz rodnoga

---

¹ A. Kapičić, „Braća Đinovski – Ikonopisci i živopisci“, u: *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, knjiga 14, CANU, Titograd, 1995, str. 155.

kraja seli u Vranje, đe ubrzo stiđu ugledan status. U Crnu Goru su došli 1872. godine na poziv crnogorskoga mitropolita Ilariona Roganovića, te su bili rezidencijalno smješteni u Podgoricu, kod današnjega Hotela „Hilton“, i tu su otvorili svoju radionicu.

U podjeli poslova, Vasilije, koji je po svemu sudeći učio ikonopisanje u Rusiji, oslikava ikone, a Teofil i Aleksandar duborežu oltarske pregrade.² Radili su ikonostase, ikone, predmete neophodne za crkvu. Brojnost naslikanih ikonostasa i ikona pojedinih svetitelja najbolje pokazuju tadašnju aktivnost ikonopisaca i veliku potrebu za zografskom produkcijom. Dok se u drugim zemljama zografska vještina počela gasiti, na području Crne Gore, Stare Srbije, Makedonije, Bosne i Primorja braća Đinovski imaju ulogu nastavljača zografske umjetnosti.³ Njihova ikonopisna vještina u Crnoj Gori dostiže punu zrelost i afirmaciju. Iz jednoga pisma, koje je Vasilije Đinovski uputio Mitrofanu Banu 1910. godine, vidi se da je njegova slikarska radionica u periodu od 1872. do 1910. godine na teritoriji Crne Gore izradila devedeset pet ikonostasa.⁴ Kada je riječ o cjelokupnom slikarskom opusu braće Đinovski, prema istraživanjima, za četrdeset dvije godine njihova rada izašlo je 110 ikonostasa i brojne ikone.

Estetika slikarstva braće Đinovski, prije svih Teofila i Vasilija koji su stvarali ikone, počiva na neoklasicističkom i akademskom realizmu koje se razvija pod uticajem Karlovačke mitropolije. U već izvjesno zamrlo umjetnost ikonopisanja unose novi polet i nova shvatanja. Sigurnim i korektnim slikarskim postupkom Đinovski su prikazali stamene svetiteljske figure, lijepih, harmoničnih lica, nježno isklesanih inkarnata.⁵ Položaj tijela i pokreti dobro su odabrani i jasno definisani. Svetiteljske figure, tamnoga kolorita, su od krvi i mesa, dok lica nemaju idealizovane i tipizirane fizionomije. U izradi ikonostasa i pojedinih ikona Đinovski su pokazali da se ne drže slijepo strogih i preživjelih tradicionalnih shvatanja ikonopisnoga slikarstva. Jasno je da prate tradiciju, ali joj ne robuju, te osavremenjuju slikarski izraz prihvatanjem postulata karakterističnih za neoklasicističko slikarstvo. Iako su Đinovski bili izvanjci, uspjeli su da istaknu osobenost lokalnoga kulta i tradicije.

---

² Z. Gagović, *Crnogorski ikonostasi i njihovi tvorci*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje, 2007, str. 77.

³ A. Kapičić, op. cit., str. 156.

⁴ O popisu crkava i manastira u kojima su radili Đinovski detaljnije videti: Zdravko Gagović, *Crnogorski ikonostasi i njihovi tvorci*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Cetinje, 2007.

⁵ Z. Gagović, op. cit., str. 79.

Ikonografija ikonostasa Vlaške crkve na Cetinju

U unutrašnjosti Vlaške crkve⁶ figurira kvalitetan ikonostas zografa Vasilija Đinovskoga, te predstavlja pravi primjerak koji snažno ispoljava jako kvalitetno zanatsko umijeće braće Đinovski (sl. 1).⁷ Ikonostas i oltarski prostor su za dva stepenika uzdignuti od naosa. Kada se posmatra ikonostas, vidi se da su u harmoniji povezani drvorez i ikonostas. Masivnost je naglašena punim poljima – drvo nije rađeno kao mreža – ali je lijepa dopuna ikonopisu Teofila i Vasilija. Likovi svetitelja su rađeni s dosta pažnje i u crtačkom i u kolorističkom smislu. Boje haljina su jake i nenapadne, ali su sačuvale zvučnost i daju harmoničan spoj crvenih, zelenih, žutih i plavih tonova. U psihološkom kontekstu tretirani su ubjedljivo; zrače snažnom individualnošću koja je istaknuta i izrazom i stavom.⁸

Masivna, ravna konstrukcija oltarske pregrade, svijetlosivo obojena, nosi dekorativne floralne motive pozlaćenoga duboreza. Centralni donji dio ikonostasa zauzimaju carske dveri. Na krilima carskih dveri, kao što je uobičajno u hrišćanskoj ikonografiji, smještena su dva ovalna medaljona s predstavama arhanđela Gavrila i Bogorodice koje predstavljaju Blagovijesti (sl. 2).⁹ Arhanđel Gavriilo prikazan je u profilu kao krilati anđeo, odjeven u himation i hiton, koji stoji na oblacima. Himation je dugačka haljina zelene boje, a hiton ogrtač bijele boje. U lijevoj ruci drži otvoreni svitak sa prikladnim tekstom¹⁰, dok u desnoj drži ljljane – jedan od simbola Bogorodice. Okolo glave arhanđela stoji oreol. Na ovalnoj površini zlatne boje crkvenoslovenskim piše АРХАНГ ГАВРИЛ. Iznad arhanđelova imena stoji natpis БЛАГОВѢЩЕНІЕ.

---

⁶ O istorijatu i arhitekturi Vlaške crkve videti: Ljubomir Kapisoda, „Vlaška crkva“, *Starine Crne Gore*, br. V, Cetinje, 1975; Dušan i Uroš Martinović, *Cetinje spomenici kulture*, Cetinje, 1980; Ljubomir Kapisoda, *Vlaška crkva*, Cetinje, 1990; Čedomir Marković i Rajko Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Cetinje – Novi Sad, 1997; Goran Radović, *Arhitektura Cetinja od XV vijeka do Drugog svjetskog rata*, Podgorica, 2012.

⁷ Priložene fotografije su autorsko djelo prof. mr Lazara Pejovića s Fakulteta likovnih umjetnosti na Cetinju.

⁸ A. Karičić, op. cit., str. 164.

⁹ A. Капиџић, БРАЌА ГИНОВСКИ ЗОГРАФИ ВО ЦРНА ГОРА, Дирекција за култура и уметност – Скопје, Скопје, 1999, стр. 38.

¹⁰ Raduj se Blagodatna, Gospod je s tobom, Duh sveti naići će na tebe, i sila Višnjeg osjenit će te. (Lk. 1, 28–38)

Sl. 1. Ikonostas Vlaške crkve

Sl. 2. scena *Blagovijesti*

Bogorodica je data kao polušećea figura. Odjevena u dugačku haljinu i maforion. Boja njene odjeće – haljina plave boje a maforion bijele – usklađena je sa pozlaćenom površinom. U lijevoj ruci drži sferu s krstom – simbol zemlje, a u desnoj ruci otvoreni svitak s tekstem¹¹, koji je položen, moguće, na stolu koji je prekriven tkaninom zelene boje. S njene desne strane na staroslovenskom je ispisan njen monogram $\text{MP} \text{ MX}$ a iznad monograma stoji natpis ПРЪТЪМЪ ВЪЦЫ . Figure arhanđela Gavrila i Bogorodice u psihološkom pogledu odišu strogošću. Iznad i ispod predstave *Blagovijesti*, duborezana je floralna ornamentika – palmete – ista kao i na polukružnim završecima dveri.¹² Iznad carskih dveri, u gornjim uglovima nalaze se duborezane i pozlaćene male anđeoske glave s krilima.

Lijevo i desno od carskih dveri nalaze se dvije prijestolne ikone; *Bogorodica s Hristom* (sl. 3) i *Hristos Pantokrator* (sl. 4). Prijestolne ikone rađene su sa većom pažnjom i suptilnijim slikarskim pristupom. Vidi se napor ikonopisca da u crtačkom i u kolorističkom smislu ostvari interesantno umjetničko djelo. Obje ikone tretirane su sa dosta znanja i vještine. Istaknute su na neutralnoj zlatnoj površini, s lijepo oblikovanim rukama, ovalnim licima, tamnim očima, pravilnim nosom i malim ustima. S osjećajem istaknuti su svila i platno. Prikazana je cijela figura Bogorodice u sedećem položaju i *en face* profilu, čija je lijeva šaka na ramenu Hrista dječaka, a desna je položena na njegovo koljeno. Odjevena je u donju tamnu haljinu na kojoj su uočljivi zlatni

¹¹ Kako će meni ovo biti jer za muža ne znam. Evo sluškinje Gospodnje neka mi bude po riječi tvojoj. (Lk. 1, 28–38)

¹² Z. Gagović, op. cit., str. 80.

okovratnik i zlatne narukvice. Preko Bogorodičine glave, prekrivene grčkom kapom, spušta se tamnocrveni maforion sa zlatnim obrubom. Hristos, kratke tamne kose, odjeven je u bijeli hiton sa zlatnim okovratnikom i pojasom oko struka i žutim himationom. U lijevoj ruci drži otvorenu knjigu u kojoj piše: ΔΥΣ ΓΑΝΗ НА ΜΗΤΕ ΕΓΩ ΖΕ ΡΑΔΗ ΠΟΜΑΖΑΜΑ ΕΛΓΟΚΕΣΤΥ ΤΗ ΝΗΨΗΜΑ ΠΟΣΛΑΜΑ¹³, a desna ruka je u stavu blagoslova. S lijeve i desne strane, na zlatnoj pozadini, piše: ΜΤΡΗ ΒΖΗΑ Ι ΤΕ ΧС. U gornjim uglovima ikone duborezani i pozlaćeni su buketi ruža. Sljedeća prijestona ikona predstavlja Hristosa u zrelim godinama u punom profilu. Odjeven je u crveni hiton i himation plave boje, duge tamne kose i kratke brade. Njegov pogled odiše strogošću. Fizionomija je skladna i precizna. U lijevoj ruci drži otvorenu knjigu u kojoj piše: АЗЪ ЕСМЪ ДВЕРЬ. МНОГО АЩЕКТÒ ВНІДЕТЬ, С ПАСЪСА. НІ ВНІДЕТЬ, НІ ЗЫДЕТЬ НІ ПАЖІТЬ ЭВРАЦЕТЬ. ТАТЬ НЕПРHXÓДНТ¹⁴, a desna je u stavu blagoslova. Na zlatnoj pozadini napisano je ИС ХС.

Sl. 3 Bogorodica s Hristom

Sl. 4. Hristos Pantokrator

Ispod prijestolnih ikona, koje su sastavni dio svakog ikonostasa, urađene su dvije ikone iz crnogorske pravoslavne tradicije – *Sv. Petar mitropolit crnogorski* (sl. 5) i *Sv. Vasilije Ostroški, čudotvorac* (sl. 6). Ikona Sv. Petra predstavlja jednu od najboljih urađenih ikonopisnih prikaza ovoga sveca u postvizantijskoj umjetnosti druge polovine XIX vijeka. Svetac je prikazan u punom profilu i, vjerovatno, u sedećem položaju, duge tamne kose i brade. Odjeven je u arhiepiskopsku odeždu. Na glavi nosi mitru koja je ukrašena bijelim dragim kamenjem i likovima serafima. Ispod sakosa vidi se dio epi-

¹³ Duh Gospodnji je na meni, kojeg pomaza, da blagovijesti siromasima posla me. (Is. 61, 1; Lk. 4,14–22)

¹⁴ Ja sam vrata, ko kroz ame ulazi spasiće se, i ući će, i izaći će, i pašu će naći. Lopov ne dolazi. (Jov. 10, 9)

trahilja koji je obrubljen zlatnom bojom, a preko sakosa nosi bijelu omoforu sa tri zlatna krsta. Na grudima nosi naprsni krst i panagiju. Sakos je tkanina zlatne boje ukrašena cvjetim motivima. U lijevoj ruci drži zatvorenu knjigu ukrašenu zlatnim motivima i žezlo ukrašeno s dvije zmiје okrenute jedna prema drugoj, a desna ruka je u položaju blagoslova. U donjem lijevom uglu od prateće odežde prepoznaje se i nadbedrenik. Na pozlaćenoj površini ispisano je *сѣѣн пѣтръ мѣтрополѣтъ црногорски*. Sv. Vasilije prikazan je takođe u punom profilu, ali je glava okrenuta u *en face* profilu. Prikazan je kao sijedi starac duge kose i brade. Odjeven je episkopskoj odeždi koja sadrži iste elemente koji su navedeni prilikom opisivanja ikone Sv. Petra Cetinjskog. Lijeva ruka, koja je pokrivena bijelom svilenom tkaninom, drži žezlo, a desna je u stavu blagoslova. Fizionomija i kod jednog i drugog sveca odiše strogošću. S lijeve i desne strane Sv. Vasilija piše *сѣѣн васіліѣн острошки чудотворацъ*.

Sl. 5. Sv. Petar, mitropolit crnogorski   Sl. 6. Sv. Vasilije Ostroški, čudotvorac

Na bočnim vratima carskih dveri, koje se još nazivaju đakonska ili anđeoska vrata, oslikani su *arhiđakon Stefan*, na lijevim, i *arhanđel Mihailo*, na desnim vratima. Arhiđakon Stefan prikazan je kao golobradi mladić kratke tamne kose odjeven u đakonsku odeždu. Nosí dugu haljinu plave boje preko koje je stihar zlatne boje i ukrašen cvjetnim motivima, a preko lijevog ramena i prsiju nosi orar bijele boje, obrubljen zlatnim vezom, ukrašen sa dva zlatna krsta koji pridržava lijevom rukom, dok u desnoj ruci, prislonjenoj tijelu, drži upaljenu kadionicu iz koje izlazi dim. Na tamnozelenoj pozadini ispisano je *сѣѣн перво мученикъ и архидѣаконъ стѣфанъ*. U uglovima se nalaze pozlaćene male glave anđela s krilima. Arhanđel Mihailo je golobradi mladić kratke tamne kose u ratničkoj odeždi i sa bijelim krilima. Ispod odežde nosi svilenu tkaninu zelene boje, a preko ratne opreme svileni ogrtač roze boje,

na nogama ima sandale i stoji na oblaku. U desnoj ruci drži mač, a u lijevoj otvoreni svitak na kojem piše БЖІН ВОЕВОДА ЁСМЬ МЕТЬ НОШѢ, НІ ЗДѢ ВХОДЯЩИХЪ СО СТРАХОМЪ, СОБЛЮДАЮ, СПОБОРСТВУЮ, ПОМОГАЮ НІ ПОКРЫВАЮ. СКВЕРНІИ ЦРЦЕМЪ ВХОДЯЩИМЪ ЛЮТѢ МЕТѢ ПОСѢКАЮ¹⁵. Iznad arhandelove glave napisano je crkvenoslovenskim αρχάγγελος μίχαήλ. Iznad vrata u dva ugla nalaze se duborezane i pozlaćene male andeoske glave s krilima. Bočne dveri, prijestolne ikone i carske dveri podijeljene su sa šest pozlaćenih stubova s bazama i kapitelima, u antičkom maniru, koji nose arhitravnu gredu. Na arhitravnoj gredi, koja dijeli donji dio ikonostasa od gornjega, stoji natpis: НЗВОЛЕНѢ ѠЦА, ПОСПѢШЕНѢ СНА НІ СОВЕРШЕНѢ СТАВО ДХА НІЗВОБРАЗНСЕ ѠВАН ТѢВ ХРѢ РОЖДЕТВО ПРТЕ БЦѢ. ДОЗВОЛЕНѢ БЛАГОВѢРНАГО ГОСПОДАРА И КНАЗА НИКОЛЕ I. БЛГОСЛОВѢ ВНСКОПРЕОСВЯШТЕНОГ МНТРОПОЛІТА НААРНОНА ТРВОМ И ТРОШКОМ ПРАВОСЛАВНЕ ПАРОХІЕ ДОНОКРАЊСКЕ 1878. Ispod bočnih dveri nalazi se natpis koji su ostavili braća Đinovski: ово тѣмплѡ, нзраћено од браће тѣбѣнла васнліа александра, крѣстовнїи - даскаловн їиновскн. живопїсци н дѣворѣснн нш галчннка, нахїе днвѣске.

U gornjem redu nalazi se šesnaest ikona s predstavama starozavjetnih proroka, jevanđelista i apostola i dvije novozavjetne scene – *Rođenje Presvete Bogorodice* i *Tajna večera*.¹⁶ Svaka ikona sadrži po dvije ljudske figure, dok ih u novozavjetnim scenama ima više. I u ovim predstavama dominira tamna boja koja je u skladu s pozlaćenom pozadinom i kombinacijom boja odjevnih predmeta. U prva četiri polja, s lijeva na desno, prikazani su: *jevanđelisti Marko i Jovan*, *apostoli Vartolomej i Filip*, *proroci Jelisej i Ilija* i *apostoli Simon i Andrija*. Jevanđelist Marko prikazan je kao srednjovječni čovjek tamne kratke kose i brade. Odjeven je u hiton plave boje i himation crvene boje. U lijevoj ruci drži otvorenu knjigu – jevanđelje, a desna šaka je u stavu blagoslova. Jovan, jevanđelist, naslikan je kao sijedi starac kratke kose i duge brade i odjeven u hiton i himation svijetloplave boje. Kažiprst desne ruke podignut je prema gore, kao da upućuje na nebo, dok u lijevoj ruci drži jevanđelje. Jevanđelisti imaju oreole okolo glava. Pozadina je podijeljena na dva dijela; zemaljski dio je prikazan tamnom bojom, a nebeski zlatnom. Ista pozadina je ponovljena na svim ikonama. Apostoli Vartolomej i Filip prikazani su kao srednovječne osobe. Vartolomej je kratke tamne kose i brade i odjeven je u hiton crvene boje i himation plave boje. U rukama drži zatvorenu knjigu zelenih korica. Filip je kratke kose i golobrad, odjeven u hiton žute i himation plave boje. I on u rukama drži zatvorenu knjigu crvenih korica. Apostoli, takođe, imaju oreole.

¹⁵ Ja sam Božji vojvoda i mač nosim, i one koji ovdje ulaze sa strahom sačuvaću, vojevaću, pomagaću i pokrivaću. Oni koji ulaze poganoga srca posjeći ću ljutim mačem.

¹⁶ U gornjem dijelu po pravilu idu starozavjetni proroci, a u donjem dijelu idu apostoli i jevanđelisti. Međutim, tokom konzervatorskih intervencija došlo je do premještanja ikona, tako da su na različitim mjestima. Ikone su popisane onako kako se danas nalaze na ikonostasu.

Prorok Jelisej je prikazan kao srednjovječan muškarac duge tamne kose i brade, a Ilija kao sijedi starac kratke kose i duge brade. Obučeni su u hitone i himatione. Prorok Jelisej u desnoj ruci drži otvoreni svitak, a kažiprst lijeve šake je podignut u zrak, dok prorok Ilija s obje ruke drži rašireni svitak. Apostoli Simon i Andrej naslikani su kao sijedi starci kratke kose i duge brade. Tijelo apostola Simona okrenuto je u *en face* položaju, a Andrijino tijelo okrenuto je prema posmatraču. Simon je odjeven u hiton plave i himation žute boje. U lijevoj ruci drži zatvorenu knjigu tamnih korica, a desna šaka je u položaju blagoslova. Andrija je odjeven u hiton zelene boje i himation svijetlocrvene boje. U lijevoj ruci drži zatvorenu knjigu crvenih korica, a desnom rukom drži veliki drveni krst koji se nalazi između njega i apostola Simona.

U sredini prvoga reda ikona data je novozavjetna scena *Rođenja Presvete Bogorodice* (sl. 7). Scena je smještena u unutrašnjost nekog objekta. Vjerovatno je riječ o kući jer se vide draperije, friz, prolaz kroz koji ulazi jedna od sluškinja sa posudom i jedan namještajski predmet. Od likova lako se razaznaju Joakim i Ana, roditelji Bogorodice, novorođenče i pet služavki. Prvi plan kompozicije čine slušavka koja u rukama drži novorođenče – Bogorodicu, $\mu\eta\rho\ \phi\delta$, i kreće da je stavi u kolijevku, i druga sluškinja koja radi oko vode u lavoru. Drugi plan čine sluškinje, Joakim i Ana koja leži na krevetu. Joakim i Ana pikazani su, prema fizionomiji, kao srednjovječni par. Ana, $\tau\ \alpha\eta\eta\alpha$, leži na krevetu i oko nje se nalaze dvije sluškinje, dok treća stoji pored Joakima. Joakim je odjeven u crveni hiton i himation plave boje i u rukama drži otvorenu knjigu. Pogled mu je usmjeren na Anu, a moguće i na Bogorodicu. U prazan prostor, koji bi mogao predstavljati ulaz u prostoriju, na zlatnoj površini piše $\epsilon\ \iota\omega\alpha\kappa\iota\mu\lambda\zeta$.

Sl. 7. scena *Rođenja Presvete Bogorodice*

U sljedeća četiri polja ikona prikazani su: *Simeon Nemanja, mirotočivi kralj srpski*, i *Sv. Sava arhiepiskop srpski, jevanđelisti Matej i Luka, proroci Danil i Avakum i apostoli Toma i Jakov*. Simeon Nemanja naslikan je kao

starac duge bijele brade u monaškoj odeždi. U lijevoj ruci drži brojanicu s krstom, a u desnoj otvoreni svitak s tekstom. Sv. Sava ima dugu tamnu bradu i odjeven je u arhiepiskopsku odeždu. U desnoj ruci drži otvorenu knjigu – moguće neku od svojih crkvenih djela, a u lijevoj žezlo. Jevandelist Matej prikazan je kao sijedi starac kratke kose i duge brade, a Luka kao srednjovječni muškarac kratke tamne kose i brade. Odjeveni su u hitone i himatione i u rukama drže otvorena jevanđelja. Šaka apostola Mateja je u stavu blagoslova. Proroci Danil i Avakum naslikani su kao golobradi mladići kratke tamne kose. Odjeveni su u hitone i himatione. U rukama drže duge trake sa tekstovima. Tijelo proroka Danila okrenuto je *en face*. Apostol Toma prikazan je kao golobradi mladić, a Jakov kao srednjovječni muškarac kratke tamne kose i brade. Tomin hiton je žute a himation plave boje, dok je Jakovov hiton svijetle crvene i himation zelene boje. Toma u rukama drži otvorenu knjigu, a Jakov u lijevoj ruci drži zatvorenu knjigu narandžastih korica i desna šaka mu je u položaju blagoslova. I oni imaju oreole koji su odvojeni od zlatne površine tankom crvenom linijom.

U gornjem redu ikonostasa u četiri polja ikona naslikani su: *Sv. prosvjetitelji slavijanski Metodij i Kiril, proroci car David i Samuil, proroci Gedeon i pravedni Isus Navin i prorok Zaharija i Sv. Jovan Preteča*. Metodij je naslikan kao sijedi starac kratke kose i duge brade. Odjeven je u arhiepiskopsku odeždu i u lijevoj ruci drži otvorenu knjigu s prigodnim tekstom, a u desnoj ruci žezlo. Kiril, starac tamne kose i duge brade, je isto odjeven u arhiepiskopsku odeždu koji u lijevoj ruci drži otvoreni svitak sa slovima glagoljice, a u desnoj ruci drži krst. Proroci, car David i Samuil prikazani su kao sijedi starci kratke kose i brade. David je odjeven u kraljevskoj odeždi – hiton svijetle crvene boje ukrašen zlatnim vezom po sredini i krznom od hermelina zelene boje. Na glavi nosi zlatnu krunu, u desnoj ruci drži dugačku traku sa tekstom, a u lijevoj zlatnu grančicu. Prorok Samuil je odjeven u hiton plave i himation žute boje. U lijevoj ruci drži dugačku traku sa tekstom, a u desnoj rog u kojem se nalazi ulje. Proroci Gedeon i pravedni Isus Navin naslikani su kao sijedi starci kratke kose i brade. Gedeon je odjeven u hiton crvene i himation plave boje, a Isus Navin u kraljevsku odeždu s krunom na glavi i krznom od hermelina narandžaste boje. Isus Navin u lijevoj ruci drži zlatnu grančicu, a preko tijela proroka Gedeona razvučena je bijela traka s tekstom. Posljednje polje prikazuje proroka Zahariju i Sv. Jovana Preteču. Zaharija je prikazan kao starac sijede kose i duge brade odjeven u hiton i himation žute boje. Na glavi nosi prvosveštenu kapu, a u rukama zatvorenu knjigu, vjerovatno svoju proročku. Sv. Jovan je naslikan kao mladić tamne duge kose i brade. Odjeven je u krzno od kamilje dlake i himationa tamnozeleno boje. U lijevoj ruci drži otvoreni svitak, a desna je u položaju blagoslova.

U centralnom dijelu između polja s ikonama prikazana je scena *Tajne večere* (sl. 8). Scena je smještena u prostoriju koja se nadzire tamnim zidovima s obje strane i lusterom s dvije svijeće koje gore. U sredini kompozicije smješten je Isus Hristos kojeg grli jedan od apostola, vjerovatno apostol i jevandelist Jovan. Hristos je odjeven u hiton crvene, a himation plave boje i u desnoj ruci drži čašu. Iznad njegove glave je monogram $\text{I}\overline{\text{C}}\ \overline{\text{XC}}$. S Hristove desne strane stoji apostol Petar, starac sijede kose i brade, koji kao da mu se obraća. Odjeven je u hiton žute boje. Na stolu, koji je pokriven bijelom tkaninom, nalaze se vekne hljeba, tanjir pun riba, drvene kašike, dvije drvene posude, vrč vina koji drži jedan od apostola zajedno s čašom. Apostoli su raspoređeni s obje strane stola i predstavljeni su u raznim životnim dobima. Svi su odjeveni u hitone i himatione različitih boja. Na zlatnoj površini na crkvenoslovenskom napisano je ТАЙНАА ВЪЧЕРА .

Sl. 8. scena *Tajna večera*

U posljednja četiri polja naslikani su: *proroci Jeremija i Isaija, proroci Mojsije i Aron, Sv. pravedni Melhisedek i praotac Avram i apostoli Pavle i Petar*. Starozavjetni proroci Jeremija i Isaija prikazani su kao starci sijede kose i brade odjeveni u hitone i himatione. Prorok Jeremija u lijevoj ruci drži otvoreni svitak, a kažiprst desne šake je podigao prema nebu, dok prorok Isaija s obje ruke drži otvoreni svitak. Proroci Mojsije i Aron dati su kao sijedi starci kratke kose i duge brade. Mojsije je odjeven u hiton svijetlocrvene i himation plave boje, a Aron u hiton zelene boje i himation žute i na glavi nosi prvosveštenu kapu. Mojsije u svojoj desnoj ruci drži tablice deset božjih zakona, koje su numerisane rimskim brojevima, a lijevom kažiprstom pokazuje na njih. Prorok Aron u desnoj ruci drži rascvjetali štap sa zelenim mladicama, a u lijevoj zlatni vrč u kojem se nalazi ulje. Pravedni Melhisedek i praotac Avram naslikani su kao sijedi starci duge kose i brade i odjeveni u himatione i hitone. Melhisedek na glavi nosi prvosveštenu kapu, u rukama drži tanjir s veknama hljeba i vreću u kojoj se, najvjerovatnije, nalazi voda ili

vino koje prinosi Avramu. Praotac Avram razlikuje se od Mehisedeka po tome što na glavi nosi arapsku svilenu maramu bijele boje i u lijevoj ruci drži mač. I posljednja ikona predstavlja apostole Pavla i Petra, osnivače hrišćanske crkve. Pavle je naslikan kao proćelav i tamne kratke brade, a Petar sijede kratke kose i brade. Obučeni su u hitone i himatione. Pavle u lijevoj ruci drži kutiju punu poslanica i mač u desnoj, a Petar u lijevoj ruci drži otvorenu knjigu, koja sadrži određeni tekst, i ključeve a desna ruka mu je u položaju blagoslova.

Iznad scene *Tajna večera* u obliku rotonde prikazana je scena *Sv. Trojica* (sl. 9). U kružnom okviru prikazani su: Hristos kao sin u zrelih godina – kratke kose i brade, sijedi starac kratke kose i duge brade kao Bog i Sv. Duh kao golub. Hristos i sijedi starac zajedno sede na nebeskom prijestolju, a ispred njih se nalazi velika sfera – simbol zemlje. Starac je odjeven u hiton zelene boje i himation roze. U lijevoj ruci drži malo žezlo zlatne boje koje se na vrhu završava malim krstom, a lijevom rukom blagosilja. Hristos je odjeven u hiton crvene i himation plave boje. Na koljenima drži otvorenu knjigu koju pridržava lijevom rukom i koja sadrži tekst, a u desnoj ruci drži veliki drveni krst. Između njihovih glava naslikan je bijeli golub raširenih krila kao zoomorfna predstava Sv. Duha – дхъ ѿгнѣ . Između goluba na crkvenoslovenskom napisano je ѿгнѣ ѿца . Okolo rotonde su izrezbareni floralni motivi koji su popunili prazan prostor. Sa strane su smještene dvije dobro stilizovane i izrezbarene aždaje, koje na glavama nose ikone Bogorodice i Sv. Jovana Blagoslova. Bogorodica je odjevena u dugu haljinu plave boje i maforionom roze boje. Ruke su joj spojene u katoličkom maniru moljenja i pogled joj je usmjeren prema Hristu. Sa strana je napisano мѣрь вѣѣа . Jovan Bogoslov je prikazan kao golobradi mladić kratke kose odjeven u hiton zelene i himation crvene boje. Lijeva ruka mu je blago podignuta i odvojena od tijela, a desna ruka se nalazi na grudima. Takođe, i njemu je pogled usmjeren prema Hristu koji se nalazi na krstu. Iznad rotonde je postavljen krst s Raspećem i serafimima sa dobro rezbarenim i pozlaćenim krilima. Na krstu je prikazan razapeti Hristos koji je odjeven perizomom oko bedara, vide se stigme na rukama i stopalima i ubodna rana iz koje curi krv, a na glavi nosi krunu od trnova vijenca. S lijeve i desne strane krsta stoji Hristov monogram ѿ хѣ . U vrhu krsta stoji natpis ѿнѣѣѣ – Isus Nazarećanin, car judejski. Sa strana se nalaze atributi Hristova mučenja; koplje i sunder.

Sl. 9. Sv. Trojica

Slikarska porodica Đinovski svojim opusom predstavlja posljednju fazu postvizantijskog slikarstva Crne Gore. Karakteriše ih precizan crtež, poštovanje tradicionalnih ikonografskih shema, harmoničan kolorit i realizam likova i scena. Za nepune četiri decenije, koliko su radili u Crnoj Gori, stvorili su veliki broj ikona i ikonostasa rasprostranjenih po crnogorskim crkvama i manastirima, da bi, eto do današnjih dana, bili zaboravljeni. Stručna javnost bi trebala ponovo da se njima pozabavi i da kroz revalorizaciju njihovih slikarskih djela, dobiju reprezentno mjesto koje i više nego zaslužuju u crnogorskoj istoriji umjetnosti druge polovine XIX i prvoj deceniji XX vijeka.

Literatura

- Gagović, Z. (2007). *Crnogorski ikonostasi i njihovi tvorci*. Cetinje: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Капиčić, А. (1995). „Браћа Ђиновски – Иконописци и живописци“, u: *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, knjiga 14. Titograd: CANU.
- Капиčić, А. (1999). БРАЋА ГИНОВСКИ ЗОГРАФИ ВО ЦРНА ГОРА. Скопје: Дирекција за култура и уметност – Скопје.

Jakov MARKOVIĆ

**ART ANALYSIS OF THE ICONOSTASIS OF THE
WLACH CHURCH IN CETINJE – THE WORK
OF THE ĐINOVSKI BROTHERS**

The Đinovski painting family represents the last phase of post-Byzantine painting in Montenegro. They are characterized by precise drawing, respect for traditional iconographic schemes, harmonious coloring and realism of characters and scenes. In the less than four decades that they worked in Montenegro, they created a large number of icons and iconostases scattered throughout Montenegrin churches and monasteries. The influence of neoclassicism and academic realism on their artistic expression is noticeable, as well as their non-slavery to the painterly canons of Eastern Orthodox iconography. The result of this research is the affirmation of the artistic quality of the Đinovski brothers in Montenegrin sacred art at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Key words: *Brothers Đinovski, Wallachian church, iconostasis, icon, post-Byzantine art, neoclassicism, second half of the 19th century*

Izvorni naučni rad
UDK 323.1(497.16)

Saša MRDULJAŠ (Split)

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Split

sasa.mrduljas@pilar.hr

O (NE)MOGUĆNOSTI POPISNOG IZJAŠNJAVANJA U SRPSKOM NACIONALNOM SMISLU U CRNOJ GORI ZA TRAJANJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE ¹

Tijekom trajanja socijalističke Jugoslavije (1945–1991) velika većina (tradicionalno) pravoslavne populacije u Crnoj Gori izjašnjavala se Crnogorcima u popisima stanovništva 1948., 1953., 1961., 1971., 1981., 1991. Međutim, nakon raspada Jugoslavije te u uvjetima sve izvjesnije disolucije državne zajednice Srbije i Crne Gore u popisu iz 2003. gotovo trećina crnogorskog stanovništva izjasnila se Srbima. U nešto manjoj mjeri takav vid izjašnjavanja ponovljen je i u neovisnoj Crnoj Gori prilikom popisa iz 2011. Pojava masovnog „odljeva“ nekadašnjih nacionalnih Crnogoraca u okvire nacionalnog srpstva svakako traži svoje objašnjenje. U srpskom miljeu vrlo se često objašnjava tvrdnjom da u socijalističkoj Jugoslaviji nije bilo moguće slobodno se izjasniti u srpskom nacionalnom smislu unutar Crne Gore. Da su se iz tog razloga, naknadno očitovani nacionalni Srbi izjašnjavali kao Crnogorci. Pored ostalog i stoga što je, kako se ističe, crnogorstvo ionako shvaćano kao svojevrsna verzija nacionalnog srpstva. U priloženom radu, na temelju analize podataka o izjašnjavanju u srpskom nacionalnom smislu na tlu Crne Gore te u crnogorskom na teritoriju Srbije u popisima provedenim 1948–1991. pokušati ćemo utvrditi da li su navedene tvrdnje utemeljene ili možda objašnjenje rečene pojave treba tražiti u izloženosti crnogorskog društva drugim, znatno složenijim (povijesnim) procesima.

Ključne riječi: *nacionalno izjašnjavanje, popisi stanovništva, Crnogorci, Srbi, Crna Gora, Srbija, Jugoslavija*

---

¹ Ovaj članak izrađen je u okviru znanstveno-istraživačkog projekta „*Nacionalna identifikacija u Crnoj Gori*“ [Znanstveno-istraživački projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (2020/22)].

Uvod:

Kraj 80-ih godina prošlog stoljeća donio je niz neočekivanih promjena na tlu Istočne Europe pa i unutar same Jugoslavije. Socijalistički sustav, unatoč pokušajima da ga se prikaže stabilnim, naglo se urušavao otvarajući prostor demokratizaciji odnosa u dotadašnjim jednopartijskim društvima. U tim uvjetima „na površinu“ izbija i niz pojava koje su za trajanja komunističke vlasti bile slabije vidljive. Ponajprije onih iz sfere međunacionalnih odnosa. Usprkos službenom konstruktivnom bratstvu i slozi naroda socijalističkog lagerskog dolazi do dezintegracije višenacionalnih država. Negdje mirno, kao u Čehoslovačkoj, negdje uglavnom mirno, kao u bivšem SSSR-u, dok se Jugoslavija raspada u nizu ratnih sukoba.

U tom razdoblju, koje se proteže i tijekom 90-ih, Crna Gora, mada dijelom uzavrelog jugoslavenskog prostora, uspjela je izbjeći direktnu izloženost ratnim zbivanjima. Štoviše, 2006. postiže mirno razdruživanje od Srbije, s kojom je nakon raspada SFRJ formirala Saveznu Republiku Jugoslaviju, tj. Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore te otpočinje relativno uspješan samostalni državni razvoj (Darmanović, 2006: 16–19). No, unutar cijelog tog razdoblja upravo je Crna Gora zahvaćena izrazito dalekosežnim procesima u sferi (među)nacionalnog.

Za trajanja socijalističke Jugoslavije njena autohtona, pravoslavna populacija u nacionalnom se smislu u pravilu izjašnjavala Crnogorcima. I to sa izvjesnom dozom naglašenog ponosa kojim je dodatno isticana prepoznatljivost crnogorskog etnosa. Tako je bilo i u samoj Srbiji u kojoj je obitavala trećina od svih jugoslavenskih pripadnika crnogorske nacije uglavnom doseljenih za trajanja nekadašnje države. Iskazivanje crnogorske nacionalne pripadnosti ostalo je stabilno i u vrijeme raspada Jugoslavije. Neovisno o tome što se jasno očitivalo da u uvjetima konfrontacije srpstva sa „ostatkom“ Jugoslavije glavnina (tradicionalno) pravoslavnih Crnogoraca podržava srpske pozicije.

Takvo opredijeljenje, kojem nije manjkalo odsustva identifikacije sa autentičnim crnogorskim ciljevima, doći će na novu razinu krajem 90-ih. Tadašnje crnogorsko vodstvo ipak procjenjuje da državna zajednica sa Srbijom šteti interesima Crne Gore te osloncem na povoljniji međunarodni kontekst postepeno djeluje na njenom osamostaljenju (Šćekić, 2018: 17–20). Taj izbor, kojeg je „oduvijek“ podupirao manji dio pravoslavnih Crnogoraca, pokazati će da je dotadašnji (pro)srpski sentiment u crnogorskom društvu kod mnogih predstavljao dobru podlogu da se, podržavajući zajednicu sa Srbijom izjasne kao Srbi i odbace crnogorsku nacionalnu identifikaciju.

Prikazano raspoloženje našlo je svoj odraz i u popisu stanovništva iz 2003. prilikom kojeg se gotovo trećina građana Crne Gore očitovale Srbima.² U nešto manjem omjeru do takvog je izjašnjavanja došlo i nakon postizanja državne neovisnosti tj. u popisu iz 2011. Na znatan porast broja i udjela Srba u Crnoj Gori svako su utjecale i znatne migracije Srba iz Hrvatske, BiH, Kosova tijekom ratova 90-ih no presudnu ulogu je imalo „optiranje“ domaćeg življa za nacionalno srpstvo.³ Istodobno, identifikacija sa nacionalnim crnogorstvom u samoj Srbiji (uža Srbija i Vojvodina) svodi crnogorsku zajednicu u toj zemlji na približno trećinu od njenog nekadašnjeg, najvišeg broja dosegnutog 1981. (v. Tablicu br. 1).

Riječ je o pojavi koja sa aspekta nacionalnog predstavlja poseban fenomen u postsocijalističkom dijelu Europe. Neupitno je da postoji historijski i identitetski kontekst koji je omogućavao „ispreplitanje“ crnogorstva i srpstva. No, takav kontekst, jasno sa drugim (među)nacionalnim „predznakom“ postoji i drugdje. Primjerice u Bjelorusiji u kojoj dominira ruski jezik, u kojoj je pravoslavlje institucionalno povezano sa ruskom crkvom, unutar koje samo etničko ime uključuje ruski naziv. Unatoč tome i različitom doživljaju bjeloruskog identiteta Bjelorusi se nisu prestali nacionalno izjašnjavati Bjelorusima (Bekus, 2014: 7, 10). Po popisu stanovništva Bjelorusije iz 1989., provedenom prije raspada SSSR-a, u toj republici živjelo je 7.904.623 Bjelorusa ili 77,9% od ukupnog stanovništva dok ih je po zadnjem popisu, onom iz 2019. bilo 7.990.719 ili 84,9% (*Statistical Yearbook*, 2020: 47). Pri tome je tačno da je Bjelorusija po stjecanju državne neovisnosti ostala u tijesnim vezama sa Rusijom. No te se veze nije pokušavalo održati ili osigurati destrukcijom bjeloruskog u korist ruskog nacionalnog identiteta.

---

² Po popisu iz 2003. u ukupnom stanovništvu Crne Gore (620.145), odnosno u ukupnom broju tada popisanih Srba (198.414) participiralo je 16.525 Srba rođenih u Srbiji i doseljenih iz nje (uža Srbija, Vojvodina, Kosovo), 12.225 iz BiH, 5.222 iz Hrvatske, 233 iz Makedonije, 260 iz Slovenije, 763 iz drugih država te 728 Srba za koje je bilo „nepoznato“ u kojoj su stranoj državi rođeni. Ukupno: 35.956 Srba [*Popis stanovništva... 2003. (migranti)*, 2007: 6–12]. Među tom populacijom, u nepoznatim omjerima bilo je one koja je porijeklom iz Srbije, BiH, Hrvatske ali i one koja je porijeklom iz Crne Gore. Jednako tako iz popisnih podataka ne može se utvrditi koliko je 2003. bilo Srba rođenih i nastanjenih u Crnoj Gori porijeklom iz Srbije, Hrvatske, BiH.

³ „Radojica Živković priča 7. aprila 2011. da 46.000 ‘uglavnom Srba’ nema državljanstvo Crne Gore, ali imaju osobne karte. To su srpske izbjeglice iz BiH, Hrvatske i sa Kosova koji svi imaju crnogorske osobne karte. Sigurno ima istih još 20.000 koji su uspjeli da dobiju crnogorsko državljanstvo. Sve u svemu, ima najmanje 50.000 Srba u Crnoj Gori koji nemaju nikakve veze sa crnogorskom istorijom, ni u čemu crnogorskom nisu sudjelovali, a glasaju u Crnoj Gori i popisati će se na popisu 2011“ (*Četrdeset tisuća izbjeglica...*, 2011).

Tablica br. 1: Broj i udio Srba u Crnoj Gori i broj Crnogoraca u Srbiji (uža Srbija i Vojvodina) te na Kosovu po popisima stanovništva od 1948. do 2011. godine

popis	CG	S	%	Uža S + V	C	K	C
1948.	377.189	6.707	1,8	5.800.146	46.810	727.820	28.050
1953.	419.873	13.864	3,3	6.171.013	54.718	808.141	31.343
1961.	471.894	14.087	3,0	6.678.239	67.165	963.988	37.588
1971.	529.604	39.512	7,5	7.202.898	93.705	1.243.693	31.555
1981.	584.310	19.407	3,3	7.729.236	120.438	1.584.440	27.028
1991.	615.035	57.453	9,3	7.822.795	118.934	1.956.196	20.365
2002.	-	-	-	7.498.001	69.049	-	-
2003.	620.145	198.414	32,0	-	-	-	-
2011.	620.029	178.110	28,7	7.186.862	38.527	1.739.825	?

Oznake: *popis* – godina popisa stanovništva; *CG* – Crna Gora (ukupan broj stanovništva); *S* – Srbi; *Uža S + V* – uža Srbija i Vojvodina (ukupan broj stanovništva); *C* – broj Crnogoraca; *K* – Kosovo (ukupan broj stanovništva). **Izvori:** *Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011; Stanovništvo ... 2011. u Republici Srbiji.*

U svakom slučaju, masovno „pretakanje“ nekadašnjih nacionalnih Crnogoraca u Srbe predstavlja izrazito zanimljivu, dalekosežnu pojavu čije objašnjenje traži odgovarajuće odgovore. U priloženom radu usredotočiti ćemo se na dvije međusobno povezane konstatacije kojima se pokušava objasniti zbog čega je došlo do te pojave. Naime, ponajprije u srpskom društvenom miljeu prošireno je gledište po kojemu su se pravoslavni Crnogorci i za trajanja Jugoslavije osjećali Srbima, ali da se zbog presije i ukupnog političkog ambijenta nisu smjeli tako i izjasniti. Da su se stoga očitivali nacionalnim Crnogorcima koje je, sukladno tim mišljenjima, ionako doživljavano kao svojevrsna verzija srpstva (Ičević, 2015: 313–315; Raković, 2019: 85–86, 157; Stanković, 2020: 59–60; Subotić, 2020: 21, 25–26).

U priloženom ćemo radu na temelju pokazatelja iz popisa stanovništva provedenih u socijalističkoj Jugoslaviji i samoj Crnoj Gori između 1948. i 1991. pokušati utvrditi da li su navedene tvrdnje utemeljene ili možda objaš-

njenje rečene pojave treba tražiti u izloženosti crnogorskog društva drugim, znatno složenijim (povijesnim) procesima.

1. Povijesni kontekst

Prvi popis koji je obuhvatio cjelokupno stanovništvo današnje Crne Gore bio je onaj proveden u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1921. Po tom popisu, koji nije uključivao pitanja o etnicitetu te kod kojeg se etnička pripadnost može odrediti samo kombinacijom podataka o jeziku i vjeri, na tlu današnje Crne Gore obitavalo je oko 313.432 stanovnika među kojima 238.334 ili 76% pravoslavaca, 55.802 ili 17,8% muslimana, 19.146 ili 6,1% katolika te 150 pripadnika drugih vjera. Pri tome je pravoslavni živalj bio crnogorskog, odnosno za Srbe srpskog porijekla, među katolicima je bilo približno 11.800 osoba koje se uvjetno može identificirati kao Hrvate te 6.500 Albanaca. Unutar muslimanskog korpusa pripadnika, uvjetno rečeno bošnjačke grupacije bilo je nekih 44.900 a albanske 10.700 (autorov proračun prema: *Definitivni rezultati popisa... 1921; 1932: 86–87, 106–107, 122–129, 190–191, 248–249*). Prikazana, heterogena slika proizišla je iz dugotrajnih historijskih procesa koji su postepeno vodili vjersko-etničkoj segmentaciji autohtone slavenske populacije.

Najstarija vjerska zajednica na tlu današnje Crne Gore, što je teško pojmiti uzimajući u obzir njenu malobrojnost, jest katolička. Naime, značajke najranijeg povijesnog razvoja slavenskog življa na glavnini prostora današnje Crne Gore, ali i susjedne istočne Hercegovine i južne Dalmacije bila je u njegovom samosvojnem političkom, državnom, a time i etničkom razvoju. Od kada ga se može pratiti, odnosno od početka 9. stoljeća, u pojasu između Neretve i Bojane egzistiraju tri slavenske kneževine tj. Zahumlje između Neretve i Dubrovnika, Travunija do Kotora i Duklja do Bojane i Skadra. O samosvojnosti tih kneževina svjedoči i to da su imale vlastite biskupije: stonsku, trebinjsku, dukljansku/barsku (Živković, 2010: 152).

Polovicom 11. vijeka te su kneževine državno objedinjene dukljanskom inicijativom i pod dinastijom Vojislavljevića. O značaju te proširene dukljanske države govori papinsko priznanje njenog statusa kraljevine kao i to da je imala svoj „vrhovni“ vjerski centar u vidu Barske nadbiskupije. Međutim, do druge polovice 12. vijeka opada moć države Vojislavljevića te će se krajem istog stoljeća njena ukupna prostornost naći pod vlašću vladara pravoslavne Srbije. Upravo u vrijeme kada uspostavom Latinskog Carstva u Carigradu 1204. katoličko-pravoslavni odnosi stječu dimenziju izrazite polariziranosti. U tim prilikama srpska dinastija Nemanjića s ciljem stjecanja lojalnosti dukljanskog življa provodi njegovu masovnu pravoslavizaciju oslanjajući se

pri tom na vlastitu, od 1219. autokefalnu crkvu tj. Žičku / Pečku arhiepiskopiju (Mrduljaš, 2021: 41–43). Tako će u završnici na tlu današnje Crne Gore u katolicizmu ostati primorske, tada još uvijek dominantno romanske komune Kotor, Budva, Bar sa okolnim slavenskim stanovništvom te istočniji dijelovi nastanjeni Albancima. Ta vremenom slavizirana i slavenska populacija primorskih komuna naknadnim će razvojem u pravilu biti usmjerena prema kulturno-identitenom narodnosnom krugu u konačnici oblikovanom u hrvatsku naciju.

Obzirom da je Žička / Pečka arhiepiskopija bila crkvom jedne dinastije, da je kao takva imala dužnost razvijati kult svojih vladara Nemanjića, ona postaje svojevrsnim generatorom srpskih protonacionalnih značajki (Kašić, 1984: 72–73). Stoga je u pojasu između Neretve i Bojane ekspanzijom pravoslavlja tekao i proces njihovog ukorjenjivanja. Međutim, prethodno snažni samosvojni razvoj, posebice na tlu dukljanske jezgre, omogućio je ne samo da ona tijekom trajanja srpske države, sada već u pravoslavnoj formi, zadrži izvjesnu posebnost već da se iz nje po rastakanju srpske države početkom druge polovice 14. vijeka oblikuje nova državna stvarnost u vidu Zete dinastije Balšića, a poslije i dinastije Crnojevića.⁴

Pred osmanskim prodorima Crnojevići dislociraju državno središte u najbranjiviji dio Zete, u podlvoćensku Crnu Goru podižući na Cetinju manastir Rođenja Presvete Bogorodice koji postaje središtem mitropolije. Osmanskim osvajanjem otpočinje i proces islamizacije kojemu će posebno biti izložen slavenski živalj u blizini masovno islamiziranih Albanaca, naročito onaj njegov segment koji se iseljavao prema sjeveru, ka središtu nekadašnje srpske države, u današnji Sandžak (Mušović, 1980: 90). To islamizirano, odnosno muslimansko slavensko stanovništvo usko će biti povezano sa muslimanima iz Bosne što će pridonijeti njegovom naknadnom oblikovanju u bošnjačkom nacionalnom smislu.

Podlvoćenska Crna Gora je i nakon osmanskog podvlašćivanja krajem 15. stoljeća zadržala određeni vid autonomije (Đurđev, 1953: 60, 114–115). Od kraja 17. vijeka ta autonomija postaje podlogom protusomanske borbe koja već do kraja idućeg dovodi do oblikovanja samosvojne crnogorske države i pravoslavne crkve. Taj stoljećima dug i poseban razvoj nužno je oblikovao posebnu crnogorsku samosvijest koja se međutim ispreplitala sa vjerski poticanim srpskim etničkim sadržajima. To ispreplitanje nastaviti će se i nakon priznanja državnosti Crne Gore 1878. (Andrijašević, 2004). Sa aspekta vladajućih struktura kao i dijela naroda snažno poistovjećenog sa Crnom Gorom u

---

⁴ „Iznenadna pojava nepoznate vlastele Balšića, kao oblasnih gospodara Zete već 1360. godine ne treba da iznenađuje, jer su se u Zeti održali najvažniji elementi njene državnosti. Poznate su bile granice ‘zemelje Zete’, kao i granice Zetske episkopije, odnosno mitropolije“ (Blagojević, 2011: 20).

tom je „ispreplitanju“ srpstvo bilo limitirano crnogorstvom i vrijednosno niže rangirano.⁵ Kao takvo, „crnogorsko srpstvo“ nije bilo istovjetno sa „čistim“ nacionalnim srpstvom te stoga nije moglo biti neprelaznom preprekom pri oblikovanju posebne crnogorske nacionalne samosvijesti. No kod znatnog dijela populacije, posebice onog kasnije uključenog u okvir Crne Gore, suodnos crnogorstva i srpstva nerijetko je bio strukturiran „u korist“ srpstva koje se relativno lako moglo „pretočiti“ u nacionalno.

Taj identitetni dualitet crnogorstva i srpstva koji je u različitim oblicima proživljavao pravoslavno stanovništvo Crne Gore u bitnom je pridonio nestanku crnogorske države i apsorpiranju njene prostornosti od strane Srbije 1918., neposredno prije nastanka Kraljevine SHS. Što je posebice važno, tada je i Crnogorska crkva „utopljena“ u novoformiranu Srpsku pravoslavnu crkvu (SPC) koja time stječe institucionalni monopol nad crnogorskim pravoslavljem. Takvim razvojem otpočinje oštra segmentacija unutar crnogorskog pravoslavnog korpusa na onaj njegov dio koji se u uvjetima gubitka crnogorske države usmjerava prema nacionalnom crnogorstvu te dijela koji se u novim prilikama, pored ostalog i djelovanjem SPC sve izravnije usmjerava prema nacionalnom srpstvu. Taj polaritet se nastavio i tijekom Drugog svjetskog rata u kojem je Crna Gora istovremeno bila snažnim uporištem partizanskog, prema crnogorstvu afirmativnog pokreta, ali i uporištem velikosrpskih četničkih snaga (Andrijašević, 2021: 302, 316).

U socijalističkoj Jugoslaviji ta unutrašnja raspolućenost privremeno je nadiđena svojevrsnim kompromisnim rješenjem. S jedne strane oblikovana je Narodna / Socijalistička Republika Crna Gora i priznata posebnost crnogorske nacije. Istodobno, službeni je stav bio da je riječ o naciji proizišloj iz srpskog etničkog korpusa (Marović, 2017: 84–85, 136–138). Stoga se može shvatiti što je za trajanja socijalističke Jugoslavije poticano srbocentrično shvaćanje crnogorske prošlosti, da je Crna Gora imala zastavu identičnu onoj Srbije, da

⁵ „Na prvo mjesto dolazi samo životno načelo države. Ima ga svaka država; mora ga imati i Crna Gora. **Crnoj Gori je životno načelo – Crnogorstvo. Bez toga, Crna Gora ne bi mogla živjeti**, tj. ne bi mogla biti Crna Gora. Izgubivši to ona ne bi morala materijalno propasti, u njoj bi ostale ove iste stijene i krši, možda još zaodjenute šumom i zelenilom, ona bi se mogla još i proširiti, u njoj bi moglo biti i više naroda, bogatijeg i prosvjetljenijeg, – ali to više ne bi bila Crna Gora, kad u njoj ne bi bilo Crnogorstva. Morali bismo svrnuti na stranu od predmeta koji je pred nama, kad bismo preduzeli ovdje da razlažemo šta je Crnogorstvo. Držimo da to nije ni od potrebe, jer smo o tom već više puta zborili. Samo ćemo ovdje toliko reći, da je ono **duša naše države**, isto tako kao što je npr. germanizam duša njemačke, galicizam duša francuske države itd. (...) stari su nam naši sačuvali i predali i Crnu Goru. Oni su to učinili mačem u ruci. Oni su **zalagali glave svoje i prolivali krv svoju, da održe dušu svojoj državi** a održavši joj dušu održali su i nju samu. **Crnogorstvom je dakle održana Crna Gora**. Mi smo je naslijedili. **Čim ćemo je mi održati i predati u nasljedstvo svojim potomcima? U prvoj liniji opet Crnogorstvom!** (*Glas Crnogorca*, 1884: 1).

se jezik (kolokvijalno) nazivalo srpskim, da je u Crnoj Gori SPC, za razliku od Makedonije zadržala institucionalni monopol nad pravoslavljem.

Tijekom komunističke vlasti promovirano, „službeno“ shvaćanje crnogorstva očigledno nije pretjerano problematizirano od strane samih pravoslavnih Crnogoraca tim više što su oba njegova identitetna „krila“ bila izrazito sklona ideji jugoslavenstva. Ona je bila čvrsto ukorijenjena u Crnoj Gori, „jednoj od najjugoslavenskih karika složene državne zajednice“, amortizirajući značaj prethodnih ili prikrivenih podjela (Rastoder i Adžić, 2020: 53). Kao takvo crnogorstvo je i u vladajućim jugoslavenskim krugovima shvaćano kao kompatibilno sa njihovom ideologijom te se poticajno gledalo na njegove manifestacije. U tim uvjetima autohtona crnogorska pravoslavna populacija masovno se identificirala sa nacionalnim crnogorstvom. Ne samo u Crnoj Gori već i izvan nje. No u cijelom tom razdoblju u Crnoj Gori se jedan manji dio te populacije ipak izjašnjavao Srbima.

2. Popisi stanovništva u crnoj gori 1948–1991.

Za trajanja socijalističke Jugoslavije provedeno je šest popisa stanovništva: 1948., 1953., 1961., 1971., 1981. i 1991. Za razliku od prethodno provedenih na tlu današnje Crne Gore navedeni su popisi uključivali pitanje o etničkoj pripadnosti. Ono što se u tom smislu može lako uočiti iz poredbe popisnih podataka, posebice u periodu 1948–1971. jest da postoji određena nekonzistentnost (v. Tablicu br. 2). Konkretno, po prvom popisu, onom iz 1948. registrirano je čak 90,7% Crnogoraca da bi se njihov udio već kroz 23 godine tj. do 1971. sveo na 67,2%.

Do ove, zbunjujuće pojave ponajprije je došlo zbog „lutanja“ tadašnje jugoslavenske vlasti oko definiranja statusa ovdašnje slavenske muslimanske zajednice. Mada se na nju tijekom Narodno-oslobodilačke borbe i utemeljenja socijalističke Jugoslavije gledalo kao na zasebnu etničku cjelinu, ipak je nakon Drugog svjetskog rata nedostajalo spremnosti da joj se potvrdi nacionalna posebnost (Duraković, 1993: 165). Svejedno, u popisima stanovništva ostavljao se prostor njenim pripadnicima da makar na neuobičajen način iskažu vlastitu etničku osobitost. U popisu iz 1948. imali su mogućnost da se izjasne kao „neopredijeljeni muslimani“; u popisu iz 1953. kao „Jugoslaveni-neopredijeljeni“ a u popisu iz 1961. kao „Muslimana u smislu etničke pripadnosti“. Tek od druge polovine 60-ih priznaje se nacionalna samosvojnost rečenoj zajednici i to pod nazivom „Muslimana“ („Muslimana u smislu narodnosti“) (Kamberović, 2009: 61). U narednim popisima, onima iz 1971., 1981., 1991. njihni pripadnici na razini cjelokupne Jugoslavije pa i same Crne Gore gotovo se u potpunosti tako i izjašnjavaju.

Tablica br. 2: Nacionalni sastav stanovništva Crne Gore u popisima stanovništva od 1948. do 2011. godine

	1948.		1953.		1961.		1971.	
Crnogorci	342009	90,7	363686	86,6	383988	81,4	355632	67,2
Srbi	6707	1,8	13864	3,3	14087	3,0	39512	7,5
Hrvati	6808	1,8	9814	2,3	10664	2,3	9192	1,7
Albanci	19425	5,1	23460	5,6	25803	5,5	35671	6,7
Muslimani ⁶	387	0,1	-	-	30665	6,5	70236	13,3
Jugoslaveni	-		6424	1,5	1559	0,3	10943	2,1
Romi	162	-	230	0,1	183	-	396	0,1
Ostali	1691	0,5	2395	0,7	4945	1,0	8022	1,5
Ukupno:	377189	100,0	419873	100,0	471894	100,0	529604	100,0
	1981.		1991.		2003.		2011.	
Crnogorci	400488	68,5	380467	61,9	267669	43,2	278865	45,0
Srbi	19407	3,3	57453	9,3	198414	32,0	178110	28,7
Hrvati	6904	1,2	6244	1,0	6811	1,1	6021	1,0
Albanci	37735	6,5	40415	6,6	31163	5,0	30439	4,9
Bošnjaci	-	-	-	-	48184	7,8	53605	8,6
Muslimani	78080	13,4	89614	14,6	24625	4,0	20537	3,3
Neizjašnjeni	-	-	-	-	26906	4,3	30170	4,9
Jugoslaveni	33146	5,7	26159	4,3	1860	0,3	1154	0,2
Romi	1471	0,3	3282	0,5	2601	0,4	6251	1,0
Ostali	7079	1,2	11401	1,9	11912	1,9	14877	2,4
Ukupno:	584310	100,0	615035	100,0	620145	100,0	620029	100,0
<i>Izvori: Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011.</i>								

⁶ U popisima stanovništva iz 1948. i 1953. Muslimani/Bošnjaci su vlastitu etničku posebnost mogli iskazati izjašnjavanjem kao „neopredijeljeni muslimani“, odnosno kao „Jugoslaveni-neopredijeljeni“.

Primjetno je međutim da do popisa iz 1971. slavska muslimanska populacija Crne Gore, za razliku od one iz BiH i srpskog dijela Sandžaka, tek u perifernoj ili polovičnoj mjeri iskazuje svoju posebnost izjašnjavanjem za opcije koje bi je potvrđivale. Mjesto toga 1948. i 1953. gotovo je u potpunosti uklopljena u crnogorski nacionalni korpus. U popisu iz 1961. u podjednakoj se mjeri iskazuje dijelom tog korpusa i dijelom zajednice „Muslimana u smislu etničke pripadnosti“. Tek od 1971., kako je istaknuto, ona se gotovo u cjelini izjašnjava segmentom prethodno priznate muslimanske nacije. S tim da će na tom opredjeljenju ustrajati do samog raspada Jugoslavije. Takvom, stabilnom iskazivanju nacionalne posebnosti nakon desetljeća njenog „zajtavanja“ zasigurno je doprinio odmak od vremena obilježenog izvjesnim opterećenjima u odnosima sa pravoslavnom većinom, ali i brojnost muslimanske zajednice te što se mogla „osloniti“ na vlastita, relativno homogena teritorijalna uporišta.

I u slučaju slavenkog katoličkog življa u Crnoj Gori uočava se određena problematičnost po pitanju njegovog popisivanja. Primjerice 1948. evidentirano je svega 6.707 Hrvata, dok ih je već 1953. bilo 9.814. U samoj Boki Kotorskoj tj. području najveće i kontinuirane lociranosti Hrvata bilo ih je 1948. tek 5.958 (srezovi Hercegovski i Kotorski), a pet godina kasnije 8.182 (srez Bokokotorski). Taj porast se ne može pripisati useljavanju već činjenici da se znatan dio tog življa 1948. izjasnio Crnogorcima. Nakon te godine nastavljeno je izjašnjavanje dijela autohtonih slavenskih katolika Crnogorcima posebice u Baru i okolici gdje će trajno i u znatnoj mjeri „nadjačati“ izjašnjavanja u hrvatskom smislu (Mrduljaš, 2021: 88–90, 94–95).

Od 1971. otpočinje izrazito „pretakanje“ dotadašnjih crnogorskih Hrvata, posebice onih u Boki Kotorskoj u nacionalne Jugoslavena. Takvo izjašnjavanje je umnogome pridonijelo tome da je broj očitovanih Hrvata u Crnoj Gori od gotovo 10.664 iz 1961. pao do popisa iz 1991. tek na 6.244. Istodobno u bokeljskoj sredini najbližem dijelu Hrvatske, odnosno u Konavlima broj nacionalno izjašnjenih Jugoslavena je u istom periodu bio neznatan.⁷ Ovakvom distanciranju slavenske katoličke populacije od hrvatske identifikacije, kakvo od 1971. nije postojao kod slavenskih muslimana Crne Gore u odnosu na pripadnost muslimanskoj naciji, zasigurno je doprinosila ne samo njena malobrojnost već i činjenica što je unutar svojih teritorijalno skučenih ali pretežito

---

⁷ Po popisu stanovništva iz 1981., koji registrira najveći broj Jugoslavena na nivou Jugoslavije (1.219.024) i njenih republika, pa i Hrvatske (379.057) u 32 konavoska naselja živjelo je 8.551 stanovnika među kojima 7.671 ili 89,7% Hrvata te 478 Jugoslavena ili 5,6%. Većina Jugoslavena (252) živjela je u Cavtatu, jedinom gradskom naselju u Konavlima. U seoskim mjestima živjelo je 6.966 stanovnika među kojima 6.562 ili 94,2% Hrvata i 226 ili 3,2% Jugoslavena (*Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981*: 21, 172–173).

homogenih prostora od 60-ih godina ubrzano postajala manjinskom obzirom na masovna doseljavanja crnogorskog i srpskog življa.

Iz „slučaja“ popisnog izjašnjavanja autohtonog slavenkog, muslimanskog i katoličkog stanovništva u Crnoj Gori može se ustvrditi da su usprkos mogućnosti očitovanja vlastite posebnosti postojali, barem u pojedinim periodima, određeni razlozi da se takvo što ne učini. Da se u tim prilikama svojevrsno „utočište“ tražilo u crnogorskoj ali i u jugoslavenskoj nacionalnoj odrednici. Sukladno rečenom, za očekivati je pitanje da li su možda postojali razlozi i za izbjegavanje srpskog nacionalnog očitovanja te traženja „zaklona“ prvenstveno u nacionalnom crnogorstvu.

Takvo se pitanje može postaviti no pri tome treba uzeti u obzir da se ne mogu automatski povlačiti paralele između pozicija srpstva u Crnoj Gori sa onima koje su u crnogorskoj (tradicionalno) pravoslavnoj sredini bile pozicije manjinskih katolika i njima imanentnog hrvatstva i manjinskih muslimana te sa njima povezane muslimanske, naknadno bošnjačke nacionalne identifikacije. Samim tim nisu istovjetne niti relacije na razini hrvatstvo – crnogorstvo, odnosno muslimanstvo/bošnjaštvo – crnogorstvo sa relacijama između srpstva i crnogorstva. Sa pozicija autohtone crnogorske pravoslavne populacije nužno se na hrvatstvo i muslimanstvo/bošnjaštvo gledalo kao na identifikacijske konstrukcije nastale izvan njenog kruga, kao na konstrukcije prema kojima se ima „izvanjske“ doživljaje. Nasuprot tome, identifikacija sa srpstvom ipak je predstavljala samoniklu pojavu neovisno o tome kako je bila povijesno gradirana u svom suodnosu prema crnogorstvu. S tim da su i u socijalističkoj Jugoslaviji, kako je istaknuto, pojedini srpski etnički sadržaji zadržali svoje mjesto u samoj, službeno zastupanoj „formulaciji“ nacionalnog crnogorstva.

S druge strane, ukupna pravoslavna populacija Crne Gore doživljavala je crnogorstvo kao identifikacijsku kategoriju „iznjedrenu“ iz njenog kruga; takvu koja je primarno bila prepoznatljiva po istaknutim vrijednostima: slobodarstvu, herojstvu, viteštvu, otpornosti. Nadalje, treba uzeti u obzir da u Jugoslaviji nacionalne odrednice nisu podrazumijevale i promociju nekakvih posebnih nacionalnih politika obzirom da je centralna komunistička vlast, što su bile dužne provoditi njene republičke i pokrajinske ekspoziture, jedina bila ovlaštena odrediti što je „najbolje“ za Jugoslaviju i njene narode i narodnosti. I to je stanje trajalo, uz manje turbulencije s kraja 60-ih i početka 70-ih, do polovice 80-ih. Stanje u kojem je nacionalno u svom izričaju gotovo bile svedeno na folklornu dimenziju.

U tim okolnostima, pored ostalog, niti srpstvo niti crnogorstvo nisu mogli steći javno dopušteni politički izraz koji bi eventualno vodio i njihovoj međusobnoj, oštrijoj distinkciji. Što je posebice bitno, u uvjetima kakvi su već bili autentična srpska nacionalna ideologija, koja je nesumnjivo postojala

no u svojevrsnoj ilegali, nije mogla opstruirati niti dovesti u pitanje tadašnju konstrukciju nacionalnog crnogorstva. Drugim riječima, ono od strane državne vlasti stječe odgovarajući prostor za svoju emancipaciju dok istodobno njegov glavni oponent u vidu nacionalnog srpstva ima sužene mogućnosti da tu emancipaciju „sabotira“. Taj vid djelovanja se ponajprije realizira posredstvom dokazivanja i promocije gledišta o srpskom porijeklu Crnogoraca, obzirom da je i službeno bilo prihvaćeno da je riječ o naciji srpskog etničkog „korijena“ (Marović, 2017: 124–127).

Sveukupno, razlozi koji su utjecali na brojčano skromno izjašnjavanje autohtonog pravoslavnog živilja u Crnoj Gori za nacionalno srpstvo, odnosno na njegovo masovno prihvaćenje nacionalnog crnogorstva bili su bitno drugačiji od onih zbog kojih su se pripadnici manjinske muslimanske i katoličke zajednice, u cjelini ili dijelom ovisno o periodima, izjašnjavali u crnogorskom nacionalnom smislu.

3. Metodološki pristup

Svi popisi provedeni u Crnoj Gori između 1948. i 1991. registrirali su srpsku populaciju unutar nje. Već bi se iz toga moglo zaključiti da u promatranom periodu nije bilo prepreka pred izjašnjavanjem u srpskom nacionalnom smislu te da osobe koje su se tako izjašnjavale očigledno nisu smatrale da je crnogorstvo identično srpstvu. Međutim, prilikom sagledavanja popisnih rezultata u razdoblju 1948–91., konkretno u kontekstu izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu, korisno je poći od analize koja problem dodatno rasvjetljava sa aspekta naslijeđa iz prošlosti, uzima u obzir procese koji su se odvijali u vrijeme provođenja navedenih popisa te percipira konfiguraciju nastalu nakon 1991.

Identitetni suodnos na relaciji srpstvo – crnogorstvo nije se jednako formirao u svim krajevima Crne Gore. U onom njenom dijelu unutar kojeg se oblikovala crnogorska državnost taj je suodnos svakako bio drugačiji od onog u krajevima koji su dijelom Crne Gore postali na izmaku njene državnosti ili tek 1945. Dakle, u krajevima koji su do tada bili snažno izloženi srpskim nacionalno-formativnim procesima. Obzirom na rečeno, prostorna distribucija nacionalno izjašnjenih Srba u periodu 1948–1991. i poslije njega usko je povezana sa političko-povijesnim nasljeđem.

Jednako tako Crna Gora je bila izložena ne toliko brojnim, ali kontinuiranim useljavanjima u razdoblju 1945–1991. Ta činjenica potiče na postavljanje određenih pitanja. Naime, da li je u Crnoj Gori očitovanje u srpskom smislu ponajprije bilo „rezervirano“ za doseljene Srbe porijeklom iz Srbije, BiH, Hrvatske? Ako je bilo, tad bi tvrdnja da su pred autohtonim pravoslav-

nim življem postojale prepreke kojima je sputavano izjašnjavanje u srpskom smislu bile plauzibilnije. No, nisu svi prostori, krajevi i naselja bili izloženi (znatnijim) useljavanjima. Iz tog razloga parcijalna analiza prostornosti Crne Gore u kontekstu popisa provedenih 1948–1991. pa čak i po pojedinim naseljima pruža potpuniji uvid u predmet analize tj. u razmjere izjašnjavanja domaće populacije Srbima, a time i osnovu za utemeljenije zaključke.

Sukladno rečenom, u radu ćemo se poslužiti geografski razrađenijim prikazom nacionalnog očitovanja u srpskom nacionalnom smislu u popisima 1948–1991. Taj vid izjašnjavanja analizirati ćemo kroz prizmu četiri, za tu svrhu „oformljene“ posebne političko-povijesne i migracione zone: bokeljsku, centralnu, planinsku i sjevernu (sandžačku). Valja naglasiti da pravoslavno stanovništvo svih tih zona ima istovrsno ishodište. Glavni tok migracija stoljećima je tekao iz centralnog, uvjetno rečeno zetskog pojasa prema sjeveru preslojavajući za osmanske dominacije prorijeđeno stanovništvo sjevernih dijelova današnje Crne Gore, ali i sjeverozapadne Srbije. Jednako tako iz istog pojasa vjekovima su tekle migracije i prema bokeljskoj zoni. Riječ je dakle o življu istovrsnog lokalnog etničkog izvorišta unutar kojeg su razlike o kojima je riječ prozišle iz donekle neujednačenih povijesnih iskustva (Kosorić, 1966: 24; Lutovac, 1978: 208, 219–220, 228; Marović, 2006: 236, 240, 257–258; Mušović, 1979: 73)

Prvu od zona, bokeljsku oblikovale bi današnje općine Herceg Novi, Kotor, Tivat i Budva.⁸ Njena autohtona pravoslavna zajednica u osnovi nije ili je periferno participirala u državnom oblikovanju Crne Gore obzirom da se nalazila pod mletačkom, a između 1814. i 1918. pod austrijskom vlašću u sklopu njene Kraljevine Dalmacije. Riječ je o populaciji koja je početkom 19. stoljeća izdvojena iz jurisdikcije Crnogorske mitropolije te je i vjersko-organizacijski bila povezana sa srpsko-pravoslavnim stanovništvom sjevernijih dijelova Dalmacije. I to upravo od vremena od kojeg otpočinju nacionalno-formativni procesi pa i u samoj Srbiji koja početkom 19. stoljeća ulazi u razdoblje obnove državnosti i oblikovanja srpske nacionalne ideje.

Obzirom na prikazane okolnosti nacionalno-formativni procesi među pravoslavnom populacijom u bokeljskoj zoni primarno su se odvijali u srpskom smislu. Pri tome su postojale socijalne pretpostavke da ti procesi ostvare odgovarajuće rezultate. Bokeljski pravoslavni živalj imao je snažan građanski

⁸ Riječ je o administrativno-upravnom, povijesno oblikovanom shvaćanju Boke Kotorske obzirom da „užu“ Boku u kulturnom i zemljopisnom smislu predstavljaju samo naselja uz sam zaljev ili uklopljena u njegov egzistencijalni ambijent. Krajevi izvan tog okvira, koju uz to posjeduju vlastitu prepoznatljivost neovisno o Boki tj. planinski masiv Orjena sa plemenom Krivošija, zatim Grbalj kao i ukupni teritorij općine Budva ne bi pripadali tom uže shvaćenom pojmu Boke Kotorske.

sloj, dakle sloj koji je svugdje imao izrazitu ulogu i kod formiranja nacionalne svijesti (Luketić, 1984: 345; Radović, 1975: 253). Nadalje, u suvremenom kontekstu ta zona postaje dijelom Crne Gore tek u socijalističkoj Jugoslaviji. Njena posebnost očitovala se i u tome da je, naročito od 60-ih godina, prostorom masovnog useljavanja ponajprije Crnogoraca i Srba. Ta useljavanja donekle otežavaju uvid u karakter nacionalnog izjašnjavanje njene domicilne pravoslavne populacije. Ujedno riječ je o etnički i vjerski heterogenoj zoni u kojoj je postojao stoljetni suživot sa katoličkim, odnosno hrvatskim življem.

Centralnu zonu određivao bi prostorni okvir općina Nikšić, Cetinje, Danilovgrad, Titograd (*Podgorica* do 1946. i od 1992), Bar i Ulcinj. Unutar te zone recentno su od dijela podgoričke oformljene još dvije općine; Tuzi (2018) i Zeta (2022). Na tlu centralne zone povijesno je oblikovano crnogorsko državno jezgro tj. podlovcenska Crna Gora te je unutar nje i najsnažnije ukorijenjena crnogorska identifikacija. Istodobno riječ je o zoni sa vitalnim gradskim središtima; Nikšićem, Podgoricom, Barom u koja se kontinuirano doseljavalo. Obzirom na to riječ je o zoni u koju je useljavao i srpski živalj porijeklom izvan Crne Gore.

Planinsku zonu oblikovale bi općine Plužine, Žabljak, Šavnik, Mojkovac, Kolašin. Riječ je o pojasu koji je u sastav Crne Gore najvećim dijelom inkorporiran 1859. i 1878. s tim da je i u prethodnim vremenima bio pod snažnim utjecajem crnogorskog središta. Za našu je analizu bitno da je ovaj dio Crne Gore sporadično bio izložen suvremenim useljavanjima. Zapravo, od 60-ih godina predstavlja prostor iz kojeg se kontinuirano iseljava. Dakle, možemo biti gotovo sigurni da se u ovoj zoni popisni podaci između 1948–91. u pravilu odnose na domicilni živalj pa i u slučaju izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu.

Sjevernu zonu, odnosno crnogorski dio Sandžaka oblikovale bi općine Pljevlja, Bijelo Polje, Ivangrad (*Berane* do 1949. i od 1992), Plav, Rožaj (od popisa 2003. *Rožaje*) i Andrijevice. Općina Andrijevice oformljena je tek 1990. te u kontekstu rada ima značaja samo za popis iz 1991. Od dijela općine Berane recentno je oformljena i općina Petnjica (2012), dok je od dijela općine Plav oformljena općina Gusinje (2014).

Prostori sjeverne zone najvećim su dijelom postali dijelom Crne Gore tek 1912. U njenom sklopu bili su svega četiri godine tj. do austrougarske okupacije 1916. Nakon 1918. i nastanka Kraljevine SHS / Jugoslavije sjeverna se zona nalazila pod snažnim srpskim utjecajem. O tome primjerice svjedoči da se već prilikom provođenja popisa iz 1921., uz izuzetak Andrijevice i Plava, našla unutar popisne cjeline pod nazivom „Južna Srbija“ (*Definitivni rezultati...*; 1932: 80, 122). Iznova postaje dijelom Crne Gore 1945. Također i u njenom slučaju, upravo poput Boke Kotorske, riječ je o etničko-vjerski

heterogenj zoni. S tim da se ovdje radi o pravoslavno-muslimanskom pojasu u kojem periferno participira albanski živalj islamske te u manjoj mjeri katoličke vjere.

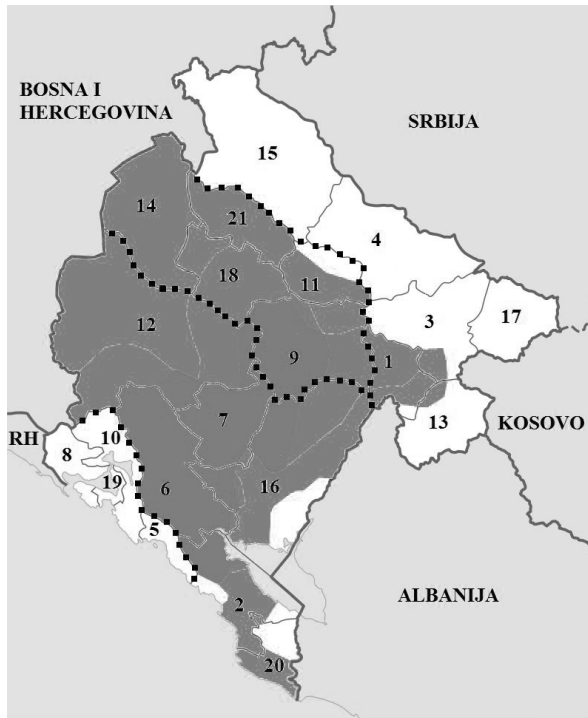
Za razliku od pravoslavaca Boke, pravoslavni živalj crnogorskog Sjevera pod osmanskom se vlašću nalazio u nezavidnom položaju. Bio je usmjeren na poljoprivredu, bez snažnijih kontakata sa tokovima vlastite civilizacije živeći u okružju gradskih središta islamsko-orijentalnog karaktera (Marović, 2006: 154–155). Stoga se i nacionalno-formativni procesi među tim življem odvijaju u bitno drugačijim uvjetima nego u Boki. Više na razini arhaičnih doživljaja koji su istodobno bili afirmativni za prodor srpske nacionalne ideje, ali i za snažnu identifikaciju sa Crnom Gorom kao stoljetnim simbolom i promotorom protuosmanske borbe. U kontekstu naše analize sjeverna je zona posebna i po tome što graniči sa Srbijom te što su prvenstveno njeni gradski centri privlačili i određeni, manji broj usljenika iz te republike.

Prostornost prikazanih zona određena je, kako je navedeno zbrajanjem (prostornosti) pojedinih općina. Međutim, Crna Gora je administrativno podijeljena na općine 1957–1960. (Papović, 2020: 48–51). Prije toga imala je drugačiju unutrašnju podjelu. Za provođenja popisa iz 1948. bila je podijeljena na četiri grada (Cetinje, Nikšić, Titograd, Pljevlja) i trinaest srezova (Andrijevički, Barski, Beranski, Bjelopoljski, Cetinjski, Danilovgradski, Durmitorski, Hercegnovski, Kolašinski, Kotorski, Nikšićki, Pljevaljski, Titogradski) koji su se pak sastojali od mjesnih odbora (dalje: MO). Tijekom popisa iz 1953. Crna Gora je bila podijeljena na jedan grad (Titograd) i deset srezova (Barski, Bjelopoljski, Bokokotorski, Cetinjski, Durmitorski, Ivangradski, Kolašinski, Nikšićki, Pljevaljski, Titogradski) koji su se sastojali od općina (dalje: Op.). Granice tadašnjih srezova koje bi ujedno bile i granice između ovdje definiranih zona u osnovi su se poklapale sa granicama naknadnih općina i njihovih „međuzonskih“ graničnih linija. No bilo je određenih odstupanja, a time i potrebe za korekcijama kako bi se za 1948. i 1953. dobili teritorijalni okviri istovjetni okvirima bokeljske, centralne, planinske i sjeverne zone dobivenim „stapanjem“ crnogorskih općina od 1961. nadalje.

Tako su u kontekstu popisa iz 1948. primorskoj zoni pribrojani MO Sveti Stefan i MO Paštrovići koji su se tada nalazili unutar Barskog sreza kojeg ovdje promatramo kao dio centralne zone. Do popisa iz 1953. ta dva MO oblikuju općinu Paštrovići koju smo također izdvojili iz Barskog sreza i pribrojali primorskoj zoni. Naknadno će Paštrovići postati dijelom općine Budva. U odnosu na popise iz 1948. i 1953. planinskoj zoni pripojen je MO tj. Op. Mojkovac te time izdvojen iz Bjelopoljskog sreza i same sjeverne zone. Poslije će Op. Mojkovac zajedno sa Op. Polje, koja je prethodno bila dijelom Kolašinskog sreza oblikovat proširenu općinu Mojkovac (od 1960. do danas).

Prikazanim korekcijama omogućava se u osnovi validna poredba između navedenih zona od 1948. nadalje. Ostala teritorijalna odstupanja na međuzonskim linijama u kontekstu razdoblja 1948–53. i onog između 1961–91. bila su perifernog značaja, odnose se tek na pojedinačna naselja između zona (Kolašin – Podgorica, Kolašin – Berane) te stoga nije bilo potrebe da se i na toj razini provode korekcije.

Prikazana podjela na zone ne odgovara u potpunosti historijskom teritorijalnom razvitku Crne Gore (v. Kartu br. 1). Ona se sa tim razvitkom „poklapa“ u onoj mjeri u kojoj se on može ocrtati granicama općina koje su poslužile oblikovanju zona. No već je istaknuto da one u našoj analizi nemaju za cilj osvijetliti problem samo sa povijesnog već i sa suvremenog migracionog aspekta. U svakom slučaju, Spič je npr. bio dijelom austrijske Kraljevine Dalmacije, a ovdje ga promatramo kao dio centralne zone. Sutorina i Kruševice pored Herceg Novog do međuratnog perioda pripadale su BiH (Tuno etc., 2011: 31). Naselja Veliki i Mali Zalazi, Mirac i Čavori, mada dijelom općine Kotor, nekad su bila dijelom Kraljevine Crne Gore. Sva ta mjesta ovdje promatramo kao dio bokeljske zone. Kraj sjeverno od Ulcinja kao i Tuzi postali su dijelom Crne Gore također 1912. kad i sjeverna zona, no ovdje ih pa i zbog geografskih razloga promatramo kao dio centralne zone. Njoj bi povijesno pripadala i Andrijevića koja se u sastavu Crne Gore našla do 1859/1878. No, obzirom da je u socijalističkoj Jugoslaviji tj. Crnoj Gori u pravilu bila dijelom ivangradske (beranske) općine, ovdje je promatramo kao dio sjeverne zone itd.

Karta br. 1: Crna Gora i crnogorske općine (1961–1991)

Općine Crne Gore (1961–1991): 1. Andrijevića (utemeljena 1990. izdvajanjem iz općine Berane); 2. Bar; 3. Berane (Ivangrad); 4. Bijelo Polje; 5. Budva; 6. Cetinje; 7. Danilovgrad; 8. Herceg Novi; 9. Kolašin; 10. Kotor; 11. Mojkovac; 12. Nikšić; 13. Plav; 14. Plužine; 15. Pljevlja; 16. Podgorica (Titograd); 17. Rožaje; 18. Šavnik; 19. Tivat; 20. Ulcinj; 21. Žabljak. // Posebne povijesne i migracijske „zone“ Crne Gore: Primorska (općine: 5, 8, 19, 19); Centralna (2, 6, 7, 12, 16, 20); Planinska (9, 11, 14, 18, 21); Sjeverna (1, 3, 4, 13, 15, 17) // Teritorijalni razvitak Crne Gore: 1. tamno – Crna Gora početkom 19. stoljeća; 2. tamnosivo – priključeno Crnoj Gori 1859; svijetlosivo – priključeno Crnoj Gori 1878; bijelo – priključeno Crnoj Gori 1912. i 1945. (Boka Kotorska). Kartu priredio i označio dr. sc. Saša Mrduljaš prema predlošku dostupnom na: <https://en.wikipedia.org/wiki/Kotor> [25. 11. 2022].

„Prvotni“, brojčano izraženi karakter vjersko-etničke heterogenosti bo-keljske i sjeverne zone najbolje registrira popis iz 1921. Pored toga što je prvi obuhvatio ukupnu populaciju Crne Gore proveden je prije suvremenih, masovnih migracija, koje uključuju i znatna iseljavanja sandžačkih muslimana

u Tursku (Konjević, 2018: 415–419) te je proveden prije Drugog svjetskog rata i njime uzrokovanih stradanja. Bokeljska zona je 1921. (kotar Kotor bez općine Spič, ali uz općine Kruševice i Sutorina) imala 36.143 stanovnika od toga 25.941 ili 71,8% pravoslavnih te 9.946 ili 27,5 katolika (*Definitivni rezultati...*, 1932: 190–191, 248–249). Zapravo, imala je nešto veći broj ukupnog i pravoslavnog stanovništva kad bi joj se pribrojilo stanovništvo V. i M. Zalaza, Miraca i Čavora o kojem za 1921. nemamo podataka. Po onima iz 1961. u tim je naseljima živjelo 454 stanovnika od čega 453 Crnogorca i jedan Srbin (*Popis stanovništva... 1961*, 1994: 134). Dakle, riječ je bila o pravoslavnom življu kojeg je u tim mjestima 1921. moglo biti oko sedam stotina. Sjeverna je zona (okruzi Pljevlja, Bijelo Polje bez općine Mojkovac, Berane i Andrijevića bez sreza Mataševo) 1921. imala 97.561 stanovnika od čega 58.735 ili 60,2% pravoslavnih, 611 ili 0,6% katolika i 38.210 ili 39,2% muslimana. U njoj je bilo 1.045 govornika albanskog jezika (*Definitivni rezultati...*, 1932: 86–89, 106–107, 122–123).

U radu se bavimo analizom popisnih podataka u razdoblju 1948–1991. No u priloženim tablicama (v. Tablicu br. 3 i br. 4) biti će prezentirani i podaci koji se odnose na popise iz 2003. i 2011. S tim podacima se nećemo opširnije baviti no korisno je imati uvid u njih, posebice zbog poredbe sa stanjem koje je prethodno utvrđeno. Popisi iz 2003. i 2011. razlikuju se od prijašnjih po tome što nisu registrirali crnogorske državljane koji su duže od godine boravili u inozemstvu, odnosno obuhvatili su strane državljane koji su duže od godine boravili u Crnoj Gori (*Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost... 2003*, 2004: 7). Stoga kod pokazatelja između prijašnjih te popisa iz 2003. i 2011. postoje određena „odstupanja“ koja nisu takva da se ne bi dopuštala poredba među njima.

4. Izjašnjavanje u srpskom nacionalnom smislu u Crnoj Gori u popisima stanovništva 1948–1991

Popis iz **1948.** registrirao je u Crnoj Gori tek 6.707 ili 1,8% Srba. Od toga u bokeljskoj zoni 4.061 ili 11,4% od njenog ukupnog stanovništva, ali čak 60,6% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Izvjesno je da se u bokeljskoj zoni Srbima izjasnio i dio domaćeg pravoslavnog življa o čemu svjedoči da ih je relativno dosta bilo u manjim i useljenički ne toliko privlačnim sredinama, npr. u srezu Kotor MO Krtole 276 Srba od ukupno 1.010 stanovnika (276/1.010), u srezu Herceg Novi MO Bijela 776/1597, MO Zelenika 398/2874, MO Risan 753/1678 (*Stanovništvo po narodnosti... 1948*, 1954: 452, 453). U ostale tri zone tj. centralnoj, planinskoj i sjevernoj udio Srba je bio gotovo nezamjetan i iznosio je ispod 1%. Obzirom na tako nizak postotak riječ je mogla biti i o

Srbima doseljenim iz Srbije, BiH, Hrvatske. Eventualno bi se dalo ustvrditi da je u te tri zone domaćeg življa izjašnjenog u srpskom nacionalnom smislu moglo biti u sljedećim sredinama: srez Barski u MO Bratica 152/2548, srez Nikšićki MO Bagetići 205/2018 i MO Kapino Polje 68/2940, srez Beranski MO Bać 168/1621, srez Bijelo Polje MO Bistrica 215/3696 (*Stanovništvo po narodnosti... 1948, 1954: 451, 453*).

Iz popisa 1948. vidno je da se gotovo ukupna pravoslavna populacija Crne Gore izjasnila Crnogorcima, odnosno da se tek jedan njen, broјčano izrazito skroman dio očitovao Srbima. Obzirom na dotadašnje povijesne prilike, na prethodne nacionalno-formativne tokove, posebice u bokeljskoj i sjevernoj zoni pa i na razvoj koji će naknadno uslijediti prikazano, malobrojno izjašnjavanje Srbima, koje će se u osnovi nastaviti i u naredna dva popisa, sugerira da je riječ bila o pojavi koja traži svoje objašnjenje.

Popis iz **1953.** sproveden je tek pet godina nakon prethodnog tijekom kojih je, donekle neuobičajeno, već „poduplan“ broj i udio Srba u Crnoj Gori te „sada“ iznosi 13.864 ili 3,3%. Svakako da su tome pridonijela doseljavanja Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske. No očigledno je porastao i broj „domaće“ pravoslavne populacije koja se u tom popisu izjasnila u srpskom smislu. Primjerice, u bokeljskoj zoni Srba je registrirano 9.331 ili 23,9% od ukupnog stanovništva te čak 67,3% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Da porast broja Srba primarno nije bio potaknut useljavanjima svjedoči što je do njega došlo u nizu manjih sredina bokeljske zone npr. Op. Grbaljska 412/3901, Op. Risanska 1074/4089, Op. Paštrovska 730/2239 (srez Barski) (*Ukupno stanovništvo... 1953: 66–67*). O kakvom je porastu riječ dobro svjedoči da u Paštrovićima (MO Sveti Stefan i MO Paštrovići) 1948. gotovo i nije bilo izjašnjenih Srba, dok ih je pet godina kasnije, na podjednak broj ukupnog stanovništva gotovo trećina. Izvjesno je da u ovom kao i u prethodnom popisu upravo Boka Kotorska predstavlja središte srpskog nacionalnog izjašnjavanja unutar Crne Gore. S tim da se i unutar nje najveći dio domicilnog pravoslavnog stanovništva izjašnjava Crnogorcima.

Primjetno da je 1953. u ostale tri zone, tj. centralnoj, planinskoj i sjevernoj, broj i udio Srba i nadalje izrazito nizak, no ipak je porastao u odnosu na prijašnji popis. Obzirom da je riječ o porastu iskazanom skromnim brojevima i nadalje je teško ustvrditi koliko je do toga došlo useljavanjima Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske a koliko izjašnjavanjem domaćeg življa. Možda bi primjeri poput onog iz sreza Bijelo Polje Op. Bistrica 89/4189 ili sreza Pljevlja Op. Bobovska 117/1446 išli u prilog tvrdnji da je među domaćim stanovništvom došlo do blagog pomaka u „korist“ srpskog nacionalnog izjašnjavanja (*Ukupno stanovništvo... 1953: 66–67*).

Po popisu iz **1961.** broj i udio Srba u Crnoj Gori je bio približno podjednak kao i deset godina ranije te je iznosio 14.087 ili 3,0% od ukupnog stanovništva. Pri tome je i dalje najsnažnija koncentracija Srba u Boki Kotorskoj gdje ih obitava 7.197 ili 16,9% od ukupnog stanovništva ili 51,1% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Da se u Boki i dio domaćeg življa izjašnjava Srbima, svjedočio bi njihov broj po manjim, useljenički ne toliko privlačnim mjestima: Op. Herceg Novi; Baošići 72/579, Bijela 409/1369 Bijelske Kruševice 41/182 (...); Op. Kotor; Glavatičići 107/311, Gorovići 41/143, Kostanjica 49/223 (...); Op. Tivat; Bogišići 72/228, Gošići 98/180, Milovići 78/131 (...); Op. Budva; Petrovac 55/547 (*Popis stanovništva... 1961*, 1994: 129, 132, 134, 141).

Unatoč tome što Boka Kotorska i nadalje predstavlja dio Crne Gore s najvećim brojem Srba, primjetno je da se njihov broj u toj zoni u odnosu na 1953. smanjio za 2.134 ili gotovo za četvrtinu. I to usprkos tome što je ukupan broj bokeljskog stanovništva porastao za 3.616. Do popisa iz 1961. jugoslavenska odrednica gubi značajku „utočišta“ za muslimane te se „otvara“ i za pripadnike drugih skupina. Međutim, još uvijek ne dobiva na „zamahu“ te je 1961. u Boki tek 457 Jugoslavena. Stoga bi se moglo ustvrditi da se 1961. dio prethodno očitovanih Srba izjasnio Crnogorcima. Moguće iznova obzirom da se dio izjašnjenih bokeljskih Crnogoraca iz 1948. prilikom popisa iz 1953. očitovao Srbima.

Tablica br. 3: Crnogorci, Srbi, Jugoslaveni (1953–91), nacionalno neizjašnjeni (2003–11) u popisima stanovništva Crnoj Gori 1948. do 2011. godine prema povijesnim i migracionim zonama

ZONE	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N%
BOKELJSKA	35615	24924	70,0	4061	11,4	-	-
CENTRALNA	162799	142323	87,4	1436	0,9	-	-
PLANINSKA	41056	40848	99,5	56	0,1	-	-
SJEVERNA	137719	133914	97,2	1154	0,8	-	-
Popis 1948	377189	342009	90,7	6707	1,8	-	-
BOKELJSKA	38991	20539	52,7	9331	23,9	91	0,2
CENTRALNA	182215	156827	86,1	2760	1,5	280	0,2
PLANINSKA	45718	45198	98,9	303	0,7	57	0,1
SJEVERNA	152949	141122	92,3	1470	1,0	5996	3,9
Popis 1953	419873	363686	86,6	13864	3,3	6424	1,5
BOKELJSKA	42607	25348	59,5	7197	16,9	457	1,1
CENTRALNA	211299	180198	85,3	4776	2,3	356	0,2
PLANINSKA	46975	46191	98,3	454	1,0	30	0,1
SJEVERNA	171013	132251	77,3	1660	1,0	716	0,4

O (ne)mogućnosti popisnog izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu...

Popis 1961	471894	383988	81,4	14087	2,98	1559	0,3
BOKELJSKA	50316	24315	48,3	11018	21,9	5643	11,2
CENTRALNA	249243	191287	76,7	9802	3,9	3966	1,6
PLANINSKA	45693	42060	92,0	2584	5,7	126	0,3
SJEVERNA	184352	97970	53,1	16108	8,7	1208	0,7
Popis 1971	529604	355632	67,2	39512	7,5	10943	2,1
BOKELJSKA	61660	29935	48,5	7296	11,8	16933	27,5
CENTRALNA	293682	225564	76,8	7370	2,5	11746	4,0
PLANINSKA	40459	39263	97,0	400	1,0	356	0,9
SJEVERNA	188509	105726	56,1	4341	2,3	4111	2,2
Popis 1981	584310	400488	68,5	19407	3,3	33146	5,7
BOKELJSKA	73149	34792	47,6	16065	22,0	12714	17,4
CENTRALNA	323294	229784	71,1	21482	6,6	10899	3,4
PLANINSKA	35801	33091	92,4	1941	5,4	386	1,1
SJEVERNA	182791	82800	45,3	17965	9,7	2160	1,2
Popis 1991	615035	380467	61,9	57453	9,3	26159	4,3
BOKELJSKA	85520	31481	36,8	35862	41,9	7144	8,4
CENTRALNA	339746	192805	56,8	82213	24,2	14706	4,3
PLANINSKA	31438	15134	48,1	14689	46,7	1276	4,0
SJEVERNA	163441	28249	17,3	65650	40,2	3780	2,3
Popis 2003	620145	267669	43,2	198414	32,0	26906	4,3
BOKELJSKA	86714	35370	40,8	33682	38,8	7279	8,4
CENTRALNA	355478	201761	56,8	79111	22,3	17751	5,0
PLANINSKA	25887	13725	53,0	10537	40,7	1116	4,3
SJEVERNA	151950	28009	18,4	54780	36,1	4024	2,6
Popis 2011	620029	278865	45,0	178110	28,7	30170	4,9

Oznake: C, S, J, N – broj Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori; C%, S%, J%, N% – postotak Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori. **Napomena:** u istom su stupcu za razdoblje 1953–1991. navedeni Jugoslaveni, a za razdoblje 2003–2011. nacionalno neizjašnjeni, a samim tim u istom su stupcu i udjeli jednih i drugih na nivou zona i same Crne Gore. **Izvori:** Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011.

U ostale tri zone tj. centralnoj, planinskoj i sjevernoj broj i udio Srba i nadalje je izrazito nizak. Do uočljivijeg porasta, konkretno sa 2.760 Srba iz 1953. na 4.776 Srba 1961., došlo je tek u centralnoj, useljenički privlačnoj

regiji. Da se i kod ovog popisa dio domaćeg življa navedene tri zone izjasnio u srpskom nacionalnom smislu, možda bi govorilo stanje u sljedećim, manjim naseljima: Op. Bijelo Polje; Dobrinje 29/480, Potkrajci 24/529; Op. Kolašin; Breza 25/170 Jasenova 41/503; Op. Nikšić Kazanci 24/330; Op. Pljevlja Čardak 14/131 Čestin 12/166 Šula 83/909 (*Popis stanovništva... 1961*, 1994: 128–129, 133, 135, 137–138).

Ukoliko se po pitanju popisa iz 1948., 1953., 1961. te općenito vremena u kojem su provedeni i moglo konstruirati gledišta o nemogućnosti crnogorskog paravoslavnog življa da se izjasni u srpskom smislu ili pak da je izjašnjavanje za crnogorstvo shvaćano kao očitovanje za jednu verziju srpstva, za razdoblje od popisa iz 1971. takve tvrdnje jednostavno nisu uvjerljive. Popis iz 1971. proveden je u vremenu „popuštanja“ komunističke vlasti i određenog prodora nacionalnog. Na razini tadašnje Jugoslavije taj se prodor najsnažnije osjetio u Hrvatskoj no bio je prisutan i drugdje (Bilandžić, 1999: 582–586). Pa i u Crnoj Gori u kojoj pored ostalog pitanje Njegoševog mauzoleja i njegove, odnosno kapele kralja Aleksandra na Lovćenu utječe na propitivanje dotadašnjeg crnogorsko-srpskog identitetnog konteksta (Papović, 2017: 247; Šistek, 2012: 125–126). U tim uvjetima u Crnoj Gori naglo raste broj Srba. Sa 14.087 ili 3% iz 1961. na 39.512 ili 7,7%. Riječ je o tolikom porastu da je posve jasno kako je proizišao i iz izjašnjavanja dijela domaćeg, crnogorskog življa u srpskom nacionalnom smislu. Obzirom na tako očite pokazatelje, prisutne u svim zonama, od 1971. nadalje nema potrebe da se prikazom stanja u manjim, useljenički ne toliko izloženim sredinama ukazuje na činjenicu da se i dio autohtone populacije u Crnoj Gori izjašnjavao Srbima.

U vrijeme popisa iz 1971. bokeljska zona više ne predstavlja pojas najsnažnije srpske koncentracije. U njoj živi 11.018 Srba ili 21,9% od ukupnog stanovništva, tj. 27,9% od broja svih Srba u Crnoj Gori. Najsnažnija prisutnost Srba sada je u sjevernoj zoni u kojoj ih ima 16.108 ili deset puta više nego u prethodnom popisu. U centralnoj zoni broj Srba iznosi 9.802 i duplo je veći nego 1961. No dok je u njoj porast bio uzrokovan i doseljavanjem Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske, u planinskoj zoni, koja se već nalazi u fazi depopulacije porast broja Srba primarno je potaknut izjašnjavanjem domaćeg stanovništva. U toj zoni on je porastao sa 454 iz 1961. na 2.584.

Tablica br. 4: Pojedinačne povijesne i migracione zone i broj Crnogoraca, Srba, Jugoslavena (1953–91), nacionalno neizjašnjenih (2003–11) u njima po popisima stanovništva Crnoj Gori 1948. do 2011. godine

BOKELJSKA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	35615	24924	70,0	4061	11,4	-	-
1953	38991	20539	52,7	9331	23,9	91	0,2
1961	42607	25348	59,5	7197	16,9	457	1,1
1971	50316	24315	48,3	11018	21,9	5643	11,2
1981	61660	29935	48,5	7296	11,8	16933	27,5
1991	73149	34792	47,6	16065	22,0	12714	17,4
2003	85520	31481	36,8	35862	41,9	7144	8,4
2011	86714	35370	40,8	33682	38,8	7279	8,4
CENTRALNA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	162799	142323	87,4	1436	0,9	-	-
1953	182215	156827	86,1	2760	1,5	280	0,2
1961	211299	180198	85,3	4776	2,3	356	0,2
1971	249243	191287	76,7	9802	3,9	3966	1,6
1981	293682	225564	76,8	7370	2,5	11746	4,0
1991	323294	229784	71,1	21482	6,6	10899	3,4
2003	339746	192805	56,8	82213	24,2	14706	4,3
2011	355478	201761	56,8	79111	22,3	17751	5,0
PLANINSKA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	41056	40848	99,5	56	0,1	-	-
1953	45718	45198	98,9	303	0,7	57	0,1
1961	46975	46191	98,3	454	1,0	30	0,1
1971	45693	42060	92,0	2584	5,7	126	0,3
1981	40459	39263	97,0	400	1,0	356	0,9
1991	35801	33091	92,4	1941	5,4	386	1,1
2003	31438	15134	48,1	14689	46,7	1276	4,0
2011	25887	13725	53,0	10537	40,7	1116	4,3
SJEVERNA	UKUPNO	C	C %	S	S %	J / N	J / N %
1948	137719	133914	97,2	1154	0,8	-	-
1953	152949	141122	92,3	1470	1,0	5996	3,9
1961	171013	132251	77,3	1660	1,0	716	0,4
1971	184352	97970	53,1	16108	8,7	1208	0,7
1981	188509	105726	56,1	4341	2,3	4111	2,2
1991	182791	82800	45,3	17965	9,7	2160	1,2
2003	163441	28249	17,3	65650	40,2	3780	2,3
2011	151950	28009	18,4	54780	36,1	4024	2,6

Oznake: C, S, J/N – broj Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori; C%, S%, J/N%, – postotak Crnogoraca, Srba, Jugoslavena, nacionalno neizjašnjenih po zonama i u samoj Crnoj Gori. **Napomena:** u istom su stupcu za razdoblje 1953–1991. navedeni Jugoslaveni, a za razdoblje 2003–2011. nacionalno neizjašnjeni, a samim tim u istom su stupcu i udjeli jednih i drugih na nivou zona i same Crne Gore. **Izvori:** *Stanovništvo po narodnosti ... 1948; Ukupno stanovništvo po narodnosti ... 1953; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini; Popis stanovništva i stanova 1971; Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981; Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2002; Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost ... 2003; Stanovništvo Crne Gore ... 2011.*

Popisom iz 1971. otpočinje faza masovnog izjašnjavanja u jugoslavenkom nacionalnom smislu u bokeljskoj zoni. Tada je u njoj evidentirano 5.643 nacionalno izjašnjenih Jugoslavena što je više od polovice od ukupnog broja svih crnogorskih Jugoslavena. Mada je bokeljskoj zoni udio „dotadašnjih“ Hrvata u toj skupini bio neproporcionalno visok u odnosu na njihov udio u ukupnom stanovništvu Boke, glavninu nacionalnih Jugoslavena će činiti „nekadašnji“ Srbi i Crnogorci. S tim da će na tlu Crne Gore takvo izjašnjavanje imati značajke masovnosti samo u Boki Kotorskoj. Taj karakter niti izbliza neće steći u sjevernoj, također mješovitoj ali „pravoslavno-muslimanskoj“ zoni, kao niti u planinskoj, „čisto“ pravoslavnoj.

Popis iz 1981. odvio se u vremenu u kojem sa povijesne pozornice odlazi Josip Broz Tito, utemeljitelj i dugogodišnji karizmatični vođa socijalističke Jugoslavije. U vremenu u kom ideja jugoslavenstva, kao njegov zalag, pod parolom „I poslije Tita Tito“ iznova stječe, pokazati će se kratkotrajno, snažne poticaje od strane vladajućih struktura (Bilandžić, 1999: 582–586). U tim prilikama Srbima se u Crnoj Gori izjasnilo 19.407 ljudi ili 3,3% od njenog ukupnog stanovništva. Dakle, došlo je do „prepolavljanja“ njihovog broja i udjela u odnosu na popis iz 1971. te „vraćanja“ na stanje kakvo je bilo 1953. i 1961.

U bokeljskoj zoni broj i postotak Srba pada na 7.296 ili na 11,8% od ukupnog stanovništva Boke, odnosno na najmanji udio od 1948. godine. I to u uvjetima snažnog rasta bokeljske populacije sa 50.316 iz 1971. na 61.660. Obzirom da je u istom razdoblju broj Crnogoraca u Boki porastao za 5.620, a broj Jugoslavena za 11.290, izvjesno je da se znatan dio prethodno očitovanih Srba u novim prilikama izjasnio Crnogorcima te Jugoslavenima. Za samu jugoslavensku nacionalnu odrednicu te se godine u Crnoj Gori izjasnilo 33.146 osoba, pri čemu više od polovice u Boki u kojoj predstavljaju 27,5% stanovništva. U ostale tri zone, kako je navedeno, izjašnjavanje za nacionalno jugoslavenstvo je sporadično. Stoga je znatan pad broja i udjela Srba u tim zo-

nama primarno uzrokovan „povratkom“ u nacionalno crnogorstvo, posebice u planinskoj u kojoj se udio Srba iznova svodi na 1% tj. na razinu na kakvoj je bio 1953. i 1961.

Popis iz **1991.** također se, poput onog iz 1971. odvio u vremenu, ovog puta neuporedivo snažnijeg prodora nacionalnog. U razdoblju u kojem na jugoslavenskoj sceni pa i na crnogorskoj srpska nacionalno-državotvorna ideologija dolazi do punog izražaja (Rastoder i Adžić, 2020: 149; Ščekić, 2011: 327). U tim uvjetima iznova uočljivo raste broj i udio Srba u Crnoj Gori na 57.453 ili 9,34% od ukupnog stanovništva. Svakako da su na taj porast utjecala i useljavanja Srba iz Srbije, BiH, Hrvatske, no on je presudno proizišao iz izjašnjavanja dijela domaćeg stanovništva u srpskom smislu. Tako je u odnosu na prethodni popis, broj Srba u bokeljskoj zoni dvostruko veći, u centralnoj trostruko, a u planinskoj i sjevernoj čak za pet puta. Izvjesno je da u okolnostima kakve vladaju 1991. nije bilo prepreka pred izjašnjavanjem domaće pravoslavne populacije u srpskom smislu i da ona to jednim dijelom i čini. Izvjesno je i to da već iz perspektive tog dijela populacije crnogorstvo nije doživljavano kao istovrsno srpstvu što se i iskazuje u popisnoj distanci prema njemu. No ujedno je očito i da najveći dio domaćeg pravoslavnog življa u tim i takvim uvjetima posve svojevóljno „ostaje“ u nacionalnom crnogorstvu.

Za kraj, bitno se osvrnuti i na izjašnjavanja u crnogorskom nacionalnom smislu u samoj Srbiji, tj. onoj jugoslavenskoj republici u kojoj je bila najsnažnija koncentracija Crnogoraca izvan „matične“ republike. U Srbiji su Crnogorci najčešće bili teritorijalno disperzirani među daleko brojnijim Srbima. Sasvim sigurno da u tom ambijentu nije bilo prepreka da se na popisima očituju kao Srbi. Takvo izjašnjavanje im sasvim sigurno ne bi štetilo u sredini koja je tradicionalno, neovisno od službene politike na etnicitet pravoslavnih Crnogoraca, ali i drugih, nealbanskih grupacija Crne Gore, gledala kao na srpski. No u Srbiji (uža Srbija, Vojvodina, Kosovo) je od 1948. konstantno rastao broj nacionalno izjašnjenih Crnogoraca koji je 1981. dosegnuo 147.466 (v. Tablicu br. 1). Broj Crnogoraca znatnije ne opada ni 1991. u uvjetima urušavanja komunističke vlasti i same Jugoslavije te dominacije srpske nacionalne ideologije u Srbiji. Tada iznosi 139.299. Dakle u vremenu u kojem su se Crnogorci u toj republici bez ikakvog opterećenja mogli izjasniti kao Srbi što međutim nisu učinili.

Ovakvo stanje u samoj Srbiji dodatno upućuje na zaključak da izjašnjavanje „za“ nacionalno crnogorstvo, odnosno izostanak znatnijeg očitovanja za nacionalno srpstvo u Crnoj Gori 1948–1991. u pravilu nije proizlazilo iz nekakve nemogućnosti izjašnjavanja u srpskom smislu niti iz uvjerenja da je crnogorstvo tek određena verzija srpstva. Nasuprot tome, iz poredbe stanja u samoj Crnoj Gori sa masovnim izjašnjavanjem Crnogoraca Crnogorcima u

samoj Srbiji može se ustvrditi da su se ti ljudi uistinu identificirali sa svojim tadašnjim shvaćanjem i doživljajem nacionalnog crnogorstva dajući mu prednost pred nacionalnim srpstvom i razlikujući ga od njega. S tim da u znatnom dijelu crnogorskog korpusa, o čemu najbolje svjedoče „naznake“ iz 1971. i 1991., crnogorska nacionalna identifikacija i njena distanca prema srpskoj očigledno nije bila takvog karaktera da onemogući naknadni masovni „transfer“ u nacionalno srpstvo koji će registrirati popisi iz 2002. (Srbija), 2003. (Crna Gora) i 2011. (Srbija, Crna Gora) No taj se transfer odvija u bitno drugačijim prilikama od onih koje su vladale za trajanja socijalističke Jugoslavije pa i neposredno nakon njenog raspada.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Tijekom socijalističke Jugoslavije, kako pokazuju popisi prevedeni za njenog trajanja, u Crnoj Gori se tek manji dio populacije izjašnjavao Srbima: 1,8% (1948); 3,3% (1953); 3,0% (1961); 7,5% (1971); 3,3% (1981); 9,3% (1991). Velikom većinom domaće pravoslavno stanovništvo se izjašnjavalo Crnogorcima. Naknadni razvoj događaja, presudno obilježen procesom disolucije državne zajednice Srbije i Crne Gore, a zatim i neovisnošću tih republika doveo je međutim do porasta udjela Srba čak na 32,0% (2003), odnosno na 28,7% (2011). Svakako da masovno izjašnjavanje dijela „nekadašnjih“ Crnogoraca u srpskom nacionalnom smislu predstavlja pojavu koja traži svoje objašnjenje. Iz tog razloga, ponajprije u srpskom miljeu, producirane su tvrdnje po kojima se za trajanja socijalističke Jugoslavije „pripadnici“ autohtone pravoslavne populacije u Crnoj Gori koji su se osjećali Srbima jednostavno nisu mogli slobodno izjasniti kao takvi te da su se stoga, dakle pod određenom prisilom izjašnjavali Crnogorcima. S tim da takvim očitovanjem, kako se ističe, i nije dolazilo do distance prema srpstvu obzirom da se u socijalističkoj Jugoslaviji na nacionalno crnogorstvo gledalo kao na svojevrsnu verziju srpskog nacionalnog identiteta.

Kako se iz popisnih podataka i prikazane analize vidi, u Crnoj Gori se uz doseljene Srbe kontinuirano i dio domaćeg življa izjašnjavao u srpskom smislu. U prva tri popisa, onima iz 1948., 1953., 1961. pretežito u Boki Kotorškoj. No, 1971., u skladu sa tadašnjim društvenim zbivanjima, dolazi do naglog porasta broja i udjela Srba u Crnoj Gori i to u svim njenim, za potrebe rada „formiranim“ zonama, tj. u bokeljskoj, centralnoj, planinskoj, sjevernoj. Ukoliko se u kontekstu prethodnih popisa moglo kalkulirati s mogućnošću da je domaćem življu bilo otežano izjašnjavanje u srpskom nacionalnom smislu od popisa iz 1971. takve tvrdnje ne bi imale osnove. Primjerice, u odnosu na 1961. u useljenički neprivlačnoj planinskoj zoni Crne Gore, ali i sjevernoj,

koja također nije bila izrazitijim useljeničkim prostorom, broj Srba je porastao gotovo šest, odnosno deset puta.

Popis iz 1981., proveden u drugačijim društvenim okolnostima od onih koje su vladale deset godina ranije, registrira pad broja i udjela Srba pri čemu se veći dio njih „vratio“ u okvire nacionalnog crnogorstva ili „prešao“ u grupaciju Jugoslavena. Međutim, 1991., u novom društvenom ozračju dolazi i do novog, snažnog porasta broja i udjela Srba u Crnoj Gori. Taj popis je posebice bitan stoga što je do njegovog provođenja komunistička vlast već urušena na nivou Jugoslavije, što se ta zemlja nalazi u fazi raspada i što Crnom Gorom i Srbijom vlada politika „oslonjena“ na srpsku nacionalno-državotvornu platformu. Dakle, te 1991. nitko nije mogao spriječiti izjašnjavanje pripadnika domicilnog pravoslavnog življa u Crnoj Gori u srpskom smislu što je dio njih i učinio. S tim da najveći dio tog življa to nije napravio. Pa niti u Srbiji tj. u republici s najbrojnijom crnogorskom zajednicom izvan Crne Gore u kojoj je broj Crnogoraca od 1948. kontinuirano rastao pri čemu i te 1991., u naponu srpskog nacionalnog aktiviteta ostaje stabilnim.

Sukladno rečenom, tvrdnje po kojima je autohtona pravoslavna populacija Crne Gore, a posebno onaj njen dio raseljen po drugim jugoslavenskim republikama, ponajprije u Srbiji bila primorana izjašnjavati se Crnogorcima i na taj način zatajiti (pretpostavljani) srpski nacionalni identitet ne izgledaju uvjerljivima. Zasigurno da su na pojedinačnoj razini postojale kalkulacije sa nacionalitetom koje su vodile do odabira onog koji u određenim okolnostima pruža povoljnije, u osnovi karijerističke pozicije. No tim razlozima, postojanjem bojazni da se „krivim“ odabirom ne izgubi ili ne stekne društvene pozicije nisu mogle biti rukovođene mase stanovništva, a o njima je ovdje riječ. Posebno ne onaj seoski, uz poljoprivrednu djelatnost vezani segment tih masa koji je iza Drugog svjetskog rata bio prevladavajući te još 1971. iznosi 42,6% od ukupnog stanovništva Crne Gore (Rastoder i Adžić, 2020: 40).

Jednako tako neuvjerljivim izgledaju tvrdnje da je u navodno otežanim uvjetima za očitovanje srpskog nacionaliteta prihvaćano izjašnjavanje u crnogorskom smislu jer je, kako se ističe, shvaćano kao svojevrсна verzija srpske nacionalne identifikacije. Naime, iz samog, ustaljenog izjašnjavanja dijela autohtone crnogorske pravoslavne populacije za nacionalno srpstvo i to od 1948. do 1991. vidno je da je već iz perspektive te populacije postojala svijest o razlikama na relaciji crnogorstvo – srpstvo. I to s pravom, jer koliko god crnogorstvo za trajanja socijalističke Jugoslavije uključivalo i srpske identitetne sadržaje, posjedovalo je i fond značajki koje su ga činile samosvojnima, a time i drugačijim u odnosu na srpstvo. Značajki koje su ga usmjeravale, kao i svaku drugu naciju prema vlastitoj točki gledanja na sebe i druge.

Obzirom na rečeno, možda je smislenije ustvrditi da je autohtoni pravoslavni živalj Crne Gore, pa i onaj bokeljske i sjeverne zone koja je do 1945. najznačajnija bila izložena srpskim nacionalno-formativnim procesima jednostavno doživljavao tadašnju crnogorsku nacionalnu konstrukciju kao nešto što odgovara njegovom sistemu vrijednosti te predstavlja autentičnu pa i poželjnu identifikaciju. Treba pri tome imati na umu da je crnogorstvo kao identitetna kategorija proisteklo iz pravoslavnog korpusa te da je tijekom svog stoljetnog oblikovanja iz perspektive ukupne pravoslavne populacije srpskog tj. crnogorskog jezika steklo vrijednosne značajke (slobodarstvo, viteštvo, borbenost, otpornost, žrtvovanje, etički sklop) koje nisu u tolikoj mjeri prisutne kod doživljaja koje se ima o srpstvu. Upravo je to jedan od razloga što je među Srbima izvan Crne Gore znatno prošireno isticanje stvarnog ili iskonstruiranog porijekla iz Crne Gore čemu se pridaje prestižni značaj.

Stoga poistovjećivanje sa crnogorstvom u onim dijelovima Crne Gore koji su kasno postali njenim dijelom i ne treba čuditi. Možda se neće pogriješiti ako se ustvrdi da bi crnogorstvo kao nacionalna identifikacija steklo znatno širi opseg da za trajanja socijalističke Jugoslavije od strane vlasti nije „ograničeno“ na pravoslavni živalj Crne Gore. Da bi se uz odgovarajuće poticaje vjerojatno uspješno „širilo“ ponajprije među pravoslavnom populacijom istočne Hercegovine pa i preostalih dinarskih krajeva. Dakle među onom, govorom ijekavskom populacijom koja zapravo i potiče iz pojasa omeđenog Neretvom i Bojanom.

Istodobno, sama opstojnost srpske identifikacije u Crnoj Gori, njena nagla ekspanzija u uvjetima (među)nacionalnih poremećaja, lako „prelijevanje“ iz crnogorstva u srpstvo, činjenica da je i samo crnogorstvo uključivalo srpske etničke sadržaje jasno govori da se iz podataka o samom izjašnjavanju ne mogu izvlačiti sveobuhvatni zaključci. Takvo „pretakanje“ ne bi bilo moguće da je postojalo oštro razgraničenje između crnogorstva i srpstva što za trajanja socijalističke Jugoslavije očigledno nije bio slučaj. O tome napokon svjedoči i naknadni razvoj koji je u novim, specifičnim okolnostima doveo do naglog porasta broja i udjela Srba u Crnoj Gori.

LITERATURA:

- Andrijašević, Ž. (2004). „Srpstvo u Crnoj Gori“. Feljton u dnevnom listu *Vijesti* objavljivan 20. 9. 2004, portal: Montenegrina, dostupno na: < <https://montenegrina.net/> > [25. 11. 2022].
- Andrijašević, Ž. (2021). *Historija Crne Gore*. Beograd: Vukotić media.
- Bekus, N. (2014). „Ethnic identity in post-Soviet Belarus: ethnolinguistic survival as an argument in the political struggle“. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, Vol. 35, Issue 1, str. 1–16, (DOI: 10.1080/01434632.2013.845197), dostupno na: < researchgate.net > [25. 11. 2022].
- Bilandžić, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Blagojević, M. (2011). „Nemanjići i državnost Duklje – Zete – Crne Gore“. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, str. 7–24.
- – „Četrdeset tisuća izbjeglica se popisuje (uglavnom Srba), koji su glasali na svim izborima i referendumu (17. mart 2011)“. Portal: *Kampanja SPC i vaskolikog srpstva pred popis u Crnoj Gori 2011. godine*, dostupno na: < <https://popis2011.wordpress.com/> > [25. 11. 2022].
- Darmanović, S. (2006). „Crna Gora – nova nezavisna država na Balkanu“, u: Vujović Z. (za izdavača) *Referendum u Crnoj Gori 2006. godine*. Podgorica: Centar za monitoring – CEMI, str. 9–20.
- Duraković, N. (1993). *Prokletstvo Muslimana*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Đurđev, B. (1953). *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI I XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ičević, D. (2015). *Crnogorska nacija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Kamberović, H. (2009). „Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta“, u: Kamberović, H. (ur.) *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*. Sarajevo: Institut za istoriju, str. 59–81.
- Kašić, D. Lj. (1984). *Pogled u prošlost srpske crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod SPC.
- Konjević, V. (2018). „Iseljavanje Muslimana Crne Gore“. *Matica*, br. 74, str. 385–422.
- Kosorić, V. (1966). „Naselja i porijeklo stanovništva“, u: Petrović, K. (ur.) *Rogatica*. Sarajevo: Svjetlost, str. 12–25.
- Luketić, M. (1984). „Periodika Boke Kotorske (1844–1984)“. *Boka*, br. 15–16, str. 327–407.
- Lutovac, M. V. (1978). „Etničke promene u oblasti stare Raške“. *Glas CCCVII Srpske akademije nauka i umetnosti*, Odeljenje društvenih nauka, knj. 20, str. 205–230.

- Marović, B. (2006). *Ekonomska istorija Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Marović, B. (2017). *Komunisti Crne Gore i crnogorsko nacionalno pitanje 1919–1989*. Nikšić: Centar za geopolitiku.
- Mrduljaš, S. (2021). „Broj Hrvata u Crnoj Gori prema popisima stanovništva 1948. – 2011.“ *Migracijske i etničke teme*, Vol. 37, No. 1, str. 73–102.
- Mrduljaš, S. (2021). „Značaj prevjeravanja glavnine zahumsko-duklijanskog življa iz katolicizma u pravoslavlje (13. – 14. stoljeće)“. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 45, No. 87, str. 33–52.
- Mušović, E. (1979). *Etnička struktura i etnički procesi stanovništva Novog Pazara*. Beograd: Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Mušović, E. (1980). „Pešter i njegovo stanovništvo u prošlosti“. *Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti*, knj. XXIX, str. 63–85.
- Papović, D. (2017). „Odnosi Crne Gore i SPC tokom izgradnje Njegoševog mauzoleja“. *Matica*, br. 69, str. 209–270.
- Papović, D. (2020). „Administrativno-teritorijalna podjela i lokalna samouprava u Crnoj Gori 1945–1963.“ *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Vol. 4, No. 1, str. 35–57.
- Radović, V. (1975). „Riječi i djela (Boka na početku dvadesetog vijeka)“. *Boka*, br. 6–7, str. 251–261.
- Raković, A. (2019). *Crnogorski separatizam*. Beograd: Catena mundi.
- Rastoder, Š. i Adžić, N. (2020). *Moderna historija Crne Gore 1988–2017*. (knj. I). Podgorica: Daily Press – Vijesti.
- Stanković, V. (2020). „Identitet nacionalnih Crnogoraca i srpstvo“. *Politička revija*, Vol. 63, No. 1, str. 49–70.
- Subotić, M. (2020). „Identitetska pitanja Crne Gore“. *Politička revija*, Vol. 63, No. 1, str. 11–48.
- Šćekić, R. (2018). „Crna Gora u epohi geopolitičkih promjena (1988–2018)“. *Matica*, br. 74, str. 17–20.
- Šćekić, R. (2011). „Događanje naroda u Crnoj Gori – političko-propagandni okvir“. *Matica*, br. 45, str. 295–328.
- Šistek, F. (2012). „Njegoševa grobnica na Lovćenu“. *Matica*, br. 51–52, str. 105–140.
- Tuno, N. et. al. (2011). „Rekonstrukcija granice sutorinskog izlaza Bosne i Hercegovine na Jadransko more s pomoću starih geografskih karata“. *Kartografija i geoinformacije*, Vol. 10, No. 16, str. 26–55.
- Živković, T. (2010). „O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku“. *Godišnjak*, knj. 39, str. 149–161.

IZVORI:

- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. god.* (1932). Sarajevo: Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika.
- *Glas Crnogorca*, 29. siječnja 1884., God. XIII, Br. 5, str. 1–4.
- *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije 1981. (podaci po naseljima i opštinama)* (199?). Knjiga I., Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: SFRJ – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1981/Pdf/G19814001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Popis stanovništva i stanova 1971: Stanovništvo – etnička, prosvetna i ekonomska obeležja stanovništva i domaćinstava prema broju članova (rezultati po opštinama)* (1994). Knjiga VI., priredili: Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: SFRJ – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1974/Pdf/G19744002.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini: Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije (podaci po naseljima i opštinama)* (1994). Knjiga III., priredili: Grabeljšek, D. et al. (priredili). Beograd: – Savezni zavod za statistiku. Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1961/Pdf/G19614001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. – Migranti: podaci po opštinama* (2007). Podgorica: Republika Crna Gora – Zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci po naseljima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002.)* (2003). Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : nacionalna ili etnička pripadnost – Podaci po naseljima i opštinama (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003.)* (2004). Podgorica: Republika Crna Gora – Zavod za statistiku.
- *Stanovništvo : verispovest, materinji jezik i nacionalna pripadnost – Podaci po opštinama i gradovima (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji)* (2013). Beograd: Republika Srbija – Republički zavod za statistiku.
- *Stanovništvo Crne Gore prema polu, tipu naselja, nacionalnoj, odnosno etničkoj pripadnosti, vjeroispovijesti i maternjem jeziku po opštinama u Crnoj Gori (Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine)*, Saopštenje br. 83 (12. 7. 2011). Podgorica: Crna Gora – Zavod za statistiku.

- *Stanovništvo po narodnosti – Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948.* (1954). Knjiga IX. [podaci su prezentirani po republikama, autonomnim pokrajinama (Vojvodina) i oblastima (kosovsko-metohijska) te njihovim upravnim jedinicama tj. srezovima, gradovima, a zatim i po mjesnim, odnosno gradskim narodnim odborima, S. M.]. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- *Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti 1991.* (199?) (podaci se odnose na Srbiju i Crnu Goru te na općine i naselja tih republika, S. M.). Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914021.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].
- *Statistical Yearbook 2020. – Republic of Belarus* (2020). Medvedeva, I. V. (Chair of Editorial Board), Minsk: National Statistical Committee of the Republic of Belarus.
- *Ukupno stanovništvo po narodnosti – popis 1953.* (199?) (podaci su prezentirani po republikama, autonomnim pokrajinama (Vojvodina) i oblastima (kosovsko-metohijska) te njihovim upravnim jedinicama tj. srezovima i gradovima, S. M.). Dostupno na: < <http://publikacije.stat.gov.rs/G1953/Pdf/G19534001.pdf> > (Republika Srbija – Republički zavod za statistiku) [25. 11. 2022].

Saša MRDULJAŠ

**ON THE (IN)ABILITY TO DECLARE SERBIAN
NATIONALITY ON CENSUSES IN MONTENEGRO
DURING SOCIALIST YUGOSLAVIA**

During socialist Yugoslavia (1945–1991), the vast majority of the (traditionally) Orthodox population in Montenegro identified themselves as Montenegrins in the population censuses in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. However, after the breakup of Yugoslavia in the conditions of impending dissolution of the state union of Serbia and Montenegro, almost a third of the Montenegrin population identified themselves as Serbs in the 2003 census. To a somewhat lesser extent, this type of declaration reoccurred in independent Montenegro during the 2011 census. The mass “outflow” of former national Montenegrins into the framework of national Serbs certainly requires an explanation. In the Serbian milieu, the phenomenon is often explained by the claim that in socialist Yugoslavia it was not possible to freely express the Serbian national identity in Montenegro and that national Serbs declared themselves as Montenegrins as a result. In this paper, based on the analysis of data on the declaration of Serbian identity in Montenegro and Montenegrin identity on the territory of Serbia in the censuses conducted in 1948-1991, we will try to determine whether the stated claims are well-founded or perhaps the explanation of the said phenomenon should be sought in the exposure of Montenegrin society to other, significantly more complex (historical) processes.

Keywords: *national declaration, population censuses, Montenegrins, Serbs, Montenegro, Serbia, Yugoslavia*

Pregledni rad
UDK 726:272(497.5)

Ina BILONIĆ (Split)
Filozofski fakultet Split
ikedzo@ffst.hr

MARIJANSKE CRKVE U SPLITU

U hrvatskoj tradicijskoj kulturi Blažena Djevica Marija je oduvijek imala posebno mjesto kod svih vjernika. Bezbroj je svetišta posvećenih Njoj u svijetu, a mnogobrojna su i u našoj domovini. U ovom radu prikazane su i spomenute marijanske crkve na području grada Splita podijeljene u tri grupe. U prvoj grupi su crkve na području Dioklecijanove palače, odnosno strogog centra grada. Druga grupa sadrži crkve posvećene Mariji na splitskom brdu Marjan koje je, kao nekoć hodočasničko brdo, među svojim krošnjama skrivalo 29 crkvice. U trećoj grupi su sve ostale crkve u gradu koje nose Marijino ime. Od spomenutih crkvi u ovom radu, danas su najposjećenije Gospa od Zdravlja i Gospa od Pojšana, obje privlačne vjernicima zbog svoje povijesti i sačuvanog kulta, ali i položaja u gradu. Međutim, to ne znači da je Marija u drugim crkvama zanemarena. Kroz dugu splitsku povijest izgrađeno je 30-ak crkvi na splitskom poluo-toku posvećenih Djevici Mariji, a u svim ostalim crkvama u gradu se nalazio njezin kip ili slika. Takav trend u graditeljstvu i uređenju novih crkvi se nastavio do današnjih dana u Splitu. Štovanje Majke Božje Splitom su širili redovnici – franjevci, dominikanci, kapucini, isusovci. Čuvanje i održavanje raznih marijanskih pobožnosti kroz cijelu godinu među velikim brojem vjernika pokazatelj je da je marijanski kult u Splitu i Hrvatskoj jedan od duljih i bogatijih u svijetu.

Ključne riječi: *Blažena djevica Marija, splitske crkve, Gospa od Pojšana, Marjan*

1. UVOD

Iako evanđelja i ostali kanonski tekstovi daju jako malo podataka o njezinom životu, štovanje majke Kristove javlja se od početka kršćanstva. Brojne pobožnosti njoj u čast rano postaju dijelom kršćanske tradicije potičući nastanak legendi, poezije, liturgijskih djela itd.

Njezina popularnost osobito se širi nakon općeg koncila u Efezu 431. godine na kojem je potvrđeno Kristovo božanstvo, a njegova majka dogmatском definicijom proglašena Bogorodicom. Nakon efeškog koncila, Marijin kult jača i u Dalmaciji gdje najveći broj ranokršćanskih crkvi, kapela i samostana nosi Marijino ime (Cambi, 1974: 273). Marijanske pobožnosti u Splitu i okolici sačuvale su se do danas zajedno uz vjerovanje da je Marija najbolja Posrednica između vjernika i Spasitelja.

U ovom radu prikazane su crkve posvećene Blaženoj Djevici Mariji u gradu Splitu, gradu u kojem je podijelila i danas dijeli obilne milosti.

2. CRKVA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE (KATEDRALA SV. DUJE)

Nakon propasti Salone, Ivan Ravenjanin pretvara carski mauzolej u katedralu koju povećuje Blaženoj Djevici Mariji. Tako Split sa svojom katedralom dobiva i prvo Gospino svetište.

Srednjovjekovna vrela kao naslovnika crkve spominju i sv. Dujma, a ponegdje sv. Dujma, sv. Staša, i sv. Kuzmu i Damjana. Solinski mučenik sv. Dujam, kao zaštitnik grada Splita, i danas je popularni naslovnik splitske prvostolnice, u kojoj su dva svečeva oltara, premda je središnji oltar uvijek ostao posvećen sv. Mariji (odnosno njezinu Uznesenju) kao najstarijoj naslovnici (Tomasović, 2010: 177).

Na početku analize glavnog oltara splitske katedrale, Žana Matulić Bilać kaže:

Unutar preoblikovane i danas prolazne istočne niše antičkog mauzoleja, na mramornoj plohi dvobojne podne obloge iz 1866. godine, na površini od nepunih 25 m² oblika kvadrata (473 x 473 cm), smještena je jedna od intrigantnijih zagonetki naše kulturno-povijesne baštine – cjelovita kompozicija glavnog oltara splitske katedrale, datirana u pretposljednje desetljeće 17. stoljeća. (Matulić – Bilać 2016: 49)

Hrvati oko palače obnavljaju starokršćanske crkve i grade nove od kojih je najveći broj posvećen Majci Božjoj. Perislav Petrić piše da je u dugoj povijesti po splitskom poluotoku sagrađeno trideset crkava posvećenih Majci Božjoj te da nije bilo crkve bez Gospine slike ili kipa. Mnoge crkve su imale jedan ili više oltara u čast Majci Božjoj. Prema Petriću, najstaknutije mjesto među brojnim splitskim Gospinim crkvama zauzima tisućljetna Gospe od Pojišana, do danas jedino povijesno zavjetno Gospino svetište, trajno vezano uz splitsku katedralu (Petrić, 1994: 32).

2.1. OSTALE MARIJANSKE CRKVE U PALAČI

CRKVA GOSPE OD ZVONIKA nalazi se iznad zapadnih vrata Dioklecijanove palače, a isprva je bila posvećena Sv. Teodoru. Prvi put se spominje 1275. godine. Od stare crkve je sačuvan predromanički zvonik, najstariji u gradu i jedan od najstarijih na Jadranu. U crkvi se nalazi kopija čudotvorne slike Gospe od Zvonika iz 13. stoljeća, čiji se original danas čuva u Riznici Katedrale, a pretpostavlja se da je djelo majstora raspela iz samostana Sv. Klare i Gospe od Žnjana i još nekih drugih slika te da potječe od splitskog slikara ili škole koja je djelovala krajem 13. stoljeća (Nadilo – Regan, 2007: 636–637).

U centru grada smještena je i Kapelica od Mira ili Gospa Rodilja. Kapelica Gospe od Pojasa iz 1544. godine smještena je na Protironu, također na južnoj strani palače. Kapelica Gospe od Začeca podignuta je 1650. godine na južnoj strani Peristila Dioklecijanove palače.

2.2. MARIJANSKE CRKVE NA MARJANU

Marjan je u prošlosti bio hodočasničko mjesto Splićana koji su pohodili brojne crkvice i kapelice izgrađene na tom brdu koje se u srednjem vijeku nazivalo Mons Kyrie Eleyson. Na području Marjana danas je deset crkava posvećenih raznim svecima, s tim da se i varoške crkve ubrajaju u marjanske. Ukupno ih je bilo dvadest devet i tri samostana, ali ih je mnogo porušeno tijekom stoljeća.

Na južnoj padini Marjana, u predjelu Kašjuni, crkva je posvećena Gospi od sedam žalosti koja je se još naziva *Gospinica*. U Kašjunima se nalazi posljednja postaja Križnog puta koji se održava svake godine, a u njoj se bogoslužje odvija i na blagdan Žalosne Gospe. Pretpostavlja se da je izgrađena potkraj 15. stoljeća. U unutrašnjosti je kameni reljef s motivom Oplakivanja, rad Jurja Dalmatinca. Na zidu crkvice nalaze se mnogobrojne molitve i zahvale.

Na mjestu srednjovjekovne crkve sv. Marije de Pedemonte (od podnožja brda) koje se spominje u 14. stoljeću, sagrađena je crkva Gospe od Soca (Seoca), a današnji izgled dobiva nakon obnove u 17. stoljeću. Ova kamena građevina, s vanjskim stubama koje vode na krov, nalazi se u bloku s okolnim kućama u sjevernom dijelu Varoša koji se zvao Seoce.¹

U Spinutskoj ulici, u gradskom kotaru Spinut, podno sjevernih obronaka brda Marjan, crkva je Gospe od Spinuta (Pohodjenja). Izgrađena je u 12. stoljeću na mjestu starokršćanske crkvice podignute na temeljima antičke

¹ <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-4689/> 5. 4. 2022.

građevine.² U 17. stoljeću je bila opustošena od Turaka, a u Domovinskom ratu, 1991. godine pogođena je dvjema granatama, no ubrzo nakon toga je obnovljena.

Na južnoj padini Marjana 1500. godine izgrađena je crkva Gospe od Beblema. Do nje vode kamene stube. U unutrašnjosti se izdvaja središnji reljef Rođenja Kristova po kojemu je crkva dobila ime, dok je u luneti prikaz Raspeća.³

U Kašteletu arhitekta i kipara Ivana Meštrovića, bivšem Kaštilcu obitelji Capogrosso kojoj je služila kao kapelica crkve Gospe od dobrog svita (savjeta).

3. OSTALE MARIJANSKE CRKVE U GRADU

3.1. GOSPA OD POJIŠANA

Danas gotovo u centru grada, a nekad među vinogradima i poljima, nalazi se crkva Gospe od Pojišana. Izgradnjom novih gradskih četvrti, ovo svetište koje je dobilo ime po Poljičanima koji su u nju zalazili, našlo se u širem centru grada te postalo jedan od uresa grada Splita. Svoju slavu Svetište Gospe od Pojišana najviše duguje čudotvornoj slici Majke Božje čijim zagovorom su se utješile mnoge kršćanske duše. Toponim Pojišan se prvi put spominje u oporuci nadbiskupa Pavla iz 1020. godine, dok se Gospina slika prvi put spominje u popisu kaptolskih posjeda iz prve polovine 13. stoljeća te u jednoj oporuci iz 1260. godine. Međutim, dio oltarne pregrade predromaničkog stila pokazuje da je crkva sagrađena nekoliko stoljeća ranije. Iz posjeta biskupa M. Priulia 1603. doznajemo da je tadašnja crkva bila mala pa je, osim unutarnjeg, postojao i jedan vanjski oltar za kojeg je biskup naredio da se ukloni. Do obnove i proširenja crkve dolazi 1607. godine, a posvećenje je obavljeno 1618. godine. Radovi su započeli u vrijeme kada je Splitom harala kuga, a na čelu grada bio knez i kapetan Marino Bondumier čija je kćer Jelena, oboljela i umrla upravo od kuge, sahranjena u ovom svetištu (Duplančić, 1994: 10).

Zahvaljujući crtežima mjernika i inženjera, znamo da je poviše Bondumierove spomen ploče postavljene u sjećanje na gradnju, bio reljef labirinta u čijoj je sredini bilo neko biće s natpisom *Noli me tangere* (*Ne diraj me*) (Duplančić, 1994: 10). Labirint, kao nositelj značenja teškog i zamršenog puta do željenog cilja, u kršćanskoj ikonografiji simbolizira brojne kušnje koje duša vjernika mora podnijeti. Ako uzmemo u obzir činjenicu da labirinti u Dalmaciji nisu bili toliko rasprostranjeni, ovaj primjer dobiva još više na svojoj

---

² Isto.

³ Isto.

važnosti, a njegovo se značenje može tumačiti u kontekstu vremena u kojem je postavljen: svetište se gradi u doba patnji i iskušenja (kuga, smrt, Turci) i do njega se hodočasti kroz nevolju.

Slika pojišanske Gospe, koja je dimenzijama poprilično mala slika (44 x 31 cm) smatrala se čudotvornom te je dobivala brojne zavjetne darove, razne naušnice, prstenje, krune... Posebno se ističe postolje slike, čitavo prekriveno srebrom. Arsen Duplančić navodi da je osim srebrnih predmeta bilo i grimizne damastne svile te raznog polomljenog oružja. Splitski barokni pjesnik Jerolim Kavanjin (1643.–1714.) u svojem spjevu „Bogatstvo i uboštvo“ za crkvu Gospe od Pojišana piše: „koja sidi van grada“ i spominje njezine moćnike. U svojoj oporuci se, također, sjetio Gospe od Pojišana te joj ostavio „izvezeni veo za pokrivanje stražnjeg dijela slike kad se nosi u procesijama“ (Petrić, 1994: 36). Sliku su posebno štivali i pomorci koji bi joj donosili dijelove broda ili zavjetne slike brodova u oluji. Ti darovi su vrijedno svjedočanstvo o vjeri pomoraca u Marijinu zaštitu.

Budući da je kult Gospe pojišanske bio čuven, slika je uvrštena u popis poznatih Marijinih slika na području Mletačke Republike 1761. godine (Duplančić, 1994: 14). Dugo se smatralo da je autor slike lutajući grčki slikar koji je vjerojatno i autor trsatske Bogorodice, međutim stilske analize su pokazale da je način rada slikara ipak različit. Očito je da je slikar pojišanske Gospe poznavao trsatsku Gospu i pažljivo joj „kopirao“ odjeću što nije posebno iznenađujuće jer je kult trsatske Bogorodice bio naveliko poznat. Međutim, postoji i teza da su obje nastale iz zajedničkog predloška, što također ne bi bilo čudno.

Nadbiskup S. Cupilli na blagdan Gospina rođenja 1710. i 1711. donio je, u svom dnevniku, podatak o zavjetnoj procesiji za Malu Gospu. Prema tom dnevniku, čudotvorna slika Gospe od Pojišana je rijetko „silazila“ u grad iako je zapravo imala dva svetišta, ono na Pojišanu i samu katedralu. Obilazeći Split, prebivalište joj je bio cijeli grad koji je zaista bio Marijin grad (Petrić, 1994: 35). Kao zavjet grada za spas od kolere, Gospi je 1855. darovana velika srebrna kruna.

Slika Gospe od Pojišana nalazi se danas visoko uzdignuta pod kalotom ranoklasicističkog oltara u crkvi koja joj je posvećena i koja nosi njeno ime (Demori-Staničić, 1994: 40). Demori-Staničić smatra da je legenda preduvjet za stvaranje snažnog kulta te spominje legendu o Poljičaninu koji je Bogorodičinu sliku pronašao na rtu Bačvica pa je odnio u svoj kraj da bi se ona misteriozno vratila. Čak se spominje smještanje slike u kapelicu svetog Josipa, na mjestu današnjeg samostana sv. Klare na Lučcu odakle je preko noći opet „osvanula“ na starom mjestu, gdje je, prema predaji, sagrađena crkva (Demori-Staničić, 1994: 39).

Pojišanskim svetištem, na početku, su se brinuli pustinjaci. Iako su prva dvojica kapucina, zajedno s nadbiskupom Cosmijem u Split stigla 1682., službeno je zabilježeno da su kapucini 1909. preuzeli svetište koje su obnovili i preuredili te se o njemu brinu sve do danas (Oreb, 1994: 20).

Svojim duhovnim radom, ovo svetište je postalo omiljeno sastajalište vjernika.

Za vrijeme blagdana posvećenih Blaženoj Djevici Mariji, pjeva se pjesma koja je svojevrsna himna Gospe od Pojišana.

MARIJO DJEVO SRED RAJSKOG SJAJA

Marijo Djevo sred rajskog sjaja
Slave te pjesmom Anđeli raja
Prijev: Slava Ti premila Pojišana Gospo,
Predobra Majko vjernih Ti svih!

I mi pred Tvojom skupljeni slikom
Slavimo Tebe zanosnim klikom...
Slava Ti premila...

Kad neko s kakve nevolje strada
Nebeska Majko Ti si mu nada
Slava Ti premila...

Žalostan tko je, u jadu svome
Molitve šalje prijestolju Tvome
Slava Ti premila...

Bolesnik, kad ga satiru boli,
Za pomoć Tebe s ufanjem moli...
Slava Ti premila...

Zove Te mornar, kad sred oluje
Oko njegov b'jesni vjetrovi huje...
Slava Ti premila...

O zvijezdo sjajna rajskih visina
Ti šalješ svjetlo sred naših tmina...
Slava Ti premila...
Grješniku grijeha raskidašuze

S tužnoga oka otireš suze...
Slava Ti premila...

Utjeha tužnim, slabim si snaga
Malim i velikim majka si blaga...
Slava Ti premila...

Sveto Ti ime srcu je bijednom
Ko žubor vrela putniku žednom...
Slava Ti premila...

Vječna Ti slava Djevice sveta
Uresu raja, utjeho svijeta...
Slava Ti premila... (Mikić, 1994: 8)

3.2. CRKVA GOSPE OD ZDRAVLJA

Crkva Gospe od Zdravlja današnji je dom braće franjevac koji su se naselili u Split kao prognanici iz Bosne 1723. godine. Štovanje Gospe od Zdravlja korijene vuče u venecijanskoj Madoni della Salute koja je zaustavila kugu u Veneciji. Kuga u Splitu se pojavila 1731., ali stanovništvo Dobroga ostalo je pošteđeno. Takva situacija ponovila se i tridesetak godina kasnije i stanovnici kvarta Dobri nisu se zarazili. Odmah se razlog pronašao u slici Majke Božje koju je samostanu darovao fra Filip Grabovac. Slika čudotvorne Gospe od Zdravlja u Splitu na Dobromu je ulje na platnu, duga 59, a široka 49 centimetara. Autor slike je nepoznati umjetnik barokne mletačke škole iz 18. stoljeća.

Postavljena je u barokni okvir i nalazi se na zapadnom oltaru. Gospa je prikazana u crvenoj haljini sa zlatnim velom, a Isus u crvenoj haljini sa smeđim ogrtačem. Lijeva ruka mu je opuštена, a stavljajući desnu ruku na vrat, kao da pokušava utješiti svoju Majku tužnog pogleda.⁴

Milan Ivanišević u svom radu kaže da o toj slici znamo da je za vrijeme kuge 1732. godine bila izložena na ogradi koja je dijelila očuvano predgrađe Dobri od grada te da je sliku tada blagoslovio nadbiskup Antun Kačić i odredio da bude javno štovana (Ivanišević, 1990: 269–279).

---

⁴ Vjera. Kako je došlo do čašćenja Gospe od zdravlja. Hrvatska katolička mreža. 21. 11. 2020. <https://hkm.hr/vjera/kako-je-doslo-do-cascenja-gospe-od-zdravlja/> (pristup 31. 8. 2021.)

Kult Gospe od Zdravlja nastavio se štovati do danas te je ova crkva jedna od posvećenijih crkvi u gradu.

Crkva Gospe Fatimske na Škrapama, pravim imenom crkva Prečistog srca Marijina, u sklopu je dominikanskog samostana te je u potpunosti vlasništvo sestara dominikanki koje su ustupile svoje prostore Splitsko-makarskoj nadbiskupiji na korištenje.⁵

Na Poljudu se nalazi franjevačka Crkva uznesenja Blažene Djevice Marije iz 15. stoljeća, tlocrtno gotovo potpuno jednaka crkvi Sv. Franje u Cresu. U izvorima se naziva Sancta Maria de Paludo (Cambi, 1974: 288).

Crkva svete Marije iz 11. stoljeća nalazila se u centru grada, između današnje Domaldove ulice i Obrova. Uz crkvu je u 13. stoljeću utemeljen ženski benediktinski samostan Sv. Marije de Taurello. Od te stare crkve i samostana sačuvani su samo ostaci samostana skriveni među današnjim zgradama (Nadilo – Regan, 2007: 644).

U splitskom predjelu Kman 1971. godine izgrađena je crkva Svete Marije Pomoćnice. Iza glavnog oltara nalaze se slike slikara Vasca Lipovca.

Na Žnjanu je crkva Gospe od Milosrđa, dovršena 2001. godine. Neda-leko od nje, sagrađena stotinjak godina ranije je crkva Gospe od Žnjana koja je djelomično obnovljena prilikom dolaska pape Ivana Pavla II. 1998. godine te se svečana misa u njoj održava 5. kolovoza na blagdan Gospe Snježne.

4. ZAKLJUČAK

Majka Božja oduvijek je imala posebno mjesto u hrvatskoj tradicijskoj kulturi. Blažena Djeвица Marija je odabrana između svih žena da bude Majka Božja i Majka naša. Posrednica milosti kod svoga Sina, prema nauku Katoličke crkve, zauzima počasno mjesto kod svih vjernika. Cijeli ljudski rod je pozdravlja preko Elizabete: Blagoslovljena ti među ženama i blagoslovljen plod utrobe Tvoje! (Luka 1, 42). Preko Gabriela dobiva nebeske pozdrave: Zdravo milosti puna! Gospodin je s Tobom! (Luka 1, 28). Od tih riječi nastala je predivna molitva kojom kršćani pozdravljaju i dozivaju nebesku Majku. Djeвица Marija rado prima pozdrave svoje djece i svima pritiče u pomoć. Ona želi da joj se vjernici što češće obraćaju i zato je, prema vjerovanjima kršćana, odabrala posebna mjesta, gdje preko svojih svetišta, kipova i slika dijeli razne milosti. U svojim svetištima ona je postavila prijestolje od dobrote i ljubavi. Bezbroj je takvih svetišta u svijetu, a brojna su i u Hrvatskoj. Kroz dugu splitsku povijest izgrađeno je mnoštvo crkvi i kapela, a od nastanka grada pa

---

⁵ Gospa Fatimska. Župa Prečistog Srca Marijina – Gospa Fatimska <http://www.gospafatimska.com/o-nama/> (pristup 30. 5. 2021.)

sve do izgradnje novih crkvi u našem vremenu, najviše je sakralnih objekata posvećeno upravo Njoj. Sve to trajno svjedoči kako je Gospa svojim dragim Splicićanima bila od davnine Majka.

LITERATURA

- Cambi, Nenad (1974). „Kult Marije u Solinu i Splitu (IV–XI st.) u svjetlu arheološke evidencije“. *Bogoslovska smotra* 44 (2–3), 273–288.
- Demonja, Damir (2013). *Franjevačke crkve na hrvatskoj obali do kraja 16. stoljeća*. Zagreb: Vedis d.o.o.
- Demori-Staničić, Zoraida (1994). „Slika Gospe od Pojišana“. *Kapucinski samostan Gospe od Pojišana u Splitu*. Split: Svetište Gospe od Pojišana.
- Duplančić, Ante (1994). „Gospina crkva na Pojišanu do početka 20. stoljeća“. *Kapucinski samostan Gospe od Pojišana u Splitu*. Split: Svetište Gospe od Pojišana.
- Duplančić, Arsen (1994). „Kapucini u Splitu od 1682. do 1875. godine“. *Kapucinski samostan Gospe od Pojišana u Splitu*. Split: Svetište Gospe od Pojišana.
- Ivanišević, Milan (1990). „Ikonografske mijene u crkvi Gospe od Zdravlja“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 29 (1), 269–291.
- Kečkemet, Duško (2020). *Utvrde Splita*. Split: Naklada Bošković – Muzej grada Splita.
- Kozličić, Mithad (1994). „Brodovlje na zavjetnim darovima pomoraca u crkvi Gospe od Pojišana“. *Kapucinski samostan Gospe od Pojišana u Splitu*. Split: Svetište Gospe od Pojišana.
- Marasović, Tomislav (2010). „Splitska katedrala u ranome srednjem vijeku“. *Archaeologia Adriatica* IV (1), 177–201.
- Matulić-Bilač, Žana (2016). „Glavni oltar splitske katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije – tehnološke i kronološke analize“. *Portal: godišnjak hrvatskoga restauratorskog društva*, Vol. 7., 49–83.
- Nadilo, Branko; Regan, Krešimir (2007). „Stare crkve u Dioklecijanovoj palači i u neposrednoj blizini, Crkveno graditeljstvo“. *Građevinar* 59, 635–644.
- Oreb, Franko (1994). „Crkva i samostan Gospe od Pojišana od početka ovog stoljeća do danas“. *Kapucinski samostan Gospe od Pojišana u Splitu*. Split: Svetište Gospe od Pojišana.
- Petrić, Perislav (1994). „Majka i kraljica našega Splita“. *Kapucinski samostan Gospe od Pojišana u Splitu*. Split: Svetište Gospe od Pojišana.

- Pranjičević-Borovac, Ita (2017). *Sveci i pomorci, Umjetnička baština pomorske tematske Dalmacije pod zaštitom svetaca*. Split: Književni krug Split – Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu.
- Prijatelj, Kruno (1983). „Studije o umjetninama u Dalmaciji IV.“ *Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske* (knjiga 31.), XXXI. Zagreb.
- Vilogorac, Inga (2005). *Splitske crkve, Spomenička baština*. Split – Zagreb: Ex libris.

Ina BILONIĆ

MARIAN CHURCHES IN SPLIT

In Croatian traditional culture, the Blessed Virgin Mary has always had a special place between all believers. There are countless sanctuaries dedicated to her in the world, and there are many in our homeland as well. In this work, the mentioned Marian churches in the area of the city of Split are shown, divided into three groups. In the first group are churches in the area of Diocletian's Palace, that is, in the strict center of the city. The second group contains churches dedicated to Mary on Marjan hill in Split, which. The third group includes all the other churches in the city that have Mary's name. Of the churches mentioned in this paper, today the most visited are Church of Our Lady of Health and Our Lady of Pojišan, both attractive to believers because of their history and preserved cult, as well as their location in the city. However, this does not mean that Mary is neglected in other churches. During Split's long history, about 30 churches dedicated to the Virgin Mary were built on the Split peninsula, and all other churches in the city housed her statue or picture. Such a trend in the construction and decoration of new churches continued until today in Split. Veneration of the Mother of God was spread in Split by monks – Franciscans, Dominicans, Capuchins, Jesuits. Keeping and maintaining various Marian devotions throughout the year among a large number of believers is an indication that the Marian cult in Split and Croatia is one of the longest and richest in the world.

Key words: *Blessed Virgin Mary, churches of Split, Our Lay of Pojišan, Marjan*

GRAĐA

Preliminarno saopštenje

UDK 94(497.16)“18“

Neđeljko Necko ĐUROVIĆ (Bar)

JU Srednja ekonomsko-ugostiteljska škola – Bar

necko04@t-com.me

ĆIRILIČNO PISMO VOJVODE ŠESTANSKOG PETRU II PETROVIĆU NJEGOŠU

U ovome prilogu predstavljeno je i objavljeno ćirilično pismo šestanskoga vojvode Mala Petru II Petroviću Njegošu. Pismo je nastalo 19. marta 1846. godine i svjedoči da je šestanski vojvoda bio ovlašćen od crnogorskoga vladara da pregovara sa skadarskim pašom. Otkriće ovoga dokumenta ima višestruki značaj, a u ovom prilogu posebno je ukazano na njegovu vrijednost za proučavanje jezičkoga bogatstva Šestana.

Ključne riječi: *Šestani, vojvoda Mala, Petar II Petrović Njegoš, ćirilica, bilingvizam*

Otklanjanje predrasuda u sagledavanju našeg istorijskog nasljeđe savremenoj Crnoj Gori može omogućiti njenu potpuniju i neophodnu socijalnu integraciju. Aktualizovano etničko distanciranje, osim ideloške manipulativnosti, nema objektivnog utemeljenja u našem složenom, ali veoma bogatom kulturnom nasljedstvu. Naše društvo treba da uvažava metodološki ispravno utvrđene činjenice i ne služi se mitom, odnosno usmenim predanjem kao jedinim putokazom, dok naši etnocentrizmi moraju krenuti putem interkulturalizma i razumijevanja. Svi identiteti na prostoru Crne Gore, i pored svojih upečatljivih karakteristika, imaju zajednička kulturno-istorijska obilježja koja podjednako moraju uvažavati i isticati na isti način kao što to rade sa svojim različitostima.

Nedavno je jedan istorijski spis izronio iz arhivske dubine i njegovom objavom otklonjene su određene lingvističke dileme, dok je ponovno potvrđena teza o multikulturalnom identitetu naše Crne Gore.

Naime, zahvaljujući sugestiji Miodraga Kirsanova, nekadašnjeg direktora Muzeja novca na Cetinju, kao i proniciljivosti filateliste i poznavaoca antikviteta Sima Markolovića, tokom izložbe Narodnog muzeja Crne Gore pod nazivom “PEČATI iz fondova Dvorskog arhiva”, među 200 prezentovanih otisaka uočen je stilski prepoznatljiv pečat vojvode šestanskoga Mala.

Ova izložba, koji je održana krajem prošle godine u Crnogorskoj galeriji umjetnosti "Miodrag Dado Đurić" na Cetinju, pripremana je skoro tri godine i obuhvatila je period od Ivana Crnojevića do druge polovine XIX vijeka. Njeno održavanje nije samo doprinijelo afirmaciji sfragistike, kao pomoćne istorijske nauke koja proučava razvitak, izradu i upotrebu pečata na poveljama i drugim javnim i privatnim ispravama, već je i otklonilo jednu lingvističku dilemu i dalo potvrdu viševjekovnom intekulturalizmu Crne Gore.

Jedan od autora izložbe, istoričar Petar Glendža istakao je da su tokom njene pripreme pregledali preko 25 hiljada dokumenata i da je najveći dio ove izložbe po prvi put prikazan crnogorskoj javnosti. Potraga za dokumentom na kojem je utisnut pečat šestanskog vojvode, i u kojoj je učešća uzeo i istoričar Petar Lekić, dovela je do lične prepiske vojvode Mala sa crnogorskim vladikom Petrom II Petrovićem Njegošem. Rasčitanje starog rukopisa obavio je prof. dr Aleksandar Radoman, dok mu je u potvrđivanju njegove sadržine pomoć pružio i njegov kolega prof. dr Adnan Čirgić, dekan Fakulteta za crnogorski jezik i književnost.

Ćirilično pismo, iz čijeg sadržaja se izvlači zaključak da je šestanski vojvoda ovlašćen od crnogorskog vladara da pregovara sa skadarskim pašom, datira od 19. marta 1846. godine. Letera je ispisana u godini tokom koje će u Beču biti započeto štampanje poeme Gorski vijenac, kao i u vremenu koje će predohoditi najvećem izazovu za Njegoševu vladavinu. U tom razdoblju Crnu Goru zadesiće neviđena suša koja će naredne 1847. godine izazvati veliku glad i koja će Osman-paši Skopljaku omogućiti da velikim količinama pšenice podmiti određene crnogorske glavare i time pokrene pobunu protiv Petrovića.

„U Cetinje gospodaru vladiki Petru Petroviću pozdravi Skadar marta 19. 1846.

Eto Vas javljam kako dosmo ovamo i pašom se razgovorih za sve kako što smo se ja i ti razgovorili. I kazah mu poradi onoga posla kako što si mi reka. Paša nekće na to pristati no je iska 8 stotina česa koje česa svaka groša 500 turskije koje i sami za to znate pa ja i čehaja beg molismo mu se. Učinjesmo ti na 7 stotina česa a čehaja beg moli se i njemu da mu daš sto dukata ako budnete konteni vi na ovi način zašto ja poradi male stvari neću u to ulaziti e ću se osramotiti a više sam poharćio no što ti je Male kazivao. No samo poradi tvoga obraza zašto smo jednozemici zato ti bih rad ovu ljubav ja tebe učiniti zašto što gođ manjka valja mi sve iz čese platiti a one ljude ja hoću maknuti odavden a more biti i iz Podgorice pa more biti poradi tebe i da ću kojega ubiti. I rekli su Skadrani paši da ne puštaje tamo lađe niti ljudi na Rijeku pa je paša reka – mene je Male jemac za sve otuda što će koga naći. I paša je reka Skadranima ako što budne kojemu Crnogorcu na naš hudut da ću 10 ljudi po-

radi jednoga Crnogorca ubiti. Pošto mi se Male pojemčio za tamo sada ako ti kabulim ovu pogodbu valja da pratiš 1 vaše pismo đe te se ove pare uzeti i od koga i na koje mljesto ako se opravi tvoja rabota po tvojoj volji.

Mala vojvoda šestanski“

U ovom pismu, čija namjena traži podrobniju istorijsku kontekstualizaciju, dominiraju poruke uzajamnog povjerenja između pošiljaoca i primaoca, dok se među njima posebno ističe arhaična imenica „jednozemici“ koja moguće ukazuje na etničku povezanost i osjećaj pripadnosti konkretnoj državnoj upravi.

Ovaj odnos dinastije Petrović prema Šestanima prof. dr Živko Adrijašević podrobno je objasnio u svom radu „Sedam Petrovića“, koji je objavljen u zborniku radova Matice crnogorske iz 2012. godine, i u kojem se navodi da je: „Mitropolit Vasilije je bio utemeljivač političke kartografije, koja je trebalo da bude osnova za planove crnogorskih teritorijalnih aspiracija. Ideju koja se prepoznaje u političkim spisima mitropolita Danila – da pored teritorije slobodne Crne Gore postoji i teritorija Crne Gore koja je u tuđinskim rukama, on je doveo do precizne geografske prepoznatljivosti. Kod mitropolita Vasilija se konkretno navodi koje su to teritorije nekada pripadale crnogorskoj državi, a nalaze se pod tuđinskom vlašću. U svojoj „Istoriji Crne Gore“ i političkim spisima, on navodi da se Crna Gora prostire između Jadranskog mora i Lima, Trebišnjice i Prokletija, odnosno između Primorja, Bosne i Albanije. On, takođe, nabroja crnogorske oblasti: Katunska, Riječka, Lješanska, Šestanska, Pješivačka, Bjelopavlička, Piperska, Rovačka i Crmnička nahija, zatim srezovi i plemena: Spič, Šušanj, Zeta, Grahovo i Vilusi, Paštrovska nahija, Grbalj, Kući, Bratonožići, Vasojevići, Klimenti, Tuzi, Grude, Hoti, Kastrati, Nikšići, Banjani, Pivljani, Drobnjaci, Gačani, Trebinjani, Zupci i Popovo. Imajući u vidu da sredinom XVIII vijeka Crnu Goru uistinu čini samo prostor između Lovćena i Skadarskog jezera, Garča i Paštrovačke gore, ovakve ideje mitropolita Vasilija predstavljale su osnovu za označavanje granica crnogorskih teritorijalnih aspiracija. Izvan tih granica uglavnom nije izlazila ni politika crnogorskih državnih aspiracija u XIX vijeku. Uz pomoć istorije, mitropolit Vasilije je obezbijedio legitimitet crnogorskih državnih aspiracija i legitimitet ciljeva crnogorske državne politike uopšte. Legitimitet crnogorske državne politike pronađen je u istorijskom pravu Crne Gore da se kao zemlja koja je svoju državnost izgradila u srednjem vijeku, pod vlašću dinastije Crnojević, bori za vraćanje oblasti koje su državi Crnojevića nekada pripadale, a koje se sada nalaze pod tuđinskom vlašću. U jednom istorijskom spisu, mitropolit Vasilije je naveo da su Crnojevići najprije vladali Zetom, Krajinom, Šestanima, Brdima, Crnom Gorom i Primorjem, osim Paštrovićima, kao i Trebinjem, Popovim poljem i Konavlima.

Budući da se, osim Crne Gore, sve ove oblasti nalaze pod tuđinskom vlašću, Crna Gora ima pravo da se bori za njihovo vraćanje pod svoje državno okrilje. To znači da se ona bori da vrati u svoj državni okvir one oblasti koje su joj nekada pripadale, odnosno, one oblasti za koje se istorijskim činjenicama može dokazati da su joj ranije pripadale. Zbog takvog istorijskog utemeljenja, njene teritorijalne pretenzije imaju legitimitet koji se ne može osporiti.“

Otkriće ove prepiske značajno je i za dalje proučavanje govornog blaga Šestana. Iako je autor prve „Kratke istorije Crne Gore“, istoričar František Šistek konstatovao da: „U okolini Bara ljudi su vjekovima bili bilingvijalni“, ovo je vjerovatno najupečatljiviji pisani trag koji može poslužiti za naučno potvrđivanje postojanja dvojezičja u mjestima podno Rumije. Raniju potvrdu postojanja ovog fenomena imali smo u izvještaju Barske nadbiskupije iz 1570. godine i u njemu je naznačeno etnolingvističko razgraničavanje populacija na prostoru tadašnje dijaceze i istaknuto je da se Dalmacija prostire do Ulcinja (na ukoljenoj ploči sa sjevernog ulaza u stari grad bio je uklesan latinski natpis koji je svjedočio da se radi „o posljednjim vratima kroz koja se ulazi u Dalmaciju“). U ovom pisanom dokumentu navedeno je da se od Bara do Istre govorilo slovenskim jezikom, dok je od Ulcinja do Valone uz albanski jezik u upotrebi bio i grčki jezik.

U radu Tatjane Katić „Pleme Šestani u osmanskim izvorima 15. i 16. veka“, kojeg je tokom prošle godne objavio Istorijski institut iz Beograda, napominje se da je „Šestane naseljavalo stanovništvo romansko-slovenskog porekla“ i da je „budući u zoni susreta dva govora, u prošlosti, kao i danas, većinom bilo bilingvalno“ kao i da je „ravnopravno koristilo „naški i arbanaški“.

Termin „naški i arbanaški“ vezuje se i za druge oblasti u Crnoj Gori! Potvrdu ovog navoda nalazimo u zapisu narodnog učitelja Mašana Pavićevića u kojem je opisao boravak vojvode Marka Miljanova u Ulcinju 1897. godine. Iako je kučki vojvoda boravio radi liječenja na primorju, često je u Novoj Mahali navraćao kod određenih albanskih familija i na njihovo upitivanje kako to on veoma dobro govori oba jezika odgovarao je sljedeće : “U mom se plemenu govori naški i arbanaški. Oni su oba moji. Osim toga, između mojega plemena i sjevernih arbanaških, nema granice. I ja i moji plemenicima idemo slobodno kod njih i oni dolaze kod nas. Kada pođemo tamo, ja zborim arbanaški, a oni naški. Kad oni dođu kod nas, ja govorim arbanaški, a oni naški”. Marko Miljanov Popović i u svom djelu „Životi i običaji Arbanasa“, u poglavlju „Oni i Crnogorci“, ističe da: „Tek u nji` nema ni crnoga ni bijeloga, u čam se slava ne traži tako veličanstveno da se ne može opisat` njina fantazija, od koje imamo neki dio mi Brđani i Crnogorci u običaje, da se u mlogome priliču s arbanaškim običajima, i to više imaju toga plemena brcka koja su bliže Arbanije, kao Vasojevići i Kući, malo Lješnjani i Ceklinjani, a poviše Cr[m]ničani. Ova su više

poznata s Arbanasima i njinjema običajima, da i` nijesu toliko opori jednijema i drugijema, no se miješaju, traže jedan drugoga, čine poznanstvo i prijateljstvo, bratime se i kumuju, i u sve drugo se slažu, kad se ne biju među sobom; samo i` je u jezik velika razlika, no i to su mlogi jedni od drugije naučili da govore, naši arbanaški, a oni naši.“

Možda najbolju elaboraciju ovog dvojezičnog fenomena, koja bi trebala kod vatrenih zagovornika etnocentrizma da izazove zebnju, imamo u pomalo zaboravljenoj studiji Mitra Pešikana „O granici srpskih i arbanaških govora u XV veku“ i u njegovoj konstataciji da: „ima slučajeva da se čovek za koga se izričito kaže da je Arbanas zove npr. Miloš ili Radoslav, a da se čovek u čiju slovensku pripadnost ne može biti sumnje zove Lješ ili Đon.“

U istraživanjima mr Ivan Jovović, koja obrađujući prošlost Dukljansko-barske nadbiskupije, takođe imamo isticanje bilngvalnosti kao jezičke osobenosti područja Šestana. U prilog ovoj tezi, Jovović je u više navrata isticao okolnost da su se početkom XVIII vijeka iseljeni Šestani, odmah po doseljenju u Zadar uključili u glagoljsku liturgiju, kao i da su među prvim doseljenicima bili znameniti glagoljaši Juraj Jović, sveštenik zadarske nadbiskupije i šibenski biskup dr Ivan Petani (Petanović) koji su kao dječaci napustili podrumijski kraj.

Najnovija istraživanja potvrdila su ovu tezu o izvornom praktikovanju bilingvalizma, odnosno upotrebi slovenskog i arbanaškog jezika u svakodnevnoj komunikaciji među zadarskim doseljenicima iz Šestana. Ovu lingvističku tematiku obradili su u svojim studijama Barančić Maksimilijana, „Arbanasi i etnojezični identitet“, i Stagličić Ivan, „Arbanasi su se doselili kao dvojezičan narod?!“ Ovo „veliko leksičko bogastvo“ u svojoj doktorskoj studiji prof. Dr Kruno Krstica određuje kao „dual“.

Početkom prošlog vijeka Nadbiskupski ordinarijat Zadar publikovao je „Dokazi svjedočanstva o obstanku Glagolice u župi Arbanasi“ i u njoj je postavljeno pitanje: „Zar ne isto staroslovenski Misal za Crnu Goru i uspostava glagolice u barskoj nadbiskupiji, gdje je bila prestala za više od 100 godina?“ Zbog obuhvatnijeg tumačenja ovog upita, nužno je i ukazati da je Sveta Stolica od sredine XVIII po do druge polovine XIX vijeka za barske nadbiskupe isključivo postavljala sveštenike kojima je albanski jezik bio maternji. Ovaj period poklapa se sa početkom migratornih kretanja ka oblastima na sjevernom Jadranu i sa 1886. godinom kada je za prvog premeta obnovljene Barske nadbiskupije imenovan Šimun Milinović.

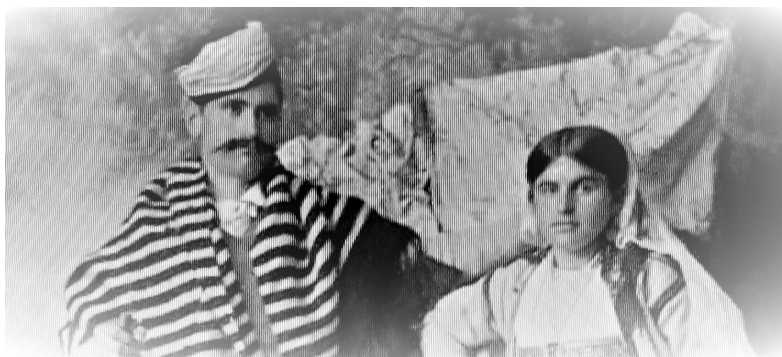
Kao veoma interesantnu ličnost iz istorije Crne Gore treba pomenuti šibenskog biskupa dr Ivan Petania. Ovaj velikan glagoljaštva rođen je 1715. godine u šestanskom selu Briske i njegovi su Petani 1726. godine predvodili seobu u okolini Zadra, selu Zemunik Donji. Bio je prvi upravitelj Zmajoiillyri-

cuma (glagoljaško sjemeništa koje je osnovao nadbiskup Vicko Zmajević) i prvi čovjek Colegium illyricum u italijanskom Loretu. Ono što predstavlja raritet jeste da je bio je među prvim doktorima teologije i filozofije sa ovih prostora! Ovo najveće akademsko zvanje uz Petanija u tom razdoblju imao je i Jovan Stefanov(ić) Baljević, koji je sebe nazivao „Albano-Crnogorac iz Bratonožića“ ili „Bratonožić-Albanac“, kako je i napisao na naslovnoj strani svoje disertacije na latinskom jeziku.

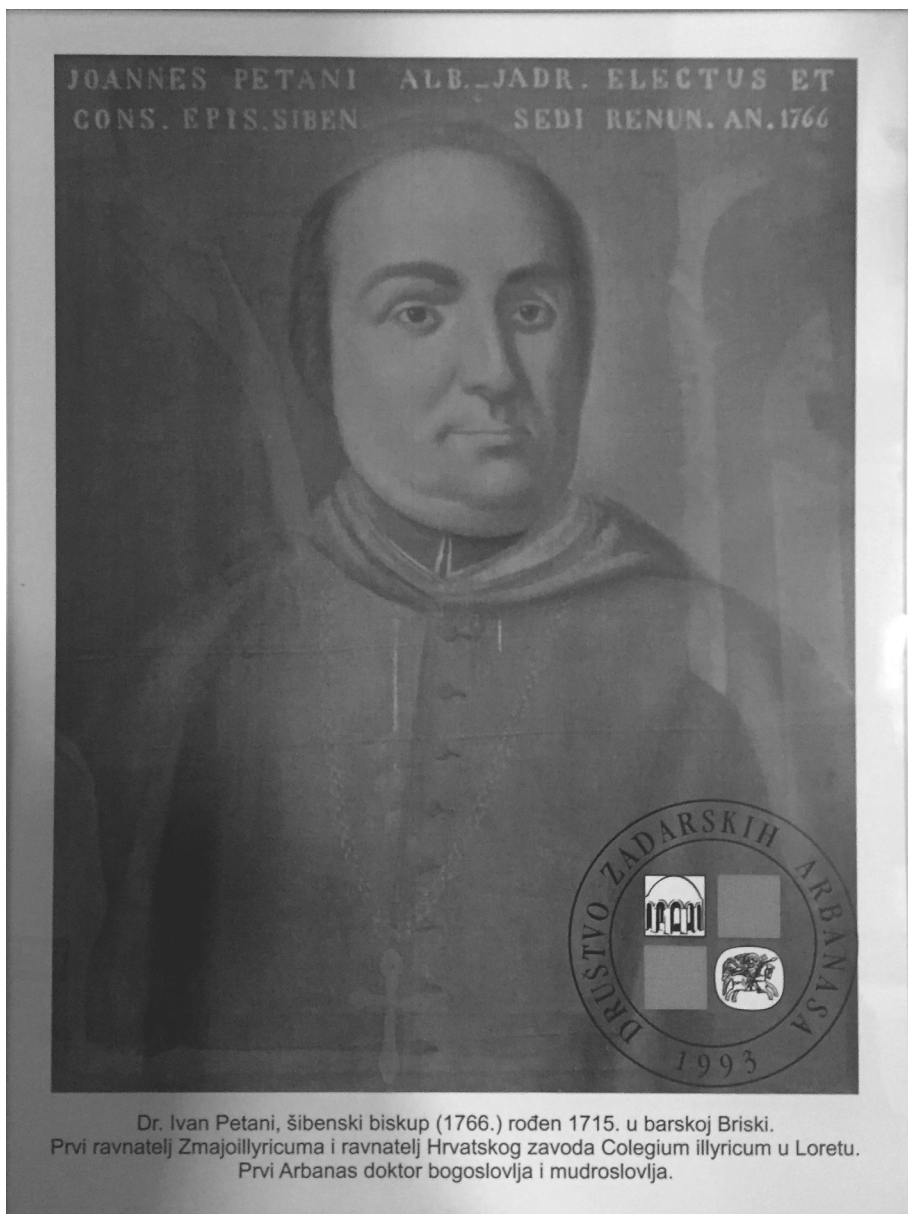
Na kraju, ovaj viševjekovni, ćirilični spis iz Šestana pred laičku i stručnu javnosti postavlja i nove dileme. U prvom redu, i dalje ostajemo uskraćeni za odgovor na pitanje ustanovljenja (navodnog) vojvodstva i svih oblika organizovanja zajedništva Nahije Šestanskog gorja (u turskim dokumentima nahiye-i cebel – i Šestan) od XV vijeka do perioda kada je nastao predmetni spis. Poseban aspekt predstavljaće i stručni prikaz kojim će biti obrađen simbolizam samog pečata Mala vojvode šestanskog.

PRILOG

PORTRETI

Stručni rad

UDK 930.85:929Drašković Č.

Adnan ČIRGIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

adnan.cirgic@fcjk.me

IN MEMORIAM*
ČEDOMIR DRAŠKOVIĆ
(1946–2023)

Montenegristika je ostala bez jednog od svojih vrijednih predstavnika. 15. maja 2023. umro je Čedomir Drašković. Sahranjen je na Novome groblju na Cetinju, 16. maja 2023.

Čedomir Drašković rođen je na Čevu 1946. godine. Poslije svršene osnovne škole, seli se na Cetinje, đe će završiti gimnaziju, a nakon toga upisuje Istoriju jugoslovenskih književnosti i srpskohrvatski jezik u Sarajevu. Zaljubljenik u Sarajevo, Čedo je taj grad odabrao i za odbranu doktorske disertacije „Glas Crnogorca (1873–1922) – književnoistorijska studija s bibliografijom“, koju je Vijeće Filozofskoga fakulteta u Sarajevu prihvatilo za odbranu bez obaveze polaganja usmenoga dokorskog ispita. No odbranu te disertacije prekinula je velikosrpska agresija na Bosnu i Hercegovinu. A kad već nije bilo uslova za odbranu doktorata u Sarajevu, Čedo Drašković nije imao želje da ga brani pred onima koji su ga spriječili da je odbrani u Sarajevu.

Za života obavljao je važne društvene funkcije. Bio je predsjednik Udruženja bibliotekara Crne Gore, član Mitropolitskoga savjeta Crnogorske pravo-

---

* Govor na komemorativnoj šednici u organizaciji FCJK i Crnogorskoga PEN centra – Cetinje, 17. maja 2023.

slavne crkve, član Upravnoga odbora Matice crnogorske, član Senata a zatim akademik Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, član Izdavačkoga savjeta Instituta za crnogorski jezik i književnost, član Upravnoga odbora Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, član uredništva časopisa *Lingua Montenegrina*, dugogodišnji urednik časopisa *Bibliografski vjesnik* itd. Bio je jedan od osnivača Crnogorske pravoslavne crkve, Crnogorskoga PEN centra, Matice crnogorske, Instituta / Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Dobitnik je Trinaestonovembarske nagrade Prijestonice Cetinje.

Čedo Drašković pripadao je onome rijetkom soju crnogorskih kulturnih poslanika – nenametljivih pregalaca koji su cio vijek posvetili Crnoj Gori i njezinoj kulturnoj baštini, svjesni da im Crna Gora u kojoj žive neće dostojno zahvaliti za uloženi trud, kao što nije ni generacijama koje su stvarale prije njih. Baš zato spada u rijetke koji su težili afirmisati ne samo svoje savremenike i mlađe generacije no i generacije zaboravljenih stvaralaca i javnih djelatnika. Tako su npr. desetine njegovih tekstova posvećeni brojnim crnogorskim književnicima, kulturnim radnicima ili državnicima koje je tekuća kulturna politika zaboravljala pomenuti makar i povodom prigoda i jubileja.

Cetinje je bilo njegova životna ljubav, ljubav zbog koje je odbijao nekad i vrlo primamljive ponude koje su podrazumijevale odlazak iz crnogorske prijestonice. Kulturno rastakanje Cetinja emotivno je doživljavao i o tome govorio kroz brojne svoje eseje, prije svega kritikujući vašarsku i festivalsku površnu kulturnu politiku koju je zvanična Crna Gora vodila osobito u postreferendumska doba. Cetinjskim stvaraocima i nekadašnjim cetinjskim institucijama posvetio je značajne studije, među kojima posebno treba istaći studiju o Cetinjskoj čitaonici i njezinu značaju za crnogorsku kulturu, studiju o Đvojačkome institutu i Bogoslovsko-učiteljskoj školi, ali i druge studije i eseje o malignome djelovanju Srpske pravoslavne crkve na crnogorsku kulturu, o pustošenju i zapuštanju Cetinja kao kulturnoga centra Crne Gore, o pogubnosti seljenja cetinjskih institucija poput Više pedagoške škole koja je seljenjem u Nikšić i kasnijim transformacijama postala jedan od centara za regrutaciju anticnogorskoga kadra, čemu i danas svjedočimo. S druge strane, protivio se osnivanju „pećinskoga svetišta“ (kako ga je sâm zvao) triju hrišćanskih relikvija za koje je planirano zdanje poviše Cetinjskoga manastira, koje bi time prestalo biti dominantna tačka Cetinja nad kojom dominira samo Njegoš na Lovćenu.

Inicirao je osnivanje Muzeja knjige na Cetinju, čime bi se valorizovala zapuštena rukopisna baština koja decenijama već pod vidom restauracije ili drugačije nestaje iz Crne Gore ili joj se ne posvećuje pažnja koja bi bila očekivana od zemlje koja ističe podatak da je imala prvu državnu štampariju na svijetu. Posebno se radovao osnivanju Centra Njegoš 2006. godine, za čijega je

direktora bio imenovan. Ta ustanova trebalo je da objedini i uveže rad Biljarde, Njegoševa mauzoleja na Lovčenu i kuće Petrovića na Njegušima. Međutim, taj projekat propao je i prije no je dobio šansu da se razvije jer je ondašnja kulturna elita potpomogla agresivnu medijsku kampanju protiv promjena okoštalogo jalovog sistema koji nije znao što sa sopstvenim velikanima kulture. Nema sumnje da je takav odnos bio potpomognut i prizemnim pobudama dijela establišmenta koji je bio meta Draškovićevih polemičkih tekstova.

Najveći dio svojega radnog angažmana Čedo Drašković proveo je u Nacionalnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“, ondašnjoj Centralnoj biblioteci, cijelih 35 godina – od pripravnika do direktora u tri mandata (1990–2004), a onda kao rukovodilac izdavačke djelatnosti, nakon čega prelazi u Maticu crnogorsku, odakle će uskoro (2010) poći u penziju. Za crnogorsku je kulturu od osobitoga značaja njegov doprinos izdavaštvu. Pored toga što je bio posvećen dugogodišnjemu projektu Crnogorske bibliografije, od ogromnoga je značaja njegov angažman na objavljivanju kapitalne knjige *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)* Nemirovskoga, a neke značajne naslove poput *Studije iz crnogorske istorije umjetnosti* Rajka Vujičića, *Cetinje kao feniks* Pavla Mijovića, *Jezikoslovne studije* Vojislava P. Nikčevića, *Skrivana strana istorije* Šerba Rastodera i dr. on je potpisao kao urednik ili član redakcije.

Od odlaska u penziju pa do smrti najviše je bio vezan za Fakultet za crnogorski jezik i književnost. Njegov odlazak u penziju i poklapa se s osnivanjem Instituta za crnogorski jezik i književnost, čiji je bio jedan od inicijatora, a zatim član Izdavačkoga savjeta te član Upravnoga odbora FCJK od osnivanja FCJK do svoje smrti. Inicirao je i pomno pratio izradu opsežne petotomne *Bibliografije Njegoš*, vjerovatno jedinoga projekta koji se još pamti u mnoštvu onih reciklažnih koji su obilježili Njegoševu 200-godišnjicu rođenja. Povodom Čedove 65. godišnjice rođenja objavljen je u ICJK izbor njegovih tekstova pod imenom *Ogledi i studije o crnogorskoj kulturi* te *Bio-bibliografija Čedomira Draškovića*, što je brojala tada, prije 12 godina, oko 1.100 jedinica, od čega 800 njegovih autorskih priloga, a ostalih 300 bile su jedinice o njemu.

S Čedom Draškovićem upoznao me davno Vojislav P. Nikčević. Ja sam bio žutokljunac, student ili postdiplomac, a Čedo iskusni rukovodilac izdavačke djelatnosti Nacionalne biblioteke, čovjek srdačnoga osmijeha i iskrene sklonosti da pomogne početniku u ovome poslu. Kasnije smo se srijetali često, osobito kroz rad Upravnoga odbora Matice crnogorske. Bio je od velike pomoći i Aleksandru Radomanu i meni iskustvom dugogodišnjega kulturnog stvaraoaca i dugogodišnjega rukovodioca kulturne institucije pri osnivanju Instituta za crnogorski jezik i književnost, čijim se uspjesima istinski radovao, osobito kad je Institut iz Podgorice transformisan u Fakultet na Cetinju. Kao član Upravnoga odbora Fakulteta bio je sruke cijelome kolektivu, naročito

mladima i tek afirmisanim stvaraocima. Radovao se proširenju kolektiva. Posvjedočiće to i Boban Batrićević i Milan Marković, a i cio kolektiv. Zebao je za sudbinu Fakulteta pred brutalnom diskriminacijom aktuelne vlasti i bio ponosan na našu zajedničku odbranu i Fakulteta i misije zbog koje je osnovan. Radovao se što je oživljen rad Crnogorskoga PEN centra i domaćim i inostranim akcijama koje su u okviru PEN-a vodili prije svega Aleksandar Radoman, Boban Batrićević i Milan Marković.

Njegovim odlaskom izgubili smo vjernoga i uzdanoga druga i saborca. Ostajemo ponosni što je bio dio ovoga kolektiva.

Slava mu!

Stručni rad

UDK 930.85:929Drašković Č.

Milan MARKOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

milan.markovic@fcjk.me

**IN MEMORIAM
ČEDOMIR DRAŠKOVIĆ
(1946-2023) ***

15. maja 2023. godine crnogorska je akademska i intelektualna zajednica izgubila svoga uzornog člana, visokocijenjenoga montenegristu i humanistu, strastvenoga autora i istraživača Čedomira Draškovića. Čedo, kao su ga zvali njegovi prijatelji i bliski saradnici, čitav je svoj profesionalni vijek posvetio predanom radu na proučavanju i afirmaciji crnogorske kulturne baštine i očuvanju njenoga nacionalnog identiteta, a svoje svestrano znanje nesebično je dijelio oplemenjujući i podučavajući sagovornike i čitaoce. Svoje brojne saradnike uvijek je poštovao i bio je spreman pomoći im tokom izazovnih društvenih prilika. Svi mi koji smo imali privilegiju upoznati ga, doživljavali smo ga kao vrsnog mislioca i stručnjaka, čiji su stavovi služili kao moralni orijentir u smutnim vremenima kojima svjedočimo. Uostalom, tako postojan moralni kompas, opravdana rigoroznost etičkih standarda, pažnja na detalje, visoka erudicija i razvijena građanska svijest preporučili su ga za članstvo u brojim institucijama, asocijacijama i stručnim tijelima, među kojima bih izdvojio:

---

* Govor na komemorativnoj šednici u organizaciji FCJK i Crnogorskoga PEN centra – Cetinje, 17. maja 2023.

- članstvo u Upravnome odboru FCJK,
- članstvo u Izdavačkome savjetu Instituta za crnogorski jezik i književnost,
- članstvo u Savjetu za visoko obrazovanje,
- članstvo u Crnogorskome PEN centru, a od 2020. stupanje na funkciju predsjednika Suda časti,
- članstvo u Senatu Dukljanske akademije nauka i umjetnosti,
- članstvo u Redakciji međunarodnoga časopisa za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja *Lingua Montenegrina* itd.

Drašković je jasno pokazivao svoju etiku i u svojim naučnim i stručnim radovima. Njegova stručna argumentacija, osobena akribija, sposobnost izvođenja zaključaka, povezivanje i kontekstualizacija historijskih referenci ostaće da služe kao poučni i pouzdani primjeri mlađim generacijama istraživača. Kad god bi primijetio da se Crna Gora kreće retrogradnim stranputicama, bilo zbog domaćega neznanja ili vanjskih loših namjera, bio je jedan od rijetkih pojedinaca koji bi ustao i javno izrazio kritičko protivljenje takvim društvenim pojavama. Bio je jako ponosan na činjenicu da ni on, ni bilo ko od njegovih najbližih saradnika nije učestvovao u oportunističkim političkim aktivnostima, jer se klonio bilo kakvoga stranačkog članstva. Dakle, intuitivno je slijedio uvjerenje Hermana Hesea da je suprotnost istinskoga intelektualizma zapravo partijski aktivizam.

Čedomir Drašković pokrenuo je, razvio i zaokružio široku djelatničku oblast u čijem je fokusu bila i ostala Crna Gora. Na tome je putu ostvario izvanredne rezultate i doprinose. Kroz svojih gotovo 35 godina provedenih u Nacionalnoj biblioteci „Đurđe Crnojević“ inicirao je, osmislio, sprovodio i realizovao veliki broj programa i projekata od nacionalnoga značaja, nadograđujući ugled institucije koju je vodio i otkrivajući zapostavljeno kulturno nasljeđe zemlje kojoj je pripadao.

Draškovićev definišući istraživački interes bila je, dakle, kulturna istorija Crne Gore, predmet kojem je ostao vjeran do kraja svoga života. Uz brojne objavljene originalne studije i radove, podjednako je bio izvrstan polemičar i kritičar. Njegove uticajne studije i radovi usmjereni na proučavanje crnogorskoga jezika, književnosti i kulture služe kao pouzdan izvor za razumijevanje crnogorske stvarnosti u prošlosti i sadašnjosti. Njegova knjiga „Bibliotekarstvo u Crnoj Gori – između tradicije i perspective“ pruža dubinski uvid u dugu tradiciju crnogorskoga odnosa prema knjizi, ali i nudi pregled sinhronijskoga stanja u struci mapirajući pritom sve nedostatke sistema i prostore za moguću modernizaciju bibliotečke djelatnosti u Crnoj Gori. Sâm autor u predgovoru ove knjige veli:

Dio crnogorske specifičnosti je u činjenici da je njena kultura imala lijepih uspjeha – i zavidnu tradiciju – kad je proizvodnja knjige (rukopisne ili štampane) u pitanju, ali i dosta skromne rezultate kad je u pitanju kontinuitet i kvalitet njene bibliotečke djelatnosti. Nepopravljivi, romantičarski i naivni nam – utopijski pristup mnogim najvitalnijim kulturnim i životnim temama, usloveli su da i danas veoma aktuelno i veoma ubjedljivo zazvuče kritičke i proročke riječi Ilariona Ruvarca, nastale u dubini već davnog, devetnaestog vijeka (što se, naravno, odnosi i na znatno šire okruženje): „Naša je najveća nevolja naše neznanje; i što nećemo da znamo, već tumaramo i samo nadiremo!“

Čak i na osnovu ovako sažetoga osvrta sasvim je jasno da je Čedomir Drašković dao izvanredan doprinos razvoju kulturne istorije i montenegristike u Crnoj Gori. Međutim, uticaj njegovoga rada na razvoj ovih oblasti u drugoj polovini 20. i prvim decenijama 21. vijeka tek će postati predmet ozbiljnih istraživanja. No, sasvim je sigurno da će i sâm Drašković ostati upamćen kao neizostavni dio crnogorske kulturne istorije, da će njegovo ime zauvijek ostati upisano u temelje svih relevantnih crnogorskih institucija profilisanih za proučavanje i prezervaciju nacionalne suštine, a sećanje na njega živo u srcima onih koji su imali čast da ga upoznaju. Njegovim odlaskom, mi, s Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i iz Crnogorskoga PEN centra izgubili smo dragoga prijatelja; nadarenog, velikodušnog i brižnog kolegu i velikana na polju istraživanja crnogorske kulture. Slava mu!

Stručni rad

UDK 821.163.4:929Kilibarda

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost (Cetinje)

aleksandar.radoman@fcjk.me

**IN MEMORIAM:
NOVAK KILIBARDA (1934–2023)**

Književni historičar, folklorista, pisac i esejista Novak Kilibarda pripadao je krugu stvaralaca širokih interesovanja i bogatoga repertoara tema kojima je posvetio pažnju. Prisutan na naučnoj, književnoj, ali i političkoj sceni Crne Gore i bivše Jugoslavije duže od pola vijeka, Kilibarda se kao malo koja ličnost, makar iz crnogorskoga miljea, ostvario i kao homo poeticus i kao homo politicus. Iako neodvojive od njegova habitusa, te dvije izražene komponente njegove ličnosti nijesu bile smetnja da ostavi znatnoga traga kako u crnogorskoj književnosti i nauci o književnosti, tako i u savremenoj crnogorskoj istoriji.

Kilibarda je rođen 7. januara 1934. godine u Banjanima. Završio je univerzitetske studije i doktorat nauka u Beogradu. Radio je u Višegradskoj gimnaziji, na Pedagoškoj akademiji u Nikšiću, na Univerzitetu Crne Gore, Univerzitetu Donja Gorica, te kao profesor Crnogorske usmene književnosti na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, od njegova osnivanja 2014. godine. Iz oblasti književne teorije i istorije objavio je knjige:

Poezija i istorija u narodnoj književnosti (1972), *Bogoljub Petranović kao sakupljač narodnih pjesama* (1974), *Legenda i poezija* (1976), *Usmena književnost* (1982), *Iz korijena usmenosti* (1988) te izabrane naučne radove u knjigama *Epska mjera istorije* (1998, 2007²), *Usmena književnost u službi pisane* (1998), *Usmena književnost pred čitaocem* (1998), *Usmena književnost Crne Gore* (2009), *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti* (2012) i *Duhovna zahvalnost Andriću* (2015). Pripremio je i tri antologije: *Bugarštice* (1979), „antologiju tužnih pjesama“ pod naslovom *Puti nedohodi* (1987) i antologiju usmene poezije *Viša je gora od gore* (2010). Kilibarda je i autor prvih komentara i objašnjenja *Ogledala srpskoga* izdatoga u okviru *Cjelokupnih djela Petra II Petrovića Njegoša* (1974), a zatim kao zasebna publikacija u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici (2011). Priredio je i knjigu *Pjesme Starca Milije* (2012). Autor je i prve istorije crnogorske usmene književnosti objavljene kao prvi tom tromne *Istorije crnogorske književnosti* pod naslovom *Usmena književnost* u izdanju Instituta za crnogorski jezik i književnost iz Podgorice 2012. godine. Autor je većega broja prozних djela, za koje je dobio brojne nagrade, među kojima i Trinaestojulsku nagradu. Kilibarda je i autor književno-polemičkih studija: *Od mita do politike* (2002), *Književno-političke rasprave* (2003) i *Željezna crkva i kosovski mit* (2006, u izdanju iz 2012. godine knjiga je preimenovana u *Amfilohije i kosovski mit*). 2017. godine publikovana su *Izabrana djela* Novaka Kilibarde u četiri knjige. Pored plodnoga književnoga i naučnog rada, Kilibarda je obilježio i crnogorsku političku istoriju s kraja XX i početka XXI vijeka. Bio je poslanik u Skupštinama SFRJ, SRJ, SCG, SRCG i RCG, potpredsjednik crnogorske vlade, diplomata, a bio je i osnivač i cijelu jednu deceniju predsjednik Narodne stranke. U savremenoj crnogorskoj istoriji Kilibarda je postao metonimija za dramatičnu političku transformaciju koju je Crna Gora proživjela između Antibirokratske revolucije 1989. godine i referenduma o državnoj nezavisnosti 2006. godine: od slijeđenja unitarističke politike Beograda do nacionalne i državne emancipacije u osvit XXI vijeka. Kilibarda je krajem 90-ih godina XX vijeka odigrao jednu od najznačajnijih uloga u političkome zaokretu koji je omogućio obnovu crnogorske državnosti i utemeljenje Crne Gore kao građanske, sekularne i multikulturne države. Preminuo je u Podgorici 23. maja 2023. godine.

Fundus Kilibardina naučnog interesovanja u domenu crnogorske usmene književnosti je obiman i raznorodan. Prepoznatljivi naučni stil i pristup Novaka Kilibarde lako se detektuje, bez obzira na širok repertoar tema s kojima se hvatao u koštac. Bilo da propituje kakav uži problemski fenomen, traga za autorstvom, raščlanjuje udio nacionalnoga i internacionalnoga u pjesmama, piše o pojedinim usmenoknjiževnim žanrovima ili pak propituje istorijske

i političke nanose u usmenoj epici te odnose usmene i pisane književnosti, Novak Kilibarda se očituje kao tumač s finim osećajem kako za imanentne probleme književnoga teksta, tako i za mjesto teksta u kontekstu istorijskih, kulturnih ili političkih prilika. Kao ne manje važnu karakteristiku Kilibardina naučnog opusa valja uzeti i to što – izuzev doktorata i knjige o Andriću – u svim njegovim knjigama u fokusu njegova naučnoga interesovanja su crnogorske književne i istorijske teme. Crnogorsku je nauku i kulturu Kilibarda osobito zadužio kapitalnom monografijom o crnogorskoj usmenoj književnosti *Istorija crnogorske književnosti* knjiga I. Tom je knjigom zaokružio izuzetno bogat i raznovrstan korpus kojem je posvetio cijeli svoj poluvjekovni naučni rad. Riječ je o knjizi koja s jedne strane čini autorovo životno djelo u oblasti u kojoj se naučno u potpunosti ostvario, no, s druge strane, i djelu koje sublimira ukupna saznanja o crnogorskoj usmenoj književnosti generacija istraživača koji su u potonjih vijek i po dali vidnoga doprinosa njenu proučavanju. Nema sumnje da je Novak Kilibarda, što po svome profesionalnome angažmanu što po urođenome daru, bio najpogodnija ličnost da crnogorskoj usmenoj književnosti podari adekvatan književnoistorijski opis.

Profesora Kilibardu upoznao sam prije gotovo dvije i po decenije na predavanjima iz Narodne književnosti na Filozofskome fakultetu u Nikšiću, kad je valjalo poraniti na nastavu kako bi se zauzelo mjesto u sali jer su Kilibardina predavanja uvijek privlačila pažnju i onih kojima njegov predmet nije bio na popisu obaveznih ispita. Eruditu izuzetnoga retorskoga dara, iz čijih predavanja nijesmo samo učili o usmenoj književnosti već mnogo više od toga, u to vrijeme ni obaveze koje je imao kao potpredsjednik Vlade Crne Gore nijesu spriječile da svako predavanje održi u predviđenom terminu ponedjeljkom ujutro i s predanošću koja krasí samo rijetke znalce i posvećenike. U godinama koje su uslijedile, s njegovim povlačenjem iz aktivnoga bavljenja politikom, s Kilibardom sam se sve češće srijetao i saradivao. Kao neko ko je vidio dalje i više od svojih savremenika, Kilibarda je nakon obnove nezavisnosti uporno upozoravao da je taj čin označio izgradnju temelja i da se ne smije na tome stati, pa se u postreferendumske periode posvetio angažmanu na naučnoj i kulturnoj emancipaciji Crne Gore. Rezultat toga njegova rada su na desetine tekstova, intervju, javnih nastupa, knjige i studije u kojima je razobličavao mitove i falsifikate iz crnogorske istorije i kulture te upozoravao na opasnosti koje prijete opstanku crnogorske države. Rezultat toga rada je i njegovo životno djelo objavljeno kao prvi tom *Istorije crnogorske književnosti* 2012. godine. Znao je profesor Kilibarda koji je značaj formiranja naučnih i obrazovnih institucija u Crnoj Gori pa je bio jedan od onih koji su dali svesrdnu podršku utemeljenju prvo Instituta za crnogorski jezik i književnost 2010. godine, a potom i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost 2014. go-

dine, na kojem je bio profesor Crnogorske usmene književnosti od osnivanja pa sve do 2020. godine. Isto tako, dragocjena je bila i njegova podrška standardizaciji crnogorskoga jezika, kad je autoritetom vrhunskoga filologa stao u odbranu ne samo prava na imenovanje crnogorskoga jezika, već i potrebe da bude kodifikovan u skladu s jezičkim stanjem u Crnoj Gori. U izdanju Instituta/Fakulteta pored njegove *Istorije crnogorske književnosti*, objavljen je i izbor iz njegova naučnoga opusa pod naslovom *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, potom njegovo izdanje Njegoševa *Ogledala srpskog* te izdanje pjesama Starca Milije, kojim je taj, po njegovu mišljenju najznačajniji južnoslovenski pjesnik-pjevač, izdvojen iz anonimnosti „narodnog stvaralaštva“ i dobio zasluženno mjesto u plejadi vrsnih stvaralaca crnogorske književnosti i kulture. Kilibarda je tim svojim izdanjem prokrčio put i za publikovanje izdanja pjesama Tešana Podrugovića, Starca Raška i Đura Milutinovića, koje je pod krovom Instituta priredio Adnan Čirgić. Dug Crne Gore prema Starcu Miliji nedavno je djelimično vraćen zahvaljujući upravo Kilibardinom upornosti i inicijativi da se tom autoru podigne spomenik u rodnome Kolašinu. U izdanju Fakulteta objavljena je i vrijedna knjiga Kilibardinog saradnika i prijatelja Božidara Miličića *Rječnik književnoga djela Novaka Kilibarde*, a u njegovu čast na FCJK je 2016. godine održan i naučni skup „Novak Kilibarda: književnik, profesor i naučnik“, s kojega je objavljen i zbornik radova. Nekoliko generacija studenata Fakulteta za crnogorski jezik i književnost imale su privilegiju da saznanja o crnogorskoj književnosti i kulturi stiču slušajući predavanja koja je profesor Kilibarda i dalje držao u starom terminu ponedjeljkom ujutro i s jednakim elanom, nadahnućem i do u minut preciznom satnicom. Privrženost ustanovi u čijim je temeljima njegov ukupni naučni rad, Kilibarda je pokazao i prije neku godinu kad je dio svoje vrijedne biblioteke poklonio Biblioteci Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Zajedno s unukom Filipom, na kojeg je bio neizmjereno ponosan, profesor Kilibarda je pažljivo sortirao, kategorizovao i pripremio za transport dragocjeni fond knjiga koje danas čine Legat Novaka Kilibarde u Biblioteci FCJK i dijele prostor s legatima Krsta Pižurice, Milorada Nikčevića i Vojislava Vulcanovića. Kilibarda je i jedan od prvih dobitnika Povelje za poseban doprinos montenegristici FCJK koja mu je uručena na prvim Cetinjskim filološkim danima 2017. godine.

Viješću o smrti Novaka Kilibarde kao da se okončala cijela jedna epoha ne samo crnogorske nauke i kulture, već i istorije. Djelom koje je ostavio za sobom, i onim naučnim i onim književnim i onim političkim, Novak Kilibarda nesumnjivo ide u red najznačajnijih ličnosti crnogorske istorije u proteklih pola vijeka.

Neka mu je vječna slava i hvala!

Stručni rad

UDK 81:929Višić M.

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

**IN MEMORIAM:
DR MARKO VIŠIĆ (1942-2023)**

Dr Marko Višić rođen je 18. I 1942, godine u Oklaju kod Knina. Na Odjeljenju za klasične studije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu diplomirao 1966. godine i na istoimenome odjeljenju magistrirao marta 1971. Doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, januara 1989. Kao profesor Univerziteta na Filozofskome fakultetu u Nikšiću na Studijskome programu za Istoriju predavao je Opštu istoriju starog vijeka (Bliski i Daleki istok, Heladu i Rim) i klasični latinski jezik dok je na Studijskome progarmu za Filozofiju predavao starohelenski jezik. Kako je navedeno u mnogim njegovim biografijama, profesor Višić se bavio „dugogodišnjim istraživanjem ranoga mišljenja i spekulativne misli drevnih naroda; duhovnog i vjerskog života starih Egipćana, Sumerana, Akada, Vavilonjana, Hebreja, Helena i Rimljana; antičke filosofije i filosofije uopšte te medicine, muzike i književnosti. Iz egiptologije, sumerologije, asiriologije i antikologije, objavio je oko dvije stotine rasprava, eseja, studija, prikaza, monografija i prevoda sa starohelenskog, latinskog, engleskog, francuskog, njemačkog, italijanskog i ruskog jezika.“

Profesora Višića imao sam prilike upoznati 2007. godine tokom prve godine studija Istorije na Filozofskome fakultetu u Nikšiću. Predavao nam je četiri predmeta u dva semestra, predmete koje smo kolokvijalno zvali „Stari vijek“, „Grčka i Rim“ te „latinski“. Ne znam mogu li to reći za nekoga drugog profesora, ali za profesora Višića mogu potvrditi da tokom čitave godine nije propuštio nijedno predavanje. Bio je redovan kao oficir, po njemu ste znali i koji je dan i koji je sat. Tu svoju osobinu pripisivao je rigidnosti sistema u internatu đe je završio svoje srednje obrazovanje. Za mlade ljude koji su tek izašli iz gimnazijskih klupa susret s profesorom Višićem bio je fascinantan. Odudarao je od stereotipa današnjega crnogorskog univerzitetskog profesora, kako svojim načinom predavanja tako i u neposrednoj komunikaciji sa studentima. Više je naličio profesorima klasičnih nauka s Oksforda ili Kembridža, zanesenjaka koji je živio život onoga čime se bavi – a to su drevne civilizacije i prevođenje starovjekovnih knjiga u kojima je zapisana kulturna memorija čovječanstva. Profesor Višić bio je jedan od rijetkih s katedre koji je istoriju predavao kroz filozofiju i književnost i koji je pred mlade studente postavljao filozofske dileme i probleme. Takođe, ulagao je puno napora da kod studenata probudi kritički duh, želju za saznanjem i preispitivanjem nametnutih kanona. Uživao je kritički obrađivati svete knjige i religijske institucije i to kroz razgovor sa slušaocima. Bilo da je predavao Asiriju, Hetite ili Grčku, profesor Višić je pravio puno paralela s današnjim poimanjem tih nestalih svjetova pokazujući domete drevnih civilizacija kroz aktuelni način razmišljanja i egzistencije. Svojim je znanjem uticao na mnogo mladih generacija šireći njihove horizonte van uske struke za koju se specijalizuju. Nakon završetka studija ostao sam u prijateljskom kontaktu s profesorom Višićem. Kad sam čuo da ga Univerzitet Crne Gore i Studijski program za Istoriju više ne angažuju na predmetima koje je predavao, ošeo sam i sam ogorčenje znajući da se time nove generacije amputiraju kontakta sa znanjem koje ih je moglo učiniti kvalitetnijima i kritičkijima. No, tim gestom nije izgubio Višić, izgubio je Univerzitet Crne Gore slijepošću svoje tadašnje politike i odnosa prema ljudima.

Posljednjih godina ipak, profesor Marko Višić nije izgubio kontakt s visokoškolskim institucijama u Crnoj Gori. Zahvaljujući prije svega prednosti Aleksandra Radomana, Višić je intenzivno saradivao s Fakultetom za crnogorski jezik i književnost. U sklopu priprema za akreditaciju master programa Crnogorski jezik i književnost Višić se 2018. godine prihvatio se posla koncipiranja dva izborna predmeta – Književnost drevnog Bliskog Istoka i antike te Civilizacija drevnog Bliskog Istoka i antike. U okviru novopokrenute biblioteke prijevoda djela svjetske književnosti na crnogorski jezik, Fundamenta Civilisationis, FCJK je u periodu od 2019. do 2021. godine objavio 8

knjiga koje je preveo Marko Višić. Riječ je o Homerovim spjevovima *Ilijada* i *Odiseja*, potom *Epu o Gilgamešu*, Hesiodovim spjevovima *Teogonija* i *Po slovi i dani*, *Antologiji stare helenske lirike*, *Književnosti drevnoga Bliskog Istoka*, Vergilijevoj *Ajneidi* i Ovidijevim *Metamorfozama*. Svako od tih izdanja opremljeno je dragocjenim obimnim studijama koje na najbolji način reflektuju izuzetnu Višićevu erudiciju i koje bi mogle funkcionisati i kao zasebne monografije o tim djelima. Njegove prijevode prate i iscrpni komentari, što ova izdanja čini posebno vrijednim. U dugim razgovorima s urednicima tih izdanja profesor Višić je uvijek isticao zadovoljstvo što je preko – kako je on volio istaći – „prvih metričkih“ prijevoda djela klasične starine, zadužio Crnu Goru, ali i „slovenski svijet“. Nažalost, namjeru da dovrši započeti prijevod Miltonovog *Izgubljenog raja* te da u izdanju FCJK objavi još nekoliko prijevoda na crnogorski jezik – poput *Egipatske knjige mrtvih* – preduhitрила je smrt.

Odlaskom Marka Višića otišla je osoba koja je sa sobom nosila ogromno znanje. Bojim se da dugo ova država neće biti u prilici da se na njenoj visokoškolskoj i naučnoj sceni pojavi persona poput Marka Višića. Ostaje međutim utjeha, da će njegova brojna djela krasiti police mnogih biblioteka.

PRIKAZI

Stručni rad

UDK 930.85:008(497.5)

Milica LUKIĆ (Osijek)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

mlukic@ffos.hr

STRATEGIJE PROIZVODNJE ZNANOSTI I PROMIDŽBE NACIONALNE KULTURE

ili

O dvjema novim knjigama Jasne Horvat

Navedeni naslov objedinjuje prikaz dviju knjiga hrvatske znanstvenice i književnice Jasne Horvat objelodanjene 2022. i 2023. godine. Prva – *Akademski bonton (Ne)pisana pravila akademske zajednice* oprimjeruje inicijalni dio naslovne sintagme koji se odnosi na *proizvodnju znanosti*, dok je druga – slikopriča *Perunika* – zornim primjerom promidžbe kulturnoga identiteta. I jedna i druga relevantne su za širi znanstvenokulturni kontekst – prva svoju primjenu može pronaći u svakoj visokoškolskoj ustanovi gdje god se ona nalazila, a druga se može afirmirati i biti prepoznata ne samo na svakom slavenskom prostoru popularizirajući mitološku priču slavenske starine nego i na prostorima jezičnogenetski srodnim slavenskima, ali i izvan njih.

a) O pravilima *dobroga ponašanja* u akademskoj zajednici

(Jasna Horvat, *Akademski bonton. (Ne)pisana pravila akademske zajednice*, biblioteka Ekonomijana, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek 2022., 296. str.)

Akadska zajednica, kao uostalom i svaka druga, počiva na uspostavljenim pravilima koja su ključna za njezino uspješno funkcioniranje i izvršavanje zadataka i ciljeva što proizlaze iz njezine djelatnosti. Tako je tomu od antičkih vremena. Razvoj znanosti, tehnologije i društva utječe i na akademski život, razvijaju se nova očekivanja, pa se u skladu s tim nameću i neka nova pravila, nadograđujući postojeće – pisane i nepisane akademske običaje. Upravo je toj problematici posvećen *Akademski bonton*, znanstveno-metodološki priručnik i udžbenik koji bi se s obzirom na postojeću poznatu literaturu istoga usmjerenja mogao nazvati *neklasičnim*, čemu svakako doprinose i leksikonski oblikovana poglavlja ili njihovi dijelovi. *Akademski bonton* tako

je ujedno i vodič pravilima ponašanja u akademskoj zajednici. Navedeno nas već vodi zaključku da je riječ o *neklasičnom* pristupu *hibridnoga* ostvaranja knjige koja gradi modele i okružje za *proizvodnju znanosti*. Tomu je tako jer je autorica i cijenjena znanstvenica iz područja kvantitativne ekonomije i statistike, ali i iz područja interdisciplinarnih znanosti, a uz to je nagrađivana književnica koja u svojim književnim tekstovima popularizira i promiče različite znanstvene teme. Jasna Horvat je dakle znanstvenicom i onda kada je književnica, posljednjih 20-ak godina, popularizirajući i promičući znanost na interdisciplinarnim osnovama. Da bi se u potpunosti shvatila njezina metoda primijenjena u knjizi o kojoj govorimo, dodat ćemo kako je 2014. godine osnovala Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji pod nazivom Andizet, a 2015. utemeljila simpozij Kreativna riznica sa zadatkom popularizacije znanosti, a čija je popularnost davno prekoračila regionalne okvire. „To dalje govori kako je svoj akademski i umjetnički rad obilježila prelijevanjem znanosti u umjetnost i obrnuto – *mehanizma povratne sprege*, što joj je omogućilo da se zadanoj problematici posveti spajajući to interdisciplinarno i intermedijalno iskustvo u postupcima i metoda kojima se u akademskom okružju *proizvodi* znanstveno znanje odnosno znanost – društvena i humanistička (ali i svaka druga)“ (Lukić, 2022: 247).

Akademski bonton je u svojoj biti metodologija znanstveno-istraživačkoga rada, udžbenik i priručnik namijenjen svim razinama društvenih i humanističkih studija na kojima se oblikuju različiti tipovi ocjenskih akademskih radova (akademska proza), ali je najveći naglasak stavljen na poslijediplomsku razinu studiranja i izradu doktorske disertacije. Iako u visokoškolskoj nastavi navedenih područja na hrvatskom prostoru postoje djela i sličnoga sadržaja i kvalitete, udžbenik/priručnik Jasne Horvat svakako je *novum* kada je riječ o toj vrsti literature, i to ne samo s obzirom na pristup o kojem je već rečeno, nego i s obzirom na odabir podtema unutar temeljne teme. Ova metodologija nije samo popis i propis postupaka (način njihove primjene) kojima se osigurava uspješno bavljenje pojedinca istraživanjima u području društvenih i humanističkih znanosti na različitim razinama (akademska zaključivanja) nego se termin *akademska izražavanja* proširuje i na akademsku suradnju, uljudbu / ponašanje unutar akademske zajednice svih njezinih dionika, akademsku diplomaciju i svečanosti kojima se proslavljaju obrazovanje i istraživanje u svim područjima znanosti.

Novina s kojom se u ovom udžbeniku/priručniku susrećemo jest i precizno razrađen oblik akademske komunikacije mentora i pristupnika/studenta, koji se posebno odnosi na proces izrade doktorske disertacije i primjenjiv je pri izradi Klasičnoga i Skandinavskog modela doktorskoga rada koji se u knjizi razrađuju. Komunikacija mentora i pristupnika odvija se putem tzv. *an-*

dizetskih meandriranih pregleda (*andizetski* jer su razrađeni u okviru spomenutoga instituta Andizet za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji) kojima se rad na doktorskoj disertaciji usklađuje s prirodom znanstvenoga istraživanja kao *živoga organizma* čija je temeljna osobina da se razvija i mijenja pa stoga zahtijeva sustavne formalno-logičke revizije. Strukturiranim tablicama – meandriranim pregledima ostvaruju se tzv. radijalni uvidi (u svim smjerovima) u *prijevoje* akademskoga rada (cilj, problem, istraživačko pitanje, hipoteza, metoda, zaključak, doprinos), arhiviraju se datumi, bilješke, upute i savjeti koje mentor upućuje pristupniku, čime se prati mentorski doprinos pri izradi akademskoga rada, ali i provedba smjernica upućenih pristupniku. Meandrirani pregledi kao inovativni znanstvenokomunikacijski medij dakle omogućuju istraživačkim suradnicima sustavno praćenje nacrtanih aktivnosti i orijentaciju unutar istih, izmjene i ispravke tijekom cijeloga postupka istraživanja i izrade akademskoga rada. Upravo je andizetskim meandriranim pregledima kao autorskim doprinosom Jasna Horvat doradila i unaprijedila i Klasični i Skandinavski model izrade doktorskoga rada. Autorskim doprinosom u ovom metodološkom priručniku je svakako i prijedlog da se umjesto termina *doktorski rad/disertacija* uvede termin *doktorska rasprava*. Autorica u obrazloženju svoga prijedloga polazi od etimologije tumačeći da lat. *dissertatio* prema *dissertare* doslovce znači rasprava/raspravljati, kao i to da je u doktorskoj disertaciji zapravo poglavlje rasprave ključno za cijeli rad jer ono vodi znanstvenom zaključivanju. Zaokret u pristupu znanstvenometodološkoj literaturi kod Jasne Horvat vidi se i u davanju važnosti priložima doktorskom radu – ona ih sustavno razrađuje u posebnom poglavlju pod nazivom *Pismohrana* naglašavajući kako se upravo njima utvrđuju metodologija znanstvenoga rada i način upravljanja podacima (Meandrirani pregled nacrt Klasičnog modela ocjenskoga akademskog rada, Statističko-metodološka agenda za izradu istraživačkog nacrt doktorskoga rada, Meandrirani pregled teorijskih spoznaja i metodoloških pristupa, Upitnik o istraživačkom nacrtu akademskog rada – UIN, Upitnik o planu upravljanja istraživačkim podacima – PUIP, Meandrirani pregled nacrt Skandinavskoga modela, Metodološka agenda za izradu nacrt doktorskoga rada po Skandinavskom modelu, Etički kodeks Hrvatske zaklade za znanost, Preporuke iz *Bontona* Antonije Tkalčić Košćević (izdvojene i jezično prilagođene), Red prvenstva u državnim obredima u Republici Hrvatskoj).

Na početku je već rečeno da je ovaj udžbenik/priručnik drugačiji i po tome što ga strukturiraju pojmovnici odnosno leksikoni koji se granaju u četiri staze Akademskoga vrta, kako je zapravo ugledajući se na antičke uzore autorica zamislila ovu knjigu, te u obliku natuknica – 60 za svaku *stazu* tumače akademsko ponašanje, akademsku čestitost, akademske svečanosti i aka-

demsku diplomaciju. Autorica tim i drugim odabranim postupcima naglašava kako je za procese znanstveno-istraživačkoga rada, stjecanja i proizvodnje znanja kao i za sve koji su u te procese uključeni presudno *ispravno ponašanje*. Ispravno se ponašanje u odnosu na one *koji su u taj proces uključeni* do sada se uglavnom podrazumijevalo i prenosilo usmenim putem u visokoškolskim ustanovama ili se razabiralo iz različitih pravilnika kojima se reguliraju akademski život i djelovanje. „A komunikacija koja se temelji na pretpostavkama u opasnosti je da postane neučinkovitom, pa i lošom – NEodgovornom“ (Lukić, 2022: 249). Stoga Jasna Horvat uz strategije znanstveno-istraživačkoga rada zapisuje i *pravila ispravnog ponašanja* u akademskom okružju potičući akademske subjekte na odgovornu komunikaciju koja je preduvjet stvaranja sklada u svim segmentima koji to akademsko okružje čine.

Autorica je svoj udžbenik *projektirala* u duhu izreke *Scientia potestas est* i težnju visokoga obrazovanja vidi platonovskom, onom koja se – oblikovana (i uvježba(va)na) u *gimnaziju* i *Akademovu vrtu* – poistovjećuje s najvišim moralnim, stručnim i znanstvenim dostignućima.

Dodana vrijednost ovomu ukoričenju jest i to što se nalazi u otvorenu pristupu pa je svakom zainteresiranom knjiga dostupna samo jednim klikom na https://books.google.hr/books?id=Vtq1EAAAQBAJ&newbks=0&printsec=frontcover&pg=PA36&dq=akademski+bonton&hl=hr&source=newbks_fb&redir_esc=y#v=onepage&q=akademski%20bonton&f=false ili <https://repositorij.efos.hr/islandora/object/efos%3A4928>.

b) Prilog popularizaciji i promidžbi kulturnoga identiteta

(Jasna Horvat, *Perunika* (ilustrirala Petra Brnardić), Ljevak, Zagreb 2023., str. 40)

Da je književnost Jasne Horvat *projektna*, književna je kritika odavna potvrdila i tu projektност imenovala terminom *Ars Horvatiana* (Oraić-Tolić, 2016.). Jasna Horvat se kao znanstvenica-književnica postavlja projektno prema različitim *velikim* temama, napose onima koje se tiču hrvatske (europske, pa i svjetske) kulturne baštine baveći se temama iz kojih i po kojima se defini- ra kulturni (a onda i nacionalni) identitet. U red takvih tema ulazi i starohrvatska, odnosno praslavenska/staroslavenska mitologija kojoj je J. Horvat vjerna od početaka svoga bavljenja književnošću, što svjedoče tekstovi namijenjeni i djeci i odraslima: *Izgubljena vila* (2002), *Alemperkina kazivanja* (2005), *Kri- jesnici* (2009), *Vilikon* (2011), *Vilijun* (2016) i sada *Perunika*, intermedijalni ostvaraj – tekst koji je postao slikovnicom, slikopričom za sve uzraste po su- autorstvu s Petrom Brnardić, a u čast perunici kao hrvatskome nacionalnom cvijetu i endemskoj vrsti pod nazivom *Iris Croatica*. Epitet hrvatskoga naci-

onalnog cvijeta perunika nosi od 2000. godine, kada je na prijedlog HAZU-a tako promovirana na svjetskoj izložbi cvijeća u Japanu, a dvije godine kasnije taj će prijedlog biti učvršćen preporukom Odbora za prostorno uređenje i zaštitu okoliša Hrvatskoga sabora da perunika kao simbol bude zastupljena u promotivne i protokolarnе svrhe na državnoj razini.

Slikopriča *Perunika* govori o mitskoj junakinji, hrabroj ratnici i odvažnoj kćeri dobrog diva Svitogora. Nalik je na strijelu i munje kojima se gromovnik Perun javlja s nebeskih prostranstava. Poznata je po brojnim imenima, u mladim danima nazivana je Strijelkom, Sabljicom, Ljeljom i Ljeljujom, a nakon udaje za Peruna, boga munja i gromova, odaziva se na ime Bogiša i Perunika. Ona zajedno sa svojim suprugom Perunom nadgleda s neba zemaljski svijet obilazeći ga vatrenom kočijom. Tamo gdje je nestalo pravde i reda, Perun udara svojim munjama i gromovima, a na pogođenim mjestima niče cvijet koji čuva uspomenu na njegovu supružnicu Peruniku.

Na temelju ovoga jednostavnoga sižea J. Horvat poznavanje mitoloških priča uglavljenih u vlastiti kulturni kôd dovodi na novu razinu:

- a) povezuje ga s genetski srodnim predajama idući do samoga jezičnog-etnetskoga izvorišta putom: starohrvatsko – (pra)staroslavensko/općeslavensko – (pra)indoeuropsko

Da je tomu tako uz slavensku mitologiju svjedoče, među ostalim, i grčka mitologija u kojoj je perunika simbol boginje Iride – glasnice bogova te indijska koja u perunici vidi simbol života i ponovnoga rođenja i sl.

- b) povezuje *našu staru* ili *rodnu vjeru* (Katičić, 2017) i *novu vjeru* – kršćanstvo dvama kodovima: imenom i morfologijom
- c) promovira simbole koji hrvatsku kulturu predstavljaju drugima i po kojima se ona u drugima prepoznaje (slavenskoj – indoeuropskoj – svjetskoj).

Drevna dakle vjerovanja naših jezičnog-etnetskih predaka usmjerena su na prirodu, njezine mijene, životinjski i biljni svijet. U ovom potonjem posebnu važnost imaju kultovi stabala i biljaka, među kojima i raznovrsnoga cvijeća. Iz toga je *mitološkog vrta* iznikla i Perunika/perunika, bogiša, ljelja, ljeljuja, mačica, sabljica, iris/Iris croatica. Biljka koja je u Horvatičinu tekstu personificirana, poosobljena i pobožanstvenjena, imenujući se po slavensko-me bogu gromovniku Perunu, čiji je kult najjače utisnut u slavensku mitološku predaju. Božica Perunika je dakle u mitološkoj priči kao i u Horvatičinoj (slobodnoj) interpretaciji, oslonjenoj na relevantnu literaturu o toj problematici – Natka Nodila i Franju Ledića, imenovana po svome mužu Perunu (zato je ona Perunika – *ona koja je od Peruna*) i u vezi je sa samim vrhom drevnoga

slavenskoga/starohrvatskoga panteona. Kao božica poznata je i po imenima Strijelka, Svitogorka, Branimira, Janjina, Uzorita i Gorka te je kao i njezin muž boginja munje i svetoga ognja, ali i vjenčanja, bračne sloge, braniteljica pravednosti u braku i neugasle mladosti. Smatra se kćeri dobrog diva Svitogora te se prikazuje kako nosi luk i tobolac s gromovitim strijelama. Atributi koji se pripisuju i njezinu mužu Perunu, pa onda i njoj kao božici upisani su ne samo u njezino botaničko ime nego i u morfologiju biljke koja ju simbolizira, a ogleda se u visokoj stabljici i listu što oponaša oblik mača (*mačica*) ili sablje (*sabljica*) ili pak oblik strijele (*strijelka*). Pod imenom *sabljica* perunika je poznata upravo u Slavoniji, u njezinim šokačkim selima (onima u kojima, kako kaže književnik Ivan Kozarac, živi *čeljad vilenjačka*), a kako ju se naziva i *ljeljom*, nije teško oba imena povezati sa slavenskom mitološkom pričom i obredima plodnosti, još uvijek živima na prostoru Hrvatske i gotovo svih slavenskih zemalja (posebno Srbija, Slovačka, Češka, Ukrajina), ali ogrnutima plaštem nove vjere, *ljeljama* ili *kraljicama* – a mi bismo dodali i *perunikama* – koje o Duhovima/Dovima s mačevima u ruci i stožastim okićenim kapama idu u proljetne ophode (navedeni običaj posebno je očuvan/obnovljen u mjestu Gorjani kraj Đakova u Slavoniji). Činjenica da se ovaj cvijet ponegdje naziva i *bogišom* dodatno upućuje na vezu s mitološkim vjerovanjima i predodžbama, ali ponovno ne samo sa *starom* nego i s *novom vjerom* koja ju je s kršćanstvom naslijedila, ali ju nije zatrla. Naime, upravo su *perunike-sabljice/mačice* najljepšim ukrasom oltara počevši sa svibanjskim pobožnostima pa sve do onih kršćanskih blagdana koji se protežu vremenom njezine cvatnje – od svibnja do srpnja, i uključuju Duhove/Dove, Presveto Trojstvo, Tijelovo, Srce Isusovo i Marijino i dr.

Iako je u Horvatičinoj priči perunika (staro)hrvatskim identitetskim simbolom, ona je cvijet štovan diljem indoeuropskoga svijeta i izvan njega kao simbol kraljevskih moći i božanske zaštite. Poznato je, primjerice, da je u starom Egiptu bila simbolom vjere, mudrosti i hrabrosti te da su ju faraoni držali u ruci kao žezlo, a da primjerice u Japanu označava plemenitost i hrabrost... Globalnu popularnost perunici su zasigurno priskrbila i njezina ljekovita svojstva te duga povijest upotrebe u tradicionalnim medicinama cijeloga svijeta. Biljka koja liječi mora biti božanska – *bogiša*, kako to nepogrešivo prepoznaje naša (slavenska) rodna vjera!

I ovaj put nas je Jasna Horvat po već dobro znanoj nam mitološkoj ptici Alemparki, Svarogovoj pričalici, a u ovoj priči pripovjedačici, podsjetila da je znanje o vlastitim kulturnim iskonima i vrijednostima na njima sagrađenima temelj za razumijevanje svijeta i života u cjelini. To je učinila koristeći se strategijama popularizacije znanosti (slavenska mitologija, etnologija, kulturna povijest) koje su ujedno i strategije popularizacije usložnjenoga kulturnoga

identiteta hrvatskoga naroda koji je istovremeno specifičan, ali se prepoznaje i u drugima, i to ne samo onima s kojima je jezičnogenetski srodan.

I ovaj je intermedijalni uradak dobrodošao prilog (u)poznavanju slavenske mitologije, jer naša su znanja o njoj još uvijek neusporedivo manja od onih o starogrčkoj, rimskoj ili nordijskoj mitologiji.

Stručni rad

UDK 821.163.4:398(497.16)

Adnan ČIRGIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

adnan.cirgic@fcjk.me

PRVORAZREDAN NAUČNI DOPRINOS

Povodom knjige Aleksandra Radomana *Usmena književnost Boke kotorske do 1833. godine*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022.

Iako je crnogorska usmena književnost svojim bogatstvom, estetskim dometima, žanrovskom razuđenošću i dugim trajanjem odavno na sebe skrenula pažnju i u južnoslovenskoj i u međunarodnoj slavistici, potonji značajniji naučni prinosi proučavanju te književnosti kod nas mjere se već decenijama. Liše reciklažnih tekstova, čiji se broj više ne može ni pratiti, teško bi se moglo reći da je i nauka o pisanoj književnosti crnogorskoj u boljem položaju od one koja se bavi usmenom. To što je bilo značajnijih novijih studija iz književne montenegrizike uglavnom se odnosi na noviju i najnoviju književnost i gotovo bez izuzetka objavljeno je u izdanju Fakulteta za crnogorski književnost i jezik na Cetinju. Paradoksalno, i književna i kulturna i jezička montenegrizika bilježi svoj kvalitativni pad upravo u vrijeme kad su stvoreni formalni uslovi za njezino napredovanje. Niti su Crnogorska akademija nauka i umjetnosti i Univerzitet Crne Gore što učinjeli na unapređenju nauke o crnogorskome jeziku, književnosti i kulturi niti je Matica crnogorska doprinijela popularizaciji montenegrizike. Kad su u pitanju prve dvije institucije, riječ o je favorizaciji starih tradicionalističkih koncepata koji Crnu Goru ne tretiraju kao entitet. Kad je u pitanju treća, riječ je o kadrovskoj nesposobnosti da se odgovori na izazove novoga vremena. Izuzetak u toj sumornoj slici crnogorskih javnih naučnih, prosvjetnih i kulturnih ustanova predstavlja Fakultet za crnogorski jezik i književnost koji svojom bogatom izdavačkom produkcijom nastoji kompenzirati nerad ostalih. Povod je ovoga teksta još jedno izuzetno vrijedno izdanje FCJK autora Aleksandra Radomana „Usmena književnost Boke kotorske do 1833. godine“ (Cetinje, 2022), inače glavnoga krivca za izuzetno bogatu izdavačku produkciju FCJK.

Aleksandar Radoman bez sumnje je jedan od najistaknutijih montenegrizista današnjice. On bi to bio i u znatno boljoj konkurenciji od ove jer teško je danas u slavistici naći slaviste njegova profila – koji suvereno vlada i na te-

renu istoriografije i filologije i kulturologije, koji s podjednakom upućenošću piše o književnim, jezičkim i kulturnim pojavama od ranoga srednjega vijeka do današnjice. Uz to riječ je o autoru više od stotinu naučnih i stručnih priloga, uredniku i priređivaču više od dvjesta izdanja te autoru tri knjige. Potonjom svojom knjigom, o kojoj je ovđe riječ, nastalom preradom doktorskoga rada, potvrdio se i kao autoritet u oblasti nauke o crnogorskoj usmenoj književnosti. Za razliku od svoje suvrsti koja bira uglavnom obrađene teme ili marginalne pojave koje nekad ne bi mogle zavrijediti doktorsku obradu, Radoman se i u ovome slučaju opredijelio za rasvjetljavanje zatamnjenih mjesta crnogorske kulturne baštine i predočavanje onoga što je nauci dosad uglavnom bilo nepoznato. Takav postupak karakteriše njegov rad od početka – od prvoga priloga o Ljetopisu Popa Dukljanina¹ preko pomjeranja granice prvoga crnogorskog romana za skoro dva i po vijeka (od Rista Ratkovića do Stefana Zanovića)² do analize i predočavanja dotad široj javnosti nepoznatoga romana „Despa“ kralja Nikole³ ili prvi put integralno objavljenih bokeljskih usmenoknjiževnih zbornika⁴. Upravo su ti zbornici predmet obrade njegove najnovije knjige.

Izbor teme, kako autor sam naglašava, uslovljen je činjenicom da se radi o gotovo potpuno nepoznatim i neproučenim rukopisima do kojih je do-

¹ Aleksandar Radoman, „Ljetopis Popa Dukljanina – stalna tema istraživanja“, *Matica*, br. 6, Podgorica – Cetinje, 2001, str. 316–336.

² Aleksandar Radoman, „Turska pisma Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Cetinje, 2009, str. 355–360.

³ Nikola I Petrović Njegoš, Despa, priredili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ & Matica crnogorska, Cetinje, 2008; „Književnoistorijski značaj i poetika romana Despa Nikole I Petrovića“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Cetinje, 2009, str. 313–343.

⁴ *Pjesmarica Nikole Burovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat za kulturu Glavnog grada, Cetinje – Podgorica, 2017; *Pjesmarica Nikole Mazarovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018; *Pjesmarica Julija Balovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019; *Pjesmarica Andrije Balovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2019; *Pjesmarica Ivana Kolovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020; *Pjesmarice Krsta Balovića*, priredili, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2020; *Pjesmarice Joza Šilopija*, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Adnan Čirgić & Aleksandar Radoman, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022; *Pjesmarice Ivana Antuna Nenadića*, predgovor i rječnik manje poznatih riječi sastavili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2022.

šao prilježnim arhivskim istraživanjima u Crnoj Gori i Hrvatskoj. Višegodišnja istraživanja vršena su u Nadžupskome arhivu u Perastu, Muzeju grada Perasta, Istorijskome arhivu u Kotoru, Bogišićevu muzeju i zbirci u Cavtatu, Arhivu HAZU u Zagrebu, Državnome arhivu u Splitu te u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu. Kao sapatnik na tim istraživanjima mogu svjedočiti o predanosti i istraživačkome žaru Aleksandra Radomana kakav se ne može naći među filozofima današnjice, a teško da bi se i koji od crnogorskih istoriografa mogao u tome arhivskom radu porediti s njim. Ta su istraživanja urodila pronalaskom, identifikacijom i određivanjem autorstva čak 18 malo poznatih ili dotad uopšte nauči nepoznatih usmenoknjiževnih zbornika iz Boke kotorske među kojima su i oni stariji gotovo vijek od rođenja najpoznatijega istraživača južnoslovenske usmene književnosti Vuka Stef. Karadžića te stariji od Erlangenskoga rukopisa. Prva od tih zbirki nastala je 1696. godine, a potonja 1833. godine – i ona prije no se Karadžić neposredno upoznao s peraškom baštinom. Uporedo s nastajanjem ove knjige, Radoman je raščitavao i priređivao za štampu pomenute zbornike tako da je javnost i prije objavljivanja njegove potonje knjige, odnosno prije odbrane doktorata, mogla imati uvid u korpus kojim se bavio. A riječ je o izuzetno bogatu korpusu koji sadrži i najstariju poznatu južnoslovensku usmenoknjiževnu zbirku, korpusu u kojemu su zabilježene bugarštice, počašnice, hajdučke pjesme, pjesme o bojevima peraškim, razne vrste lirskih pjesama itd. Riječ je o bogatoj građi koja svjedoči o jednoj kulturi, običajima i međuljudskim odnosima što se na osnovu današnjega Perasta ne mogu ni naslutiti.

Za razliku od današnjih autora koji uglavnom prenebregavaju rezultate prethodnika, što da bi sebi u zaslugu pripisali tuđe rezultate što iz površnoga pristupa, Aleksandar Radoman čini se nije propuštio nijedan podatak svojih prethodnika, a cijelo jedno poglavlje posvetio je analizi rezultata na proćuvanju bokeljske usmene književnosti prije njegovih istraživanja. Među autorima koje posebno ističe izdvajaju se Lovro Kukljica, Srećko Vulović, Valtazar Bogišić, Gracija Brajković, Miroslav Pantić, Franjo Fancev, Pavao Butorac, Radoslav Rotković, Hatidža Krnjević, Radosav Medenica, Svetozar Koljević. Ako bi se na osnovu indeksa imena i citirane literature mogao steći utisak da je o predmetnoj građi dosta napisano, podatak da je dobar dio građe bio ili potpuno nepoznat, neidentifikovan, ili se nije znalo ni đe se nalazi ni ko joj je autor ili su pak autorstvo i datacija bili pogrešni – dovoljno govori o značaju pregalaštva u koje se Radoman uspješno upuštio. Toj je građi on pristupio s književnoistorijskoga, kulturnoistorijskoga i književnoteorijskoga aspekta, a u nekim slučajevima koristio se i dijalektološkim ili podacima iz istorije crnogorskoga jezika te komparativnom analizom grafije potvrđivao zaključke o starini rukopisa. Treba istaći i da je svaki od identifikovanih zapisivača

peraških usmenoknjiževnih zbornika dobio iscrpan portret. Da je ova prije svega filološka monografija nastala kao rezultat širokoga uvida u temu, uvida koji uvelike izlazi iz filoloških okvira, svjedoče brojna autorova zapažanja poput recimo onoga da je na izbor pjesama koje je Krsto Mazarović prepisao u svoj zbornik uticalo njegovo interesovanje za porijeklo svoje porodice, a te pjesme pjevaju o podvizima „madžarskih“ junaka u okršajima s Osmanlijama. Pokušavajući na sve načine doći do što više građe, a onda joj odrediti autorstvo i dataciju, Aleksandar Radoman dolazi i do dosad potpuno zaboravljenih stvaralaca i njihovih djela. Tako recimo tragom neobjavljene prepiske između don Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića (koje se čuva u Nadžupskome arhivu u Perasu) dolazi i do Joza Šilopija kojega identifikuje kao autora čak četiri usmenoknjiževne zbirke, ili dolazi do čak tri zbirke Ivana Antuna Nenadića, ili otkriva pjesmaricu Ivana Kolovića za koju se mislilo da je izgubljena itd. Bez namjere da ulazimo u širu interpretaciju Radomanovih nalaza, bez namjere da interpretiramo njegovu žanrovsku i tematološku analizu građe te njezinu klasifikaciju, ovđe bismo istakli dva segmenta njegove knjige. Ako prvi dio knjige svjedoči o autorovoj prilježnosti i savjesnome pristupu građi i njenim ranijim proučavaocima, drugi dio knjige svjedoči o njegovu širokome obrazovanju i upućenosti u probleme kojima se bavi. To posebno potvrđuje poglavlje o kulturnim prilikama Perasta, đe se na trideset pet strana donosi sumaran pregled svih bitnijih segmenata peraške tradicijske kulture. Naide li to poglavlje na talentovana i prilježna istraživača, nema sumnje da ono može biti čvrsto polazište za još jedan doktorski rad. Drugo poglavlje koje bismo istakli jeste ono koje obrađuje problem bugarštica u predmetnome korpusu. Nećemo se zadržavati na autorovoj klasifikaciji bugarštica na dva repertoara niti na elementima analize te književne vrste. Ukazaćemo ovđe na jedan za montenegristiku izuzetno značajan rezultat, a tiče se analize bugarštice koja to nije (kako to pokazuje Radoman). Riječ je o pjesmi koju je zabilježio u Južnoj Italiji Rođero de Pačienca. Rasterećen ideoloških predrasuda, široko upućen u srednjovjekovnu i ranonovojekovnu prošlost ne samo crnogorsku no i evropsku, Radoman analizom jezika, antroponima, opisa načina pjevanja pjesme u kolu itd. dolazi do zaključka da je riječ o lirskoj pjesmi nastaloj među iseljenicima iz srednjovjekovne Zete, s teritorije koju su naseljavali Crnogorci i Albanci, i to ne o bugarštici no o osmeračkoj lirskoj pjesmi „koju bi, da je njen tekst poznavao, Peraštanin Nikola Burović zasigurno smjestio u korpus 'popijevki od kola' a Nikola Mazarović naslovio 'poskočnicom'“ (str. 225-226). Na kraju, s aspekta doprinosa književnoj montenegristici, istaknimo i ovo. Ako je svoje poglavlje o počašnicama, kao osobitoj lirskoj usmenoknjiževnoj vrsti, Radoman započeo opaskom da je ta vrsta usmene poezije do danas ostala nedovoljno proučena, nakon objavljivanja potonje njegove knjige teško da će se o toj vrsti još nešto novoga reći.

Da sumiram. Najnovija knjiga Aleksandra Radomana služi na ponos i autoru i Fakultetu za crnogorski jezik i književnost kao izdavaču i montenegristici čiji je ona prvorazredni doprinos. Osim što služi na ponos, ona služi kao model za savjestan i ozbiljan pristup i u odabiru teme i njezinoj obradi. Kad se zna da je riječ o autoru koji je radeći na ovoj knjizi uporedo obavljao brojne druge poslove i postigao rezultate na kojima bi mu mogla pozavidjeti koja drago institucija (jer je za vrijeme arhivskoga rada i izrade ove knjige Radoman priredio i uredio nekoliko desetina knjiga, objavio 20-ak naučnih radova te napisao preko stotinu kolumni u kojima analizira pogubnu društvenu situaciju u kojoj se nalazi Crna Gora pred udarom ultradesničarskih i kleronacionalističkih snaga), onda se može zaključiti da je riječ o montenegristi bez premca u svojoj generaciji.

Stručni rad

UDK 81:929Damjanović S.

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

ŠIROKI JE TRAG OD SLAVONSKE ORANICE DO VODEĆEG PALEOSLAVISTE

(Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića, u povodu 75. rođendana, uredili Milica Lukić i Mateo Žagar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Osijek, 2022)

Današnjemu korisniku internetskih izvora prvo što se od pojedinosti iz službene biografije Stjepana Damjanovića dadne jeste podatak da je Damjanović vodeći hrvatski paleoslavist te redovni član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Punih sedam i po decenija, međutim, stazom što ga je povela iz Strizivojne ka hrvatskoj prijestonici, Stipa Damjanović nosi breme uspomena na djetinjstvo, na strizivojnski govor kao jedan od posavskih govora slavonskoga dijalekta, na slavonsku oranicu, na đaćku klupu i autoritete koji su kod njega podsticali ljubav prema ljudima, knjizi i crkvi. S roditeljskoga je praga ispraćen, kako sâm pjesnički formuliše, s dlanovima punim *zlatnoga zrnja*.

U čast Stjepana Damjanovića, a povodom njegova 75. rođendana, slavonski zavičaj priredio mu je dostojanstven zbornik radova. Svečarski je povod realizovan kao akademska dužnost prema starijemu kolegi, dokazanome profesoru i mentoru, ali više od toga svaka pojedinost ovoga poduhvata odiše prijateljskom zahvalnošću prema profesoru i pouzdanome prijatelju. Knjigu *Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića* objavio je Filozofski fakultet u Osijeku. Njezini su urednici Damjanovićeви prijatelji i kolege, univerzitetski profesori, Milica Lukić i Mateo Žagar. Recenzenti su ovoga zbornika Tanja Kuštović i Dragica Dragun.

Uprkos činjenici da je i načelno i u pojedinostima iz proučavanoga korpusa dominantno usmjeren na paleoslavističke i paleokroatističke teme, dosadašnja bibliografija Stjepana Damjanovića sadrži dragocjen registar radova o tzv. slavonskim temama u kojima se bavi raznim pitanjima, a prednjače prilozi o djelima brojnih filologa iz prošlosti ili njegovih savremenika. Osobitu posvećenost vidimo u Damjanovićevim radovima o biskupu J. J. Štrosmajeru, kojemu će i samostalnu knjigu posvetiti.

Knjigu *Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića* otvara tekst dat iz pera mons. dr sc. Marina Srakića, nadbiskupa đakovačko-osječkoga u miru, koji je, doživljavajući ovaj zbornik kao slavonsku pjesmu „velikom Slavoncu i Šokcu“, podsetio na nekoliko bitnijih detalja iz Damjanovićeve biografije. Jedna od najsnažnijih ličnosti koja je nadmoćnošću svoga autoriteta i duha općinila mladoga Damjanovića bio je župnik Mitar Dragutinac. „Župnikova knjižnica bila je bogata biranom literaturom. Iz nje su mladi posuđivali knjige koje su im pomogle da upoznaju i zavole svoj jezik i povijest, nacionalnu i svjetsku. Akademik Damjanović mnogo je naučio od svoga župnika Dragutinca i slijedio njegov primjer. Dragutinac je trošio novac na knjige. To je činio i Damjanović. Dragutinac je svoje knjige ostavio Knjižnici Bogoslovnoga sjemeništa, a prof. Damjanović je prije nekoliko mjeseci darovao 3000 svezaka knjiga toj istoj knjižnici, sada Središnjoj nadbiskupijskoj i fakultetskoj knjižnici. I jedan i drugi voljeli su knjigu, novčana sredstva trošili su na knjige“ (str. 7–8).

U „Uredničkome proslavu“ Milica Lukić i Mateo Žagar obrazlažu metodološke i strukturne aspekte ove knjige, te se čitalac upoznaje s konceptom detaljno osmišljenoga programa što ga je planetarno rasprostrta pandemija koronavirusa poremetila. Srećna je okolnost što su uprkos takvim okolnostima urednici uspješno korigovali plan i realizovali objavljivanje zbornika koji ovđe predstavljamo. Kako možemo pročitati: „U zborniku je osamnaest priloga (19 autora) – znanstvenih, stručnih i esejskih koje smo u poglavlja okupili prema geografskom kriteriju, tj. slavonskim mjestima važnim za osobnu i profesionalnu biografiju Stipe Damjanovića i osmislili ih u već pomalo zaboravljenoj maniri slanja *pozdrava* (oslikanim) dopisnim poštanskim kartama – razglednicama. Početna je točka zborničkoga *šokačkog zemljovida* dakako Strizivojna – *locus amoenus* potomka iz kuće Mušulinovi(h), a s njom i Gundinci koje od Strizivojne dijeli, kako će reći Josip Užarević, tek *nekoliko kilometara šume*, pa se onda *po blizini* nižu Đakovo, Vinkovci i Osijek odnosno četiri poglavlja-pozdrava: *Pozdrav iz Strizivojne i Gundinaca*, *Pozdrav iz Đakova*, *Pozdrav iz Vinkovaca* i *Pozdrav iz Osijeka*. Iz Strizivojne i Gundinaca pozdrave Svečaru šalju Stanko Andrić, Mato Zlatko Damjanović, Franjo Džakula, i Josip Užarević. Iz Đakova ga pozdravljaju Pero Aračić, Mirko Čurić, Vlatko Dugalić, Ankica Landeka i Luka Marijanović. Pozdravi iz *Vinkovci* dolaze od Anice Bilić, Katice Čorkalo Jemrić i Martina Grgurovca, a iz *Osika* od Vere Blažević Krezić i Silvije Ćurak, Sande Ham, Jasne Horvat, Ljiljane Kolenić, Milice Lukić i Milovana Tatarina“ (str. 10).

Broj u ovome zborniku objavljenih radova nudi bogat preplet tema iz discipline što je slavonikom zovemo, a sve ih je podstaknulo ili sâm Damjanovićevo djelo ili paleostavistički korpus na koji je istraživački usmjeren, no

ništa manje inspirisao ih je idiom Damjanovićeve užeg zavičaja, kako na planu leksike, tako i u pogledu kakve druge jezičke crte s toga dijela slavonskoga dijalekta.

Zatemeljujući knjigu na *slavonskome kriteriju*, urednici su se opredijelili da dadnu kao zasebne cjeline zavičajnu biografiju te zavičajnu bibliografiju Stjepana Damjanovića. Treba reći da zbornik zaprema 338 stranica, da se na početku svakoga poglavlja-pozdrava nalaze kvalitetne fotografije, panoramski snimci mjesta po kojemu je poglavlje i imenovano. Posljednji su dio knjige urednici opredijelili za rane pjesničke tekstove Stjepana Damjanovića: „Šokačke pismice Stipe Damjanovića Mušulinova“.

Akademik Stjepan Damjanović je i u naučnome i u ljudskome pogledu s utemeljenjem potvrđenim u najvećoj mjeri. Stoga i ne čudi što ga širom slavističkih prostora rado dočekuju i srdačno kao saradnika prihvataju. Montenegrizika ima sreću, da to i istaknemo, što je o nekim važnim a dugo u nas otvorenim ili spornim pitanjima – sud dao upravo Stjepan Damjanović. Njegov prilog o crnogorskim inkunabulama, na primjer, ide u abecedu znanja iz montenegristike. Učesnik je međunarodnoga simpozijuma Cetinjski filološki dani, dugogodišnji saradnik Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, Fakultetu je povjerio objavljivanje Izabranih filoloških radova (2019), a nedavno je o radu te ustanove saopštio: „Kratice FCJK postala je svojinom svih slavista ma gdje oni djelovali, što znači da ustanova koja stoji iza te kratice ispunjava svoje zadatke i ostvaruje svoje ciljeve duže vrijeme na zavidnoj razini“.

Jezikoslovac Stjepan Damjanović iz godine u godinu odužuje se kroatistici, slavonskome zavičaju i hrvatskoj kulturi u cjelini na svim poljima na kojima djeluje, a njegov temeljni doprinos vidimo u golemome filološkom djelu i dostojnim nastavljačima koji su u različitim generacijama stasavali uz njega. Urednici ovoga izdanja Milica Lukić i Mateo Žagar, te autori članaka i ustanove koje su urednici okupili oko zbornika *Oranica je rodila mene. Zbornik Stipe Damjanovića* – sve rečeno nesumnjivo potvrđuju. Hvala im za ovu knjigu, uz nadu da će nas profesor Damjanović okupljati još mnogo radnih godina.

Stručni rad

UDK 003.349(497.5)

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

vblazevic1@ffos.hr

SLOVO LJUVENO – ENGLSKO
A LOVE LETTER TO CONSTANTINE'S *SLOVO*

**MATEO ŽAGAR, *Introduction to Glagolitic Palaeography,*
Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft, Band 4,
*Universitätsverlag WINTER, Heidelberg, 2021., 542 str.***

Jezikoslovno ukorijenjen *Uvod u glagoljsku paleografiju 1 (X. i XI. st.)* najvršnjega našega grafolingvista, jezikoslovca i paleografa usmjerena na izučavanje sestrinskih slavenskih azbuka – glagoljice i ćirilice, prisjetimo se, objavljen je 2013. godine u nakladi zagrebačkoga Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, pod uredničkom palicom Amira Kapetanovića i s recenzentskom potvrdom akademika Stjepana Damjanovića i Milana Mihaljevića. Korektorica Ivana Eterović, tadašnja asistentica profesora Matea Žagara, imala je pune ruke posla jer valjalo je *poispraviti* knjigu tešku više od 800 grama, rasprostrtu na 390 i više stranica, s 18 temeljnih poglavlja, okruženih *Proslovom* i *Zaključnom riječju*, te *Literaturom* koja ugrubo broji čak 300 bibliografskih jedinica! Kako li je tek izazovno bilo sve ih izučiti, te naslove slavenskim, ali i neslavenskim (poglavito njemačkim) jezicima pisane, pa sastaviti prijelomu glagoljsku paleografiju bez čijega poznavanja nije moguće zamisliti kvaliteta, u 21. stoljeće uglavljena, istraživanja problematike, kao ni visokoškolsku i inu nastavu koja se glagoljskoga pisma dotiče, možemo samo pretpostavljati... Bit će ovo prilika da se podsjetimo njezina meritorna sadržaja zagledajući u novo izdanje koje je *svjetlo dana* ugledalo krajem 2021. godine, u engleskom jezičnom ruhu Jeremyja Whitea, pri njemačkom Sveučilištu u Heidelbergu, a u okviru serije *Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft* uglednoga izdavača Carla Wintera, kojom rukovodi naša slavistica / jezikoslovka s inozemnom adresom – Jadranka Gvozdanović. Grafematičkim i grafetičkim veličinama skrojena, ova jezikoslovna paleografija umnogome je različita od svojih prethodnica koje su mahom zauzimale polazišno historiografsko stanovište. Osim toga, želeći afirmirati gotovo pa totalan pristup, Žagarova paleografija nikada nije imala namjeru iz vida i interpretacije ispustiti kojega za problema-

tiku zainteresiranoga tuzemnog i/ili inozemnog autora, kako u dijakronijskom tako i u sinkronijskom presjeku. Jedino je stoga pošteno i smisleno bilo dočekati njezino izražavanje globalnim jezikom današnjice – engleskim – sve kako bi joj sadržaji dospjeli do brojnih (ne)slavenskih / slavističkih adresata kojima se obraćaju i o kojima, najzad, govore. Na svoj način, Žagarova glagoljska paleografija – engleskim jezikom sročena – 21. stoljeću ono je što je, primjerice, staroslavensko-glagoljski *Pariški abecedarij* bio latinsko-latiničnoj Europi 11. stoljeća, ili pak što su joj / nam – nešto kasnije – značili dobro znani zapisi Jurja Slovinca i njegova učenika Pavla iz Krbave. U predgovoru novoga izdanja autor se osvrće na sedam i više znakovitih godina koje su prohujale između prvoga i ovoga – *Paleografijina* engleskoga – izdanja. Premda u viralnom svijetu brzopoteznih i protočnih informacija sedam godina može predstavljati čitavu vječnost, humanističke se znanosti – treba znati – još uvijek uklanjaju klasičnim metodama mjerenja vremena i njegova značaja. Slavistika u tom smislu nije iznimkom pa se znanja koja nam je namrijela tijekom 19. i 20. stoljeća još uvijek drže polazišnima. I nove su stoga spoznaje i saznanja, upozorava nas M. Žagar, primjerice o genezi i naravi glagoljskoga pisma, ili pak nepoznatim / neotkrivenim glagoljskim spomenicima, svejednako usmjerene na ta slavistička polazišta. Budući da su tuzemna i inozemna paleoslavistička istraživanja, unatoč nepovoljnim društvenim prilikama, zauzela uzlaznu putanju, totalni je pristup problematici teško pa i nemoguće zadržati, priznaje autor. Još kada se u obzir uzme činjenica da je novo izdanje u odnosu na polazišno prošireno, zahvaljujući među ostalima pokroviteljstvu Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo pri Staroslavenskom institutu u Zagrebu, shvaćamo najzad o kakvoj vrsti ograničavanja i zauzdavanja govori autor, i dalje zapravo zahvaćajući samo polazišna stoljeća razvoja glagoljske pismenosti – 10. i 11. Neka ga zdravlje i ustrajnost posluže, našalit ćemo se, i više negoli Georgea Martina, tj. toliko da nam se u skorije vrijeme na raspolaganje pruži i *Paleografijin* drugi dio, kao hrvatski glagoljski epilog od 12. stoljeća naovamo. Ljubomorno k tomu priželjkujemo zadržavanje primijenjenoga metodološkog obrasca, uslijed kojega hrvatska čitateljska publika zadržava povlasticu *prvočitanja* i uživanja *Žagarova pisma o pismenima*, i glagoljskome *pisanju*.

Zamišljena najprije kao udžbenik, Žagarova engleska paleografija – baš kao i hrvatska – studente i sve zainteresirane čitatelje namjerava opremiti čitavom skalom teorijskih znanja o prošlosti i sadašnjosti glagoljskoga pisma, a onda i praktičnim vještinama *preslovljavanja* i čitanja starih tekstova. Sadržaj organiziran u devetnaest temeljnih poglavlja zaista može posvjedočiti znanstveno-nastavnu relevantnost i primjerenost motrenih knjižnih preokupacija.

Prvo poglavlje engleskoga izdanja – *The linguistic foundations of (Slavic) palaeography* (11–21) – tako korespondira s hrvatskim naslovom *Jezikoslovno utemeljenje (slavenske) paleografije*. U njem se potanko razlažu sličnosti i razlike jezikoslovno, odnosno historiografski (diplomatički) utemeljene paleografije. Iako su još od 18. stoljeća većinu paleografija, posebice grčkih i latinskih, napisali upravo povjesničari, nije moguće poreći lingvistički predznak pisane riječi, u čiju korist progovara i slavistički obzor. Mateo Žagar podsjeća nas da je većina istaknutih slavenskih paleografa zapravo birana iz filoloških redova: L. Geitler, V. Jagić, S. M. Kulbakin, J. Vajs, V. Štefanić, te da je moderna slavistika još u svojim povojima kroz ćirilsku i glagoljsku paleografiju, pitanja njihova postanka, prvenstva i ranoga razvoja, nastojala protumačiti (i) fonemski sustav posljednje faze praslavenskoga jezika, a onda i starocrkvenoslavenskoga. Ako se tradicionalan pristup filologije spominjao tek u pitanjima transkripcije teksta, odnosno izgovora slova, potrebno je bilo zakoračiti u obzor *pisanja* (*the act of writing*) više negoli *pisma* samoga (*the script*). Upravo su njemački i austrijski povjesničari i filolozi, počevši s Thorvi Eckhardt (1989), krajem 20. stoljeća potaknuli razvoj moderne, kulturološki koncipirane slavenske paleografije, usklađene sa svraćanjem istraživačke pozornosti na pismovni odvjetak jezične poruke, uopće grafolingvistički pristup s jasno definiranim veličinama grafematike i grafetike (*graphemics and graphetics*). I dok prva pokriva sve one atribute pisanoga izraza koji zastupaju jezične jedinice, druga ih mimoilazi, bazirajući se na pismovnim sredstvima koja nisu u izravnoj vezi s jezikom, kao što su stranični postav, linijski ustroj, pozicioniranje bjelina, uporaba kraćenja, velikih i malih slova i sl. Zanemarivo nije ni konstruiranje epigrafije (*epigraphy*), kao znanstvene discipline koja je *susjedom* (*neighbour*) paleografiji, a bavi se zapisima ostvarenima na tvrdim podlogama (kamen, metal, glina, kost, drvo itd.). Osim toga, primjerena moderna paleografija uočiti će da su *pismo* i *pisanje* prvorazredne društvene činjenice, te da sklad materijala i pisarskih alata utječe primjerice i na morfologiju slova, uposlenu u društvenim diferencijacijama, pričem majuskulu i minuskulu, te iz nje formiran kurziv, pronalazimo u drugačijim tipovima tekstova. Glagoljsko pismo – posebice na hrvatskom kulturnom prostoru – u tom smislu nije iznimkom.

Drugo poglavlje – *An overview of Glagolitic palaeographies* (23–55) – posvećeno je pregledu znamenitih glagoljskih paleografija. Sve su one, za paža autor, najprije raspravljale o podrijetlu i postanku glagoljice, počevši s Jagićevom (1911) i Vajsovom (1932) monografijom. Njima se pribrajaju neobjavljena Štefanićeva i Kulbakinova (objelodanjena tek 2008), uz one opise glagoljskoga pisma koji se ne mogu nazvati paleografijama u užem smislu, premda značajni i obuhvatni svakako jesu (Rački, 1861; Geitler, 1883; Eck-

hardt, 1989). Svakom od ovih naslova Žagarova paleografija daje primjerenu objasnidbenu notu. Iako uskraćeno za opis pismovnih različitosti u vremenu i prostoru, *Pismo slovensko* Franje Račkoga prijelomna je studija posvećena postanku i podrijetlu glagoljice (*origins of Glagolitic alphabet*). Njome su jasno iskazani argumenti Ćirilova autorstva starije glagoljice, pa sjevernoga puta širenja glagoljice duž hrvatskih krajeva, uz spoznaju da je mlađu ćirilicu, kao reformirano grčko pismo, mogao usustaviti Kliment Ohridski. Razmatrana je potom Geitlerova njemačkim jezikom pisana paleografija (*Die Albanischen und Slavischen Schriften*, 1883) kojom se uspoređuju stari albanski alfabeti i glagoljsko pismo, sve da bi se srednja Albanija označila domovinom glagoljice (*central Albania as homeland of Glagolitic script*). Premda to Geitlerovo razmišljanje nije zaživjelo, Žagar upozorava da je glagoljicu i ćirilicu opisao na primjeren (i koristan), iako nepotpun, paleografski način, motreći njihove mijene kroz vrijeme i prostor, pogotovo očištem linijskoga ustroja. Jagićeva rusko-petrogradska paleografija (*Glagoljicheskoye pismo*, 1911) ocijenjena je kao obuhvatno i zaokruženo filološko djelo s prijelaza stoljeća (*comprehensive and well-rounded work*) koje u svojoj osnovi zastupa prevladanu pretpostavku: o izvođenju glagoljice iz grčkoga minuskulgog pisma. Sadržajnom šetnjom kroz temeljna poglavlja Jagićeva priloga, Žagar svraća pozornost na misiju njegova pothvata – filološkim sredstvima zaustaviti zanemarivanje glagoljice u *rusocentričnim* istraživanjima, uz propitivanje njezina autorstva i prvenstva, odnosno rasprostranjenosti duž južnoslavenskoga prostora. Kulbakinova *Slovenska paleografija* svojim se filološkim usmjerenjem naslanja na Jagićevu zastupajući prilično moderan pristup tehnikama pisanja, tj. odnosu ortografije i jezika. Osim toga, ona afirmira originalnu, Ćirilovu koncepciju glagoljskoga pisma što je u podlozi definiranja njezina prvenstva. Slijedi opis Vajsove paleografije, priručnika koji je paleografijom u pravom smislu te riječi (*in the true sense of the word*), a naslovljen je kao *Rukovět hlaholské paleografije* (*Handbook of Glagolitic palaeography*, 1932). U razmatranje se potom uzima Štefanićev neobjavljeni *Pregled glagoljske paleografije*. Taj priručnik uvodnim se poglavljima prometnuo u pravi paleoslavistički udžbenik, šire profiliran negoli područje paleografije potrebuje. Svojedobno najbolji poznavatelj hrvatskoglagojskih tekstova svoje je bogato iskustvo susretanja s izvornicima sada mogao višestruko iskoristiti. Posebno se ističu pokušaji promišljanja prvobitne Kostantinove glagoljice (*original state of Constantine's initial Glagolitic script*), kao i opsežna poglavlja posvećena grafetičkim mjerilima, pa i brojevnoj vrijednosti slova. Pregled zaključuje disertacija paleografkinje Thorvi Eckhardt, obranjena 1968., koju su njezini učenici preoblikovali u – po mnogočemu prijelomnu – monografiju *Azbuka. Versuch einer Einführung in das Studium der slavischen Paläograp-*

hie (1989). Žagar se osvrće na njezino odustajanje od poimanja paleografije pomoćnom povijesnom znanošću, kao i na kritiku upućenu neodređenu izrazu *slavenska paleografija*, potom na njezino označavanje retka (stupnja slovne koordinacije) temeljnom paleografsko-pismovnom jedinicom. Sasvim se sigurno zalagala za autorski koncept glagoljice, pripisan sv. Konstantinu Filozofu, te za veću starost toga pisma u usporedbi s ćirilicom, a prekretna su i njezina tumačenja postanka, odnosno širenja glagoljskoga pisma. Posluživši se njezinim rječnikom, i rječnikom autora koji su ranije o njoj pisali, Žagar autoričinu paleografsku *meštiju* ocjenjuje *zvjezdanim trenutkom* u povijesti glagoljske paleografije (*one of the „key moments“ in the history of Glagolitic palaeography*), ne zanemarujući k tome njezino temeljito bavljenje zapadnom ćirilicom. Na samom kraju Žagarova poglavlja ta se spoznaja upotpunjuje kratkim prikazom znamenitih ćirilskih paleografija.

Treće poglavlje – *The beginnings of Slavic literacy – the Byzantine context* (57–66) / *Počeci slavenske pismenosti – bizantski kontekst* – početke organizirane slavenske pismenosti vezuje za srednjovjekovni bizantski kulturni krug i velikomoravsku misiju, odnosno njezine odjeke u drugim slavenskim zemljama. Razvoj sestrinskih slavenskih azbuka stoga se razmatra kroz prizmu onodobnih povijesnih izvora – *Žitja* Konstantina Ćirila i Metoda (*hagiographies*), traktata *O pismeněhъ* Crnorisca Hrabra (*On the Letters*, Chernorizets Hrabar), latinskoga spisa *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (*The Conversion of the Bavarians and the Carantanians*) itd. Međutim, poglavlje je značajno i prema tome što pruža širi, gramatološki pogled na povijest slavenske pismenosti, uzimajući u obzir i slavensku semasiografiju i subgrafemiku. Tumači se potom – u kontekstu bizantske misije provedene na prostorima zapadne crkvene jurisdikcije – nastanak *pisama s odmakom* (*Abstandsschrift, gap scripts*), kakvo je glagoljsko, za razliku od *dogradnih pisama* (*Ausbauschriften, add-on scripts*), primjerice ćirilskoga, koja jasno komuniciraju s grčkim ishodištem.

Četvrto poglavlje, u maniri paleografskih predšasnika, razmatra pitanje glagoljsko-ćirilskoga prvenstva: *Glagolitic script and Cyrillic script – the issue of primacy* (67–70). O glagoljici i ćirilici piše se kao o dovršenim, kodificiranim slavenskim pismima među kojima je slavistika, rukovodeći se nizom argumenata, utvrdila veću starost glagoljice. Ima međutim znanstvenika koji su u novije doba pružili drugačiji pogled na to staro paleografsko pitanje, poput H. G. Lunta koji 2000. godine pretpostavlja da je Konstantinovo pismo s kojim odlazi u Moravsku zapravo grčko, Slavenima djelomice prilagođeno, a da se glagoljica kao originalno pismo razvija naknadno u Moravskoj. Takva međutim tumačenja i dalje u obzir ne uzimaju glagoljicu i ćirilicu kao dovršena, kodificirana pisma (*codified, complete script*), kako je Žagar uvodno upozorio da valja činiti, pa se svakako navode s oprezom i nužnim ogradama.

Origins and models of the establishment of Glagolitic script (71–161) naziv je opsežnoga petog poglavlja Žagarove paleografije koje se, barem u našem dosadašnjem nastavnom iskustvu, posebice u okviru izbornih kolegija posvećenih slavenskim pismima i filozofsko-simboličkom ustroju glagoljskoga pisma, najobilatije konzumira. Nakon iznovljenoga uvida u povijesne izvore koji tematiziraju život i djelovanje Sv. braće među moravskim Slavenima, odnosno širenje ćirilometodske baštine duž slavenskoga svijeta, detaljnije se razlaže pitanje Konstantinova autorstva glagoljice, ali i stupanj njezine originalnosti / inovativnosti, odnosno tvorčeve lingvističke / filološke nadarenosti i spremne (*Constantine the Philosopher as „ingenious linguist“ and „the first European philologist“*). Zastupajući kronološki kriterij i ne namećući čitatelju vlastita težišta, autor ponajprije iscrpno predstavlja egzogene teorije o podrijetlu glagoljice. Valja izdvojiti zapadnu ili latiničku teoriju (kojoj pripada i *svetojeronimsko* promišljanje), gotsku ili migracijsku, pa sirsku, gruzijsku, armensku, grčku (minuskulnu) i ine egzogene teorije o postanku i podrijetlu glagoljice. Riječ je o rado čitanim stranicama Žagarova priručnika za kojima posežu i nefilolozi, čitatelji zainteresirani za prilično razvedenu, na trenutke i kontroverznu, priču o mogućem podrijetlu glagoljskoga pisma. Spomenimo se primjerice Kerubina Šegvića iz prve polovice, odnosno fra Marka Japundžića iz druge polovice 20. stoljeća. Spomenimo se i onih koji su najzad osnažili ćirilometodsku teoriju o postanku i podrijetlu glagoljice, u svojim kasnijim radovima zasigurno Josip Hamm, a polemizirajući s Markom Japundžićem, u novije vrijeme i veliki Radoslav Katičić. Kako je napredovala jezikoslovna misao, sve do (post)strukturalističkoga pristupa, mijenja se i paleoslavistički pogled na postanak glagoljskoga pisma: iskorakom u razmatranje sustava glagoljskog pisma, koji kao konkretizacija jezika služi određenoj društvenoj svrsi – misionarskoj, kršćanskoj, obilato zalazeći u unutarnje, simboličke (semi-otičke / semiološke) aspekte tumačenja. U tom pogledu značajna su zalaganja Praške lingvističke škole i već spominjane Thorvi Eckhardt, kao svojevrsna spona s *punokrvnim* endogenim teoretičarima, kojima je Žagar posvetio cijelo jedno potpoglavlje – *The symbolic and geometric conception of Constantine's Glagolitic script* (130–161). Ističemo stoga iscrpan uvid u teoriju finsko-ruskoga slavista Georga Tschernochvostoffa o trima kršćanskim simbolima koji su u podlozi glagoljskoga pisma – kružnici, trokutu i križu. Simboličko tumačenje nastanka glagoljskog pisma zastupaju i M. Samilov, F. Vincke, Lj. Karpenko, u nas i J. Vrana, sve do bugarskih znanstvenika / supružnika Vasila i Olge Jončev koji 1982. nude zajednički slovni *modul* (*a module*) / grafičku mrežu (*graphetic network*) za izvođenje svakoga glagoljskog slova. Simboličko-geometrijskim parametrima definirana, ta mreža sazdana je od kružnice s upisanim križem (tj. slovom *az*, za Krista – *alfu i omegu*), pa još jednim zaroti-

ranim križem, odnosno likom X (Kristovim monogramom), čime se proizvodi osam kružnih isječaka iliti temeljnih slovnih polja glasovite Jončevljeve *rosette / kotača (rosetta / wheel)*. Jončevljevu teoriju nastavili su razvijati i neki hrvatski znanstvenici: Marica Čunčić – pretpostavkom o petolinijskom ustroju (*five-line distribution*) najstarije glagoljice i tzv. trokutastom normativu (*old triangular type*), kojima se autor još jednom vraća pišući o linijskom ustroju najstarijih glagoljskih tekstova; te Slavomir Sambunjak – razrađenom znanstvenom mišlju o *gramatozofiji* Konstantina Filozofa Solunjanina, kojom se elementi sakralne bizantske arhitekture – križ, krug, trokut, kvadrat – združuju u glagoljski modul, *Konstantinovu mandalu glagoljice* sazdanu od heksagrama, pentagrama, svastike i sauvastike, te krizmona-kotača („*Constantine's Glagolitic mandala*“, which contains the symbolic figures of the hexagram, pentagram, swastika and sauwastika, and the chrismon-wheel). Bugarska slavistika krajem 20. stoljeća, uz bok Jončevljevoj teoriji, razvija i formalno endogeno tumačenje Petra Ilčeva, utemeljeno u raščlambi grafičkih elemenata, ali i brojna naknadno razvijena simbolička tumačenja – T. A. Ivanove (2004), T. Slavove (2005), E. Stateve (2000), posebice I. Dobreva (2005) koji praoblik glagoljskoga pisma prepoznaje u *elbetici*, pretkršćanskom simbolu Velike Majke, prisutnom i u bugarskoj narodnoj kulturi, i ne samo njoj, već i u kulturama drugih naroda pretpostavljene bugarske prapostojbine. Engleskim jezikom sročeno poglavlje završava *proširkom* koji se ne nalazi u hrvatskome izvorniku, a kojim autor zaključno upozorava na pluralizam razmišljanja o postanku i podrijetlu glagoljice. On nas, naime, teško može dovesti do nekoga generalnog, uniformiranog stava o izvorištu glagoljskoga pisma u 21. stoljeću. Kombinacija endogenih i egzogenih promišljanja (*palaeographic and ideographic theories*) nuka nas na poimanje glagoljice originalnim, autorskim, kodificiranim pismom koje zasigurno ponešto duguje drugim, Konstantinu znanim pismima (grčkome, hebrejskome, armenskome), a počiva na geometrijskom modulu impregniranom složenom kršćanskom simbolikom. Dva stoljeća duga znanstvenička preokupacija ovim temama urodila je bogatim plodovima (u)poznavanja kompleksne slavenske, uopće bizantske i europske pismenosti 9. stoljeća.

Iako je glagoljica *zvijezdom* priručnika, autor shvaća kako nije uputno odricati ćirilici potrebnu pozornost, stoga su šestim poglavljem zagospodarili ćirilični sadržaji (*The codification of Cyrillic script and the issue of its authorship*, 163–177). Čitamo da je njezin predstandardizacijski put bio dug, a počiva na pokušajima usklađivanja grčkoga (uncijalnog) pisma sa slavenskom riječju, kako je to uostalom svjedočio i Crnorizac Hrabar. Stječemo k tomu uvid u pretpostavke bugarskoga slavista Emila Georgieva o većoj starosti osustavljene ćirilice, a posebno je zanimljivo razdanjivanje povijesnih

tvrdnja prema kojima ćirilica postaje službenim (kodificiranim) bugarskim pismom 893. godine, prilikom održavanja državno-crkvenoga sabora u Preslavu, kako su to u prvoj polovici 20. stoljeća stali tumačiti ruski filolog i povjesničar G. Iljinski, odnosno bugarski V. Zlatarski. Razlaže se i pitanje autorstva ćirilice (*the authorship of Cyrillic script*), otprije vezano za Konstantina Preslavskoga i Klimenta Ohridskoga, tj. njegovo *Žitje* koje je grčkim jezikom najvjerojatnije sročio Homatijan tvrdeći, među ostalima, da je Kliment *izmislilo jasnije oblike slova* (*he invented clearer letter forms*), što su u 19. stoljeću P. J. Šafařík i F. Rački doveli u vezu sa sastavljanjem ćirilice, a M. Čunčić u novije doba s usustavljanjem oble glagoljice, nakon što je prvotno stvorena trokutasta. Rečene pretpostavke ni danas se ne drže aksiomatskima, a sve su glasnjiva viđenja kanonske (11-stoljetne) ćirilice pismom koje se standardizira tek u 10. stoljeću, za vrijeme bugarskoga cara Petra, pa bi preslavsko pismo iz 893. u tom slučaju bilo grčko-glagoljsko (*Greek-Glagolitic script*). Autor nadalje raspravlja o motivima bugarskoga odabira ćirilice, napominjući da on nije bio nagao te da zasigurno nije postojao samo ideološko-politički (*grkofilski*) otonac, već su presuditi mogli i praktični razlozi, kojih smo svjesniji zahvaljujući suvremenim (kognitivnim) istraživanjima brzine i lakoće pisanja / čitanja glagoljskoga, tj. ćirilskoga pisma. Za kraj je ostavljeno pitanje njezina naziva (*name which actually describes its author, Constantine the Philosopher*), koje se javlja još u srednjem vijeku, možda i kod Upyra Lihog, premda nije uvijek najjasnije koja se azbuka tim nazivom označavala.

Sedmo poglavlje rezervirano je za opis grčkoga (bizantskoga) uncijalnoga pisma kao oblikovnoga / strukturalnoga polazišta prvih slavenskih pisama (*Greek/Byzantine script as a design and/or structural model for the first Slavic scripts*, 179–187). Iako je ćirilica pretrpjela radikalniju prilagodbu grčkom izvoru, vidljiv je on i kod glagoljice: u azbučnom (alfabetskom) konceptu primjerice (*one grapheme corresponds to one sign*), ili pak smjeru pisanja, tj. ortografskim načelima. Osmo – *A comparative alphabetical table of Slavic scripts* (189–196); deveto – *Alphabet and azbuka: letter order and the names of letters* (197–234); i deseto poglavlje – *Graphemic idiosyncrasies in the organisation of the Slavic azbukas – an attempted reconstruction* (235–270) – stoga ne samo da ukazuju na sličnosti i razlike glagoljice i ćirilice prema grčkom, uopće alfabetskom izvoru, nego zapravo vrlo jasno pokazuju što sve podrazumijeva pisanje jezikoslovno ustrojene paleografije. Prvo od triju maločas izdvojenih poglavlja iscrpljuje se stoga u tabličnom predočenju varijanata glagoljskoga i ćirilskoga pisma prema grčkom. Deset tabličnih kategorija nudi uvid u slovne oblike grčke majuskule (uncijale), pa staroslavenske ćirilice starijega i mlađega tipa, uz brojevnju vrijednost tih slova koju nastavljaju likovi oble glagoljice, pa transliteracijski i transkripcijski stupci, a u

samoj završnici nude se 15-stoljetna uglata glagoljska slova, s transliteracijom i transkripcijom, brojevnom vrijednošću i najzad zabilježenim tradicionalnim (gdjekad rekonstruiranim) nazivima slova. Devetim poglavljem svjedočimo bitnoj razlici slavenskih azbuka u odnosu na grčko (alfabetsko) izvorište: novo kršćansko pismo europske povijesne scene od svoga se izvorišta razlikuje odabirom originalnih, pojmovnih slovnih naziva (npr. *vêdêti*, *glagolati*, *byti*, *živêti* i sl.). Svjedocima smo i sasvim jedinstvene misaone poruke koju proizvode – kao akrostih, tj. azbučna molitva, inače žanr bizantske književnosti (*Slavic azbuka prayer*). Potanko se razlažu nazivi svakoga pojedinog slova pa saznajemo primjerice da je slovu *đerv* ime nadjenao slavenski znanstvenik Šafařík, relativno dakle nedavno – polovicom 19. stoljeća. Izvorni Konstantinov abecedarij nije međutim moguće rekonstruirati bez uvida u najstarije glagoljske abecedarije – ksenografske i/ili autohtone (npr. *Preslavski*, 10./11. st., *Minhenski*, 12. st., *Ročki*, 12./13. st.) – među kojima su posebno značajni primjerci sa zabilježenim nazivima slova – npr. *Pariški abecedarij*, 11. st. Naposljetku se donose pokušaji rekonstruiranja izvornoga Konstantinova slovnoga nazivlja, sastavljeni nastojanjem H. Miklasa (228). Jezikoslovna paleografija, kako već rekosmo, nije smjela zanemariti ni fonološke osnove azbučnoga inventara (*The phonological basis of the azbuka inventory*, 229–234) u okviru kojih, među ostalima, čitamo kako je to idealno načelo *jedan fonem – jedan grafem (slovo)* često moralo biti *iznevjereno*. Grafematski ustroj slavenskih azbuka izazovan je istraživački zadatak motren u desetom poglavlju Žagarove hrvatske i engleske paleografije. Suglasnički i samoglasnički sustav staroslavenskoga jezika ima svoje jasno znane sastavnice, premda one nisu jednako tako zabilježene u ustroju slavenskih azbuka. Dovoljno je spomenuti slova *i* i *iže*, *onъ* i *otъ*, odnosno *ižicu*, tj. suglasničke varijante *đerv* i *frъtъ*, pa da nam postane jasno o kakvu je nerazmjeru riječ. Izvorni sastav Konstantinove glagoljice očito nije brojio 38 jedinica, koliko ih poznaje Crnorizac Hrabar. Ako je bila, kako se vjeruje, monografskoga karaktera, mogla je brojiti 24 suglasničke i 12 samoglasničkih, sustavom brojevnih vrijednosti motiviranih, grafemskih (alfabetskih) jedinica. Vrlo je pregledan uvid u inventarne razlike glagoljske i ćirilске azbuke koji ni u engleskom izdanju Žagarove paleografije naravno nije izostao (*Differences in inventory between th Slavic azbukas*, 267–270).

Nadredni znakovi glagoljskoga odvjetka kanona staroslavenskih spisa tema su jedanaestoga poglavlja motrene knjige, otvorenoga naslovom *Diacritic marks in texts of the Glagolitic Old Church Slavonic canon* (271–279). Dok ih je u ćirilskim tekstovima – pod utjecajem grčke prakse – mnogo (s raznolikim i ne uvijek jasnim ulogama), glagoljski se uglavnom svode na title (*titlos*) kao oznake kraćenja riječi, odnosno isticanja logografske (brojevne)

vrijednosti. Izdvajaju se još i spiriti (*spiritus*) te diakritički znakovi palatalnosti (*diacritic marks for palatalisation*), znakovi naglasaka i dužine (*accent and length marks*), znakovi ekfonetske notacije (*ecphonetic marks*), korekturni apostrofi (*corrective apostrophes*) itd. Svi oni sudjeluju u promicanju čitljivosti zbijenoga teksta (*aids in the reading of a crowded texture*).

Numerals in Old Church Slavonic texts (281–292) dvanaesto je poglavlje knjige posvećeno bilježenju brojeva u staroslavenskim – glagoljskim i ćirilskim – tekstovima. Vizualno *mapiranje* brojčanih vrijednosti položeno je u same temelje pismovne komunikacije, kao oblik pretpismenosti, odnosno semasiografije, kako su to s jedne strane utvrdili srednjovjekovni izvori, primjerice traktat Crnorisca Hrabra, a s druge i moderne pismovne znanosti – grafolingvistika, gramatologija. Grčko je pismo ipak učinilo pionirski pomak prema uređenom sustavu bilježenja brojeva koji svakom slovu u alfabetskom poretku dodjeljuje jedan broj (1–24). Brojevi od 25 naviše zapisivani su kombinacijama slova, upisivanjem diakritika ili kakvih drugih signala u okviru retka. U vrijeme Aleksandra Velikoga, tijekom 4. st. pr. Kr., slova su popratila dekadski sustav razvrstavši se u jedinice, desetice i stotice. Doznajemo k tomu i što su *episemoni* (*episema*), slova uvrštena u grčki alfabet s jasnom i jednom jedinom namjerom – označavanja brojeva. Budući da je u kršćanskoj srednjovjekovnoj filozofiji / kulturi simbolika brojeva zauzimala značajno mjesto, te da je Konstantin Filozof u materinskom grčkom pismu zasigurno prepoznao svoje azbučno-brojevne uzore, ne treba nas čuditi što je taj sustav prilično uređen u starijoj glagoljici, ali – s određenim razlikama – i u mlađoj ćirilici. Dekadsko načelo (*the decadic principle*) u slavenskim je azbukama zadržano kao polazišno dok je pisanje složenih brojeva slijedilo logografsko načelo. Tisućice su se pak uklanjale posebnim pravilima, a stabilno je bilo samo pisanje prvotne – 1000 (glagoljskim slovom *č*). Paleoslavistički prethodnici poput V. Tkadlčika držali su da je glagoljica, kao originalno, autorsko pismo, zasigurno bila razvila znakovlje tisućica (*four groups of nine*) – različito u odnosu na rješenja grčkoga i ćirilskoga pisma. Sačuvani nas abecedariji i azbukividnjaci međutim podsjećaju da je raspored slova iza slova *č* nestabilan te da se dekada s tisućicama, ako je i bila postojala, u međuvremenu zatrla. Glagoljsko novovjekovlje, zasvjedočeno ponajprije u hrvatskoj književno-jezičnoj tradiciji, sve više je nudilo analitičko pisanje tisućica, uz moguće popunjavanje dekadskoga sustava. Jedno je isto tako sigurno – grčki se alfabet pokazao očinskim i u pogledu ucrtavanja pratećih znakova što su slovo imala promovirati u brojku, kakvima ponajprije prepoznamo title i točkice (*titlos and dots*). Završnica ovoga poglavlja – *Numerals in Cyrillic texts* – posvećena je bilježenju brojeva u ćirilici, isticanju sličnosti i razlika između nje i grčkoga pisma, odnosno glagoljice.

Neveliko trinaesto poglavlje (*The transcription (pronunciation) and transliteration of Glagolitic and Cyrillic texts*, 293–305) posvećeno je velikim temama (latinične) transliteracije i transkripcije staroslavenskih glagoljskih i ćirilskih tekstova, a vrlo je rado čitano u raznovrsnim nastavnim situacijama, pri slavističkim katedrama i odsjecima koji se starim slavenskim pismima i tekstovima svakako moraju baviti. Osim što se ondje pronalaze korisni uzorci transliteracije i transkripcije staroslavenskih tekstova, primjerice *Assemanijeva evanđelistara* i *Suprasaljskoga zbornika*, čitatelj se u *Paleografiji* može obavijestiti o određenim izmjenama i revizijama transliteracijskih i transkripcijskih normi, te načinu na koji se priređivači novijih izdanja prema njima određuju, počesto zastupajući kompromisan stav – onaj koji združuje načela konzervativnosti i razumljivosti / čitljivosti staroga teksta. Ne treba zaboraviti da je upravo autor ovoga priručnika zaslužan za brojna kritička izdanja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih hrvatskih glagoljskih i ćirilskih rukopisa i tiskopisa, u okviru kojih zastupa funkcionalne latinične prijepise izvornika, primjerice Kožičićeva *Misala hruackoga* (1531. – 2016.), odnosno djela 16-stoljetne protestantske tiskare iz Uracha, tj. Regensburga (1561. – 1564./1568.), uz ćirilski prvotisak *Ofičje Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide* (1512. – 2016.) ili pak *Libro od mnozijeh razloga* (1520. – 2020.). Osim toga, pitanja glagoljsko-ćirilске transliteracije i transkripcije zgodna su za iskazivanje (fonemskih / grafemskih) razlika između staroslavenskoga i hrvatsko(staroslavensko)ga jezika (*Old Church Slavonic language : Croatian recension of Old Church Slavonic and Croatian language*), što je inozemnim čitateljima zasigurno važan izvor specifičnih jezičnopovijesnih podataka, jednako koliko je onima poteklama iz hrvatskoga filološkog kruga koristan podsjetnik, svojevrsna drugačija sinteza polazišnoga jezičnog gradiva.

Materijalni okviri rukopisnoga teksta i stranični postav (*The material framework of manuscript text and page layout*, 307–320) predmetom su zanimanja četrnaestoga poglavlja Žagarova priručnika, u okviru kojega se spominje i njegova knjiška prethodnica (*Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.), kao svojevrsna pretpostavka razumijevanju ove knjige (*a prerequisite to understanding the current volume*). Bivamo stoga podsjećani da su kodikološka i rubna paleografska istraživanja zapravo usmjerena na izučavanje materijalnih knjiških jedinica koje nadilaze tekst, kao što su primjerice pisači materijali i podloge (pergamena, papir), pa raspored folija i araka, oblikovanje korica, odabir tinte i alata za pisanje... Želite li doznati iz čega se proizvodila najkvalitetnija pergamena, što su palimpsesti, tijelo teksta (*body of the book*) i ostali dijelovi srednjovjekovnoga kodeksa, kakvi su mogli biti formati knjige, arka (*quire formats*), stupačka organizacija

(*columnar organisation*), gdje su i kakve su margine (*margins*), što je liniranje (*ruled lines*), princip *horror vacui* (*the principle of horror vacui*), kako se pak pisalo perom (*an angular cut quill for writing*) i je li osvjetljenost skriptorija pisarima bila značajna, tj. jesu li se oni i na koji su se način školovali, zavirite u ovo slikovnim priložima bogato opremljeno poglavlje.

Petnaesto poglavlje među opsežnijim je i slikovno opremljenijim knjižnim segmentima, ali nas to ne treba čuditi jer u razmatranje uzima osobne iskaznice najstarijih glagoljskih spomenika (*An overview of the oldest Glagolitic monuments*, 321–372), nastalih u 10. i 11./12. stoljeću. Čitatelju neće promaknuti definicija i sastav kanona staroslavenskih spisa (*Old Church Slavonic canon*), tradicijom utvrđena, ali i naknadno revidirana kronologija spomenika, poglavito *Kijevskih listića* (*Kiev Missal*), kao ni činjenica da se donosi pregled nekih redakcijskih spomenika koji se ne mogu uvrstiti u tradicionalno zacrtani kanon (npr. *Praški listići – Fragmenta Pragensia*, *Ohridsko evanđelje – Ohrid Gospel*), dok naši redakcijski spomenici, ma koliko stari bili, ovim poglavljem ipak nisu zahvaćeni jer pripadaju budućem, drugom svesku Žagarove paleografije. Treba odmah reći da ovdje zasvjedočeni opisi spomenika nisu izbjegli osjetljiva (ponekad još uvijek otvorena) pitanja nacionalnofiloloških opredjeljenja. Uz već spomenute rukopise, poglavlje donosi konkretan opis *Zografskoga* (*Codex Zographensis*), *Marijinskoga* (*Codex Marianus*) i *Assemanijeva evanđelja* (*Codex Assemanius*), *Sinajskoga psaltira i euhologija* (*Psalterium Sinaiticum*, *Euchologium Sinaiticum*), *Sinajskoga službenika* (*Fragmentum Liturgiarii Sinaiticum*), *Sinajskoga fragmenta evanđelja* (*Sinaitic Glagolitic Sacramentary Fragments*) i *Sinajskoga misala* (*Sinai Missal*), te *Kločeva glagoljaša* (*Glagolita Clozianus*), *Grigorovičeva lista* (*Leaf of Grigorovich*), *Rilskih listića* (*Rila Glagolitic Folia*), *Psaltira Dimitrija Oltarnika* (*Psalterium Demetrii Sinaitici*, posebno opsežno), *Sinajskoga menologija* (*Menaion Sinaiticum*), *Bojanskoga palimpsesta* (*Boyana Palimpsest*), *Sanktpeterburškoga* ili *Luntova oktoiha* (*Lunt Palimpsest*, *St. Petersburg Octoechos*). Taj od kanonskoga širi popis i opis najstarijih spomenika glagoljske pismenosti svakako je u vezi s primarnim paleografskim (grafetičko-grafematičkim), a ne užim jezikoslovnim (jezičnim) kriterijima. Na samom kraju zaboravljeni nisu ni najstariji ćirilski kodeksi – *Savina knjiga* (*Sava's Book*), *Suprasalski zbornik* (*Codex Suprasliensis*), *Vatikanski palimpsest* (*Bulgarian Vatican Palimpsest*), *Eninski apostol* (*Enina Apostle*), *Hilandarski listići* (*Hilandar Folia*), *Zografski listići* (*Zograf Leaves*), *Listići Undoljskoga* (*Undolsky Fragments*), *Hilferdingov listić* (*Hilferding Fragments*).

Upravo su maločas spomenuta paleografska načela u pristupu najstarijim glagoljičnim tekstovima temom šesnaestoga knjižnog poglavlja (*Palaographic starting points in the approach to the oldest Glagolitic texts*,

373–432). Budući da suvremeni paleografski pristup ne promatra samo pismo nego i pisanje (*not only script, but writing as well*), razine pismovnoga opisa zasigurno su složenije negoli su nekada bile, a razlikuju se i po važnosti – naglašava autor. Suvremena optika nalaže razmatranje linijskoga ustroja (*linear organisation*) osnovnim okvirom za provođenje pismovnih (pa i obličnih slovnih) promjena, stoga je toj veličini grafetičkoga (ili čak *predgrafetičkoga*) opisa posvećeno prvo potpoglavlje ovoga dijela knjige. Ondje doznajemo kako valja razlikovati jednolinijski od dvolinijskoga (uncijalnoga, majuskulnoga) rasporeda pisanja te četverolinijski (minuskulni i brzopisni) koncept pisanja. I dok se obla glagoljica vezuje za grčki (dvolinijski) majuskulni model pisanja (*Greek majuscule model*), oblikovanje hrvatske uglate glagoljice (*angular type*) u 13. st. dugujemo prilagodbi četverolinijskom ustroju (*four-line system*) kojim se stvara nova pravokutna slovna shema (modul) glagoljskoga pisma (*new, square letter schema / module*). Zanimljivo nije ni kritički osvrt na, nekim znanstvenicima zagovaran, petolinijski ustroj prvotne glagoljice (*a five-line system*). O linijskom ustroju nadalje ovisi prilično popularna jedinica opisa tradicionalne paleografije, poznata pod nazivom *duktus* (*ductus*): kao redosljed i smjer pisanja linija, usklađen s koordinacijom slova unutar odabranoga linijskog ustroja. Grafetičke jedinice tekstualnoga opisa u užem smislu najzad su predočene filtrom važnosti za razvoj glagoljice, pa čitamo o načelu kontinuiranoga pisanja i njegovu narušavanju (*Scriptura continua and its decline*), punktuaciji (*Punctuation*) kao sintaktički utemeljenoj praksi, za razliku od interpunkcije, te stupnju njezine istraženosti u prethodnim paleografijama (Geitlerovoj, Jagićevoj i drugima), funkcijama velikih slova (*Capital letters*) i ligatura (*Ligatures*), koje u hrvatskoglagoljskim ustavnim tekstovima doživljuju pravu eksploziju, pa tipovima kraćenja riječi – kontrakcijama (*Contractions*) i suspenzijama – s natpisivanjem (*Suspension with superscriptions*).

Sedamnaesto poglavlje – *Examples of the palaeographic characteristics of the oldest Glagolitic texts* (433–472) – upoznaje nas s primjerima paleografskih osobina u najstarijim glagoljskim tekstovima koji su, upravo prema njima, organizirani u prepoznatljive pismovne komplekse: stariji bugarsko-makedonski krug, mlađi makedonski te češko-moravski. Iscrpna grafetička analiza stoga je provedena na reprezentativnim spomenicima, poput *Zografskoga* i *Marijinskoga evanđelja*, *Sinajskoga psaltira*, *Kločeva glagoljaša*, *Assemanijeva evanđelistara*, *Kijevskih* i *Praških listića* te *Ohridskoga evanđelja*. Analizirano je k tomu i pismo glagoljskih abecedarija jer i oni nose svojevrsnu – premda ograničenu – težinu u paleografskom opisivanju (*Abecedaria unquestionably carry weight in palaeographic descriptions, however to a limited extent*, 456), odnosno najstarijega slavenskoga epigrafskog materijala – komu pripadaju zemljopisno različito raspoređeni grafiti i natpisi.

Gdje leže zamke paleografskoga izučavanja epigrafskoga materijala, a gdje eventualne pouzdane prednosti, također je naznačeno – i to prije negoli su u razmatranje uzeti takovi zapisi s prostora Bugarske, Makedonije i Hrvatske, ali i Rumunjske, Srbije, Ukrajine, Rusije... Spominjemo osvrtnje na *Prvi*, *Drugi* i *Treći preslavski grafit*, pa na zapise iz sela Basarab, Krepča, Ravna, tj. na amulete iz područja Krdžali te iz Haskova. Slijedi analiza makedonskih nalaza – primjerice grafita iz manastira sv. Nauma na Ohridskom jezeru. Svi oni pokazuju glagoljsko-ćirilski suživot, pismovno prepletanje vidljivo i u najstarijoj hrvatskoj epigrafici (11 i 12. st.). Najsjeverniji glagoljski epigrafi – iz Novogorda i Kijeva – također su predstavljeni, a zanemarenom nije ni sprska glagoljska epigrafika, s ušća rijeke Pesače u Dunav, pa zapadno od Zajčara, te s krčaga u okviru utvrde na brdu Čečan. Bogata hrvatskoglagoljska epigrafika, smještena u kontekst danas bolje istražene južnoslavenske, bit će predmetom zanimanja drugoga sveska Žagarove paleografije.

Osamnaesto poglavlje – *Basic graphomorphological changes in Glagolitic letters*, 473–500 – ujedno je posljednje sadržajima diferencirano poglavlje unutar motrene knjige, što se zaista može držati simboličnim jer je nekada najvažnija tema tradicionalne paleografije – grafomorfologija slova – sada prometnuta u posljednju i razmjerno neveliku jedinicu knjige o pismu i pisanju. Dvanaest pretežno kanonskih staroslavenskih tekstova poslužili su kao polazište za opisivanje morfologije svakoga glagoljskog slova – od *aza* do *ižice*, a pokazali su i koje su manjkavosti motrenja morfoloških slovnih razlika u procjeni starine spomenika. Budući da ti spomenici pripadaju različitim pismovnim kompleksima, makedonsko-balkanskom (npr. *Ma*), tj. zapadnom slavenskom (npr. *Ki* i *Pra*), nije moguće utvrditi njihovu pravocrtnu kronologiju, vezanu za jedan razvojni niz. Raznolikost slovnih oblika stoga govori i o slaboj povezanosti tih pismovnih kompleksa, njihovoj različitoj dinamici odnosa s latiničnim i ćirilničnim pismom itd.

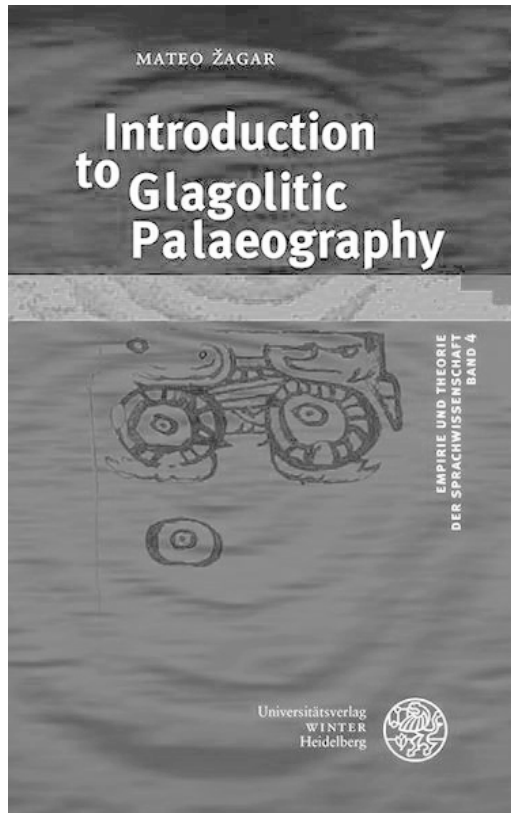
Zaključna riječ smještena je u devetnaesto poglavlje knjige (*Conclusion*, 501–503), za kojim dolazi popis literature (*Literature*, 505–532), pa imensko kazalo (*Index of names*, 533–542) – kao novina engleskoga izdanja u odnosu na hrvatsko.

Inovativna pa i prekretna u svojim teorijsko-praktičnim razradama glagoljskoga (ali i ćirilskoga) *pisma* i *pisanja*, Žagarova paleografija zaista je *osvjetlala obraz* suvremene hrvatske filološke / jezikoslovne znanosti, posebice njezin paleoslavistički i poredbenoslavistički odvjetak. Zaslužila je stoga ovo *svegovoreće* englesko-njemačko izdanje, kojim se obraća – onako kako je autor i zamišljao – čitavom slavensko-slavističkom svijetu i zajednici različito profiliranih paleografa, ne nužno usmjerenih samo na istraživanje srednjovjekovnih slavenskih azbuka. Našu *pažnju* i *čežnju* najzad podgrijava zaključ-

nom riječju dano obećanje sastavljanja drugoga sveska – u cijelosti posvećenoga hrvatskoj glagoljici, tj. uporabi različitih inačica toga pisma u hrvatskim zemljama, sve do 20. stoljeća. Obzoru tako zamišljene analize privede će se i tiskani (novovjekovni) materijal, što me – kao istraživačicu usmjerenu na noviju povijest hrvatskoga glagolizma, pa i hrvatskoglagoljski liturgijski *zadnjeticak* (*Parčičev misal*, 1893., 1896., 1905.) – osobito veseli.

Mentoru – profesoru Žagaru najzad iskazujem iskreno poštovanje i divljenje, kako zbog važnih filoloških poslova koje je – poput ovoga – priveo svome kraju tako i zbog onih koji se još uvijek *po glavi vrzmaju* ili su u nastajanju, a koji će nas – besumnje – obilato nagraditi i zadužiti.

Dano u Osijeku i Vinkovcima 29. ožujka 2022., na *dan* kada je u Lyonu 1248. godine *dano* pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu, kojim mu se dopušta bogoslužje na crkvenoslavenskom jeziku, iz knjiga sročениh *glagoljicom*.

Slika 1. Naslovnica engleske glagoljske paleografije Matea Žagara (2021)

Stručni rad

UDK 811.163.2(091)

Draško DOŠLJAK (Berane)

Filološki fakultet UCG – Nikšić

drasko.d@t-com.me

VRIJEDAN DOPRINOS PROUČAVANJU JEZIKOSLOVNE BUGARISTIKE

(Sprachwissenschaftliche Perspektiven der Bulgaristik, ur.

Martin Henzelmann, Standpunkte – Innovationen –

Herausforderungen, Slawistik, Band 8, Frank & Timme, Berlin, 2020)

Ovaj zbornik radova posvećen je bugarskim studijama i odaje zasluge marburškom profesoru, balkanologu i zasluženom slavisti Helmutu Šaleru. Izdavač i urednik knjige je njemački slavista Martin Henzelman koji se prvenstveno bavi naučnim istraživanjima bugarskoga, srpskoga i crnogorskoga jezika. Zbornik sadrži ukupno 342 stranice, zatim čestitke, četiri glavne teme i na kraju spisak autora dat azbučnim redom.

Prvi tematski kompleks povezan je s bugarskom jezikom u prošlosti i danas. U njemu se autori prije svega bave pitanjima frazeologije i kompjuterskog prevođenja. Stefka Georgijeva i Svjetlana Šuležkova kontrastivno dokumentuju zanimljive inovacije koje su se razvile, na primjer u bugarskom i ruskom jeziku. Posebno je period nakon političkih promjena 1990-ih proizveo mnoštvo inovacija koje dokazuju integraciju oba jezika u opšteevropski kontekst. U nastavku je dat rad Donalda Dajera o proučavanju automatskih programa za prijevod, koji se sada mogu besplatno koristiti na internetu. Istražuje se zašto su neke strukture u prijevodima tačne, a druge nijesu. Iz ovom poglavlju zbornika ne samo da je razvidno kako se savremeni bugarski jezik razvija, već se informišemo i o uporednim lingvističkim perspektivama o aktuelnim problemima.

Sljedeći segment fokusiran je na teme etimologije, kulturnog transfera i jezičkog kontakta. Već iz ovog podnaslova vidimo da se u knjizi široko proučava bugaristika. U njemu, balkanolog Tede Kal predstavlja istorijsku studiju o transferu znanja i kulture u Otomanskoj Bugarskoj. On osvjetljava kontakte između Bugara, Sefarda i Turaka i pokazuje dijahronijsku dinamiku koja iz toga proističe u Bugarskoj. Slijedi veoma obiman prilog Aleksisa Manastera

Ramera, koji kao istoričar jezika na zanimljiv, ali i provokativan način otvara novi pogled na neka kontroverzna etimološka pitanja. Turkolog Zoja Barbo-lova detaljno klasifikuje i analizira kako je osmansko-turska pozajmljena lek-sika prilagođena bugarskom jeziku. Njezina klasifikacija obuhvata sve glavne strukturne i leksikološke kategorije. Nakon toga, urednik Martin Hencelman dokumentuje kako su hibridnost i elementi pozajmice integrisani u bugarski jezik. Perspektiva se u tom članku kreće od turcizama do najnovije termino-loške inovacije u Evropskoj uniji. Konačno, ovo poglavlje pokazuje kako su na jezičke i kulturne interakcije između bugarskoga jezika i kulture uticali strani elementi. Na razumljiv i jasan način objašnjeno je koje efekte ispitivani procesi imaju na savremeni bugarski standardni jezik.

U centru narednoga tematskoga bloka nalazi se banatski bugarski je-zik, varijetet koji se govori u Banatu u Rumuniji i Srbiji, i u kome se razvila sopstvena književna norma. Međutim, ova norma funkcioniše samo u vrlo ograničenoj mjeri, pa i ne u svim oblastima. Tu, Marinela Mladenova opisuje kako je ova mala grupa banatskih Bugara uspjela da razvije svoju književnu tradiciju. Nakon toga slijedi rad Klause Štajnkea, koji ne samo da daje nešto drugačiji pogled na ovu grupu, već daje i prognozu za perspektive i razvoj njihovog jezičkog varijeteta. Dodatna vrijednost ovoga odjeljka knjige je nesumnjivo to što su oba autoraiskusni stručnjaci u oblasti banatskoga bugar-skoga jezika i sa čitaocem dijele i neka dragocjena iskustva iz sopstvenoga terenskoga istraživanja.

Naredno poglavlje osvjetljava bugarski jezik u Besarabiji. Ovđe je fo-kus na ukrajinskoj strani toga izuzetno zanimljivoga istorijskoga prostora. Is-početka, Ivan Ilijev daje utemeljeni pregled dijalekata u selima Loštinovka i Suvorovo. Lingvističke osobitosti se analiziraju na pozadini bugarskoga nase-ljavanja Besarabije. Posljednji prilog Valentine Kolesnik takođe je posvećen razvoju i šarolikosti različitih bugarskih dijalekata u Besarabiji. Pored oso-benosti koje karakterišu ove dijalekte, pominju se i dio kulturnog nasljeđe. Ovaj dio knjige donosi mnogo detalja o krajnjem jugozapadu Ukrajine i o dijalekatskoj rasprostranjenosti lokalnoga bugarskoga stanovništva.

Posljednji dio knjige čine informacije o autorima, što korisnike knjige obavještava o naučnim oblastima kojima se autori bave, kao i o njihovim me-đunarodnim ekspertizama.

Ovakav zbornik radova dragocjen je doprinos jezikoslovnoj bugaristi-ci. Razmatraju se važne teme koje se mogu prepoznati za mnoge jezike na našim prostorima, kao što su raznolikost varijeteta, problemi standardizacije, opisivanje podvarijeteta, intenzivan jezički i kulturni kontakt s tursko-musli-manskim okruženjem, kontrastivne analize i emigracija. Prednosti publikacije nalaze se u velikoj stručnosti i argumentovanosti s kojom su napisani radovi,

te u tretiranju složenih pitanja koja stoje u tradiciji bugaristike, ali i klasične balkanologije i slavistike. S obzirom na to ova se knjiga preporučuje naučnom kadru koji se bavi južnoslavističkim temama.

Stručni rad

UDK 378.244:001.81

Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА (Тетово)

Универзитет на Југоисточна Европа – Тетово

b.zdravkovska@seeu.edu.mk

**ВО НАСОКА НА СИСТЕМАТСКО
СООЧУВАЊЕ СО ПРЕДИЗВИЦИТЕ НА
МЕТОДОЛОГИЈАТА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО**

(Suada A. Džogović, Metodologija istraživanja i pisanja
diplomskih radova, Utilis, Prizren, 2022)

Книгата „Методологија на истражувањето и на пишувањето дипломски трудови“ на универзитетската професорка д-р Суада Џоговиќ излезе од печат во текот на 2022 година и за кратко време стана особено популарна не само на Косово, туку и пошироко на целиот Балкан бидејќи преку неа е осигуран клучниот императив во однос на методологијата на истражувањето. Уредник е еминентниот професор Вехби Мифтари, а како рецензенти, освен мене, се потпишани и угледните професори, д-р Хасан Јашари и д-р Ведат Бајрами.

Џоговиќ работи како професорка на Универзитетот „Хаџи Зека“ во Пеќ. Во научните кругови особено е позната по своите импозантни истражувачки капацитети, по широкиот дијапазон на сознанија и по богатото емпириско и теоретско знаење. Авторка е на сериозни научни трудови кои се основа и поттик за многу истражувања, честопати цитирани и дискутирани на многу научни собири. Монументалниот обем на нејзините сознанија најдобро се отсликува во едноставноста на изразот. Особено силен впечаток остава со својата елоквентност, а своите научноистражувачки резултати и сознанија ги изложува на строго дефиниран и аргументиран начин.

Последното нејзино пообемно дело е и предмет на овој приказ. Насловено е „Методологија на истражувањето и на пишувањето дипломски трудови“. И покрај тоа што прашањето за методологијата на пишување академски трудови никогаш не било поактуелно, а за тоа потврда се многубројните публикации на оваа тема, академски грандиозниот дискурс на проф. Џоговиќ е она што ја изделува од многумина други автори, поставувајќи ја на пиедесталот.

Предавањата, сериозните истражувања и нејзината восхитувачка посветеност на работата осигуруваат целокупната проблематика на оваа тема, преку современ пристап, да биде изложена на 240 страници. Она што фасцинира уште од самиот почеток е начинот на структурирање на трудот, претставен во содржината на почетокот на книгата. Имајќи ја предвид комплексноста на истражувањето, авторката преку исклучително сериозен пристап, атомистички ја претставува конкретната тема во осум одделни дела и притоа дава значаен конструктивен придонес не само за оние кои стекнуваат сознанија за методологијата на истражувањето и на пишувањето дипломскиот труд туку и за оние кои предаваат за тоа. Пишувањето на дипломскиот труд е важен дел од процесот на учење кога од студентите се очекува да покажат одреден степен на самостојност, вештини за критичко размислување, дигитални вештини, комуникациски вештини, а секако и одреден степен на одговорност. Поради тоа, како што нагласува и авторката Џоговиќ во Предговорот, „темелна задача на оваа книга е да ги разјасни, да ги дефинира и детално да ги разработи принципите и методите на изработката на завршниот труд и да даде насоки и упатства за спроведување на тој процес“.

Книгата започнува со **ВОВЕДНИ ОПРЕДЕЛУВАЊА – ПРИРОДА И МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕТО** каде што и самата авторка наведува дека „истражувачкото и научното спознавање му овозможува на човекот стекнување вистински знаења“. Токму фразата „стекнување вистински знаења“ е она што е главна одлика на ова дело.

По воведните определувања следува првиот дел насловен **ДИПЛОМСКИ ТРУД: ПОДГОТОВКА, ПРЕБАРУВАЊЕ, ДЕФИНИРАЊЕ**. Имајќи предвид дека секој циклус на студии бара изработка на завршен труд, веќе со првиот дел се нагласува важноста на оваа книга. Авторката одделно се задржува на изборот на областа и на темата, истражувањето и изборот на изворот на информациите и на користењето на литературата. Притоа таа на многу суптилен и на едноставен начин особено значење дава на развојот на вештините за критичкото размислување. Покрај дигиталните вештини, критичкото размислување е на врвот на основните компетенции што ги бараат работодавците бидејќи тие се неопходни за разбирање на предизвиците, истражување на можностите и за донесување добри одлуки во нова конкурентна средина.

ЕЛЕМЕНТИ НА ТРУДОТ е насловот на вториот дел. Во него авторката исклучително темелно се посветува на сите составни делови на дипломскиот труд, односно: корица, насловна страница, апстракт и клучни зборови, содржина, воведно поглавје, задачи: според методите, обработка на темата и истражување, краток преглед на методите,

собирање податоци, анализа на податоците, заклучни согледувања и литература.

Имајќи предвид дека техничкото обликување особено е важно за првиот впечаток во однос на трудот, авторката izdelува посебен дел. Станува збор за третиот дел БЕЛЕШКИ ЗА ТЕХНИЧКИТЕ ЕЛЕМЕНТИ НА ТРУДОТ. Во него проф. Џоговиќ дава објаснување и за стиловите на пишување текст и за стиловите за набројување. По одделните целини за изразите, кодовите и формулите; странските зборови и нагласувањето во рамките на текстот; посебните прилози на дипломскиот труд (ЦД, ДВД), финализирање на трудот и предавање, авторката го завршува овој дел со одбраната на дипломскиот труд како финална фаза од целиот процес.

Во четвртиот дел, УПАТСТВО ЗА ЦИТИРАЊЕ, авторката го обработува особено важното прашање кое е поврзано со различните начини на наведување на користените извори. За попрегледен приказ, авторката наведува примери за сите поважни стилови на цитирање, односно АПА (APA) и харвардскиот стил, а одделно место се посветува и на нумеричките стилови на цитирање и на наведување референци, т.е. ванкуверски стил и стилот IEEE (IEEE), оксфордски стил, чикашки стил и МЛА (MLA).

Авторката посебен дел посветува на јазичното и на стилското обликување на текстот. Во петтиот дел, ЈАЗИКОТ И СТИЛОТ, таа освен на научниот стил на пишување, се задржува и на стилските јазични грешки, имајќи предвид дека за експертите еден од клучните елементи за добро писмено изразување е правилната употреба на јазикот.

Современоста на учебникот на д-р Џоговиќ меѓу другото се огледа и во вклученоста на шестиот дел во овој значаен труд. Имено, таа izdelува посебен дел НАУЧНА ЕТИКА – КУЛТУРНИ ПИШУВАЊА при што се дава особено значење на чесноста и на интегритетот во сите фази на пишувањето. Овој етички систем ја води и ја насочува науката, почнувајќи од собирањето на истражувачките податоци, па сè до нивното објавување.

Освен критичкото размислување, дигиталните вештини се izdelуваат како клучни во однос на успешноста на професионалната кариера. Во таа насока проф. Џоговиќ во седмиот дел дава објаснување на една исклучително корисна алатка, а тоа е ЗОТЕРО (ZOTERO). Станува збор за софтверско решение, односно иновативна програма чија основна намена е уредување, преземање и управување со библиографски белешки. Програмата е замислена како поддршка и помош при организирањето, изборот, барањето референци, па постојано се усовршува и се приспособува на потребите на корисниците. Авторката многу прегледно, преку

слики ја објаснува постапката за користење на оваа дигитална алатка која е од големо значење за идните истражувачи.

ПРИЛОЗИ е насловот на последниот дел и со него се заокружува целокупноста на трудот. Теоретските објаснувања авторката ги визуализира во овој дел преку шематски приказ на насловната страница, преку примери за дипломски труд и за апстракт.

Беспрекорно акрибично и детално, во рамките на оваа книга систематски се проучуваат современите димензии поврзани со истражувањето и со пишувањето дипломски трудови. Прегледно е организирана, а тоа ја прави задолжителна литература во подрачјето на методологијата на истражувањето, па се препорачува на сите оние кои сакаат да ги стекнат потребните знаења и практичните насоки во сите облици и фази на истражувањето. Притоа, ним им е обезбеден солиден материјал во согласност со поставените академски стандарди

Преку оваа вредна публикација авторката, проф. д-р Суада Џоговиќ, повторно се позиционира меѓу водечките експерти во областа на научното пишување и методологијата на истражувањето.

Stručni rad

UDK 821.163.4.09-1

Borislav JOVANOVIĆ (Mojkovac)

tiodor.j@t-com.me

LIBROSKOPIJA: ZBIRKA POEZIJE *DEVEDESET DEVETI JE OBOŽAVAO MASLAČAK* SLOBODANA VUKANOVIĆA

Tamna ogledala transhumanizma

Oneobičavanje već uobičajenog kao jednog od imperativa umjetnosti uopšte, te autorskog odnosa između pojave i njene predstave, kod Slobodana Vukanovića je izdignuto na koji kvadrat više. Između ostalog, to se ogleda i u naslovljavanju svojih pjesama, ili, ciklusa, stihovima iz dotične ili noseće pjesme. Ili pak, kao u slučaju ove zbirke – jedan stih je stavljan u naslov knjige dajući do znanja kako je maslačak kao svojevrsni simbol prirodnog stanja svijeta izgubio svoju konkurentnost u ovom dekartovski rečeno najljepšem od najljepših svjetova. Isti je slučaj i sa završnom pjesmom, ciklusom, nazvanom *Kako su na Times Square vodili ljubav Grigorije i Amalija Jezersky*. Podsjećamo i na nazive nekih dosadašnjih zbirki pjesama: *Zvezdano perje*, *Snimci kasete brodskog dnevnika*, *Svemirska seoba Montenegro*, *Krilate ribe nose Zlatoustog Jermonaha*, *Nećeš mi vjerovati*, *Amalija je postala vjeternjača*, *Djevojčica sa glavom pomorandže*. Ali nije sve, svakako, u naslovima (oni su samo markacije jedne poetske individualnosti), već u onom što već na prvi pogled jednu poetiku čini dekonstrukcijom konvencionalnog.

Antikanonizam

Ovom zbirkom pjesama Slobodan Vukanović, svakako, dopisuje još „čudnije“ svoje prethodne zbirke pjesama čuvajući dosljedno, ali ne i kanonski, svoj poetski svijet započet prije pedesetak godina. Kažemo ne i kanonski jer je njegova poezija još od prvih stihova bila antikanonska u svakom pogledu. Ta razbarušena energija i forma poetskog sama po sebi nosila je i nosi dugotrajnu subverzivnost. Poezija koju je uzeo kao znak sopstvenog rukopisa je bila više za 21. nego za 20. vijek. Strastvenom ekstravagancijom i ironijom sve je to tranžirano slobodnim disanjem poetskog bića. Mobilnošću jezičke fantastike, ili nadrealnošću visprenog jezičkog poigravanja. Poigravanja u kontekstu poetike *Homo ludens*, odnosno istoimene knjige Johana Huizinga

napisane prije skoro sto godina. Tamo se o autorskoj poziciji kaže: „*Preostalo mi je ili pisati sada, ili ne pisati uopšte. Pišite o onom što vam leži na srcu. Dakle, napisao sam...*“

Podsticaj za bjekstvo od tradicionalizma Vukanoviću je prije svega dao susret sa signalizmom kao novorođenim poetskim sistemom koji je, kada se pojavio šezdesetih godina prošlog vijeka, bio škrto prihvaćen ne samo u jugoslovenskoj književnosti. Na signalističku inovativnost, koja je bila multiumjetničkog i multimedijalnog koncepta i drugačijih strukturnih obilježja, gledalo se kao na eksperiment. A imao je, u stvari, radikalnu, tragalačku, poetsku misiju. Danas već postoje svjetske antologije signalizma i njegovih autora.

Ovaj svojevrsni književni eskuzivitet sa šarolikom disperzijom znakova poslužio je Vukanoviću kao mladom pjesniku više kao saznanje da iza tekuće poezije ima i neke koja može biti disidentska, ali i povod za preskakanje ustaljenih izražajnih prepreka, nego kao sopstveni poetski *modus operandi*. Opirao se onome što je bilo u fokusu svog vremena tražeći neko drugo pjesničko vidikovlje. Neki drugi poetski klik, makar u tom trenutku to bilo i marginalizovano kao što i jeste bio. U tom njegovom pohodu na svijet neustaljene poezije ušao je odlučno misleći, prije svega, na budućnost poezije i suštinu njene modernosti i vječitog otkrivanja neotkrivenog.

Hermetizam

Razumljivost ili nerazumljivost teksta, lakoća ili teškoća čitanja stihova nije ga pokolebala. Dao je prednost hermetizmu, odnosno, onoj vrsti teksta koji će imati dovoljno prostora za kompleksnije tumačenje. I, ne samo jedan ključ za otvaranje njegove unutrašnje razjedinjenosti i sjedinjenosti. Bilo je to priklanjanje ne zatvorenom i nečitkom pismu, već upravo otvorenom tekstu kao zaštitnom znaku moderne literature. Ili, gadamerovski rečeno, hermeneutičkoj refleksiji koja je bezuslovo usmjerena na otkrivanje složene semantike kroz sondiranje tekstualne enigme.

Hermetizam i hermeneutika su antipodi dogmatizmu i nikad dovoljno iskorijenjenom utilitarizmu i oktroisanoj recepciji svijeta. Jer kroz formu otvorenog, odnosno semantički i estetski višedimenzioniranog teksta dolazi se do književnih opcija koje imaju svoju fluidnu i operativnu strukturu. Odbojnost prema hermetizmu izraza je recidiva ne tradicije, već tradicionalizma. Tako je bilo od simbolizma preko elitizma, nadrealizma, do postmodernih račvanja. Ništa nije moguće kao ono što se može dešavati u jeziku i u njegovim solilokvijalnim kristalizacijama. Tu se dešavaju oni poetski idiomi koji tekstu daju beskonačno proširivanje svijeta.

Upravo na ovaj, hermetizovani način se može promišljati i o najbitnijim pitanjima savremene egzistencije – kao što je u zbirci *Devedeset deveti je obožavao maslačak* Slobodana Vukanovića. A riječ je o zbirci poezije, koja na esteizovan i ekspresivan, fantazmagoričan način govori o transhumanizaciji. O gubljenju čovjeka kao čovjekolikog bića, mašinizaciji i digitalizaciji njegove duše. O postljudskom biću.

Antičovjek

U istoimenoj pjesmi nalaze se i stihovi: *Sada smo iste širine / iste visine / isti broj cipela / isti broj očiju / iste su nam usne / iste dužine prsti / isti nos / ista boja kose / isti su nam zubi jezik uši / isti nam je broj gaćica, grudnjaka... Hoću da budem Robot / Hoću da budem Nano Ruža / U digitalnom Dvorcu Pete Dimenzije... Nauka je Bog / Kako će se zvati Čovjek?* U pjesmi *Riječi su Hamlet* Vukanović kaže: *Kad bi se moglo, Najljepše je biti rijeka, i biti zvijezda. Riječi su kao Hamlet / stalno ponavljaju „Biti ili ne biti“ ...* Već spomenuta pjesma o vođenju ljubavi na Tajms skveru počinje ovom strofom: *Na Times Square deveti Nivo sto sedamdeset i tri metra / Ljubavnici izvode figure veneris / Položaje 17, 23, 64, 78 / Sto šezdeset jedan metar / Noge kao leptiri otvaraju se / Zatvaraju se... Tinejdžeri pamte položaje / Uzdišu devedesetogodišnjaci / Studentkinja iz Tokija „lovi“ položaje mobilnim / Kaže prijatelju / „Obožavam lude strastvene homoide“...*

Nije Vukanović pisac naučne fantastike kako se to ponekad kaže. On je pisac stvarnosne fantastike čiji smo svakodnevni pacijenti, asimilovani svjesno ili nesvjesno. Participijenti u onom što je žrtvovanje duhovnosti zarad pretvaranja našeg bića u automatizovano, otuđeno, tehnološko – virtuelnim zarobljeno stvorenje.

Zbirka *Devedeset deveti je obožavao maslačak* ima pet ciklusa: *Hoću da budem Nano ruža u digitalnom dvorcu pete dimenzije, ili, kako se zvati čovjek?; Bijeli valcer u Podgorici; Imali su okean, sad traže kap; Gubitnik stvarnosti; Opomene gospodina trijeznog.*

Slobodan Vukanović, zapravo, nije nikad pisao onako kako su pisali drugi još od svog pjesničkog inicijuma šezdesetih godina prošlog vijeka. Avangardno, makar, u datom trenutku bilo i autistično je bio njegov pozivni poetski zov. Bio je i ostao nekako po strani od samog početka, ali na pravoj strani poezije. To što mu književna kritika nije bila mnogo naklonjena, njegova je prednost.

Stručni rad

UDK 821:163.4.09-1

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

MIKROKOSMIČKI SVIJET SIMBOLA U POEZIJI DANILA LOMPARA

*Jedan sam od rijetkih
koji znaju da nisu
dugog vijeka...
Za mene je ljubav
i poezija
ista rijeka.
Vjerujem u Čovjeka
koji od čitanja –
samoće
mač mudrosti kuje,
a ljude usrećuje
jer gnijev nam
patnju produbljuje...*

*„Šekspirov predsmrtni monolog“,
Danilo Lompar*

Danas široko shvaćen pojam *savremene poezije*, koliko god se ona opirala svakom definisanju, određuju nasljeđe i tradicija, ali i svijest, kultura i idejna opredjeljenja nove generacije. Ta pjesnička generacija, u koju spada i crnogorski pjesnik Danilo Lompar, u književnosti nalazi mogućnost izricanja sebe i vlastitih estetskih ideala, često pobunom i nepristajanjem na postojeće, odbacivanjem naslijeđenog i težnjom ka radikalnom zaokretu.

Zato je savremena poezija po svojoj prirodi nejedinstvena, jer je sačinjena od različitih poetskih orijentacija, ali i pjesničkih individua. Ona je avangardna, u znaku borbi za inovantne oblike, eksperimentalna istraživanja, za nov umjetnički duh i način izražavanja, originalnost i novitete, pri čemu dolazi do negacije prethodnih poetika i književnih struja, ali i do njihovog međusobnog ukrštanja.

Danilo Lompar rođen je 1978. godine na Cetinju. Objavljivao je poeziju u mnogim časopisima, a najznačajniji su *Ars (časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja)*, kao i časopisi *Quest* i *Fokalizator*. Predstavljen je svojom biografijom, pjesmama i recenzijama kritičara na internet sajtovima „Ars Poetica“ i „Diogen“, *Pro Kultura Magazin* (i na engleskom jeziku) kao i u Diogenovom časopisu *Godišnjaku*. Zastupljen je u izboru savremene poezije u Crnoj Gori („Fluid“ Juventas – Plima 2006) s još devet mladih pjesnika i izboru savremene poezije devedesetih – Bibliion, CDNK, Podgorica, 2006). Objavljen mu je i CD poezije „Dok sanjah o tebi Ana Marija“ (Montenegrin Universal Theatre – Podgorica, 2007). Četrnaest pjesama, od kojih je većina prevedena u slovenačkom časopisu *Dialogi*, izabrane su iz gotovo svih njegovih knjiga, u interpretaciji crnogorskog glumca Slobodana Marunovića i muzičke pratnje poznatih crnogorskih muzičara (profesora gitare) Srđana Bulatovića i Darka Nikčevića.

Učesnik je značajnih festivala poezije. Zastupljen je u knjizi na engleskom jeziku s učesnicima iz devetnaest zemalja Internacionalnog festivala poezije u Sarajevu u izdanju magazina *Diogen pro kultur* i *Sarajevske zime* 2012. Živi u Podgorici. Član je Crnogorskog PEN Centra, Crnogorskog društva nezavisnih književnika i Mediteranskog kulturnog centra Crne Gore.

Objavio je zbirke poezije: *Dukljanski dvori i anđeosko lice bogova* (1997), *Mistična tišina bitisanja* (1998), *Tragovi ruža* (1999), *Svjedočenje noći* (2000), *Dodir bezmjerja* (2001), *Umaknuti bezdanu* (izbor, 2003), *Biblijska tuga* (2004), *Tako su mislili pjesnici* (2006, drugo izdanje 2008), *Neizlječivost sanjara* (2008), *Rekvijem za trag* (2009), *Pjesme bunta* (2009), *Ritualni ljubavi* (2011), *Pobuna pjesmom – zaziv bistre duše* (2011), *Lavirinti vremena i biblioteke* (2013), *Plavo bezmjerje pobune* (2015), *Sumnjajući (s)tvoriše ljepotu* (2015), *Proviđenja* (2015), *Obasjani put* (2017), *Vanvremeni sjaj* (2017), *Poezija te ne dá* (2018), *Tišina razotkrivanja / Plamen opstanka* (2021), *Sasječeni u grijehu* (2022) i *Obnavljanje duše – Dragocjeni plod* (2023).

Lomparova 23. po redu zbirka poezije, izbor simbolično nazvan *Obnavljanje duše – Dragocjeni plod* (Cetinje, 2023), predstavlja otvoren lirski sistem, podložan raznovrsnim uticajima i promjenama koje donosi uzburkano i nepredvidljivo vrijeme i društvo u kojem živimo, ali i imamentna logika i unutrašnji impuls lirskog subjekta da stvori i osmisli vlastiti mikrokosmos. S ovakvim vidom poetskog izražavanja, kakav predstavljaju pjesme u ovom izboru: *Šekspirov predsmrtni monolog*, *Pjesnik sanja da svi žive pjesmu*, *Proviđenja*, *Hram vaznesenja*, *Tako su mislili pjesnici*, *Dodir bezmjerja*, *Lavirinti vremena i biblioteke*, *Dok čekasmo* itd., nastavlja se intelektualizacija crnogorske moderne poezije i njeno osmišljavanje u slobodnoj emociji, metafori i simbolu.

Modernost ove poetske zbirke u vizuelnom smislu približava nam i njena naslovnica, osmišljena na osnovu slike jednog od najpoznatijih savremenih crnogorskih slikara Dimitrija Popovića – „Magdalena“, koja je nastala putem kombinovane likovne tehnike.

Danilo Lompar, oslobođen svakog dogmatizma u stvaranju, pod uticajem francuskih i ruskih simbolista (Mallarmé, Valéry, Aleksandar Blok), ispoljava poklonički odnos prema simbolima koji pjesmu čine zatvorenijom, s tim što odbacuje idealizam i mistiku simbolističke poetike. Za njega simbol postaje oslonac pjevanja jer on posjeduje moć kondenzovanja stvarnosti u prostoru i vremenu u ono što je esencijalno. Poetiku neosimbolizma odlikuje osobenost kojom poezija postaje manje okrenuta ka spoljašnjem svijetu, a više usmjerena na unutrašnja psihološka stanja i duhovna dešavanja, izražavajući se putem metafora i simbola.

Neosimbolisti naglašavaju dimenziju trenutka i jedinstvo čovječanstva (Branko Miljković u srpskoj i Blažo Šćepanović u crnogorskoj književnosti). U neosimbolizmu možemo naići na sintezu realizma i modernizma, za šta nam kao primjer mogu poslužiti Lomparove pjesme u ovom izboru: *Poezija nikad neće umrijeti* (koju je posvetio B. Miljkoviću), *Opčinjenost imaginacijom*, *Jezik uzrok postojanja*, *Pozitivna apokalipsa*, *Biblijska tuga*, *Put u sjećanje*, *Primamljiva nedokučivost*, *Molitva ustrajavanja za buđenje Čovjeka* itd. Stihovi pjesme *Zaziv bistre duše* „bole“ od istinitosti:

Poezijo –
Čarolijo
više te niko ne čita
za pamet vezuju „prizemljenost“.

Meni se i noćas
među zvijezde skita
(s Tobom
ne priznajem usamljenost
i prolaznost).

Poezijo – čarolijo
strah me je zemlje
u kojoj narod za Tebe ne pita.

Kao moto date pjesme, Lompar se poslužio Miljkovićevim stihom: „Čovječe tajno, feniks je jedina istinska ptica“. Ono što ga takođe povezuje s poetikom Branka Miljkovića jeste tendencija ka mitskom i kulturi kojoj pje-

snik pripada da bi izrazio tamnu, ponornu stranu postojanja, koristeći zaumni, alegorični jezik koji možda nekad i sasvim ne razumijemo, ali ga zato odlično čujemo, način poetskog govora koji izražava nešto što se više osjeća i sluti, nego zna.

Takođe, Lomparov poetski stil blizak je signalizmu kao vidu avangardnog pjesništva, čiji je zagovornik jedan od najznačajnijih crnogorskih nadrealista i modernista, bjelopoljski književnik Risto Ratković. Ovaj jedinstveni oblik avangardnog pjesničkog stvaranja potiče od riječi *signum* – znak i časopisa *Signal* (1970). Porijeklo signalističke poezije treba tražiti još u ranim razdobljima, posebno u pjesništvu Gijoma Apolinera, koji od riječi, stihova i slogova pravi pjesme-crteže, objedinjujući tako verbalno (jezičko) i likovno. Ova poezija, najavangardnija od svih poetskih modela, nastala je iz suprotstavljanja tradicionalizmu, pobune protiv već istrošenog poslijeratnog avangardizma, iz otpora prema neosimbolizmu i namjere da se pjesnički poveže s egzaktnim naukama.

U Lomparovim pjesmama iz drugog dijela njegovog poetskog izbora: *Obnavljanje duše – Ostala bi samo bjelina da sve nije bilo tako nesavršeno, Nužnost iskaza, Ali Tebe neću pustiti, Sumnjajući stvoriše ljepotu, Znakovi, Umaknuti bezdanu, A ne mogu da ćutim* itd., možemo prepoznati glas tradicionalnog pjevanja, udružen s osobenim emotivnim glasom stvaraoaca koji želi da „razbije“ otuđenost poezije od čovjeka. Namjera lirskog subjekta je da bude rasprisan, duhovit, imaginativan, izrazito senzibilan i misaon.

U rjeđem broju slučajeva njegovo raspoloženje je deziluzionističko i depresivno, predstavljajući izraz nemoći ili prkosa, razočaranja zašto u svijetu koji ga okružuje ništa važno i presudno nije u stanju da promijeni. Jedna od najemocijalnije napisanih pjesama u ovoj knjizi zove se *Uzalud krik* i posvećena je uspomeni na tragično nastradalu djevojčicu koja je oteta, silovana i ubijena – Tijanu Jurić.

Današnja crnogorska poezija je u znaku heterogenosti; ona je i patriot-ska, i socijalna, i crnohumorna i intelektualna, fantastička i stvarnosna, sva u znaku nekog novog realizma, bliskog objektivnoj slici svijeta. U tom pogledu djeluje nam da je razlika između nekada strogo ustanovljenih književnih žanrova sve „tanja“ jer često u savremenoj literaturi nailazimo na poetizaciju proze, prozaizaciju poezije (koju sriječemo u poeziji Danila Lompara), a oba žanra „začinjena“ jakim dramskim elementima i efektima.

Osim pjesnika srpske avangardne i neosimbolističke poezije (Branko Miljković, Vasko Popa i Momčilo Nastasijević), primjećujemo i liniju zapadnoevropskog i američkog pjesništva, tj. oponašanja vladajućih trendova u tim pjesništvima, kojoj ona inklinira: Volt Vitmen, eseista i novinar, jedan od najuticajnijih američkih pjesnika, kojeg mnogi smatraju začetnikom slobod-

nog stiha u američkoj poeziji, Džek Keruak i kompletna bit generacija, Čarls Bukovski – američki pjesnik, pripovjedač i romansijer, koji se smatra jednim od najuticajnijih pisaca bitničke generacije (engl. *beat generation*), upamćen po svom eksplicitnom, sirovom, ponekad čak vulgarnom književnom izrazu. Od italijanskih pjesnika, po sažetosti i estetici Lomparu je najbliži Đuzepe Ungareti. Jedan od najpoznatijih grčkih pjesnika novije generacije Konstantin Kavafis takođe je na njegovo stvaralaštvo ostavio poseban utisak.

Od moralnog zakona kojim poetski izbor *Obnavljanje duše – Dragocjeni plod* „provijava“, veća je samo milost lirskog subjekta za Čovjeka, a njegov odnos prema Bogu, grijehu i često neveseloj stvarnosti može biti predmet zasebne studije.

ARHIVA

UDK 821.163.4.09Petrović Njegoš Petar II

Čedomir DRAŠKOVIĆ

**NJEGOŠ KAO „TRAGIČNI JUNAK KOSOVSKE MISLI“
U ODNOSU NA „POETIZOVANJE“ ISTORIJE I
NJENO SAVREMENO NASILJE***

Otkako su se prije stotinu šezdeset i sedam godina počela pojavljivati iz štampe prva Njegoševa djela, počeo je da se najavljuje i stvara, i do nevjerovatnih dimenzija nadgrađuje pjesnički, književni, humanistički i slobodarski fenomen toga autentičnog, melanholičnog, duhom i tijelom superiornoga „pustinjaka cetinjskog“ i crnogorskog, i posljednjega teokratskog vladara neobičnoga, romantičarski slavljena, čak i misterizovanoga „principata“ podlovcenskoga. To djelo je, još za života autora, postalo plemenita i ljekovita terapija protiv svake tuđinske, a naročito dugo nezaobilazne i nesnosne „jaro-sti turske“ i uopšte sile zavojevačke i neslobode potčinjenih. Ponavljani broj izdanja Njegoševih knjiga (u početku na jeziku maternjem, crnogorskome, a kasnije na njegovim novijim i razuđenim „književnim“ varijantama, pa jezicima južnoslovenskih i jugoslovenskih naroda, a potom, i uporedo, i na mnogim stranim jezicima), produkovao je i enormno veliki broj radova o Njegošu, što je kulminiralo i mnoštvom posebnih izdanja, odnosno monografskih publikacija o Njegošu i njegovu djelu – što daleko nadilazi mogućnost za pravljenje bilo kakvih analognih poređenja sa sličnim kreativnim subjektima i njihovim ostvarenjima na crnogorskoj, i znatno široj kulturnoj sceni. Njegoš je odavno postao najviši duhovni parametar za svoje uže, nacionalno podneblje, ali i jedan od najprizvanijih i najprestižnijih stvaralaca i za prostore znatno šire i srodne, srpske duhovne klime i njene kulture. Njegovo djelo predstavlja najsajjniju i najsnažniju duhovnu zraku crnogorsku – koja nedohvatno i enormno izmiče iz svoga okruženja ka dosezanju opštih i kosmički udaljenih prostranstava duha. „Cetinjski bonik“ je to što jeste – zahvaljujući njegovoj gorostasnoj snazi, intelektualnoj i duhovnoj, ali možda i još više neponovljivoj sposobnosti (na ovim prostorima) za pravljenje suptilnih i superiornih

---

* Tekst je prvobitno objavljen u katalogu *Petar II Petrović Njegoš – 150 ljeta potom* (Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2001, str. 4–39). Ovde ga prenosimo iz knjige: Čedomir Drašković, *Ogledi i studije o crnogorskoj kulturi*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2011, str. 19–31.

sublimacija najviših ostvarenja duha nacionalnoga, nastaloga simbiozom bogatih slojeva narodne, tradicionalne kulture, i njegovih izuzetnih poetskih i estetskih kvaliteta i kriterijuma. Njogoš je, prije svega s „Gorskim vijencem“, ostvario uspjeh velike, genijalne pismenosti – zahvaljujući ogromnim kreativnim impulsima svoje ličnosti, ali i naročitim i univerzalnim dometima njegove autentične, zavičajne, kolektivne crnogorske usmenosti. Ako je jedan Ivo Andrić o Njogošu svojevremeno zapisao: „U godinama tek napunjene mladosti – pevati tako uzvišeno o čoveku i čovečanstvu, mogli su pre njega, čini mi se samo Homer, Šekspir i Gete“, onda i manje upućenoga ne treba da iznenadi činjenica (kao gotovo prirodna uslovljenost) što su Njogoševa djela publikovana u raznim varijantama – samostalno, integralno, ili u drugim modifikovanim oblicima (do prije nekoliko godina, tačnije do 1997. godine (po podacima dr Slobodana Kalezića, u tekstu „Njogoš i vrijeme“, s promocije bibliografije *Jugoslovenska izdanja Njogoševih djela* Nikole Rackovića; št. u *Bibliografskom vjesniku*, br. 1/98) – ukupno na preko 150.000 stranica, u oko 750 posebnih izdanja, odnosno zasebnih knjiga. Samo na užem, tzv. srpskohrvatskome jezičkom prostoru, publikovano je više od 500 bibliografskih jedinica, od čega je samo „Gorski vijenac“ (zaključno sa 150. godišnjicom njegova izlaženja) štampan u 235 izdanja – ne računajući prijevode na inostrane jezike.

Čudna je, reklo bi se, i za racionalni svijet (kojemu je civilizacija bila mnogo sklonija) teško shvatljiva naša specifična i snažno podgrijavana i dramtizovana istorijska fabula: Crna Gora – ona na koju se pozivamo, i koju prečesto, a sve više i budzašto prizivamo – bila je zemlja dugoga žrtvenog trajanja i svetačkoga odricanja. To je bio svijet za sebe: okrenut prošlosti, zatočen u svojoj specifičnoj, i stvarnoj i fiktivnoj crnogorskoj kuli slobode, nepovjerljivo u mjeri koliko je to objektivno morao biti u dugoj i surovoj neizvjesnoj i neprijateljskoj stvarnosti. I „Gorski vijenac“, kao gotovo kulturni sadržaj o takvom opstajanju, nastao je (kako bi drukčije, nego kao sve naše glavne vrijednosti!) – u grču otpora i ropcu borbe, između pretrajavanja s nemaštinom i utoka od teških suša i čestih porobljivačkih turskih i drugih pohoda. Iz takve crnogorske stvarnosti – života koji je bio i „toržestvo užasa“ i „snoviđenje strašno“, morao je da progovori jedan Njogoš, da se desi to „čudo nebesnika“ – bez prethodnika i bez sljedbenika, kako je o njemu razmišljala Isidora Sekulić. Kao da su se dogodili spontano: Njogoš i njegov (nacionalni) sinonim „Gorski vijenac“ – prosto su izbujali iz samih korijena spartanskoga crnogorskog naciona, sublimirajući neuništivost njene borbe za Slobodu, i stvarajući uvijek novu i dodatnu snagu – kao štit za odbranu i garanciju (kad spoljna zaprijeti opasnost) za sigurnu posvećenost kolektivu, koji je opstajao na primjerenosti nesebičnosti, gardoj odvažnosti i isposničkoj suzdržanosti i mudrosti onovremene Crne Gore. Za crnogorsku kulturu Njogoš nije autor

poput drugih: on je tvorac moćnoga duhovnog svjetionika, i snažnoga etičkog i kulturnog gromobrana, koji s manuskriptom *Miroslavljevo jevanđelje* (iz XII vijeka) i Crnojevićevim *Oktoihom* (s kraja XV vijeka) – svezretno štiti ove prostore od kulturne anemije i sivila periferije.

Njegoša izvorno, objektivno, u njegovu mišljenju i svjetonazoru, tj. sociopsihološki, mentalitetski, jezički itd. spontano razumiju i neusiljeno prihvataju samo Crnogorci. Za ostale, čak i nješkošologe, to zadovoljstvo mora se temeljiti na pomnome studiranju raznih „kritičkih“ izdanja Njegoševih djela, na njihovim brojnim, pratećim jezičkim i sličnim tumačenjima i napomenama, ili čak i na cjelovitim i iscrpnim lingvističkim priručnicima, na doučavanju etnokulturnih specifičnosti... Zbog čega onda tolika jagma za Njegoša, pa čak (povremeno, zavisno od promjenljivih političkih prilika) i snažna svojatanja vascijeloga, arhaičnoga, čak i onoga lelekačkoga, deseteračkoga i guslarskoga crnogorskoga mentaliteta i njegove kulture (iako se pokazalo da tim lukavim provodadžijama više odgovara da Crnogorce i njihovu izvornu kulturu tretiraju karikaturalno, i s naglašenom ironijom). Isključivost u svojatanju ide često i mimo elementarne logike, građanske samokontrole, uzdržanosti i blage distance izgrađenoga kulturnog standarda... Naravno (uz naglašene teritorijalne afinitete „starijega brata“, ali i strateško opredjeljenje pravoslavne „zaštitnice“ za izlazak na „toplo more“) – crnogorsko historijsko i moralno nasljeđe veliki je kapital, bez koga je vrlo skroman, gotovo pust dugi historijski period „kontinuiteta osam vjekova pravoslavlja“, odnosno svetosavlja: od sredine XV do sredine XIX vijeka – gubi mu se, ili povremeno jedva razaznaje trag...

Žilavi srpski nacionalisti, zakašnjeli svetosavski imperijalisti, prevashodno zbog toga, energično i predano – i u potpunosti – negiraju inače vrlo snažno i opštepoznato crnogorsko nacionalno iskustvo do 1918. godine (kad su Crnogorci, nominalno i zvanično, podvedeni pod suparničku državnu odrednicu, i nametnut im „bratski“ nacionalni identitet). No, koliko god negiraju, odnosno posvajaju Crnu Goru i Crnogorce – radi stvaranja utiska o sopstvenome identitetu – i koliko se god „zaklinju“ u Njegoša i nješkoševsku tradiciju, Njegoš je najubjedljiviji i najsjajniji crnogorski kulturni amalgam, koji će obdržavati Crnu Goru i Crnogorce i u najtežim političkim i historijskim neizvjesnostima i lomovima. Dio crnogorsko-srpskoga apsurdna ogleđa se i u nevjerovatno izraženoj dvostrukosti najžešćih savremenih crnogorskih negatora – naročito onih „poreklom“ iz Crne Gore; dok se napadno šepure, nesuvislo se oglašavajući o suštini i sudbini crnogorske nacije, kao npr. „rođena je posle mene, a umreće pre mene“, njihova brojna djela, podsvjesno sugerišu i snažno podržavaju ubjedljivu suštinu o autonomnome crnogorskom kulturnom i nacionalnome identitetu. Drukčije i ne može biti: jaki i zdravi korijen uvijek se oglašava

novom snagom života, novom vegetacijom... Uprkos onemogućavanjima svih vrsta, zahvaljujući generalno niskom opštem kulturnom standardu!

Dok je bilo Cetinja kao zvaničnoga državnog centra, sve oči bile su okrenute k njemu, Lovćenu i Petrovićima. Poslije 1916. godine – apsolutnom dominacijom novoga centra – Beograda – pomenute crnogorske kategorije koriste se kao rekviziti u mjeri koju treba srpska nacionalna i državna politika. Naročito od tada, istoričari, istoričari kulture (i ostali njeni stvaraoci), sociolozi, politikolozi... uglavnom racionalno slijede i efikasno ostvaruju stratešku metodologiju toga političkog centra (sindrom „mekih“ nauka). Na liniji takve kulture i nauke (iz subjektivne nemoći) dominira nametljiva i jalova prepotencija da su elementarne činjenice, podaci, konkretni događaji – kao izvjesna istorijska fakta – gotova i neprikosnovena istorija, i automatski projektovana historiografija (što je posebno apostrofirano prilikom nedavnoga otvaranja naučnoga skupa o dinastiji Petrović Njegoš, u organizaciji CANU)! Žalosna je istina da je kod nas, uglavnom to (do nedavno) bio najuspješniji metod za bavljenje historiografijom: pretraživanje odgovarajuće građe, pa citiranje, parafraziranje i potenciranje prevashodno podataka i činjenica po kontekstu nametnute tj. dominantne koncepcije (što neki to malo grublje nazivaju – pabirčenjem): dakle, bez objektivne i minuciozne analize, u „interesu“ ciljane, površne ili potpuno zanemarene sinteze! To i dobar student istorije mora da zna: nije istorijska nauka jednostavno ređanje podataka i činjenica, nego je to više logičan slijed događaja i pojava (čuvajući se tragično opasnoga ideologizovanja!), i njihov adekvatan kontekst...

Poznato je koliko je Njegoš bio svjestan da ga je Svevišnji i tijelom i duhom „nad milionima ukrasio“, ali nije nepoznato ni to koliko je on, suštinski i tvorački, bio udubljen i veoma odgovoran, pa čak i racionalno-reformski čovjek. Ratujući s mnogim teško ukrotivim alama i zjalama – branio je crnogorski krš i obraz – i istovremeno stvarao organizaciju moderne države: sagradio je prvu školu i dao da se rade prvi udžbenici... Organizovao je prvu tamnicu, i „podario“ svome narodu kapu – kao etnički i etički znak! Izgradio je rezidencijalnu Biljardu, nabavio štampariju, uveo Gvardiju (kao operativni organ javnoga reda), pa konstituisao Senat, kao jedinstvenu državnu vlast; zatim uveo medalje kao prestižno lično i junačko znamenje, a pripremao je i sopstveni, crnogorski državni novac, stižući pozvan i ugledan i u Trst, Beč, Petrograd, Napulj, Rim. Imao je Njegoš, kao svaki istinski stvaralac, i povremene strepnje, i vrlo izazovne dileme, ali i snagu za mnoga lična i suštinska preispitivanja, koja su se povremeno oglašavala i kao otvorena bojazan, čak – i hoće li se jedan „Gorski vijenac“ dopasti „učenijem ljudima“...

Između zbilje i fikcije, mita i stvarnosti

Iako superioran mislilac, ugledan književnik i uspješan državnik, Njegoš je mnogo dana proveo osamljениčki i neveselo, tim više jer je bio svjestan svoje izuzetne umne i fizičke ljepote – i neuslova da ih u potpunosti ostvari. Zaslužnjen u pretežno hladnom i vlažnom, a povremeno i surovo bezvodnome osoju, podno Orlova krša i Lovćena, stalno pritiskan silom turskom, pa nerodnim godinama i velikim oskudicama u narodu, i pratećom ponižavajućom i višestruko neizvjesnom glađu, zatim samovoljom svojeglavih i usovnih Crnogoraca, a povrh svega teška crnorizačka odora grubo ga je odvajala od uobičajenoga i ovozemaljskoga života, jer on nije bio ličnost za privide, bojažljive uzdržanosti i monaške skućenosti... Koliko je samo glasno patio – vojnički nemoćan – za otetim Lesendrom, ostrvcem (poput spruda) na Skadarskome jezeru, što ne bi drugi za izgubljenom carevinom. Činio je koliko je mogao, i učinio je mnogo, uglavnom presudno i neponovljivo – vođen intuicijom, i razumom, i svojom izuzetnom intelektualnom i duhovnom dimenzijom. Njegov prethodnik, vladika Petar I (Sveti) – s obzirom na to da do Njegoša nije bilo organizovane centralne vlasti u Crnoj Gori – opstajao je u narodu (koji je više bio upućen i vezan za osione, nasljedno osigurane lokalne glavare), pišući poslanice, savjetujući i moleći, kumeći i – kunući! Njegoš je to stanje radikalno i reformski prevazilazio: uredio je operativne organe vlasti, uvodio pismenost; skapulavao je narod zahvaljujući i dobijanoj pomoći; rvaio se s Turcima koliko je mogao... A onđe đe je najveći, i ono s čime je daleko izmakao – ostavio nam je u svojim knjigama! Uklanjajući se od zla i satane, samotinje i čamotinje, okretao se svjetlosti i Bogu, knjigama i hartijama, maštanjima. Zaputio se k najsloženijim sferama znanja i mišljenja – okrenuo se „Crnogorac svemogućem Bogu“, i prvi zakoračio da tolkuje njegove „najviše taine“. Prateći Luču – proniknuo je u najsloženije i najviše sisteme Univerzuma, a u potpunoj osami, skriven i od sebe, izuzet od mladosti i zdravih pulsacija života, snivao je nedosanjanu „Noć skuplja vijeka“... K tome, prostor na kome je najviše boravio, na koje ga je upućivao udes istorijski i lični, bilo je polje – kosovsko! Na to ga je motivisala i malobrojna ali odvažna i odveć važna „nejač“ crnogorska, koja gine i strada – ali se, iako malobrojna, ne predaje – nego zvjerski brani svoje gore i svoj opstanak, a kad umire, umire poput biblijske ptice – pjevajući! Njegoševe patnje i rane, ginjenički život crnogorski (na jednoj strani), i nemoć velikoga ali „praznoga“ roda pravoslavnog (na drugoj) – odveli su ga u tradicionalno najtužnije sfere balkanske, pravoslavne i uopšte hrišćanske istorije, u stvarnost gubitničku i tragičnu, stvarnost pokosovsku i polje kosovsko. Da smišlja vitezove i junake, „strašne“ osvjetnike, da se i fiktivno brani i sveti velikome zavojevaču i smrtnome neprijatelju, koji je realno, vojnički bio

mного snažniji, i neosvojiv. Zbog toga je prvo „kidisao“ na domaće Turke, odnosno „poturice“, kojih je (izvjesno je) bilo svugde po Crnoj Gori (iz tih, ili nešto ranijih vremena je naša nevilleška priča kako su mnogi Crnogorci „slabi na žito“). Za razliku od pouzdanijih izvora i dokumenata, koji novomuhamedance po Crnoj Gori jednostavno nazivaju „Turcima“, ili čak „domaćim Turcima“, Njegoš ih – iz dinastičkih i državotvornih razloga – hoće posebno markirati i „obilježiti“, i namjerno ih degradira nazivajući ih „poturicama“, koje će u jednome naletu (fiktivne!) osvete sve – istrijebiti! Naravno, „istraga poturica“ je Njegošu i Petrovićima, i još krhkoj centralnoj vlasti bila potrebna zbog zadobijanja većega povjerenja u narodu, kao i zbog pouzdanije i jedinstvenije buduće „narodne volje“ – u ratničkim i oslobodilačkim pretenzijama, i Crne Gore i cijeloga „usnulog“ plemena pravoslavnoga. (Inače, kako je u svojim „Memoarima“ zapisao vojvoda Simo Popović, po citiranim riječima veoma uglednoga i poslovično pametnoga Stevana Perkova, Njegoševa savremenika: „Istraga Turaka crnogorskih nije bila one večeri, ni druge, ni u opšte djelo jednoga dana, i nikakvoga plana ni vladčina ni glavara crnogorskih. Oni su nestajali po malo, i za dugo... Nesrećni Crnogorac bio ti je vijek vječiti krvoproilitnik. Bratstva se krvila iz dana u dan, a četovahu vazda, jer su o tome živjeli. Turci domaći i Crnogorci su četovali... Gini danas, gini sutra, otančali Turci i kad im kuće ostale već rjeđe, i nejake, koje se nijesu iskopale sasvijem, izdizale su malo po malo preko granice u Tursku (...)“, a neki „koji nijesu bili ni za tamo od vajde – vraćali su se vjeri prađedovskoj“. Popović dalje navodi riječi toga pouzdanog šedoka... da je to „sve vladčina rabota“ i „da se do vienca vladčina nije znalo u Crnu Goru za onu istragu Turaka“!

U neuglednim srednjovjekovnim duhovnim i političkim tminama, a često i potpuno civilizacijskom mraku na Balkanu, uz povremeno i dodatno snažnu, i nemilosrdnu razdiranost ovoga prostora, po kojemu su kao po pravilu udarale brojne nepogode, vladale stihije i dominirale česte neljudske i nadljudske prokletinje (koje se i danas vješto snalaze u prašumama našega agresivnog neznanja i bujnog, zorlijski uzgajanoga primitivizma i srpskoga kleronacionalizma – kao manje-više državne religije) – Crna Gora i Njegošovo pero budili su savjest i opredjeljivali svijest o široj zajednici, o vjerskoj, pravoslavnoj pripadnosti – kao oslobodilačkoj i jedinstvenoj odgovornosti, patriotski se uživljavajući i romantičarski uljuljkujući u snove, srpske, južnoslovenske i sveslovenske. Zgaženi, zakorovljeni i zaboravljeni cvijet Južnih Slovena, jugoslovenski cvijet „bilo–belo–bjelo i bijelo“, Njegoš je kao niko prije njega sanjalački priželjkivao, tražio ga s ljubavlju, pa ga pažljivo i visoko uzdigao, i nježno njegovao i literarno zalivao – onovremenom najživotvornijom snagom: mitovima nâroda srodnih, i teškom sudbinom povezanih, porobljenih i obespravljenih pravoslavnih vjernika, prije svega. Dakle, kasnije i

politički i „naučno“ obznanjenim i promovisanim – „nacionalnim“ mitovima! Razni Obilići, Jugovići, Strahinjčići, Orlovići, Kosančići i drugi slavni pravoslavni, tj. „srpski“ prvaci i junaci nastajali su, uglavnom, u skromnim odajama Cetinjskoga manastira i šenovite Biljarde...

Svi veliki obrisi „nacionalnoga“, bolje reći nadnacionalnoga, pravoslavna mita su kosovski oreol Njegoševe pjesničke imaginacije: agresivni i do potpune servilnosti ispolitizovani, brojni savremeni kulturni i javni radnici, i slično umišljeni patriotski zaslužnici – sirovi politički bukvalisti, pa sljedstveno tome mnogi oholi unitaristički korifeji u kulturi i nauci, guslarski monotono i uporno koriste Njegoša kao stari seljački koporan za sve svoje etničke i etičke nedoumice, plitka znanja i potpuna neznanja, mentalne slabosti i nedorečenosti, sijući i prosijavajući njegoševsku tradiciju (nekad, ali i sad – tvrde temelje i pouzdane klance crnogorske) u autentičnu srpsku „istorijsku“ prošlost! Odvažno trajanje i nesebično odricanje duhovno stabilnoga i nekad specifičnoga crnogorskoga čovjeka, danas mnogi „demokratski“ i vašarski pelivani, bučno i u tobožnjem zanosu rodoljublja – energijom apsurdnih i apokaliptičkih utvara prošlosti – satiru crnogorsku tradiciju, najamnički seireći i razmećući se Njegoševom mudrošću i njegovim stihovima, koristeći ih po sopstvenoj mjeri, pojednostavljeno i plakatski jednostrano, kao ukleti monoumci i bivšega i sadašnjega ideološkog i političkog, jugoslovenskog centralizma, odnosno velikosrpskoga pragmatizma. Pred tom organizovanom ordijom agresivnih političara, profesionalnih rodoljuba i školovanih mitomana, raznih preambicioznih i sujetno-praznih demagoga, neukih, naivnih, i profesionalno bahatih guslarskih nacionalnih „eksperata“ – nije lako izbjeći posljedice opasnoga anahronizma i teškoga anarhizma, a još je teže smoći snage za izgrađivanje kulturnih i zdravih demokratskih sadržaja, zasnovanih na modernim standardima nacionalnoga i građanskoga života i suživota, i racionalnoga državnog organizovanja! Nikako da iskoraknemo iz XIX vijeka, i prevaziđemo onu nekad poznatu i spasonosnu – prirodnu filozofiju življenja na crnogorskome prostoru. Traži se da pošto-poto budemo „viteški“ bojovnici i „nacionalni“ osvjetnici, da se vijore krstaši barjaci (kao nekad?!), da se vavijek i dovijek „krstu (tj. srpstvu) služi, a Milošem živi“... Još su veoma brojni oni koji ne mogu da razaznaju i da shvate da nam taj tragični scenario redovno rezerviše samo uloge porazno praznih gubitničkih galamdžija i tragikomičnih „patriotskih“ klovnova. U takvome prividnom (i opsesivnom) taborenju, prva, naravno, strada kultura – a najviše njene najveće vrijednosti – koje se kojekakvom i stalnom, stihijnom upotrebom devastiraju i unižavaju, i gaze i satiru poput najboljega, razgrađenoga baštenskog zemljišta.

Njegoš kao vrhunski humanista, i pjesnik slobode, imaginativno najslavniji i najveći „tragični junak kosovske misli“ (I. Andrić) – redovno je ide-

ologizovan i praktikantski zloupotrebljavan, čak i za potrebe najgore politike: ostrašćene pravoslavne, militantne, genocidne. Tako banalizovani, ratnoretorički i ratnohuškački Njegoš, posebno je, u posljednje vrijeme, u fazi potpune jugoslovenske destrukcije, efektno služio nacionalističkoj i vjersko-fundamentalističkoj srpskoj politici. Bahati vlastodršci i osioni „justinovci“ nemilosrdno su ga koristili za kojekakve i svakakve im gazove i jazove – u ekstazama njihove nepromišljene i plitkounme politike, koja je sračunato i vješto bogaćena raznim nacionalnim glorifikovanjima, mitovima i mistifikacijama, i drugim čudarijama iz njihova magijskog arsenala brojnih im rodoljubivih i patriotskih „svetinja“. Te Njegoš je „peti jevanđelista“, te „Gorski vijenac“ je Biblija... Vijorio je nedužni Njegoš i na barjacima najtvrdih, sumanutih nacionalista, šovinista i fašista – svejedno da li kao rezultat infantilnoga idolopoklonstva ili produkt ostrašćene crkvene propovijedi i kvazikulturne tiranije – kao predodređen da bude ratnička perjanica i duhovna osmatračnica za potrebe „nebeskoga naroda“... Na njegovu pravovjernom i „pravednome“ putu u budućnost! To ratno-didaktičko „poetizovanje“ istorije i najgore pejorativno i razbojničko tumačenje Njegoša krajnje je vulgarizovalo i poeziju i istoriju, a duhovnoga džina s Lovćena banalizovalo do te mjere da mnogi koji se, sa zvaničnih političkih i duhovnih predikaonica, najgrlatije pozivaju na njegoševsku tradiciju – brkljače nemušto, ne razaznajući i ne razlikujući ni Dobro od Zla, ni Dan od Noći, ni Božju milost od Sataninoga zločina, ni Viteza od svirepoga Ubice, ni Slobodu od Nasilja, ni Pravdu od Nepravde..., tako da se Njegoševa i njegoševska filozofija čovjeka i demiurga – srozava do poistovjećivanja s nasilničkom, rušilačkom i ubilačkom suštinom i njenom opasno primitizovanom i često zločinački ostrašćenom dnevopolitičkom etikom i „estetikom“! Poslije takvih „tumača“ i njihovih pregrijanih egzaltacija, uvijek se treba vraćati Originalu, i izvornim stavovima toga prometejskog uglednika i genijalnoga, univerzalnog zaslužnika – poetskoga i kulturnoga, etičkoga i etničkoga. Jer Njegoševo je, ipak, i njegoševska je tradicija, njegov (zaludnji nam) nauk da „čovjeku naučenu, i dobrog vladanja – svi pametni ljudi su družina i braća“! Bahati jugovlastodršci (iz njene sve tri demagoške varijante) i osioni „justinovci“, iz novijega zemana naročito, kao i brojne kamarile njihovih seiza i izmećara u javnome informisanju, kulturi i nauci (dokazanih majstora za navođenje tektonskih međunacionalnih pomjeranja i sudaranja) – kao da nikad nijesu čuli, ili mogli spoznati, da je i ogromna, enormno moćna „rimska civilizacija propala, jer bijaše samo Rimljana, ne i ljudi“! Taj nemilosrdni dualizam pokazao se tragičnim i u novijem razgrađivanju nekad veoma prepoznatljivih i priznatih tradicionalnih kategorija, Čojstva i Junaštva, kao etički i etnički snažnih transmisija crnogorske tradicije – a ne scenskih relikata za izvještačena, populistička i licemjerna predstavljanja i uznošenja jednoga

neobičnog, ideološki i vještački konstituisanoga moralnog i nacionalnog konglomerata – u interpretaciji isključivih i netolerantnih „zaštitnika“ srpstva i pravoslavlja. Od velike političke i „nacionalne“ iluzije i snažne inercije na dugom i jalovom putu iracionalnoga srpskog velikodržavlja, još od vremena V. Karadžića i I. Garašanina (kad su Srbima smatrani narodi sva tri „vjerazakona“, jer govore „srpskijem“ jezikom: Srbi, Crnogorci, Muslimani i Bošnjaci, Hrvati, Makedonci, pa čak i Bugari) – silom brojnih i autonomno stvorenih neprilika i teških historijskih promašaja – iskoraknulo se tek toliko (nažalost za još mnogo i mnogo naivnoga i pogrešno upućenoga svijeta, i njihovih vodećih, poletno-profesionalizovanih i užeglih velikosrpskih nacionalista) da su za tu fazu tzv. kulturnoistorijskoga „razvitka“ – Srbi svedeni na livade „pastira“ pravoslavnih... Slično kao i ranije, i danas im je Njegoš i „njegoševska tradicija“ prvorazredna politička (ideološka!) platforma i inhibitorno suprotstavljeni vaspitno-obrazovni sadržaj najvišega značenja i nezaobilazna kulturna pa čak i naučna mirodija – spremna za retrogradne, bolesne, i uvijek opasne nacionalističke i hegemonističke, posvajačke naume i planove.

*

Prva Njegoševa izdanja, „Lijek jarosti turske“ i „Pustinjak cetinjski“, štampana su 1834. godine na Cetinju, u Štampariji crnogorskoj, ili kako je još nazivana „Pečatnja slobode crnogorske“ (popularno: Njegoševa štamparija). Godinu dana kasnije (1835) štampano je u istoj štampariji i „Žitije Mrđena Nesretnjikovića“.

Poslije gotovo desetogodišnje pauze, štampano je sljedeće Njegoševo, takođe obimom manje, i manje značajno djelo – pjesma „Tri dana u Trijestu“ (1844. u Beču, u Štampariji Jermenskoga manastira). Potom nastupa period Njegoševih važnijih, i glavnih djela, period njegova potpunoga umjetničkog sazrijevanja i najvećih stvaralačkih koncentracija. Godine 1845. prvi put je štampana „Luča mikrokozma“ (u Beogradu, u Knjigopečatnji knjaževstva srpskog). Iste godine (takođe u Beogradu), publikovane su „narodne pjesme o crnogorskim bojevima“, naslovljene kao „Ogledalo srpsko“, koje je (uslovno rečeno) sakupio Njegoš... Potom se, i napokon, pojavio „Gorski vijenac“, s prvim izdanjem, bečkim (štampanje obavljeno u štampariji Mehitarista). Ubrzo zatim – već od 1860. godine – s dosta izraženom dinamikom – javljaju se naredna izdanja „Gorskoga vijenca“: 1860, 1867, 1868, 1870, 1876, 1877, 1881, 1882. (dva puta) itd. Neobično da je, naročito u vrijeme egocentrične nedodirljivosti knjaza i kralja Nikole, Njegoš u Crnoj Gori bio gotovo nepoznat pisac: prvi put je „Gorski vijenac“ štampan 1913. godine, u maltene slučajnome izdanju jednoga privatnog knjižara iz Herceg Novoga – i to kao tek 32. izdanje!

Godine 1850. štampane su (u Beču, u Štampariji Jermenskog manastira) Njegoševe pjesme „Kula Đurišića i Čardak Aleksića“, a 1851. godine „Lažni car Šćepan Mali“ (u Zagrebu, u Pečatnji Braće Župana). Posthumno, 1854. godine, od važnijih, odnosno posebnih Njegoševih djela – prvi put se pojavila „Slobodijada“ (štampana u Zemunu).

Interesantno je napomenuti da su prva Njegoševa izabrana „Djela“ štampana još 1855. godine u Pančevu, kao poduhvat Knjižare braće Jovanović, a prva objedinjena „Cjelokupna djela“ Njegoševa, u pripremi Milana Rešetara, publikovana su 1926. i 1927. godine u izdanju Državne štamparije iz Beograda.

Njegoš je svakako, i u najširim razmjerama gledano (i pored često veoma izražene subjektivne neodmjerivosti, i paradne patetike u ispolitizovanim i pragmatizovanim domaćim stavovima) – jedna od najoriginalnijih i najznačajnijih figura evropskoga romantizma, i jedinstvena figura državnika i pjesnika. Previše ga vezujući za mnoge „jugoslovenske“ odnosno srpske neuralgične probleme i prohtjeve, a u novije vrijeme ga i direktno poturajući brojnim međunacionalnim sukobima i zlodjelima – i Njegoš je neminovno, po inerciji, postao dio te po zlu oglašene „nacionalne“ i „patriotske“ prćije, koja će se još dugo povlačiti po mnogim stranicama aktuelnoga informisanja, i suđenja i osuđivanja na raznim sudskim instancama – do najviših i najtežih međunarodnih genocidnih optužnica.

UDK 821.163.4:398(497.16)

Novak KILIBARDA

STANJE NARODNE I NARODSKE KNJIŽEVNOSTI U CRNOJ GORI DANAS *

I

Narodna književnost

Uvodne napomene

1. Narodnu književnost čine tekstovi koje stvaraju, usmeno prenose i mijenjaju nepismena lica. Paradigmatičan primjer takvih stvaralaca su ljudi od kojih je Vuk Karadžić zapisao prozne i stihovne tekstove. One tekstove koji su ušli u Vukove antologijske knjige usmene proze i poezije. Ponikla kao izvorni vid umjetnosti riječi, narodna književnost ne prestaje s pojavom pisane književne riječi, nego s njom može uporedo da živi: utičući na nju i primajući njene uticaje. Narodna književnost na štokavskim jezicima je paradigmatičan primjer takvih odnosa pisane i usmene književne riječi.

2. Istraživanje savremenoga stanja narodne književnosti obavili smo na teritorijama Crne Gore koje je u vrijeme klasične narodne književnosti usmjevala pravoslavna ideologija. Pošto se ne može govoriti o političko-administrativnoj kompaktnosti tih teritorija prije stvaranja jugoslovenske države, uzele su u obzir teritorijalne cjeline, odnosno zone, koje su u prošlosti imale svoju istorijsku prepoznatljivost. To je rađenost ciljem da bi se u sadašnjem stanju narodne književnosti potražili ostaci te prepoznatljivosti. To su ove zone:

- a) Klasična Crna Gora (Katunska, Crmička, Riječka i Lješanska nahija);
- b) Sedmoro Brda (Bjelopavlići, Piperi, Rovca, Morača, Vasojevići, Bratonožići, Kući). Odnos tih plemena prema podllovcenskoj, vladičanskoj, petrovićevskoj Crnoj Gori kretao se od usaglašavanja interesa do neprijateljskih obračuna. Međusobni odnosi svih plemena iako nijesu uvijek bili komplementarni ne izlaze iz okvira istorijskih karakteristika koje su im zajedničke.

---

* Ovaj tekst objavljen je 1985. godine. Ovđe ga prenosimo iz knjige: Novak Kilibarda, *Studije i ogledi o crnogorskoj usmenoj književnosti*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 71-114.

- c) Hercegovački dio Crne Gore (Grahovo, Banjani, Piva, Drobniak). Ta plemena Turci su često optuživali, i kažnjavali, zbog njihova procrnogorskoga, a Crnogorci, takođe ih optuživali, i često robili, zbog njihova proturskoga karaktera. Tu njihovu poziciju – između nakovnja i čekića – obuhvatila je narodna epska pjesma kao svoju tematiku.
- d) Prostori Crnogorskoga primorja koji nijesu pripadali Turcima, nego su prvo bili mletački, a poslije austrijski, do završetka Prvog svjetskog rata. Njihovu istorijsku realnost i duhovnu konstituciju sintetizovao je Ljubiša u svojim pripovijetkama.
- e) Uskoci kao specifična oaza koja je klasičnoj usmenoj književnosti pružila specifičnu tematiku. Uskočko pleme demografski se formiralo od uskoka iz Gornje Morače. A gornjomorački uskoci bili su hrišćani s turskih teritorija, najviše iz Hercegovine i Sandžaka, koji su se najprije naselili u gornjomorački predio Ljevišta, a potom prešli u drobnjačka sela Malinsko, Strug i Sirovac, i sa svih terena djelovali kao borci protiv Turaka. Njihova borba potrajala je od sredine osamnaestoga vijeka, kad je počelo njihovo naseljavanje u Ljevištima, do 1859. godine, kad je uskočka teritorija pripala Crnoj Gori.
- f) Sandžačka oblast Crne Gore koja je bila pod Turcima do 1912. godine.

3. Istraživanje navedenih zona izgledalo je ovako: Na svakoj zonskoj cjelini istraživač je prisustvovao društvenim i porodičnim manifestacijama koje prati narodna književnost. I to najmanje dvjema tužnim i dvjema veselim prigodama.

4. Činjenica da u nikšićkim fabrikama radi veliki broj osoba sa svih pomenutih teritorija bila je pogodna okolnost za istraživača koji je stanovnik Nikšića. I pored nastojanja da se uklope u građanske norme ponašanja, kultura toga radništva u osnovi svojoj ostala je ruralnoga i bratstveničko-plemenskoga karaktera. I na veselim kao i na tužnim svečanostima u njihovim kućama prisutni su njihovi rođaci sa sela koji tu ispoljavaju svoje običaje, i koriste usmene književne tekstove koji prate te običaje. Tako je istraživač na posredan način osmotrio i ona mjesta, u pojedinim zonama, koja nije pošetio.

5. Od 1963. godine istraživač saraduje sa svojim studentima s pomenutih teritorija na planu opisa narodnih običaja i prikupljanja usmenih književnih tekstova.

6. Gotovo da nema u Crnoj Gori sakupljača usmenih književnih tekstova koga istraživač lično ne poznaje. Takođe, on ima uvida u publikacije koje objavljuju tekstove što se naslovljavaju kao narodna književnost.

7. Interesovanje za narodnu i narodsku književnost u današnjoj Crnoj Gori podrazumijeva poznavanje literature o terminima: folklor, narodna knji-

ževnost, tradicionalna književnost, primitivna književnost, etnološka književnost, narodska književnost, pjevanje na narodnu i dr. Zbog toga se u ovome radu ne navodi literatura. Ističemo samo ovu činjenicu: U devetnaestome broju *Narodne umjetnosti*, godišnjaka Zavoda za istraživanje folkloru Instituta za filologiju i folkloristiku u Zagrebu, objavljen je korpus radova na temu *Folklor i usmena komunikacija*. To je pregled najsavremenijih gledanja na usmenu književnost kod nas i u svijetu.

8. U ovome radu izostavljeni su nazivi mjesta i imena lica. Pominje se samo zona (A, B, C...). Kad bude vrijeme i prilika, prikupljeni materijal moći će se objaviti po svim zahtjevima na koje obavezuje vukovski način prikupljanja tekstova narodne književnosti.

Opšte stanje

Izuzev tužbalice, nijedan vid klasične narodne književnosti ne razvija se danas u Crnoj Gori. Na svadbama se još mogu čuti svatovske narodne pjesme, ali to nijesu tekstovi koji traju u procesu mijenjanja i prenošenja – prirodnoga stanja narodne književnosti. To su samo pokušaji upotrebe narodnih tekstova koji nemaju nijednu šansu da upotrijebljeni tekst situiraju u prostor i vrijeme kako bi prirodno nastavio da traje. Ti pokušaji su detalji kolektivne memorije koje održavaju pojedinci kao znak sentimenta na prošlost. Petrificirana pozicija tih tekstova znak je njihova neminovnoga kraja.

Kad je takvo stanje svatovskih pjesama, kao tekstova koji prate običaj koji se nastavlja, onda je suviše i pominjati da svi ostali vidovi narodne lirike, izuzev tužbalice, nemaju prilike da se ispolje ni koliko to uspijeva svatovskoj pjesmi.

Svi oblici društvenih i porodičnih prigoda kojima su bile primjerene adekvatne narodne lirske pjesme – nestaju nepovratno. Televizija često daje netačnu sliku konkretnoga stanja usmene književnosti u Crnoj Gori. Zbog nacionalnih, ideoloških, političkih, merkantilističkih, ili pak kakvih drugih ciljeva, televizija stilizuje objekte svoga snimanja. Sama najava dolaska televizijskih snimatelja, i bez direktnog miješanja u predmet snimanja, znači udar na elementarnu poziciju objekta. Oni koji treba da se „vide na televizoru“ izvlače narodnu nošnju iz sanduka, koju nikad ne oblače, prišućujući se starih pjesama, koje nikad ne pjevaju, insceniraju se razgovori o narodnim običajima, koji se inače nikad ne vode. Tako se često gledaocima predstavi slika idilične atmosfere na selu od koje stvarno više nema ni strva.

Ljubavne lirske pjesme jedva da se više čuju na sijelima, na alusima, vašarima, okupima o državnim praznicima i o raznim drugim povodima. Ne čuju se zato što je selo ostalo bez seoske omladine, bolje reći – bez omladine

koja potrebe svoje mladosti ispoljava na seljački način bez stida što se tako ponaša. Ako su na selu ostali đevojka ili mladić, to u principu nije odraz njihove volje nego moranja. Oni svoje seosko stanje smatraju privremenim, misao im je stalno na zapošljenje i život u gradu. Omladina u Crnoj Gori više ne traži na selu prostore za svoju društvenu afirmaciju. I oni pojedinci koji ostaju na selu jasno ukazuju na proces *prilagođavanja*, a ne pak na usvajanje i dalje prirodno razvijanje normi seoskoga načina života. Mlađi čovjek koji slovi kao seljak obično je „sredio svoje stanje“, kako se to uobičajeno kaže. A to „sređeno stanje“ znači posjedovanje poljoprivredne mehanizacije, savremeno uređen stan, kooperiranje s društvenim poljoprivrednim gazdinstvima. A onda to dalje znači da se taj čovjek odmakao od oblika seoskoga rada čiji je ritam bio usaglašen s usmenom književnošću. Ne može se izvoditi žetalačka pjesma uz kombajn, niti kakva poslenička uz traktor. O pčeli na cvijetu ne može se pjevati na selu otkad se polja zaprašuju pesticidima. Šta pjevati o prebijelome stadu otkad ovce vještački oplođavaju i hrane koncentratima? Ako se na selu može sresti čobanin za buljukom ovaca, to odista nije mladić ili đevojka no staro čeljade, ili invalidna osoba, koji nijesu sposobni za kakav drugi posao. Tako su sve manifestacije stočarskoga svijeta, koje su bile praćene pjesmom, doslovno nestale. I u žitorodnim krajevima, kakva je Bjelopavlička ravnica, i u vinorodnim, kao Crmnica, ista je situacija: mlad svijet koji je za pjesmu nebitno je uključen u te poslove. Mašina je zamijenila ruku, motori se oglašavaju umjesto pjesme.

Na svadbama, i na drugim porodičnim i društvenim okupima, crnogorsko kolo se zaigra najviše po inerciji. Eto treba zaigrati u kolu, valja se, ali omladina više ne usaglašava ritam svoje mladosti s crnogorskim kolom. Ona se okrenula modernome plesu, a prihvata i srbijanska i makedonska kola koja obavezno prati instrumentalna muzika. Ako bi đevojku na selu ipak vuklo srce da zaigra u crnogorskome kolu, ona će se, po pravilu, distancirati od toga, jer vjeruje da crnogorsko kolo dođe kao seljački, prevaziđeni oblik zabave. Doista: ne može se istovremeno sanjati o momku iz grada i vrćeti se u kolu s muškim orlovskim ciliktanjem. Crnogorsko kolo će sad najčešće zaigrati građani zato što im igranje u crnogorskome kolu upotpunjuje nacionalni imidž njihove personalnosti. Doduše, kad bi iskreno htjeli da priznaju, rekli bi da se s njihovim unutrašnjim sluhom jedino i slaže ritam crnogorskoga kola.

Ako se na kakvome okupu, ili u kafani – što je najčešće, ili u vozilima javnoga saobraćaja, ili kakvom drugom prilikom, začuje ljubavna usmena pjesma, njen je tekst po pravilu stavljen u kontekst sprdačine sa selom i seljacima. I kad se zapjeva stara i prava ljubavna pjesma, namjera onih koji je pjevaju najčešće je parodijska. Mnogo se češće pjevaju na tim mjestima parodijski stihovi koji su uklopljeni u versifikaciju i poetiku usmene ljubavne pjesme,

stihovi koji znače grobara usmene ljubavne lirike. Parodijske pjesme najčešće stvaraju, i najčešće ih ad hoc improvizuju, i prenose, školarci, šaljivdžije, badavadžije, mangupi, seoski đilkoši. Ako se na datome mjestu zatekla osoba koja intimno voli narodnu lirsku pjesmu, bilo kao njen prenosilac bilo kao potencijalni stvaralac, povlači se u sebe da se ne bi izložila podsmijehu onih koji parodiraju selo i „seljačku“ pjesmu. Sinteza savremene sprdačine sa seoskim životom jesu dobro poznati „Rokeri s Moravu“. Rokerski duh prodro je u sve prostore crnogorskoga sela, on iz njih efikasno istiskuje ne samo narodnu pjesmu no i druge duhovne norme koje su uobličavale ruralnu kulturu u nas. „Rokeri s Moravu“ su sinteza jednoga procesa koji je obuhvatio i selo u Crnoj Gori, možda i više nego drugđe u Jugoslaviji. Rokeri s Moravu nijesu uzrok jednoga procesa nego njegova posljedica. Evo par stihova iz crnogorske poezije:

*Zapamtiće mrkočela s kim je ljubav započela.
Ženiću se iz Banjana đe krtola rađa rana.
Najljepše su karamele s Petrovića i s Trubjele.
Mala moja kose riđe dorni nogom ko ti priđe.
Ja bih mala dao tebi što brat bratu dao ne bi.
Mala moja zrno kave a ne ječma nego prave.
Ja s draganom u krevetu pravim čergu razapetu.
Divno li joj Bog pomoga u Kolibu đeda moga.
Mala moja iz Brezana niže pupka prorezana.
Mala moja čuvaj (...) dok odslužim predvojničku.*

Lascivnih stihova koji humor grade na hipertrofiji erotskih podviga i anatomskih detalja, a koji su usmjereni na uzbuđivanje čula, ima danas u Crnoj Gori u izobilju.

Posljednji sloj ljubavnih i ljubavno-posleničkih narodnih pjesama oglasio se tokom tzv. industrijalizacije Crne Gore. Osnivanjem velikih tvornica, kao što je Željezara u Nikšiću, radništvo je formirano prevashodno od seljačke radne snage. Svaki crnogorski grad podigao je jednu ili više fabrika. Prvi talas migracije iz sela u grad značio je odlazak muškoga svijeta, najviše neoženjenih, ili mladih oženjenih ljudi. Odlazio je muški svijet ne samo u novootvorene fabrike no i na različite druge poslove u gradu, shodno bujanju ustanova i administracije u gradovima. Uz to tradicionalna navika Crnogoraca da radije školuju mušku no žensku decu uslovlila je značajno odlivanje muškoga svijeta sa sela. Kao što je poznato, poslije rata u Crnoj Gori poklanjala se velika pažnja školovanju dece, što se ispoljilo u davanju stipendija i otvaranju internata. Dakle, frekvencija odlaska muškaraca u grad bila je neuporedivo gušća no frekvencija odlaska žena. Poljski radovi: žnjetva, plastidba, prašenje, komišanje,

a zasve čobanovanje, spadalo je sve više na žene čiji su muževi u gradu i na devojkama. Dolazak „građana“ na vikende u selo formirao je nove odnose prema devojkama i ženama sa sela. Svaki vid ponašanja koji je priučen u fabrici u gradu – ljubavno udvaranje, oblačenje, maniri u ophođenju, govorne poštalice, erotske inovacije – značilo je uzbudljive pojave za čobanice i žetelice koje sanjaju o udadbi u gradu. Estetički kriterijumi, i uopšte kriterijumi za vrednovanje ponašanja, koji su na selu bili odavno postigli normativnu stabilnost, naglo su ustuknuli pred militantim formama ponašanja koje dolaze iz grada, odnosno koje presađuju na selo novopečeni građani. To je najviše išlo naruku lolama i zavodnicima koji na selu reprezentuju građanski način udvaranja i vođenja ljubavi. Na mangupski izazov takvoga „ljubavnika“ najčešće je odjeknulo iskreno ljubavno ošecanje i pjesma čežnje. Zavedena čobanica kroz pjesmu je voljela i patila, zagledana devojka kroz pjesmu brojila dane do novoga vikenda, vjerenica je pjesmi povjeravala svoje umišljaje o srećnoj budućnosti u gradu, udata žena radije vjerovala u ljubavnu pjesmu no u sumnju koja je rastače: da joj se muž okrenuo „varoškama“. U takvoj situaciji, tokom industrijalizacije gradova, udovice i slobodnije žene bile su privlačna tematika za šaljivu pjesmu. Uglavnom, ošecanja mladih žena i devojaka na selu u to vrijeme provocirala su upotrebu starih ljubavnih pjesama, stvaranje njihovih varijacija i sasvim novih tekstova. I na pojilu, i na bačiji, i kad se jaganjci strigu, i kad se vuna pere, i na sijelima (koje su agilno organizovali novopečeni zavodnici iz grada) – ukazivali su se prostori za ljubavnu pjesmu.

Novonastale pjesme uklopljene su u versifikaciju i poetiku starih, klasičnih, narodnih lirskih pjesama. Izuzev nešto šaljivih pjesama, iznad novonastale usmene lirike najčešće lebdi tužna slutnja, to su jecaj-pjesme. I to je bilo koincidentno: mnoge od tih devojaka ostale su neudate, ili su se skršile u nemogućnosti prilagođavanja s fabričkim i građanskim normama ponašanja. Njihova tragika bila je proporcionalna njihovim nadama. Ako je ispunjen poetski ljubavni san, to je više bilo za priču nego što je imalo smisao tipične pojave. Devojke nijesu bile ni socijalno ni psihološki pripremljene za život za kojim su čeznule i koji su u pjesme stavile:

*Oj Nikšiću divni kruže, u tebi mi rastu ruže.
Oj Nikšićka željezaro, Crne Gore ogledalo!
Ovce moje moja tugo, ja vas neću čuvat dugo.
Koso moja ko svileni konci, najljepši su željezarski momci.*

Reprezentativni tekstovi iz toga sloja lirike objavljeni su u zbirci Branka Banja Šaranovića koju je, iz njegove zaostavštine, formirala i objavila Radmi-

la Pešić (*Novije crnogorske narodne pjesme*, Titograd 1964). Takvih zapisa objavljeno je na različite načine u zapaženome broju, a neosporno je da bi se moglo još naći nezapisanih, najviše u pamćenju onih koji su ih i stvorili.

Atrofija svatovskih pjesama

Muška svadba u zoni C. Mladoženji je nešto preko dvadeset godina. Završio je osnovnu školu i ostao na selu kao zemljoradnik. Otac mu je pismen seljak, majka nije išla u školu. Ima tri udate sestre: dvije su pismene seljanke, treća je učiteljica na selu. Njihov stariji brat živi u gradu kao pogonski inženjer u fabrici. Mladoženju obavezuju stari roditelji da ostane na selu, ali njegova je stalna misao na „državni posao“ i na život u gradu.

Mladoženjini roditelji javno se pokazuju kao ateisti. Na to ih obavezuje „boračka penzija“ koju je domaćin regulisao uz pomoć svjedoka. Tako porodica koristi društveno-sistemske pogodnosti, a religijsko-vjerske obaveze obavlja tajno. U slučaju iznenadnih elementarnih nepogoda u gazdinstvu, i žešćih potresa u zdravlju i slozi porodice, mladoženjini roditelji polaze tajno u manastir te ulažu odgovarajući prilog i na miru, u manastirskoj diskreciji, nadoknađuju vjerničke obaveze koje javno ne upražnjavaju. Ljudi, čiji su oni tipični predstavnici, najčešće oslaze u Ostroški manastir, na tajnu molitvu, zato što se onđe čuvaju cjelokupne mošti autoritativnoga iscjelitelja, Svetoga Vasilija Ostroškoga. Ti ljudi svoje vjereničke obaveze nekih puta obavljaju i posredno. Ako imaju rođaka u Americi ili Australiji, naruče mu da u tamošnjoj pravoslavnoj crkvi natenane organizuju crkveni obred koji je potreban. Tako se dogodi da nosilac boračke penzije sahrani majku u Crnoj Gori po svim ateističkim propisima, ne zaboravljajući da joj urisuje crvenu petokraku zvijezdu na posmrtnu afišu, i na nadgrobni spomenik, a onda naruči da joj se zaupokojena molitva održi u Sidneju ili Arizoni.

Đevojka-udavača je iz susjednoga plemena iste zone. Završila je osnovnu školu, pokušala je i srednju, ali nije uspjelo. Roditelji su joj pismeni, oboje su završili po četiri razreda osnovne škole. Imaju još dvije kćeri: jedna je ugostiteljski radnik u gradu, druga je učenica srednje škole. Njihov jedinač brat je nekvalifikovani radnik u fabrici. Đevojački roditelji javno slave krsnu slavu, Božić i Uskrs, i poštuju praznike koji se crvenim slovima bilježe u kalendaru.

Jutro je, oko osam sati. U mladoženjinoj kući okupile se pozvane svoje, za sofrom šedi dvadesetak svatova. Nagole su momci, ima nešto sredovječnih ljudi, i jedan starac. U svatove idu i tri djevojke i jedno muško dijete od desetak godina. (U klasično vrijeme običaja u toj zoni bilo je nezamislivo da djevojke i deca idu u svatove). Mladoženjin stric, sredovječan seljak, postavlja svatovske činove. Izveo je to po uzusu: svakome je pojedinačno nazdravio i

čestitao mu čin. Postavljeni glavari su mu ustajući otpozdravili i zahvalili. Čim su zaglavareni svatovi, jedna grupa, njih tri-četiri, svi sredovječni, s njima i onaj starac u narodnoj nošnji, uoblili su glasove i zapjevali svatovsku pjesmu. Onu bez koje se svadbe u Crnoj Gori nijesu mogle zamisliti:

*Vrela voda na valove,
o javore, zelenbore!*

Zapjevali su svatovi na uobičajen način: da bude glasno koliko se najviše može, „iz sveg mozga“ – kako se to kaže. Poslije prvoga otpjevanog stiha, odnosno na predušak između prvoga i drugoga, – „popili je morni konji, o javore zelenbore“, začula se ženska pjesma:

Uz trpezu niz trpezu, sivi sokole!

I ta pjesma, kao i prva, u manje-više ustaljenome obliku pjeva se na svadbama u Crnoj Gori. Najstarije zapisane varijante objavljene su u Vukovoj zbirci.

Grupa od četiri-pet žena, sredovječne i omlađe, stajala je pored sofe i slijedeći običaj htjela je redom da pjesmom istakne činove svatovskih prvaka. To bi se postiglo stihovima o „cklenoj čaši“ koju treba natočiti „vina rumena“ i pružiti je svatovskome glavaru, svakome po redu, – „neka mu je čas među braćom i družinom vazda pošten glas“. Ali nažalost nije bilo prilike da čaša u pjesmi obiđe svatove, upravo nije bilo prilika da se harmonično smjenjuju započete pjesme, muška i ženska. Kad je muška strana bila negđe na pola stiha „morni konji i svatovi, o javore zelenbore“, zatreštala je harmonika. To je prispio harmonikaš iz grada koga je naručio mladoženjin brat, pogonski inžinjer. Harmonikaš je dobavljen s očiglednom namjerom da se svadba učini savremenijom, „modernijom“. Pogonski inžinjer je time htio da istakne svoj ugled – intelektualca koji se emancipovao. Harmonikaš je razvezao novokomponovanu pjesmu o srećnoj majci koja ženi sina, da bi odmah sve što je mlađe, među svatovima i svadbarima, odmah i bučno prihvatilo njegovu pjesmu. Tu se nije vodilo računa o pjesmi i sluhu, svak je htio da pokaže kako zna da pjeva „uz harmoniku“. Onda su se nizale novokomponovane pjesme o braku i bračnoj sreći, stalno praćene revolverskim rafalima i ženskim podvriškivanjem „na gracki način“.

Ni muška grupa koja je započela pjesmu *Vrela voda na valove*, ni ženska koja se uključila s pjesmom *Uz trpezu niz trpezu*, nije ni pokušala da produži pjevanje. Od takmičenja s harmonikašem i njegovom brojnom grupom nije moglo biti ni pomisli. Nije za to postojalo ni moralne ni

psihološke mogućnosti. Na licima prekinutim u pjesmi nije se čitao protest, primjetna je bila rezignirana stišanost koja je značila mirenje s postojećim stanjem. A takvo mirenje znači zamiranje svijesti o svrsi i vrijednosti uobičajenih pjesama koje su pratile svatovske običaje. Mire se ti ljudi s činjenicom da su postali anahroni, oni vjeruju da je nova pjesma – novokomponovana, koja ih je brutalno prekinula, savremenija pjesma, otmjenija, vrednija. To vjerovanje, takvo mirenje, znači neminovnu smrt narodne usmene lirike na crnogorskim terenima.

Ljidi koji se mire s novonastalim stanjem nemaju socio-psiholoških uslova koji bi ih usmjeravali da uzgajaju pjesmu koja je došla do njih i koji bi budili resentment prema pjesničkoj inferiornoj novokomponovanoj pjesmi i njenoj melodijskoj izvedbi. Novokomponovana pjesma i muzika prihvataju se kao objektivna stvarnost, i to prihvataju u sredini đe nije postojalo drugoga muzičkog instrumenta do gusala i dvojnica-dipala. Prihvata se to kao što se na svečarskim trpezama prihvataju nova jela koja nemaju u njihovoj sredini nikakvu tradiciju, kao nova pića – među njima i gasterbajterski dar: petolitrena boca škotskoga viskija, kao limuzine umjesto jahaćih konja, kao nova odjeća od jelenske kože i teksas platna. Sve staro bez obzira na njegovu vrijednost tone na pučini novoga i skorojevičkoga. Fenomen je u tome da narod stare kulture, istorijski narod, narod najstarije štamparije na Balkanu, prihvata velikodušno sve ono što ne liči na njegovu izvornu kulturu. Odista, to je pojava koju bi trebalo interdisciplinarno istražiti što prije.

Na svadbi o kojoj je riječ utihnuo je razgovor kao duhovna zabava. Na klasičnim svadbama pjesma nije smetala starijim osobama da pričaju, razgovor je bio harmonično uklopljen u tok običaja i veselja. Niko se nije grabio o prvijenstvo, poštovali su se i ljudi koji razgovaraju, i veselje i pjesma. Nije bilo instrumentalne muzike koja zaglušuje priču, grupe koje pjevaju javljale su se s vremena na vrijeme, i to u namjenskim trenucima za pjesmu, ostajalo je prostora za riječ kao duhovnu zabavu. Sad je spontana riječ prikraćena ne samo muzikom no i raznim novinama. Tako je razgovor na rečenoj svadbi ometao jedan od svadbara koji je fotografskim aparatom u rukama stalno zaskakao svatove i svadbare. Starije osobe, dakle ljudi koji su i prilični za razgovore na svadbenim veseljima, ošćale su se neugodno. Poznato je da seljak „slikavanje“ doživljava kao vještački i svečani čin: seljak uvijek zauzme ukrućenu, neprirodnu pozu kad se fotografiše. Vrištanje žena i lomljenje stakla, a posebno harmonika i masovno pjevanje „uz nju“ prosto su načerali priču da zamukne. Čeljad koja ne pjevaju predavali su se jelu kao jedinome pribježištu. I to čeljad koja su na klasičnim svadbama smatrala jelo i piće kao sredstva koja eglen otvaraju. Ukratko, svaki oblik ponašanja koji je bio uobičajen na crnogorskim svadbama, i koji je imao svoju normativnost,

opada naglo kao zastarjeli alat koji je dobio savršeniju zamjenu. Svadbe se vrlo bučno održavaju, ali nema uslova za njihovu duhovnost.

Na klasičnim svadbama bilo je dosta tajnoga, dosta onoga što se iščekivalo, što je tu duhovnost hranilo. I svatovi i svadbari čekali su da vide „mladu“, koja je najčešće dovođena s daljine koja nije omogućavala poznanstvo s njom.

Pa i neka je bila iz istoga ili sušednoga sela, trebalo je vidjeti i ocijeniti njezinu nevjestačku smjernost, njezino nevjestačko ponašanje, gledala se njezina udadbena nošnja, pričalo se kako ju je „ođelo podnijelo“. U govorniku i blagoslovima naglašavao se činilac nepoznatoga: đevojka ide u novu sredinu, treba tuđega oca „tatom zvati“, tuđa majka nju treba da prihvati kao ćerku. Samo se metaforički, pjesnički, mogla iskazivati blagoslovna poruka da će život mlade zavisiti od njezina prilagođavanja. Ljudi govordžije, i oni koji izriču blagoslove, trebalo je da javno kažu mnoge poruke koje nijesu samo stvar svatovskoga običaja nego i vrlo praktične potrebe. Trebalo je novim prijateljima projektovati spremnost đevojačkoga roda da se stavi odivi u zaštitu u slučaju mogućih odnosa u domu koji je čeka, odnosa koji bi izlazili iz okvira normi ponašanja. Takođe je trebalo opomenuti mladu da može računati na takvu zaštitu samo dok ona bude ispunjavala obaveze koje su takođe običajno normirane. U tome svečanom trenutku trebalo je udavači još jednom naglasiti da se ostavi nekih mana koje je mogu skupo koštati u novome domu. Ali kako na svečanome skupu, u situaciji emocionalne uzbuđenosti ukućana koji udaju đevojku, kazati tako prozaične stvari? To se moglo kazati nikako drugačije nego kroz blagoslovsko-govorničku diplomaciju. To nije umio svak iskazati, to je bilo prepušteno duhom i riječju najjačim ljudima. Sve suve istine trebalo je „ljepše kazati“, metaforika je tu bila spasonosna. Otuda je suštom istinom motivisano pravilo – poslovice: „Vodi svata, a ostavi brata“.

Jekako, na svu blagoslovsku retoriku u kući udavače trebalo je da svatovski prvaci odgovore, odnosno da projiciraju svoju diplomaciju i metaforiku, interese mladoženje i kuće u koju se vodi đevojka. I na klasičnoj svadbi bili su „siti vuci i cijeli janjci“ – sve što treba kazano je, ničija ošćanja nijesu povrijeđena, čak je diplomacija pretvorena u metaforiku, koja plemenito nagoni suze na oči. Nema sumnje, crnogorske seoske svadbe bile su visoka mjera narodne duhovnosti. Danas nema prostora za tu duhovnost. Nema na svadbama ni tajnoga činioca niti više svrhe ima svadbarska retorika. Đevojka je najčešće vrlo poznata, od nevjestačkoga ponašanja nije ostalo ni traga, čak se smatra normalnim ako je već vidljivo gravidna – što je vrlo čest slučaj. Bilo bi odista suviše upućivati takvu mladu na nepoznati život koji je čeka. Njezina je misao na grad, ona je u mislima privremeni stanovnik sela. Prema tome,

sadržina starih pjesama ne dotiče se ni interesa ni interesovanja supružnika ni svatova ni svadbara koji su došli na njihovo veselje.

Kad su svatovi izašli iz kuće, da idu po đevojku, ona grupa koja je započinjala pjesmu *Vrela voda* učinila je još jedan pokušaj i oglasila se pjesmom *Pođosmo li pođosmo*. To je pohodnja pjesma koja se nikad ne zaboravlja kad svatovi kreću po đevojku, kao što se ne zaboravlja ni njezin završetak kad svatovi dođu na cilj: *De rekosmo, dođosmo*. To je oglasna pjesma koja treba nadaleko da se čuje, a čuje se jer se uvijek pjeva izvan kuće.

Dok su muškarci pjevali prvi stih, ista ženska grupa, ona koja je započinjala pjesmu *Uz trpezu*, pripremala se da zapjeva takođe pohodnju pjesmu *Zbogom pošli, kićeni svatovi*. Ni bez te pjesme, koju osobito pjevaju žene i đevojke, nije se mogao zamisliti polazak svatova, kao ni dolazak kad se pjeva istom melodijom njezina inačica *Dobro došli, kićeni svatovi*. Ali, i još jednom nažalost, ni muška ni ženska pjevačka grupa nijesu imale šansu ni koliko su je imali maloprije u kući. Muška grupa je na pola stiha zaglušena sirenama iz kola, pa ženska grupa nije otvarala usta. Iz devetoro kola – od „fíća“ do bijeloga gastarbajterskog „merdža“ – zasvirale su sirene punom snagom, „do daske“ – kako se kaže. Prolomili su se neujednačeni i reski zvukovi sirena, kokoši se preplašene razbježale, a pas na lancu iskezio se i počeo da zauvija. Tako su sirene oglasile polazak svatova, razvio se barjak, zaštekali su revolverski rafali; pohodnje pjesme izgubile su se bez povratka.

I kako je bilo na ženskoj svadbi u kući đevojke udavače lako je pretpostaviti. Sama činjenica da je sa svatovima otišao harmonikaš dovoljno govori o identičnosti obiju svadaba. O kakvome oponiranju harmonikašu i sirenama ni onđe nije moglo biti riječi. Posebno i zato što je mladoženjina kuća i ekonomski i ideološko-politički nadređena kući đevojke udavače.

Ukratko. Svaki oblik ponašanja u toku ranijih svatovskih običaja u crnogorskim selima, koji su bili dostigli normativnu poziciju, počeo je naglo da ocvjetava kad je počelo prelijevanje seoskoga življa u gradove. U ove dane otpadaju posljednje laticice. U takvome poretku stvari nema uslova za produžetak prirodnoga života svadbarskih pjesama.

Svadba o kojoj je ovđe bilo riječi poređena je sa svadbom u svim pomenutim zonama. I lako je bilo doći do zaključka da je atrofija svadbenih običaja i pjesama koje prate te običaje zahvatila sve ispitivane oblasti. Intenzitet pojave nije svuđe isti. Oni krajevi koji su još bez električnoga osvjetljenja više odolijevaju nekim novinama, ali i njih je obuhvatio proces koji nema zaustavljanja. Pjesme koje su se harmonično preplijetale s razgovorom kao duhovnom zabavom, koje su se usaglašavale s dramskim trenucima svatovskih običaja, i koje su hvatale ritam hoda svatovskih konja – nemaju više ni jedan od potrebnih uslova da bi prirodno trajale.

Tužbalice

Nepismene tužbalice sad su prava rijetkost u Crnoj Gori. Ako se na sahranama i čuju njihove tužbalice, to su najčešće kratki tekstovi izgovoreni staračkom, posljednjom snagom. Teško da se može govoriti o bilo kakvim inovacijama u tužbalicama tih žena, ako im ponekad zasnijetli poetski detalj u tekstu – to je dobra upotreba nekoga pjesničkog rješenja koje je davno postignuto i stvaralački završeno. Ne završeno kao žanrovska formula, no je završena mogućnost stare tužilice da tu formulu iskoristi za novi pjesnički kontekst.

Sredovječne i mlađe tužilice, koje se danas srijeću, slijede običajni protokol tuženja kojega su se držale klasične, nepismene tužilice. Riječju, vremenske i prostorne odrednice procesa tuženja nijesu pretrpjele bitnije korekcije. Ali, i pored toga, savremena tužilica nije isto što i stara, klasična, ona je – „to isto, samo drukčije“, što bi se vukovski reklo.

Ima više činilaca koji savremenu tužbalicu pomjeraju iz njezina prirodna ležišta. U prvi plan današnjih pogrebnih svečanosti idu radnje koje su u vrijeme klasične tužbalice bile u pozadini, ili ih nije ni bilo. Svakoj umrloj osobi, kojoj su priznate zasluge za narodnooslobodilački pokret ili za postojeće društveno-političko stanje, drže se nekrološki govori, usmeni ili pismeni. A svim licima koja su regulisala boračku penziju organizuju se počasne straže, prvoborcima se ispaljuju počasni plotuni. I na umrlu čeljad iz porodice zaslužnih prelazi nešto od nekrološke apologetike. Nad grobom prestarjela roditelja ili nedorasla deteta društveno zaslužne osobe najviše se ističu zasluge te osobe, odnosno prostori nekrološke bešede ispunjeni su saučešćem u žalosti koja je pogodila društveno zaslužnu osobu. U društvu koje se razvilo iz bratstveničko-plemenske agonalne zajednice pogrebna adoracija nije samo uobičajeno dobro govorenje o umrlome – *de mortuis nihil nisi bene*, nego i visoko razuđena hiperbolika. Uobičajena su porodična takmičenja povodom broja pogrebnih govora i stepena njihove apologetike. Sve nabrojene pogrebne novine sužavaju prostor i ograničavaju vrijeme za improvizaciju tužbalica pored odra ili nad grobom. Međutim, to prikraćivanje tužbalica ipak ne dovodi u pitanje pristojne prostore za izvođenje tužbalica. Nabrojene novine jesu fizička smetnja, ali baš zato što su *fizička* nijesu preopasna smetnja tužbalicama. Neuporedivo je za njih opasnije smetnja koja ima psihološke implikacije.

Postepeno se formira svijest da samo seljanke, nepismene i proste žene priliče za tužalicu. Zato mlađe žene, pa i kad imaju emocionalnu i pjesničku potrebu da tuže, ustručavaju se vrlo često da se javno deklariraju kao tužilice. Ustručavaju se jer ne žele da se izlože riziku da preuzmu ulogu prostih žena, seljanki. Ta njihova apstinencija posebno je uslovljena nastojanjem seoskoga življa da ubrzano uvodi norme gradskoga, čak i velegradskoga ponašanja.

Treba samo pogledati skupocjene stilske namještaje u seoskim kućama, klavire u kućama đe niko ne umije da svira, stereo i video uređaje i svjetske marke kola, da bi se lako zaključilo koji je stepen dostiglo imitatorsko življenje na selu. Evo jednoga primjera koji će pokazati da je počela atrofija tužbalica koja se neće zaustaviti.

Događaj je iz zone B. Osamnaestogodišnji mladić poginuo je u saobraćajnoj nesreći. Bio je jedinac među pet sestara. Jedna od sestara, seljanka s četiri razreda osnovne škole, četrdesetogodišnja udata žena, protužjela je na sahrani svojega brata pjesnički inventivno. Prvi put je javno zatužjela, a odmah se pokazala kao tužna pjesnikinja prvoga reda. Na parastosnim svečanostima tokom godine: treće jutro, četrdesnica, godišnjica, privlačila je ona opštu pažnju slušalaca i vokalnim i pjesničkim kvalitetima svoje tužbalice. I glas se širio o njoj kao tužbalici „koja bi i iz kamena suzu izmamila“. Da se ta žena tako pročula u vrijeme kad je tužilica imala nezamjenljivu ulogu na sahranama, njezinoj reputaciji ništa ne bi moglo stati na put. Ona ima sve potrebne uslove za renome cijenjene tužilice. Raspoláže mogućnošću upljetanja intimne tužbalice u javnu, prikladno vlada poetološkim instrumentarim tužbalice kao vrste obrednih i običajnih pjesama, ima asocijativnu brzinu prilikom biranja formulnih sredstava, raspoláže privlačnom bojom glasa i shodno intenzitetu emocije raspoređuje njegovu visinu. Svakako, najznačajnije je njezina mogućnost da slikama ličnoga bola reguliše ubjedljivost teksta koji saopštava i poetsku tenziju javne tužbalice.

Međutim, ta obdarena žena poslije održanoga godišnjeg, odnosno završnoga parastosa njezinu bratu – definitivno je prestala tužjeti. Odužjela je svoju tugu i tu – stala. Uzaludne su bile molbe, čak i njezinih sestara, da se javi kao tužilica i kao „sestra bezbratnica“ na sahranama rođaka i komšija. Ona nije objašnjavala razloge svojega postupka, ali nesporna je činjenica da je nije interesovala reputacija koju postižu nepismene i „proste“ žene. Ni staro pravilo da sestra bezbratnica, ako je talentovan pjesnik, postaje najglasitija tužilica za nju ne važi. To je žena koja živi u jednome prigradskom naselju, muž joj je činovnik u jednoj političkoj ustanovi, ona nošnjom i manirima nastoji da se pokaže kao prava građanka, „gospođa“. Tako je jedna neiskazana pjesnikinja ukazala na početak kraja najstarije pjesme-tužbalice. Kao po pravilu, savremene javne tužbalice nastoje da svoju afirmaciju postignu korekcijom uobičajenih stilskih i kompozitorskih struktura tužbalice-pjesme. Najuočljiviji znak te tužbaličke savremenosti jeste dosljedno sprovođenje rimovanja. Kao što je poznato, u pjesmi klasične tužbalice (kod Vuka i Šaulića) rima se spontano javljala, bila je rijetka, ali stilski skladna i ritmički savršena. Na primjer:

*A Grahovo i Lukovo –
To je vazda bilo slično,
i odlično,
moj Jovane!*

To su stihovi iz javne tužbalice koju je u Vrbasu izvodila jedna Grahovljanka nad odrom Jovana s Lukova. Prvo je ona izustila dosta nerimovanih stihova, ispunila je sve zahtjeve javne tužbalice, prenijela u pjesničke slike vrline umrloga i junačku prošlost njegova bratstva i plemena Lukova. Onda je, opet po običaju, prešla na svoj emocionalni teren – da pomene svoju rodbinu i domovinu i da ih „pozdravi“ po Jovanu. Kad je završila hvalospjev Lukovu, poetirala je iskaz sličnošću Grahova i Lukova. Tu joj se spontano javila rima „Grahovo – Lukovo“, rima koja je uslovljena unutrašnjom sličnošću pojmo-va koji se porede. Rima „slično – odlično“ samo je u jezičku formu srećno stavljena jedna ontološka kategorija. Spreg prirodno nadošlih stihova „koji se slažu“ olakšan je izlaskom iz rimovanoga kruga eksklamacijom „moj Jovane“. Vraćena je pjesma pređašnjemu ritmu, komotnome saopštavanju teksta; rima je odigrala svoju zvukovnu i semantičku ulogu i na vrijeme se povukla. Sve je išlo prirodno: poetološki rekviziti pridolazili su asocijativnim putem, iskrsla rima ukomponovala se u kompoziciju pjesme, pjesma je ostala prirodna kao i disanje tužilice.

Savremena tužilica, koja nastoji da dosljedno sprovodi rimovanje, izlaže se opasnosti da stavi u prvi plan oblik riječi a ne njezino značenje. Za njezino estetsko osjećanje „slaganje stihova“ – kako se to kaže – prvi je književni kvalitet pjesme, pa se otuda inspiracija, koja je u klasičnoj tužbalici prirodno korišćena, ovđe naprosto zloupotrebljava. Evo primjera za to. U zoni C savremena tužilica „pozdravlja“ po umrlome svoju rodbinu, među kojima je bio i jedan visoki državni činovnik. Slijedeći svoje obrazovanje iz državnoadministrativne i političke nomenklature, ona je svojega rođaka unaprijedila u ministra i ambasadora:

*Ministar je bio Vlade,
I Titove ambasade.*

Unapređenje umrloga u častima i titulama nije pjesnički nelogična stvar, to se upravo radilo i u klasičnoj tužbalici. Ali u citiranim stihovima dozvoljena glorifikacija skršila se rimom: drugi stih eliminisao je pjesničko značenje prvoga i slušaoca opredijelio da se ne prepušti pjesničkome umišljaju teksta nego da se sudari s bukvalnošću i s nelogičnošću rimovanoga saopštenja.

Dosljedno rimovanje uslovi ponekad humorni trenutak koji se najmanje

očekuje tokom tužne svečanosti. Evo primjera. U zoni C umrla stara, ugledna žena. Više tužilica izmijenilo se pored njezina odra. Među njima i jedna od onih savremenih tužilica što dosljedno rimuju svoje pjesme. Nizala je ona veselnica stihove teško pronanalazeći odgovarajuće riječi. Videlo se da „slaganju stikova“ podređuje sav svoj napor. Upotrebljavala je ona žanrovske formule koje su joj pri ruci, dakle ona sredstva kojima raspolaže klasična tužilica. Između ostalih upotrijebila je i *Polje jadikovo*. Obično se kaže: „A kad dođeš (...) na to Polje jadikovo...“ Na *Jadikovu polju* treba umrloga da dočekaju, pozdrave i prihvate ti i ti umrli rođaci i poznanici. Tužilica o kojoj je riječ htjela je da rimuje upotrijebljenu formulu, pa je napravila ovaj spreg stihova:

*A kad dođeš, Plano moja,
na to Polje jadikovo,
a pod drvo mulikovo...*

Trenutak je bio komičan, čak i neki od članova ožalošćene porodice, koji su stajali pored odra te primali saučešće, osmjehnuli su se. Pa što je tu bilo smiješno?

Drvo mulikovo nije postiglo poziciju predmeta s kojim se u afirmativnome značenju može porediti koja ljudska osobina, niti se ono u pjesmi primjerava kao detalj eksterijera radnje koja je za pjesmu. A praktična upotreba mulikovine vrlo je prozaična, od nje se prave tako proste stvari kao što su *siriš-njaci* i *kablovi* za mužu stoke. Nije dakle mulikovina što i visok bor s kojim se poredi ljepota muške visine, ili jelika kojoj se primjerava đevojačka stasita vitkost. Slušaoci, poznavajući umrlu ženu kao odličnu tužilicu, i kao stroga kritičara tužilica koje nijesu obdarene, koje „krmauču“ – kako je govorila – zamišljali su kako bi pokojnica reagovala da može čuti koja joj se hladovina preporučuje na Polju jadikovu. I odista, normalno je što su se slušaoci žalbenici jedva uzdržali od glasnoga smijeha.

U javnim zahvalnicama koje se objavljuju u dnevnoj štampi, uz nekrološke govornike pominju se i tužilice kao umjetnice koje su svojim pjesmama „okitile“ umrloga i uveličale njegovu sahranu. Međutim, to javno isticanje ponajmanje je odraz današnjega ugleda tužbaličke poezije. Javna zahvalnost tužbalicama najčešće projektuje namjeru ožalošćene porodice da istakne i nacionalnu dimenziju sahrane o kojoj je riječ. Seljačke porodice, koje još iskreno vole i cijene tužbalicu, vrlo rijetko javno zahvaljuju tužilicama. Ne zahvaljuju zato što smatraju da je tuženje za umrlim prirodni dio pogrebne svečanosti, prirodna stvar koja se podrazumijeva, koja je toliko uobičajena da bi je suvišno bilo pominjati. I televizijske emisije o tužbalicama više su stilizacija objekta koji se snima no slika prirodnoga stanja pogrebnih svečanosti i pjesama koje ih prate.

Muški leleci

Održali su se muški leleci na svim teritorijama na kojima su i ranije postojali. Neuporedivo je danas manji broj lelekača no u klasično doba, ali običaj lelekanja još živi. Pošto su muški leleci malo izučavani, daćemo njihov kratak opis.

Grupa žalbenika primiće se kući u kojoj je pokojnik na odru, odnosno takva grupa primiće se groblju na koje je već prispio pokojnik da mu se obavi sahrana. Kad se primaknu na pedesetak metara, zastanu da bi lelekač – koji je već isprednjačio – odlelekao svoj tekst. On skine kapu i obavezno odloži štap i kišobran ako ih nosi. Te predmete može prihvatiti neko iz grupe, mogu se objesiti o priručnu granu, prisloniti uz kakvu među, ili se pobosti u snijeg. Zabacivši glavu, lelekač izgovara tekst leleka nastojeći da više koliko najglasnije može. Dužina teksta nije normirana. Ona zavisi i od društvene cijene umrloga i od govorničke sposobnosti lelekača. Navodimo jedan tipičan lelek iz zone B:

– Aaaaa, lele mene, Petre Ivanov, za tobom danas pa zadoovijek, leleeeee! Lele kućni domaćine, ublagniče u vamilju i smiro u selo. Lele ratniče i junače, lele dočekniče i ljucki dobroželitelju! Lele nama za tobom zadoovijek, leleeeee!

U ime ožalošćene porodice neki muškarac treba da odgovori na lelek žalbenika što se čuo. Govor onoga koji odlelekava ne izlazi iz okvira konvencije i zato ne sadrži književne detalje. To je samo uobičajeni uzvik: *Lele sa svijem kumovima i prijateljima, leleeee* i sl.

Ako u istoj grupi ima više lelekača, svaki će učiniti što i prvi i saopštiti tekst svojega leleka. Ako je pokojni Petar bio kojemu lelekaču kum ili krvni prijatelj, to će lelekač obavezno naglasiti: *Lelel kume Petre, prijatelju Petre* i sl. Svaki lelekač, kad izgovori posljednje *leleee*, napravi pokret kao da će se stegnutim šakama udariti u glavu. To je simboličan ostatak običaja kad su se lelekači odistinske udarali pesnicama u glavu.

Muški lelek je nekrološka apologetika u kojoj nema mjesta neafirmativnim stranama umrle osobe. Lelekač se služi žanrovskim formulnim sredstvima u koje uklapa sliku konkretne ličnosti. Zato najveći broj lelekača ne izlazi iz okvira uobičajenih karakteristika koje ni u izdvojenoj poziciji ni u kontekstu leleka ne nude književnu emisiju događaja. Takvi lelekači više manifestuju običaj no književnu riječ, više znače pažnju lelekača prema porodici umrloga no njegov lični emocionalni odnos prema umrlome – to je običajno žaljenje racionalnoga a ne emocionalnoga smjera. Od takvoga lelekanja i ne zahtijeva

se ništa drugo osim konstatovanja uobičajenih karakteristika pokojnika, koje ne poprimaju ubjedljivost konkretne istine. Međutim, žanrovska usmjerenost muškoga leleka ne isključuje mogućnost za iskazivanje i ličnih emocija i za književno zgrušavanje riječi koje se izgovaraju. Pojedini leleci mogu biti impresivan doživljaj za slušaoca. Taj doživljaj postiže se nekolikim pravcima u konkretnome leleku. Iskrenost ošućanja lelekača lako se pročita iz njegova glasa, a kad je takav glas udružen s književnom rječitošću – doživljaj je potpun. Dakako, doživljaj onoga koji ima primnike da oseti glasove i tužbalice i guslarske jeke u nazalnome i visokom glasu lelekača. U iskrenome lelekačevu glasu ima nekih prastarih dubina, taj glas odista zove čovjeka s onoga svijeta, tu su pomjerene granice sna i jave; pravi lelekač prepušta se iluziji da korespondira sa zaumnim svijetom. Muški leleci u vrhunskim primjerima jesu duhovitost visoka reda. Ako se takav lelek kome ne dopada, to nije stvar lelekača no onoga koji o njemu sudi. Takvi leleci značili su dramsko-poetsku floskulu u procesiji pogrebnih običaja. Na pitanje što je za nju značio muški lelek, devedesetogodišnja starica iz Pive odgovorila je piscu ovih redova: „To mi je bilo ko najljepša pjesma“.

Iznimni, neuobičajeni leleci pamte se i prepričavaju, ali više kao *odstupanje* od uobičajenih normi lelekanja, od poznate sadržine leleka, nego kao literatura. Dakako, u tome neuobičajenome leleku često se otvaraju prostori i za umjetnost riječi. Odstupanje je prvjenstveno privilegija obdarenih lelekača. U zoni B umrlo glasti domaćin, odlikovani ratnik iz balkanskih i Prvog svjetskog rata. Lelekači dolaze i prolaze ne privlačeći osobitu pažnju slušalaca. Ali kad je zalelekao najpoznatiji lelekač iz tih krajeva, utihnuo je uobičajeni žagor mase. Ostarjeli seljak, glasoviti domaćin i ratnik, bio je poznat kao kritičar svake postojeće uprave. On je tipični predstavnik onih ljudi koji vazda dobro misle, ali žele da kritikuju svakoga ko to zaslužuje. Posebno je toga starca vrijeđalo zapostavljanje ratova u kojima je on učestvovao. Nije prošla nijedna vlast što ga nije pozivala na odgovornost kao čovjeka „koji nema dlake na jeziku“. Taj lelekač kao otvoreni branilac starih vrijednosti privukao je pažnju mase koja očekuje da se kaže nešto oštro i privlačno.

Lelekač je ispunio sve uobičajene radnje i tipski je počeo lelek. Napomenuo je sve vrline umrloga, kao i značaj njegove kuće i bratstva. Onda je slijedeći žanrovsku mogućnost da pozdravi umrle dodao:

– *Pa kad dođeš, junače, u to jato sokolova s kojijema smo oba ratovali protiv Turaka i Austrije, pitaće te orlovi kako nam je amo danas. Ne prepani se nevaljačko od amošnjijeh špijuna, kojijeh ima ka pljeve, no slobodno odgovaraj. Ništa ti tamo ne mogu ovamošnji špijuni, kam da im je! Kaži, junače, ratnicima da se amo ne priznavaju stari ratovi ni*

prvi ratnici. Oni će ti povjerovat pa će ti dat sva priznanja koja ti amo nijesu data...

Drugi primjer. U zoni F sahranjuje se ugledani domaćin, borac iz balkanskih i Prvoga svjetskog rata, predsjednik opštine između dva rata. Bio je oglašen kao mudar i pošten čovjek, i kao predsjednik opštine koji se jedinstveno snalazio u složenoj poslijeratnoj situaciji u sandžačkome dijelu Crne Gore. Pokojnik je bio pristalica ujedinjenja, pa nije prihvatio predsjedničku stolicu koju su mu poslije kapitulacije Jugoslavije ponudili Talijani i separatisti. Tokom Drugoga svjetskog rata niti je sarađivao s okupatorom niti se uključivao u narodnooslobodilački pokret. Javno je upražnjavao religijsko-vjerske obaveze. Žalbenici se okupili u nevelikome broju, lelekača nema ni približno onome koliko bi odgovaralo nekadašnjemu renomeu pokojnika. Nesporna je činjenica da su mnogi lelekači bili prikraćeni nemogućnošću da ističu pokojnikove zasluge za narodnooslobodilačku borbu. Drugi su se ustručavali da ističu zasluge umrloga koje nemaju društveno-političku cijenu.

Jedan stari lelekač skrenuo je pažnju jednim neobičnim detaljem svojega teksta. Navodimo njegov lelek:

– Aaaaa, lele mene, Sava Jovanov, za tobom, leleeeee! Lele, junače sa Skadra i s Bugarske i s Bojane njive i sa svijeh bojnijeh poljana u tri rata đe je gorio pra'pred oči junačke! Lele, mudra glavo, veliki domaćine i naš domaćinski učitelju! Lele, Sava Jovanov, naš prešedniče opštine iz vakti i zemana kad smo ljude birali za prešednike opštine, leleeeee!

U klasično vrijeme, kojemu suštinski pripadaju i dva pomenuta lelekača, značajan lelekač morao je imati pristojan građanski autoritet. Važniji su bili čovjek koji leleče i čovjek za kojim se leleče no sadržina leleka. Po tome se lelekači izvjesno razlikuju od tužilica. Značajna tužilica bila je jako potpomognuta i svojim solidnim građanskim ugledom, ali i ako ga nije imala mogla je u određenoj mjeri nadomjestiti taj nedostatak pjesničkom snagom svojega teksta. Riječju, tužilica je pjesma, a lelek je retorska tirada. Lelekač kojega lične mane sabijaju ispod nivoa građanskoga prošeka nije se usuđivao da zaleleče za zajedničkim pokojnikom. Sad se to stanje umnogome promijenilo. Među mlađim lelekačima ima danas i onih koji ranije ne bi imali čestih šansi da nastupaju. Poneki koriste običaj da im se čuje ime, da ih masa saslušati htjela ona to ili ne, da dođu do izražaja preko leleka. Stara generacija lelekača gotovo se sasvim osula, običaj spada na niži nivo ugleda i neminovno se gasi. Oba pomenuta lelekača, koji su skrenuli na sebe pažnju odstupanjem od uobičajenih normi, umrli su: prvi prije deset, drugi prije petnaest godina.

Ženski leleci

Ženski leleci naročito su bili postojani u onim krajevima đe muški leleci nijesu bili ukorijenjeni. To je najvećim dijelom zona C, posebno pleme Banjani. Ženskih leleka u manjoj mjeri bilo je i na onim prostorima đe je muški lelek imao puno značenje. U narodu se ne kaže da žena leleče, nego da tuži, a to *tuženje* bliže se određuje mjestom đe se izvodi: „uz nosila“, „kad se primiće kući“ i sl. Međutim, u naučnome razmatranju preporučljivije je to tuženje nazvati ženskim lelekom da bi se izbjeglo miješanje njegova značenja s tužbalicom, s kojom u književnome značenju nema ništa zajedničko.

Ženski lelek nema književnoga značenja, to je samo ritmički organizovana rečenica koja se izvodi uz normiranu melodiju. Vrijednost ženskoga leleka mjeri se samo ljepotom glasa kojim se izgovara.

Ljuto osiroće žene, kao sestre bezbratnice i majke koje su ostale bez jedinca sina, lelekale su i po godinu dana poslije smrti date osobe. Zorom, i to svako jutro, idući za stokom ili kakvim drugim poslom, lelekala je takva žena. Ako se u grupi, na nekom sprovodu, uz nosila, nalazi više žena koje leleču, svaka je ponavljala rečenicu koju je izgovorila prva, mijenjajući samo ono što je obavezna da uradi kao odgovarajuća svojta umrloga. Na primjer: prva odleleče – „Što je selo neveselo, moj đevere“, da bi druga ponovila to isto umećući u tekst umjesto „moj đevere“ – „striko željo“. Treća bi rekla „prijatelju“, a četvrta kojoj umrli nije u srodstvu izgovorila bi njegovo ime – „Pero bolan“. Može se upotrijebiti i neka afirmativna atribucija: „Što je selo neveselo, *zor delijo*“. Uglavnom, poštuje se osnovna smjernica teksta i stih koji uvijek mora biti dvanaesterac. Upitna rječca sadrži vokalizuju, kadenca je prilično nagla, glas na kraju ponire, prosto se stropoštava. Dužine slogova izgledaju ovako:

– *Štooooo je selo neveselooooo, mooooj Jovaneeee!*

„Uz nosila“ i „kad se primiće kući“ ne leleču žene koje su iz ožalošćene porodice, no žene želbenice koje naglašavaju žalost za umrlim i ističu poštovanje njegove kuće. To je – kao i muški lelek – žaljenje racionalnoga a ne emocionalnoga smjera. U izuzetnim prilikama ženski lelek može biti poetski značajan. Međutim, to nije ženski lelek u pravome značenju, nego u melodiju ženskoga leleka i u stih dvanaesterac smještena je tužbalica. Pisac ovih redova slušao je prije dvadesetak godina jednu sestru bezbratnicu, u zoni C, kako uz melodiju ženskoga leleka izgovara ovu tužbalicu:

*Zakukajmo jednoglasno, gorska sestro.
no ti imaš svoga roka od kukanja –
Od Đurđeva do Vidova bogme dana.
A ja svoga roka nemam, kukavica, no ću kukat do vijeka iskopnica!*

Žena o kojoj je riječ bila je tužilica. Ona je iz tužbalica kojima raspolaže pozajmila tekst i prilagodila ga ženskome leleku i dvanaesteru. Lelekanje te žene nije samo izraz njezina bola no i društvene obaveze; treba da se čuje kako se dolično ponaša sestra bezbratnica. Da ta žena nije i tužilica, njezin lelek ne bi imao ni formu ni sadržaj književnoga teksta, kao što ih imaju navedeni stihovi.

Ženski leleci u Crnoj Gori sad su prava rijetkost. Mi smo posljednji ženski lelek čuli 1982. godine u zoni C.

Usmena proza

Sadašnji sakupljač narodnih priča nailazi na teškoće koje nijesu pratile klasičnoga sakupljača. Sve je manje odgovarajućih prilika za usmeno pričanje. Narodna pripovijetka hoće prirodne uslove: sijela, porodičnu atmosferu, kiridžijsko putovanje, vojne logore, zatvore... Ako priču ne sretnoš, nećeš je uhvatiti! Vuk je u jednoj bilješci, i to nenamjerno, pokazao primjer prirodnoga ambijenta narodne pripovijetke. Veli on: „Grujo Mehandžić bio je trgovčić i 1829. godine išao je nekakim poslom u Srbiju, pa kad se odonud ujesen vratio, sastanemo se u Zemunskome lazaretu. I ne imajući nikakva posla danju smo najviše spavali a noću pripovijedali. Kad ja čujem da on zna ovako mnogo i lijepih pripovjedaka, zamolim ga te mi ih on ondje napiše, a uza njih i nekolike narodne pjesme...” (Predgovor Srpskim narodnim pripovijetkama, Beč, 1853). Kao što se vidi, u Zemunskome lazaretu dosadu su ljudi prekraćivali pričom, danju se spavalo a noću pripovijedalo. Ivo Andrić je u *Prokletoj avliji* pokazao kako tamnička dosada nagoni ljude da se pričom spašavaju. Priča hoće i porodičnu atmosferu: kad roditelji i starije osobe s edukativnim namjerama pričaju mlađima priče.

U crnogorskim selima sve je manje prilika za usmeno pričanje. Ono stanovništvo što ga još ima na selima prigušeno je novim oblicima rada i prikraćeno radio-televizijom da priča. Stara čeljad nemaju u porodicama nekadašnju poziciju: da pričom prenose iskustvo na mlađe. Novi medijumi čak su načerali stare osobe da vještački umeću u priču neke detalje pomoću kojih žele da se predstave kao ljudi savremenih shvatanja. A sve i kad bi stariji čovjek htio u porodici da priča – nema kome. Kao što je istaknuto – omladina je pošla sa sela, a oni što su još onđe mislima su više u gradu no na selu. Iskustvo stare

priče ne nalazi kod njih prijemnika.

Kad sakupljač dođe do pričaoca i kaže mu svoju namjeru, već je stvorena vještačka atmosfera. Sad se pričalac boji posljedica i nerado se prepušta elementarnome toku priče. Otkako je seljak shvatio da njegova priča može poslužiti piscu kao materijal za obradu, postao je vrlo oprezan kao pričalac. Posebno nerado saopštavaju priče koje se odnose na pojedina bratstva, plemena, pojedince. Pojedini pisci u Crnoj Gori imali su grdni nevolja zato što su se pojedina bratstva i plemena prepoznala u njihovim djelima. Najčešće su to baš oni pisci koji koriste narodnu priču kao materijal za svoju književnu radnju. Pisac ovih redova morao je od svojega rođenog ujaka, visprenoga pričaoca, posredno da zapisuje priče. Otvoreno nam je rekao da se boji da će se njegove riječi „metnut u knjige da se ijedi svijet“. Ujak je spadao u one pričaoce čija je priča uvijek humorom podatkana. A najviše je pričao o zgodovštinama pojedinih plemena i bratstava. U pamćenju starih osoba ima još priča koje nijesu zabilježene, ali tih ljudi ubrzano nestaje. Književnik Dragan Lakićević uspješno je zapisao priče od starih ljudi u Rovcima i objavio u knjizi Vuk i ajduk (Beograd, 1978). To je Lakićević uradio u pet do dvanaest, kako se kaže. Vjerovatno je da bi mu se sadašnji poduhvat na bilo kojim terenima mnogo manje isplatio. Posebni vid usmenoga pričanja su tzv. vicevi. Ali ne bi se moglo ništa posebno govoriti o specifičnosti vica u Crnoj Gori.

Crna Gora je više predmet viceva no što je njihov proizvođač! Vic kao šaljiva, ili satirična, anegdota, ili govorna karikatura – ako se tako može reći, danas najviše nastaje u gradskim sredinama. Intelektualci su njihovi najčešći tvorci. Prenosioci su im ljudi svih zanimanja, ponajmanje seljaci. Vicevi kod pravih seljaka, ako ih još ima, ne nailaze na prijem, zato što se ne naslanjaju na ličnu kategoriju koja je ušla u njihovo iskustvo. Viceva u današnjem njihovom obliku nije bilo u klasičnoj usmenoj književnosti.

Prostorno i nacionalno obilježavati viceve bio bi isprazan posao. Današnje komunikacije su takve da vic za dan, za tren, može prelaziti kontinente. Vicevi jesu vid usmene književnosti, ali oni nijesu vid *narodne književnosti* u njezinu klasičnome značenju.

II Narodska književnost

Uvodna napomena

U narodsku književnost idu tekstovi koje stvaraju pismeni ljudi oslanjajući se na narodnu književnost kao na svoj jedini izvor. Dok narodni stvaralac i ne pomišlja da se svojim činom stvaranja može izdvojiti iz kolektiva kome socijalno i ideološko-politički pripada, dotle narodski književnik ima svijest o književnome stvaranju kao društveno-afirmativnome činu. Cilj narodskoga pisca, bilo da je slavoljubivoga, ideološkoga, političkoga, merkantilističkoga, bilo pak kojega drugog smjera, ne dozvoljava mu, eo ipso, da bude narodni književni stvaralac. Dakako, nivo stvaralačke obdarenosti *narodskoga književnika* reguliše njegovu umješnost da se služi poetikom narodne književnosti. Narodski književnik izlazi iz okvira etnokulture, kojoj narodni pjesnik i pripovjedač pripadaju najuočljivijim dijelom svoga iskustva.

Narodni pjesnik mogao je biti svjestan umjetničke vrijednosti književnoga teksta koji stvara, ali nije imao svijest o njegovoj društvenoj vrijednosti. Takvoga pjesnika najbolje je okarakterisao Vuk Karadžić: „Srbi još ne poznaju vrednost svojih pesama (...) u mom prisustvu govorili su Milošu da moje sakupljanje pesama nije ništa drugo do sprdnja i besposlica“ (iz pisma Jakobu Grimu). „Ovakvih pjesana ja bih mogao i više ovdje dodati, ali se bojim da i ovo ne bude mnogo i da mi kakav od nove mode Serbljin ne rekne: Gle šta je ovome na um palo te sljepačke pjesne izdaje“ (iz predgovora *Pjesnarice* od 1814).

„Začudo je da u narodu niko ne drži za kakvu majstoriju ili slavu novu pjesmu spjevati i ne samo što se tim niko ne hvali, nego još svaki (baš i onaj koji jest) odbija od sebe i kaže da je čuo od drugoga“. (Predgovor prvoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama*).

Narodni pjesnik nije bio u prilici da cijeni ono što sam može stvoriti, a bio je opsenjen dostignućima kulture kojima sam ne raspolaže. Pismo-knjiga za njega je nešto slavno, carostavno i staroslavno. Starac Milija radovao se kao dijete kad je slušao Vuka kako čita tekst pjesme koju je sakupljaču otpjevao uz gusle. Kao da veliki pjesnik od Kolašina nije vjerovao da tako necijenjena stvar, ta pjesma koja je svačija i ničija – a najviše prosjačka i sljepačka, može iz knjige bešediti. Filip Višnjić nije se naljutio na slugu Lukijana Mušickoga koji su mu dali konak u šenari, i ko, i koji nijesu ni pomislili da uveče slijepoga prosjaka prepušte pred arhimandrita Šišatovca, koji je blagovao u svojim konicima. Jakako, ni rob koji je Kleopatrine obline trljao mirisima nije ni pomislio da je kraljica živo žensko čeljade! Riječju, i najveći stvaraoci, kao Višnjić

i Starac Milija, nijesu imali svijest o društvenome značaju svoga stvaranja. Nisku cijenu narodnih književnika naglašavala je i činjenica što pjesniku-pjevaču, kao i pripovjedaču, književna sposobnost nije donosila nikakvu praktičnu korist ni društveni ugled. Vuk priča kako su Miloševi dvorjani u Kragujevcu zamjerali Starcu Miliji što je onako star pristao za manitim Vukom koga interesuju sljepačke pjesme i besposlice. Sugerisali su starome pjesniku da mu je pametnije da pazi ljetinu i imanje no da bezjači s Vukom.

Najviša afirmacija pjesnika-pjevača samo mogla je doći nivo ugleda koji dostižu ljudi bez ikakva društvenog značaja: prosjaci i slijepci. Moglo se dakle doći ono što samo sobom nema nikakvu cijenu. Slušalac narodne pjesme i priče nije bio opredijeljen da pita za onoga koji stvara, nego za onoga ko saopštava ono što je svačije i ničije. Zato stoji činjenica da je Jakob Grim na osnovu tačnih premisa donio pogrešan zaključak o kolektivnome postanku narodne književnosti. Značajni prijatelj Vukov nemogućnost pjesnika i pripovjedača da cijene svoje stvaralaštvo protumačio je kao nedostatak personalnosti pojedinačnih stvaralaca u oblasti usmene književnosti.

Narodni književnik nije bio u prilici da priča o svome stvaralačkome procesu, niti prenosilac o mijenjanju teksta. Niko ga od slušalaca o tome nije ni pitao, a da je sam pokušao o tome da priča, to nikoga ne bi interesovalo.

Kad Vuk saopštava podatke o ljudima od kojih je dobio pjesme i priče, on nastoji da ugodni grimovskome shvatanju narodne književnosti, ali i da projicira svoje uvjerenje koje se bitno razlikuje od Grimovoga. Veli Vuk da je pjesmu o ženidbi Maksima Crnojevića slušao još u djetinjstvu, i kasnije, više puta, ali dok nije naišao na Starca Miliju nije srio pjevača koji je dobro saopštava. Ako se uzme izdvojeno ta Vukova izjava, dalo bi se zaključiti da on na pjevača-pjesnika gleda samo kao na prenosioca kolektivnih književnih tekstova. Međutim, tako je za Vuka bilo oportuno da govori jer se trebalo slagati s vodećom školom o narodnoj književnosti. Ali Vuk ne bi bio Vuk kad ne bi u svemu i svuda mislio svojom glavom.

U vrijeme svemoćne grimovske škole, koja narodne književnike smatra prenosiocima, spikerima, Vuk objavljuje lapidarne ali sadržajne monografije pjesnika-pjevača i pripovjedača, čime upravo indirektno saopštava svoje uvjerenje u njihovu književnu kreativnost. Tako on na neprimjetan način u stvari vodi polemiku s Grimom. Još u predgovoru *Pjesnarice* od 1814. godine, dakle na samome početku svoga sakupljačkoga rada, Vuk pokazuje da vjeruje u umjetnički udio pojedinca u formiranju jednoga književnog teksta. To se ogleda u njegovu *čuđenju* što stvaraoци ne cijene svoju kreativnost. „Ali je začudo da u narodu niko ne drži za kakvu majstoriju ili slavu novu pjesmu spjevati“. Ukratko, narodni književnik, nepismeni pisac, razlikuje se od pismenoga književnika nemogućnošću da ocijeni svoju stvaralačku vrijednost, – ono što je nekih

puta nedostižno i najvećim stvaraocima pisane literature. A ko je to u pjesničkoj snazi stvarno nadmašio Starca Miliju, što to ide ispred *Ženidbe Maksima Crnojevića* i *Banović Strahinje*?

Narodski pisac, najminorniji kao i najznačajniji, ima određeni cilj kad se prihvata pera. Andrija Kačić Miošić projektovao je kroz svoje narodske pjesme i „slovinške“ i katoličkovatikanske ideje. Vladika Petar I Petrović opolitizovao je svoje deseteračke pjesme koliko i svoje poslanice koje namjenjuje plemenima da bi u plemensko-bratstveničku svijest ucijepio svoju državotvornu politiku. Njegoš pjeva deseteračke pjesme *Kula Đurušića* i *Čardak Aleksića* 1847. godine, dakle ne kao početnik no kao pjesnik *Gorskoga vijenca*. Htio je vladika da svoje ideološko-političke namjere projektuje kroz pjesme koje se slažu s narodnim sluhom. S naglašenim ideološko-političkim ciljem pisao je *Svobodijadu* u popularnome osmercu. Po svemu izgleda da je Njegoš pjesmu o smrti Batrića Petrovića, iz četvrte Vukove knjige *Srpskih narodnih pjesama*, koju je saopštio Grahovljanin Đuro Milutinović, preradio i taj prepjev unio u svoju antologiju *Ogledalo srpsko*. Uklonio je Njegoš iz Vukove varijante misao o hrapavim odnosima Crnogoraca prema raji iz Hercegovine i pjesmu ideološko-politički opredijelio shodno svojim interesima. Vojvoda Mirko Petrović dobro je pazio, kao pjesnik *Junačkoga spomenika*, na državnički ugled svojega brata knjaza Danila i svojega sina knjaza Nikole. Stari vještak opsenio je ne samo kaluđera Dučića, kome je diktirao pjesme, nego i neke istraživače „svojom skromnošću da ne opjeva bitke u kojima je komandovao“. Veliki vojvoda i pacifikator Kuča samo je formalno bio nepismen: nije poznavao slovne znake, ali je nivo njegova poimanja istorije, politike i interesa dinastije daleko nadmašivao nepismenoga narodnog pjesnika, njegova savremenika. I Petrović u svome književnom poslu ipak je najviše bio narodski pjesnik. Teško je vjerovati da je pariski đak i dugovjeki kralj bio sposoban samo za stih i kompoziciju pjesama koje je postigao. Da je mogao vladati i savremenijim književnim formama to pokazuju i neki detalji u njegovu književnome radu. Međutim, Nikola I prvjenstveno je bio monarh i političar – „pjesnik u politici i političar u poeziji“, kako je rečeno. Sve što je radio na književnome planu bilo je sračunato na polzu njegove dinastije i politike. Kao maestralni poznavalac antropologije svojih agonalnih, boračkih, plemensko-bratstveničkih i nepismenih saplemenika i podanika, pjevao je literaturu koja će mu efikasno služiti. Birao je adekvatnu tematiku i saopštavao je osmercem i desetercem, stihovima koji su smješteni u sluh crnogorskoga naroda: u kolu se pjeva osmerac, tužbalica bez pripjeva je osmerac, guslarski deseterac prosto je pratio disanje. Nikola I u *Novijem kolima* dozira plemensku i bratstveničku čast ni manje ni više nego koliko je dinastički i politički predvidio da će biti oportuno. Poznato je kako su plemenci išli u pogibiju: jedni da bi opravdali pohvalu koju je izrekao gos-

podar, drugi da bi se domogli junačke časti koju im je gospodar prećutao. Kad je trebalo knjazu alijas kralju da dojučerašnje neprijatelje savije u poslušne podanike, ispjevao je pjesmu o slavnim begovima, Ljubovićima. Pokazao je kako su najčuveniji begovi bili ljudi i junaci. Takvom pjesmom o Turcima postizao je dva cilja: u liku najahalca i nedelikatnoga bega Lakešića, koji preotima vjerenicu mladome Ljuboviću, ukazivao je na skorojeviće, a u liku bega Ljubovića na sojeviće i aristokraciju. U vrijeme buđenja demokratske svijesti u Crnoj Gori Nikoli I više su odgovarali sojevići pa neka su i Turci no skorojevići koji su demokrati. Znao je Nikola I koje će begove opjevati:

*Trista bega na Ercegovinu,
a kad beže Ljuboviću dođe
tu ne bješe bega đavoljega!*

S druge strane, Gospodar se takvom pjesmom pokazao kod muslimanskoga življa, koji je prihvatio državljanstvo Crne Gore, kao jemac njihove ravnopravnosti i poštovanja. S istim ciljem ispjevao je on i književno uspjelu pjesmu *Turčinu*. I njegov *Malisorski ustanak* plod je političke inspiracije. Prema tome, Nikola I Petrović je školski primjer narodskoga pjesnika koji ima jasno postavljene ciljeve kad sijeda za pisaći sto. Da je mogao izvući više dinastičke i političke koristi iz drugačijih književnih formi, on bi drukčije i stvarao. Njemu je narodna književnost služila kao glavni uzor zato što je svoje djelo namijenio podaniku koji i ne zna za drugu književnost osim za narodnu i narodsku.

Rezimirajući, *narodska književnost* nije samo ona čiji pisac ne umije drukčije da piše osim kao imitator narodne književnosti, nego i ona književnost koja se uklapa u kliše narodne literature zato što joj to služi određenim jasno postavljenim ciljevima.

Narodski paškvilski stihovi

Paškvilskih stihova bilo je i u vrijeme naše klasične narodne književnosti. O njima opširnije obavještava Vuk Karadžić u predgovoru prve knjige *Srpskih narodnih pjesama* lajpciškoga izdanja. Veli Vuk: „Ovake se smiješne pjesme i danas često spjevaju po narodu, no budući da nijesu ni od kakvih važnih i opšte poznatih događaja, zato se i ne razilaze nadalje, nego će postaju tu i ostaju dok se ne zaborave (...) Ovake se pjesme ponajviše spjevaju oko ženidbi, kad se štogod smiješno dogodi, npr. kad se svatovi posvađaju, pa kome razbiju glavu ili ga odadru batinom po leđima (ali da koji padne mrtav, onda se šaljiva pjesma ne bi ni pjevala); kad kome pobjegne žena, a osobito kad se ženidba pokvari ili kad otmičari ostanu jalovi“.

Vuk Vrčević dokazuje da je Njegoš, kad mu je bilo petnaestak godina, sastavljao šaljive pjesme. Po Vrčeviću, to Njegoševo prvo „originalno sočinjenje“ bila je jedna presmiješna, i više satirična no istorijska, pjesma, koju je on više puta, kradimice od vladike, đacima uz gusle pjevao, o nekakvim čekličkim svatovima, tako vješto da se i sam vladika, slušajući ga jednom iz ćelije, „u sav grohot smija“. Neosporna je činjenica da se Njegošev stihovan prvijenac oslanjao na uhodanu narodnu naviku da se spjevaju šaljive i satirične pjesme. Iako ne raspoložemo primjercima takvih stihova, može se pretpostaviti da takve pjesme nijesu imale valjana ugleda. Sama činjenica da je mladi Rade Tomov krijući đacima pjevao, sklanjajući se od vladike Petra I, znači da pjesma nije bila prilična, ne samo za manastirsku atmosferu, nego je imala tretman neprirodnoga teksta, koji može biti nezgodan za bratstveničke i plemenske odnose. Grohotni smijeh Vladičin, kad je ipak čuo tu pjesmu, više govori o uspjelim humornim trenucima u pjesmi budućega velikog humorističkog pisca (kakvim se Njegoš pokazuje opisom Draška u Mlecima), nego o društvenoj cijeni takve poezije. Uostalom, karakteristika koju je Vuk dao toj vrsti pjesama može da obuhvati i paškvilske stihove koji su se javljali u Crnoj Gori tokom razvitka klasične usmene književnosti.

Među tekstovima koje je Vuk naveo u pomenutome predgovoru nema stihova koji bi danas mogli privući interesovanje čitalaca. Ti stihovi ne doturaju do današnjega čitaoca nijednu strukturu koja je bila namijenjena ondašnjim slušaocima i koju su oni prihvatili. Činilac komičnoga koji je bio evidentan za ondašnje slušaoce danas nije više to isto za današnje čitaoce. Samo pjesme od važnih i opštepoznatih događaja koje su umjetnički savršene uspijevaju da pređu most od slušaoca ka čitaocu.

Pjesme koje navodi Vuk i pominje Vrčević ostvarene su kao epska stilizacija događaja koji nema epski nivo, pa se činilac komičnoga iskazivao u raskoraku između epske forme pjesme i njene neepske sadržine, između teme i načina obrade teme. U tim pjesmama seoski potok pretvara se u široku rijeku po kojoj plove đemije, čovječuljak kome je pobjegla žena poslije prve bračne noći, i svatovi koji nijesu uspeli da održe nivo svatovskoga običaja, stavljajući se u poznate epske formule o junačkim podvizima i ženidbama. Te pjesme ne bi se mogle nazvati ni parodijom ni travestijom zato što ne izvrgavaju smijehu društveno relevantne činioce. Čak one ne pripadaju ni burlesci zato što se u njima govori samo o ljudskim nezgodama. Možda bi se mogli pronalaziti neki zraci burleske u tome što pjesme obuhvataju nemoć pojedinaca da se pridržavaju uobičajenije normi ponašanja, ali, kažemo, traženje takvoga smjera njihova bezmalo je natezanje. Njihovi stihovi ne parodiraju ni narodnu pjesmu „od važnih i opštepoznatih događaja“, zato što se ljudi koji stvaraju paškvilske stihove s najdubljim poštovanjem odnose prema ozbiljnim narodnim pjesmama. Te pje-

sme ne izlaze iz okvira sprdačine, magarenja, one nemaju ni etičku ni estetsku orijentaciju. One su u osnovi svojoj nehumane: najčešće napadaju na nezgode maloga čovjeka koji je i bez tih nezgoda društveno unižen. To stihotvorstvo imalo je kratak vijek – „đe postaju tu i ostaju dok se ne zaborave“. Propada ta pjesma brzo zato što se nije domogla ničijega duhovnog interesovanja; to je bila pjesma-sprdalica koja rasonodi čovjeka dok obitava u nusprostoriama. Mogli su ljudi izgoniti đubre na njivu i gredom slušati nekoga da prepričava te pjesme. One su se samo prepričavale, nijesu one pjevane uz gusle. Tu je pjesmu saopštavao kakav šeret, sprdalo, rugalica, odrecitovao a slušaoci razglavljivali vilice ne od smijeha no od kikotanja. Tu slušalac nije doživljavao konkretnu pjesmu no se zacjenjivao od kikotanja zamišljajući nečemurna komšiju, ili poznanika, kako je s „vjerenicom ljubom“ ušao u svilenu bračnu ložnicu, iz koje će ona već ujutro pobjeći „ni ljubljena niti milovana“. Te su pjesme bile uvijek kratke, nijesu tražile nikakvu posebnu priliku da bi se saopštavale, to je dnevna stihovana sprdačina.

Pisac ovih redova šeća se procesa improvizacije jedne pjesme sprdalice. To je bilo neposredno poslije Drugoga svjetskog rata u zoni C. Kosila je grupa ljudi na imanju jednoga viđenog domaćina. Na sušednome imanju bila je grupa kosaca, među njima i jedan koji nema ni ugled kosca ni bilo kakvoga poljoprivrednog radnika. Nije on bio *zloradnik*, nego *neznaven* čovjek, neumjetan, „kao da mu je ped među oči“. Kosa mu je toga dana data samo zato da ne bi pravio skandal grajom što mu brat i otac ne dozvoljavaju da radi „kao ostali ljudi“. Kao što se zna, u stočarskim krajevima, kakva je zona C, kosidba je imala ugled epske, muške i muževne radnje. Izabrani kozbaša ima stvarno prvijenstvo među koscima, on sijeda u čelo trpeze, preda nj se stavlja pleće, dava mu se prva čaša i prva mu se zdravica namjenjuje. Da bi kozbaša bio to što jeste mora da imponuje ne sirovom nego umjetnom snagom. To nije premlad kosac, no zrio momak ili, još češće, sredovječan čovjek koji se opasao snagom, „sastavio u život“, „spučio u pečenice“. Kozbaša treba da je „gledan“ i u moralnome značenju, u najmanju ruku treba da je moralno formirana osoba. Možda bi se moglo ovako reći: „priznati kozbaša“ morao je imati kvalitete koji su pretpostavka za junačke podvige. Obični snagatori ne uživaju čast kozbaše.

E pa u atmosferi koja je opisana, iskompleksirani N. htio je da kosi, da se pokaže u muškoj radnji, da se pomiješa s ljudima. Bio je neoženjen, a znao je da karakteristika „ne zna da kosi“ katastrofalno snižava ugled ženjenika u očima đevojaka. Kosidba i sposobnost za vojsku bili su nezaobilazni uslovi za status zdrava i pametna momka, za ženjenika. I veselome N. dali su da kosi. Ali na njegovu žalost, brzo je slomio kosu. Skandal je bio na pomolu: N. je bio raspoložen da dokazuje kako mu je namjerno data slaba kosa, da mu je pod-

valjeno. Da bi se prošlo s manje glavobolje, otac uvrijeđenoga N. dao je sinu svoju kosu. Ali nije dugo potrajalo, N. je slomio i očevu kosu. Kao čovjek koji ne zna da kosi, uz to još uzbuđen okolnostima konkretnoga događaja, brzo je slomio i drugu kosu. Nije se više svađao, posramljen pobjegao je kući.

U onoj većoj grupi, na uglednome imanju, bio je i jedan kosac koji je bio poznat po sposobnosti da sve što čuje može da „sniti u stikove“. On je onako koseći naglas improvizovao pjesmu o događaju o kojemu je riječ. Pjevao je sniženim glasom da ga ne bi čula grupa koja je štetovala dvije kose. Pjesma je bila u desetercu, a pričala je kako N. „uzaludu radi u J, u njegovoj zgradi“, kako je „kozbaša pravi“ koji „čupa, pase ko ostali bravi“. Otac mu se ljuti, „ali braćo čudit mu se nije jer je kose štetovao dvije“, on je „štetovao tri-četiri banke kupio bi gaće i opanke“.

Kosci su se smijali, mlađi i neozbiljniji više a zreli ljudi i ozbiljni domaćini tek toliko. Stvar s „koscem“ N. upravo je bila mučna. Ljudi su saosećali s čovjekom koji ima neznavena sina, kome uz to javno puca i bruka i šteta. Uveče, kad je kosidba završena, pa poslije večere, guslar je pjevao pjesmu o sarajevskome atentatu, atmosfera se sasvim promijenila: u prilici za pravu pjesmu nije moglo biti ni pomena o sprdalici. Ona je već bila spala na neozbiljne osobe, na sprdala i đecu. Đeca su je izvjesno pjevala u igri, ali ne će slušaju roditelji koji ne žele da kvare odnose s komšijama zbog sprdalica i besposlica.

Paškvilskih stihova bilo je u izobilju u Crnoj Gori poslije Prvoga svjetskog rata. Slijedeći tekuću politiku, pjevalo se kako je „kralj Nikola ukro vola / i uteko pro Kotora“, ukrao je i mačku „i uteko u Njemačku“. Političke partije služile su se narodskom paškvilom kao efikasnim oružjem za obračun s protivnicima. Prizivalo se ono na što su Crnogorci najosjetljiviji: stare mane bratstva i plemena i mane pojedinaca koje su njihov produžetak. Nečiji je predak „krave muza“ dok su se drugi borili, nečiji preci bili su „turski dugumaši“, nečiji otac je „pod kotulu ženi bio“ dok su se Crnogorci šekli na Vučjem Dolu, neko nije „poginuo u boj ljuti“, no „na vrata od pojate“ ili je pao s murve. Slobodnije ponašanje žena za vrijeme švapske okupacije paškvila nije zaobilazila.

Bilo je političkih aspiranata da odstupaju od preuzetoga avansa pred opasnošću od sprdalice. Bio je takav čovjek u opasnosti da mu se javno iznesu tamne mrlje prošlosti što bi za prosperitet njegove porodice, posebno za udaju đevojaka i ženidbu sinova, imalo vrlo loše implikacije. Infamna priča o pojedincu i njegovoj porodici, nošena osmercem ili desetercem, nalazila je puta jednako do pismenoga i nepismenoga svijeta.

Tokom Drugoga svjetskog rata paškvilske stihove koristile su protivničke strane i to vrlo uspješno. Uniženi građanski autoritet pojedinca imputiran je i političkoj struji za koju se opredijelio. Šećamo se kako su kolaboracio-

nisti iskoristili zanimanje jednoga čovjeka za omalovažavanje partizanskoga pokreta. U zoni C bezemljaš M. bio je i socijalno i psihološki opredijeljen za pokret koji proklamuje socijalnu jednakost i društvenu pravdu. I on se požrtvovano uključio u partizanski pokret, dokumentujući svoju odluku ratničkom hrabrošću i izvršavanjem i najtežih zadataka. Međutim, njegova iskrena opredijeljenost više je donijela štete nego koristi partizanskome pokretu u tome kraju. Pjesma sprdalica se postarala da istakne zanimanje M. koje je u zoni C smatrano nedostojnim za pravoga plemenika i bratstvenika: M. je bio škopac svinja i kalajdžija. Osmeračka sprdalica identifikovala je partizane sa „škopikrmačama“ i „kalajdžijamagurbetima“. Nudila je ona i lascivne opise svinjskih genitalija s kojima barata borac i partizan M. U bratstveničko-plemenskome poretku odnosa činilac identifikacije jako je istaknut, pa je bilo starih očeva koji su govorili sinovima: „E nećeš vala pro mene živa u partiju đe ima mjesta za škopikrmače i kalajdžije“.

Najnovija, sadašnja, narodska sprdalica u Crnoj Gori naslijedila je sav rekvizitarium ratne i poslijeratne sprdalice, ali je poprimila i izvjesne specifičnosti.

Današnja stihovana paškvila u Crnoj Gori ne prati društveno-političke događaje. Njena trajna osobina – nemanje moralnoga ni političkoga stava – ispoljava se sad u punoj ogoljenosti. Narodska sprdalica nema snagu oponiranja, ona je prevashodno poltronska i udvaračka. I kad oponira vlastima to je kao bajagi, to je upravo vid udvaranja kroz formu oponiranja. Dakle, njena tzv. otvorenost iz doba predratnih stranačkih borbi sad je sasvim izostala. Evo jednoga primjera.

U gradu U. tokom jednoga mandata bio je potpredsjednik opštine musliman Č. Neposredno pošto je otišao na novu dužnost koja nije političkoga karaktera, nije „mjesto od vlasti“, javila se o njemu pjesma sprdalica koja je u šapirografskim kseroks kopijama rasturena na razne načine. U dosljedno rimovanoj paškvili blati se Č. kao „poturica“, pominju se njegovi preci kao vjekovni neprijatelji „slobodarske naše zemlje“, preporučuje mu se „da se gubi“ u Aziju „đe mu je leglo“, prolazi se kroz porodični i društveni život toga čovjeka. A stvar je u ovome. Muftaroši koji su na nezakonit način htjeli da riješe neka svoja pitanja, da posvršavaju poslove koji idu mimo zakonskih i moralnih normi, sudarili su se sa savjesnim radom potpredsjednika Č. Dok je bio na vlasti od sprdalice nije bilo ni pomena, kao što je ne bi bilo da je i dalje ostao na istome položaju. Sama činjenica da sprdalice sastavljaju osobe koje nemaju formiran građanski moral, pretpostavlja ih kao plašljivce i kukavice. Sprdalicom su se svetili za neostvarene „mućke“ kad je čovjek „sišao s vlasti“, ali se ipak ispod nje nijesu potpisali. Malograđanin i filistar zna da kaže: Ne vrni đavole repom, ko zna šta nosi dan a šta noć, čuvaj se i bog će te čuvati“.

Tipična narodska paškvila, stihovana sprdalica, u Crnoj Gori u početku ima veliku kafansku i čaršijsku popularnost. Građani koji nemaju ozbiljnijega posla, i koji prekraćuju vrijeme u kafani, u sprdalicama pronadu oblik razonode. Stihovi se čitaju, nagađa se ko bi mogao biti „pjesnik“, dotura se tekst iz ruke u ruku, razglavljaju se vilice od kikotanja, ćosanja. Ali kako popularnost naglo dođe tako i prođe. Kao što bi rekao Vuk, budući da nazovi pjesma nije „od važnih i opštepoznatih događaja“, ona ostaje đe je i postala, i nepovratno se gubi.

Činilac identifikacije ne ide naruku trajanju sprdalice. Činjenica da ozbiljniji i viđeniji građani ne čitaju sprdalice – oni najčešće odbiju ponuđeni tekst paškvile, opomenu imitatore da se valja kloniti takve literature. A onda se dešava jedan psihološki fenomen. One osobe koje su najviše rasturale šapirografisane i kserografisane kopije paškvile, koji su saznali ko je tvorac, koji su ga hvalili i obožavali, počinju da se klone i „pjesnika“ i njegove „pjesme“. I ne samo što se klone, nego nastoje da se približe licu koje je napadnuto paškvilom, spremni su da ga upoznaju s čitavim istorijatom nastanka i rasturanja sprdalice. Tako oni opstaju u granicama istoga morala i kao popularizatori paškvilskoga pisca i kao njegovi grobari. I tako se oni ponavljaju od slučaja do slučaja. Čovjek bez formirane ličnosti prihvati sprdalicu nadajući se da će dobiti nešto na društvenoj cijeni, a čim oseti da mu nije priuštila nikakve koristi bježe od nje. Čak se uplaše što su bili njeni popularizatori pa nastoje, opet shodno svome psihološko-moralnome integritetu, da se vrate na početni položaj. Da bi to postigli ne zadovoljavaju se raskrinkavanjem istorijata sprdalice, nego na javnost iznose postupke „pjesnika“ sprdalice koji su predmet interesovanja organa gonjenja i sudstva. Tada se najčešće formira novi odnos „pisca“ i „čitaoca“ koji bi bio dostojan samo dugačke pjesme sprdalice.

Ukratko, današnja stihovana narodska paškvila jeste društveni fenomen koji bi trebalo interdisciplinarno istraživati. Posebno bi tu imali posla sociopsiholozi, antropolozi i andragozi. Nauka o književnosti mogla bi da istraži službu deseterca i osmerca u paškvili čija se leksika razlikuje od ratne i predratne sprdalice. A kao književni tekstovi savremene crnogorske paškvile su beznačajne.

Zaključak

Preduzimati sistematsko zapisivanje nepoznatih narodnih pjesama i priča u Crnoj Gori jedva da bi imalo svrhe. Umjesto toga treba interdisciplinarno istraživati savremeno crnogorsko selo, pa će u kontekstu takvih poslova i posljednji ostaci narodne književnosti naći svoje mjesto. Izuzetak je donekle tužbalica, koja – iako je u procesu opadanja – može još pružiti književno ine-

terasantan tekst. Posebno treba pratiti distribuciju klasičnih formalnih sredstava u procesu preovladavanja doslovno rimovane tužbalice.

I narodsku književnost treba posmatrati u okviru materijala koji interesuje antropološku grupu nauka. A najbolje primjere epske narodske poezije treba istraživati kao reintegraciju narodne epike na novim osnovama. Recepcija narodske književnosti jeste fenomen koji prelazi okvire interesovanja nauke o književnosti.

UDK 061.23:82(091)

Savić Marković ŠTEDIMLIJA

KONGRES P.E.N KLUBA*
(Priredila Marija Mašanović)

Krajem ovoga mjeseca drži se u Dubrovniku kongres delegata raznih svjetskih centara klubova pjesnika, esejista i novelista. Novine su već objavile i imena učesnika kongresa, gotovo čitav program njihovog rada i sve detalje u vezi sa njegovim održavanjem. Tako možemo o tome kongresu imati već unaprijed jednu približno jasnu sliku, te se ne može smatrati preuranjenim ako se i sada, prije njegovog održanja, o njemu piše na osnovu onoga što se već zna o njegovom programu rada i bavljenja delegata u našoj sredini. Zatim, ma što da se piše sada o radu kongresa to neće niukoliko uticati na izmjenu njegovog programa, ali je ipak potrebno učiniti neke opaske baš ovdje u Podgorici, u čijoj se blizini drži taj kongres.

Sada na početku ovogodišnje turističke sezone ovaj kongres PEN-klubova ima da posluži kao odlično sredstvo propagande naših prirodnih ljepota i turističkih atrakcija. Naši mjerodavni turistički krugovi su sa tim svakako računali i, nema sumnje, oni će ovu priliku vješto i potpuno do kraja iskoristiti. Za njih, a oni predstavljaju danas glavni i skoro jedini naš državni porezni ured za strance i jedan od najvažnijih instrumenata za ubiranje državnih prihoda za vrijeme sezone, ovaj kongres ima jedino kao turistički izlet smisla i opravdanja. I zato će zaista taj kongres biti prava turistička atrakcija na našem Jadranu!

Na tome turističkom izletu kroz našu zemlju svjetskih pjesnika, esejista i novelista treba da učestvuje oko 230 delegata i gostiju. Tu dolaze uglavnom delegati evropskih i američkih centara, ali ne svih, a isključeni su svi ostali kontinenti zajedno sa SSSR. Iz Amerike je moguće da ne dođe niko, mada se očekuje i otud delegata, a u slučaju da ih ne bude, bio bi to kongres samo evropskih PEN klubova. Poznata su i imena glavnijih predstavnika evropskih klubova, koji će doći na kongres u Dubrovniku i prema tome se može očekivati da taj kongres, s obzirom na književnike koji će doći na isti, bude sposoban da u svemu zadovolji naše turističke potrebe na početku ove, inače veoma mršave, sezone.

---

* Test je objavljen u nedeljnom listu *Zeta*, god. IV, br. 21, Podgorica, 1933, str. 1.

Ko će sve doći na kongres?

U Njemačkoj je Hitlerova fašistička vlada raspustila sve sebi nepoćudne organizacije ili je barem raspuštila njihove Uprave i postavila u njima komesarijate. Tako je u PEN klubu postavila komesarijat, a iz njega su isključeni svi članovi, koji nijesu novome režimu bili poćudni. Delegati, koji će službeno zastupati njemački PEN klub su, dakle, službeni predstavnici ne njemačke književnosti i nauke, nego njemačkog fašističkog Hitlerovog režima. To su Hans Mak Elter i Erik Kobanovski, koji treba da se na kongresu pohvale trijumfom njemačke nacionalne igre koja je na prvome svome koraku ka izvršenju revolucionarnog plana spalila sve knjige najpoznatijih i najvećih njemačkih pisaca. Auditorij ima da taj njihov izvještaj poprati frenetičnim pljeskom i da se solidariše sa činom Hitlerovih šturmbataljona i mišljenjem njegovih penklubskih delegata. Dakle, Njemačku neće zastupiti niti braća Man, niti Johanes Bener, Niti Glezer, niti Kurela, niti Ren, niti Šulc, niti Vajskopf, niti Erust Taler! Svi ti pisci ako nijesu u emigraciji, nalaze se u zatvorima ili u internaciji, a za to vrijeme će u njihovome odsustvu PEN klub držati svoje sjednice u našem turističkom centru na Jadranu kao da su i oni prisutni.

Iz Engleske neće doći, razumije se, Bernar Šo, koji bi inače mogao da najviše reče o našim turističkim ljepotama, jer su mu od ranije poznate. A nema sumlje prvi intervju, ako ne i jedini, sa ovim književnicima, biće o tome kako im se dopada na prvi pogled naša zemlja, naše more, naše banje, naši putevi i td. I oni će hvaliti sve biranim riječima, a naše novine će to štampati crnim slovima kao prvoklasne senzacije i dokumente o značajnom uspjehu naše turističke propagande!

Iz Bugarske će ih doći nekoliko, no među njima nema ni Georgi Bakalova, ni Kruma Velkova, ni Georgi Karaslavova, ni Hrista Radevskoga, ni Lamara, ni Kruma Kuljavka, ni Marka Mrčevskoga. Doći će samo bugarski Đorđe Glumac, Živko Spasić, Borivoje Stojković, Desanka Maksimović, Jovanka Hrvaćanin! I zaista, žalosna je ta reprezentativna bugarska književnost, koju ima na ovome kongresu da zastupaju Liza Bagrjanova, Dora Gabe, Poljanov i Balabanov!

Iz Amerike će valjda doći Enri Kemb, ali zato neće doći ni Sinkler, Ni Lujs, ni Gold, ni Drajer, ni Herbst, ni Herman, ni Kunic, ni Potamkin, ni naš doskorašnji turista Adamić!

Iz Mađarske nema, to se već razumije, Hidas, Matejke, Madarasa, Ilea, Kiša, Komjata, ali zato će doći Anton, Germanov, Melhior, Lendel, i Seveši, također kao i njemački službeni predstavnici Hortijeve Mađarske misli i knjige!

Musolinijevu fašističku Italiju kao i uvijek zastupa Marineti, koji će kao i prošle godine uzveličati svoga dućea na očigled i u prisustvu svih tih evropskih turista, koji će mu iz solidarnosti i uzajamnosti aplaudirati, a za to

vrijeme biće odsutan, recimo, Đovani Đermaneto i toliko drugih predstavnika talijanske književnosti, koji ili su izagnani, ili su internirani ili zatvoreni!

Tako su isto zastupljene i ostale zemlje: doći će službeni eksperti, a svi naredni i slobodoumni predstavnici književnosti i nauke tih zemalja ležaće za vrijeme kongresa, mada su i oni velikim djelom ranije učestvovali u radu PEN kluba, u zatvorima, internaciji ili progonstvu. Ni jedno istaknuto ime današnjice neće doći na taj kongres. Iz savezničke Francuske neće doći ni Roman Rolan, ni Barbis, koji bi znali da progovore istinu i taj kongres pretvore u jednu moćnu manifestaciju slobodnog ljutskog duha, danas kada je taj duh najgnusnije ugljeten i ponižen, neće doći iz Jugoslavije – pa to se razumije – ni Miroslav Krleža ni Cesarec, ali će zato doći mnogi od onih koji nijesu književnici i ne bave se njom, nego su tu samo radi toga da ju predstavljaju i budu njeni službeni tumači!

Dubrovački kongres treba da bude povod za jedan protest protiv poniženja čovjeka i umnog radnika, koga trebaju da predstavljaju ti delegati, a on će biti samo povod za uzajamne hvale i uznošenja podviga ugnjetača i ubica!

Neka Marineti referiše o smrti Mateotijevoj, Dora Gabe o smrti hrsta Smironenskoga, a Hitlerov delegat o progonstvima svih njemačkih pisaca i naučnika, pa će kongres imati čime da se zanima! A ako to oni neće učiniti – neka to učini ko drugi! Svejedno! To su posledice civilizacije, koju oni treba da zastupaju na ovome kongresu i ne treba, valjda da se nje stide!

U programu je da jedna najveća grupa učesnika posle kongresa posjeti i Crnu Goru. Mi znamo da njima neće na tome putu biti pokazano ništa što bi zanimalo jednoga pravoga književnika. A ako bi neko od njih i htio da pogleda dublje u našu istinitu stvarnost, to mu se ne bi dozvolilo. Na Cetinju će ih sresti naš službeni čičerone u crnogorskom odjelu, (čije se lice može vidjeti na svim cetinjskim razglednicama), a ti stranci će sa ushićenjem gledati spomenik pred dvorom, manastir, dvor i ostale istorijske objekte. Poneće sobom divan utisak iz te sredine, pogotovu pošto saslušaju veliku istorisku mudrost našega vodića sa znanjem istorije, kakvo nemaju kod nas ni profesori univerziteta. I zaista, taj ekspert za istoriju Crnogoraca izvršiće svoju dužnost savjesno i uspješno, da mu mogu svi profesori od Dušana Vuksana do Stojana Cerovića samo aplaudirati!

U Podgorici će se grupa pjesnika, eseista i novelista zadržati kratko vrijeme.

Tako će oni proći kroz Metohiju, Makedoniju i nastaviti dalje do granice!

Dobro nam došli, dragi gosti! Prijatan boravak, nadamo se i uvjereni smo! Budite veseli i osjećajte se kao kod svoje kuće. Iskreno vam kažemo!

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Adnan ČIRGIĆ Crnogorski jezički standard u analizi Milorada Pupovca	3
Jasmin HODŽIĆ Pitanje odmaka od novosadskog dogovora u Bosni i Hercegovini sedamdesetih godina prošlog vijeka	23
Mihaela BLAŽEKA Istraživanje razlikovnog leksika između govora Goričana i govoraPreloga.....	39
Aleksandar RADOMAN Bugarštice iz bokokotorskih rukopisa XVII–XVIII vijeka.....	51
Ethem MANDIĆ <i>Kako upokojiti vampira</i> Borislava Pekića: Politički roman između dokumentarnosti i psihologije	85
Srđa MARTINOVIĆ Potpuno zaboravljeni crnogorski književnici iz 19. vijeka i početaka 20. vijeka.....	99
Sanjin KODRIĆ Andrić, Bosna, Bošnjaci	109
Vlasta NOVINC U potrazi za dokazom – identiteti i govorni činovi u <i>Proklesoj avliji</i> Ive Andrića.....	149
Hrvoje MESIĆ <i>Šumnja je u mislima mojim</i> . O izabranoj ratnoj lirici Miroslava Krleže: Drugačiji smjer	173

Jelena GRGIĆ Osamdesete godine u hrvatskoj književnosti i filmu sa socio-političkog i žanrovskog aspekta	195
Antonela MARIC & Ana PLAVŠA Polarizacija ženskih likova u verzijama bajki o Pepeljugi, Snjeguljici, Matovilki i Trnoružici.....	215
Boban BATRIĆEVIĆ „Sionski mudraci i tri internacionale“ – Misteriozna slika jevrejskog svijeta u prokupatorskoj propagandi u Crnoj Gori tokom Drugoga svjetskog rata.....	235
František ŠÍSTEK Sudbina Jevreja u Crnoj Gori u Drugom svjetskom ratu: Od okupacije Jugoslavije do kapitulacije Italije (april 1941–septembar 1943)	249
Jakov MARKOVIĆ Likovna analiza ikonostasa Vlaške crkve na Cetinju – Rad braće Đinovski	279
Saša MRDULJAŠ O (ne)mogućnosti popisnog izjašnjavanja u srpskom nacionalnom smislu u Crnoj Gori za trajanja socijalističke Jugoslavije	293
Ina BILONIĆ Marijanske crkve u Splitu	327
GRADA	
Nedeljko Necko ĐUROVIĆ Ćirilčno pismo vojvode šestanskog Petru II Petroviću Njegošu.....	339
PORTRETI	
Adnan ČIRGIĆ In memoriam: Čedomir Drašković (1946–2023).....	351

Milan MARKOVIĆ
In memoriam: Čedomir Drašković (1946-2023) 355

Aleksandar RADOMAN
In memoriam: Novak Kilibarda (1934-2023) 359

Boban BATRIĆEVIĆ
In memoriam: dr Marko Višić (1942-2023)..... 363

PRIKAZI

Milica LUKIĆ
Strategije proizvodnje znanosti
i promidžbe nacionalne kulture..... 369

Adnan ČIRGIĆ
Prvorazredan naučni doprinos..... 377

Novica VUJOVIĆ
Široki je trag od slavonske oranice do vodećeg paleoslaviste 383

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
Slovo ljuveno – englesko
A love letter to constantine's slovo..... 387

Draško DOŠLJAK
Vrijedan doprinos proučavanju jezikoslovne bugaristike 403

Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА
Во насока на систематско соочување
со предизвиците на методологијата на истражувањето 407

Borislav JOVANOVIĆ
Libroskopija: Zbirka poezije *Devedeset deveti*
je obožavao maslačak Slobodana Vukanovića 411

Sofija KALEZIĆ
Mikrokosmički svijet simbola u poeziji Danila Lompara..... 415

ARHIVA

Čedomir DRAŠKOVIĆ

Njegoš kao „tragični junak kosovske misli“ u odnosu
na „poetizovanje“ istorije i njeno savremeno nasilje..... 423

Novak KILIBARDA

Stanje narodne i narodske književnosti u Crnoj Gori danas..... 433

Savić Marković ŠTEDIMLIJA

Kongres P.E.N kluba..... 465

TABLE OF CONTENTS

Adnan ČIRGIĆ
Montenegrin Language Standard in
Milorad Pupovac's Analysis 1

Jasmin HODŽIĆ
The Issue of Departure From the Novi Sad
Agreement in Bosnia and Herzegovina in the 1970s..... 23

Mihaela BLAŽEKA
Research of Differential Vocabulary Between
the Speech of Goričan and the Speech of Prelog..... 39

Aleksandar RADOMAN
Bugarštica From 17th-19th Century Boka Manuscripts 51

Ethem MANDIĆ
Kako upokojiti vampira by Borislav Pekić:
A Political Novel Between Documentarity and Psychology 85

Srđa MARTINOVIĆ
Completely Forgotten Montenegro Writers From the 19th
Century and the Beginning of the 20th Century 99

Sanjin KODRIĆ
Andrić, Bosnia, Bosniaks..... 109

Vlasta NOVINC
Searching for Proof – Identities and Speech
Acts in *Devil's Yard (Prokleta Avlija)* by Ivo Andrić 149

Hrvoje MESIĆ
There is Doubt in My Mind. On Miroslav Krleža's
Selected War Poetry: Taking a Different Path..... 173

Jelena GRGIĆ The Eighties in Croatian Literature and Film From a Socio-Political and Genre Aspect.....	195
Antonela MARIĆ & Ana PLAVŠA Polarization of female characters in fairy tales: cinderella, snow white, rapunzel, and the sleeping beauty	215
Boban BATRIĆEVIĆ „The Wise Men of Zion and the Three Internationals“.....	235
František ŠÍSTEK The Fate of The Jews in Montenegro During World War II: From the Occupation of Yugoslavia Until The Capitulation of Italy (April 1941 – September 1943).....	249
Jakov MARKOVIĆ Art Analysis of the Iconostasis of the Wlach Church in Cetinje – the Work of the Đinovski Brothers.....	279
Saša MRDULJAŠ On the (in)ability to Declare Serbian Nationality on Censuses in Montenegro During Socialist Yugoslavia.....	293
Ina BILONIĆ Marian Churches in Split	327
MATERIAL	
Neđeljko Necko ĐUROVIĆ Cyrillic letter from Duke of Sestan to Petar II Petrović Njegoš	339
PORTRAITS	
Adnan ČIRGIĆ In memoriam: Čedomir Drašković (1946–2023).....	351

Milan MARKOVIĆ
In memoriam: Čedomir Drašković (1946-2023) 355

Aleksandar RADOMAN
In memoriam: Novak Kilibarda (1934–2023) 359

Boban BATRIĆEVIĆ
In memoriam: dr Marko Višić (1942-2023)..... 363

REVIEWS

Milica LUKIĆ
Science Production and National Culture Promotion Strategies 369

Adnan ČIRGIĆ
First-class Scientific Contribution..... 377

Novica VUJOVIĆ
From Slavonian Countryside to Leading
Paleoslavic Languages Researcher 383

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ
A Love Letter to Constantine's *Slovo* 387

Draško DOŠLJAK
A Valuable Contribution to the Study
of Bulgarian Language Studies..... 403

Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА
Systematic Approach to Research Methodology Challenges 407

Borislav JOVANOVIĆ
Libroscopy: Slobodan Vukanović's
Devedeset deveti je obožavao maslačak 411

Sofija KALEZIĆ
Microcosmic World of Symbols in Danilo Lompar's Poetry 415

ARCHIVE

Čedomir DRAŠKOVIĆ

Njegoš as a „tragic hero of Kosovo considerations”
in relation to “poetization” of history and its modern violence 423

Novak KILIBARDA

People’s and folk literature in Montenegro today 433

Savić Marković ŠTEDIMLIJA

PEN. club congress 465

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
100

**Časopis je sufinansiran na Konkursu
Ministarstva kulture i medija u 2023. godini**

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)